

Тоҳир Малик

Саодат
саройининг калити

In eximium

Умидимиз юлдузларига

Умидимиз юлдузларига

Тоҳир
МАЛИК

Саодат
саройининг
калити

“Одамийлик мулки” га доир
суҳбатлар

Биринчи китоб

ТОШКЕНТ
2014

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84 (5Ў)6

T-22

Малик, Тоҳир

Саодат саройининг калити (Одамийлик мулкига доир суҳбатлар). Биринчи китоб. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014. – 424 б.

ISBN 978-9943-27-251-4

Ёзувчи Тоҳир Маликнинг ахлоқ-одобга доир рисоалари китобхонларга яхши таниш. Унинг уч фаслдан иборат “Одамийлик мулки” ахлоқ китоби кўпчилик диққатини тортди. Бу рисола асосида тартиб берилган “Келинлар дафтарига”, “Куёв бола, сизга айтар сўзим бор” китоблари ҳам нашр этилган. Адиб китобхонлар, хусусан, ота-оналар, мактаб, лицей, коллеж устозларининг таклифларини инобатга олиб, “Одамийлик мулки” асарини қисқартириб, таҳрир қилиб, ўсмирларнинг талаби ва дидига, қизиқишига мослаган ҳолда қўшимчалар киритиб, “Умидимиз юлдузларига” тарзида нашрга тайёрлади. Китоб гарчи ўсмир-ёшларга мўлжалланган бўлса-да, ардоқли ота ва оналар, қадрли устозларнинг ҳам танишиб чиқишлари мақсадга мувофиқдир. Агар суюкли фарзандлари ва шогирдлари билан бирга мутолаа қилсалар, фикрлашсалар нур аланнурдир.

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84 (5Ў)6

ISBN 978-9943-27-251-4

© Тоҳир Малик, “Саодат саройининг калити”. Биринчи китоб, “Янги аср авлоди”, 2014 йил.

БИРИНЧИ БЎЛИМ ИШҚ-МУҲАББАТ

«Бандаларимнинг ибодатлари ичида менга суюмлироғи – менинг йўлимда яхши амалларга тарғиб ҳамда холис насиҳат қилишдир.

(Ҳадиси қудсийдан)

«Ё Аллоҳ, мени гўзал ахлоққа ҳидоят қил. Сендан ўзга мени чиройли хулққа ҳидоят қилолмас. Ё Аллоҳ, ёмон хулқни мендан узоқлаштир. Сендан ўзга буни қилолмас».

(Пайгамбаримиз алайҳиссаломнинг намозни бошлашларидан олдинги дуолари)

«Шундай банда бор, чиройли хулқи билан жаннатнинг баланд даражаларига етади, гарчи обид бўлмаса ҳам. Шундай банда бор, ёмон хулқи сабабли дўзахнинг энг қуйи қаватларидан жой олади, гарчи обид бўлса ҳам».

Анас ибн Молик

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Бизларни яратган, бу кунларга етказган, фарзанду набиралар берган раббимиз Аллоҳга беҳисоб-беҳисоб равишда ҳамдларимиз бўлсин. Аллоҳ Таолони поклаб ёд этганимиз ҳолда бермиш энг улуғ неъматлари – фарзанду набираларимизни нопок назарлардан, қора ниятдиларнинг қора ниятларидан, ёмонларнинг зулмидан ҳамиша асрамоғини, яхшиларга яқин қилиб, соғлиқ ва омонлик, иймон ва диёнат билан вояга етмоқликларини насиб этмоғини сўраб дуолар қиламиз.

Кўнгида саломатлиги

Фарзандлар ҳақиқага дуо қилиб сўз бошлашимиз бежиз эмас. Мазкур рисолаани қўлга олган сиз – азизларнинг бирингиз ўн тўрт – ўн беш ёки ўн олти – ўн саккиз, баъки ундан кам ёки кўп ёшдадирсиз. Қутлуғ хонадоннинг суякли ўғил-қизи ё набираси ёки эварасидирсиз. Ардоқли отангиз ва онангиз ёки табаррук бобо ёки бувингиз сиз туғилган кунингиз атрофидагиларга суюнчилар улашганлар. Худога шукр қилиб, сизларга бахт тилаганлар ва ҳануз ҳар онда сизга саодат тилайдиларки, биз бу дуоларга «омийн!» деб қўшиламыз. Кичиклигингизда сизни «тойчоғим», «асалтойим» деб эркалаганлар. Бугун эса «Умидим юдузи», «Орзуим чечаги», дадаларингиз ҳатто «Белимнинг қуввати» деб алқайдилар. Набираларим ёшида бўлганингиз учун, уларга қўшилиб, мен ҳам сизларга «умидимиз юдузлари», деб мурожаат қилишни маъқул топдим. Чунки сиз фақат биргина оиланинг фарзанди эмассиз. Сиз – Ватаннинг, миллатнинг умид юдузларисиз.

Хонадонда фарзанднинг туғилиши – улугъ неъматга эга бўлиш беқиёс бахт ҳисобланади. Сиз туғилган онда отангиз билан онангизнинг, бобонгиз билан бувингизнинг ва бошқа қариндошларингизнинг қалбларида ширин бир умид ҳам туғилган. Сиз аста-аста улғайдингиз, атак-чечак қилдингиз. Энди қаддингизни дадил тутиб юрувчи полвон йигитчаларга, гўзал қизчаларга айландингиз. Хонадонингиз эса сиз билан бирга туғилган, келажакда ушалажак умид билан яшаяпти. Бу умид дуоларда дилдан тилга кўчади: «Фарзандимиз фалон-фалон мартабаларга эришсин...» каби ниятлар айтилади. Сиз улғая борганингиз сайин қалбдаги умид қанотларини кенг ёяверади.

Ана шунда... Худо кўрсатмасину, аммо кимларнингдир қалбларидаги умид қанотлари бехос синади. Кутилажак бахт қора тунга, шодлик эса қайғуга айланади.

Ана шунда... «Бу фожиага ким сабабчи?» «Фожиа қачон бошланган эди?» каби саволларга жавоб излаш бошланади.

Қалбда ширин умиднинг туғилгани яхши. Хайрли дуолар янада яхши. Бироқ, сиз – суюкли фарзандларимиз, умидимиз юлдузларининг бахтиёрлиги учун бу кифоя эмас.

Ҳеч ким боласи туғилганида «Болам ўғрилиқни касб этсин» ёки «Гиёҳвандларга қўшилсин», деб умидвор бўлмайди. Дуо ҳам қилмайди. Афсуски, айрим ҳолларда яхши умиди ушалмай, кутмагани бир фожиага йўлиқиб, доғда қолади.

Умидимиз юлдузларининг ҳозирги ҳолатларини илмий тилда «ўтиш даври» дейишади. Мен эса болаликдан ўсмирлик оламига ўтишлини – кишининг қайта туғилиши, дейман. Чунки энди фақат атрофни кўрадиган одамча эмас, бу борлиқда ўзини ҳам кўра оладиган, фикрлайдиган шахс туғилади. Биринчи туғилишда гўдак чинқириб гўё дейдики: «Мана, мен ёруф дунёга келдим. Қувонинг ва бундан буёғига мен учун ташвишлар чекин. Мен ҳозирча сизнинг ёрдамнингизга муҳтожман. Бир дақиқа бўлсин, мени унутманг. Мени авайланг, ҳар бир нафасимни кузатиб, бешигим ёнидан жилманг. Сизларнинг меҳрингизга, шафқатингизга эҳтиёжим бор! Сал ўтмай мени атак-чечак қилиб юрғизинг, йиқилсам – турғизинг, бошимни силанг...» Одам иккинчи бор туғилишида бутунлай ўзгача оҳангда дейдики: «Энди мен қанотларингиз остидаги полпон эмасман, ҳадеб қўлимдан ушлаб етаклайверманг, ҳадеб изимдан юраверманг. Босган қадамларимга ишончсизлик билан қараманг. Йўрғакда тутишга интилманг, бешикдаги ҳолимни унутинг. Мен мустақил одамман. Қўлимдан етаклашга уринманг. Мен рўпарамда баланд тоғни кўриб турибман. Унинг юксак чўққилари бор. Бу тоғдан ўзим мустақил равишда ошиб ўтмоқчиман. Бу – менинг ҳаётдаги мақсадим. Мен чўққига кўтарилишни бошлайман. Ҳар бир қада-

мим билан мен юқорига кўтариляпман. Рўпарамдаги уфқ тобора кенгайяпти. Янада кўпроқ одамларни кўряпман. Уларни тушунишга ҳаракат қияпман. Меҳр ўрнига адолатсизлик, илм ўрнига жоҳиллик, шафқат ўрнига зулмни кўрганимда кўрқиб кетяпман. Мен бу борлиқда таянчга муҳтожлигимни ҳам сезяпман. Мен ақлли, доно, адолатли одамга зорман. Мен ёнимдаги кучли ва донишманд одамга суянсамгина чўққига чиқа оламан. Аммо мен буни ҳеч кимга айта олмайман. Муҳтожлигимни тан олишим – мен учун иснод. Ҳамма мени «мустақил қадам ташловчи одам бўлиб етилибди, чўққини ўзи забт эта олади», деб ҳисоблашини хоҳлайман».

Умидимиз юлдузлари, ўсмирлик оламига ўтганингизда, эҳтимол, сизнинг онгингизда ҳам шундай фикрлар уйғонгандир. Лекин дилдагини тилга кўчиришга уялгандирсиз. Турли учрашувларда катта ёшдагилар ўсмирлар ва ёшларни танқид қилиб улардан нолийдилар. Мен эсам ажабланиман: биз нима учун сизларни ёмонлашимиз керак? Агар сиз ёмон бўлсангиз, демак, аввал бошда биз ёмон эканмиз. Чунки сиз бизнинг фарзандларимизсиз. Сизларни биз тарбия қилдик.

Тўғри, ўсмирлик оламига қадам қўйганингизда хатти-ҳаракатингизда жиддий ўзгаришлар кузатилади. Инжиқроқ, қайсарроқ бўлиб қоласиз. Дарс тайёрлагингиз ҳам келмай қолади. Зерикарли ишларни бажаришга тоқатингиз етмайди. Ҳатто асабийроқ бўлиб қоласиз. Баъзан уйда бақариб ҳам юборишингиз мумкин. Ота-онангизнинг бу ҳолатингизга тўғри тушунишларини истардим. Бу ҳолатингиз ёмон тарбиянинг бошланиши эмас, балки табиий жараёндир. Ўсмирликдаги иллат бўлиб кўринган ҳолатлар аста ўнгланади. Ота-онангиз бир масалани муҳокама қилаётганларида ўз фикрингизни билдирсангиз «Сен ҳали ёш боласан, бунақага ақлинг етмайди, аралашма», деб қайириб ташлайдиларми? Агар бир ишни нотўғри бажар-

сангиз «Кап-катта бўлиб қолдинг-ку, шуни эпламай-санми?!» деб танбеҳ берганларида «Қайси бири тўғри: ёш боламанми ё кап-каттаманми?», деб ажабланишингиз ўринли. Лекин ота-онангиздан қаттиқ ранжиманг, уларга ўчакишманг. Улар сизни ёмон йўлга кириб қолишингиздан чўчиганлари учун ҳам доимо назорат қиладилар, танбеҳ бераверадилар.

Одамнинг умр йўли узун. Бир одамнинг йўли иккинчисига ўхшамайди. Ҳатто ака-укалар, опа-сингилларникида ўхшашлик йўқ. Умр йўли, хоҳ узун, хоҳ қисқа бўлсин, силлиқ, атрофи гулзор чиройли эмас. Тошли йўллар, тиконли йўллардан баъзан яланг оёқ юришга тўғри келади. Бу азобга кўпинча одамнинг ўзи сабабчи бўлади. Умр йўлида битта бурилиш нуқтаси мавжуддир. Қайси йўлга бурилишга ҳатто бир қувончли ёки нохуш воқеа туртки бўлиши мумкин. Билишингиз жозикки, ҳеч бир ота-она фарзандининг ёмон йўлларда санқишини истамайди. Диққат қилайлик-чи, ҳаёт йўлининг қайси нуқтасида нохуш бурилиш содир бўлди? Бу бурилишни ким биринчи бўлиб пайқашди, ким биринчи бўлиб чора кўрмоғи жоиз эди? Ота-онами, мактабми, милициями ё қўни-қўшниларми?

Тиббий жиҳатдан, аниқроғи ирсият қонунлари доирасида кузатадиган бўлсак, ота-оналарда мавжуд хафақонлик, сил, қанд каби хасталиклар орадан йиллар ўтиб фарзандда бош кўтаради. Ота-онанинг ташқи кўринишлари, овози, ҳатто юриш йўсини ҳам фарзандга кўчади. Шундай экан, феъл-атвори ҳам ўтиши маълум. Айни шу ўринда баҳсли мулоҳаза уйғониши мумкин: демак, ўғрининг боласи ўғри, тўғрининг боласи тўғри бўларкан-да? Фарзанд ота-онасининг ёмон иллатларидан қутула олмас экан-да? Мен бу даъвони инкор этувчилар қаторидаман. Ҳиндларнинг «Дайди» деган бир фильми бўларди. Раж Капурни илк марта танитган бу фильмни ўтган асрнинг эллигинчи йилларида одамлар йиғлаб-йиғлаб томоша қилишарди. Фильмда муҳим ижтимоий масалалар кун тартибига

қўйилган эди. Жага исмли ўғри судьянинг «Ўғрининг боласи ўғри бўлади» деган шиорини йўққа чиқариш учун унинг ўғлини ўғирлаб кетиб, оқибатда ўзи каби ўғри қилиб тарбиялайди.

Шоирлар ҳаётни гулшанга қиёслашади. Чиндан ҳам ёмонлардан холи ҳаёт беқиёс даражада гўзалдир. Аммо афсус шуки, бу гулшан орасида тиканаклар ҳам мавжуд. Диёнат олами билан ёнма-ён шайтанат олами ҳам яшайди. Улар орасида мустаҳкам девор йўқ. Адашган банда, айниқса, ёш чоғида шайтонлар етовидаги оламга ўтиб қолиши мумкин. Бу оламнинг фақат битта йўлаги бор. Бу йўлак ҳар қандай одамни хорлик даштидаги ўлим чангалига олиб боради. Гапимнинг исботи учун диққатингизни нохуш бир манзара баёнига қаратаман:

...Қуёш қаердадир тоғ ортидан, қаердадир чўл адоғидан, қаердадир асрий музлар орасидан бош кўтаради. Қаердадир дарахт кокиллари йўнаб, биллурий булоқ сувларига тўйиб олгач, хонадонларга мўралайди. Қаердадир қуриб-қақшаб ётган тиконларни, чанқоқ қум барханларни ялаб ўтиб, одамлар яшайдиган ерларга ошиқади. Қаердадир асрий музликлар орасида паноҳ тополмай, одамзотга дуч келишдан умидини узиб, тезроқ кўз юмишга ошиқади.

Баҳор ҳам шундай. У илиқ шабада нафасида, қалдирғоч қанотида, турналар солган арғимчоқда кириб келиб, ташна кўнгилларга тириклик сувини беради. Бироқ...

Қуёшнинг тонгидаги, айниқса, баҳор тонгидаги кўркини кўриш барчага ҳам насиб этавермайди.

«Қуёш барчага баравар нур сочади», дейдилар. Ҳақ гап. Бироқ...

Унинг нуридан ҳамма ҳам бир хилда баҳраманд бўлавермайди.

Тиканли сим, темир панжаралар, баланд деворлар ортидан мўралаган тонги қуёш кўнгилга озод ҳаётдаги каби илиқликни бера олармикан? Тиканли сим-

лар билан ўралган қамоқхона ҳовлисига ҳам баҳор киради, бу ердаги дарахтлар куртаги ҳам кўз очади, сурхчалар барг чиқаради. Аммо, баҳор гашти тиканли симларни ошиб бу ерга ўта олармикан?

Озодлик сўзини бу ерда нондай азиз кўришади. Бу ерда ойлар саналади, кунлар, соатлар саналади.

Ҳар бир лаҳза, соат, кун... уларни озодликка яқинлаштиради.

Ҳар бир лаҳза, соат, кун... уларни исканжага олади, улар ўйламай босилган қадамларини лаънатлаб яшаши.

Бу ер — болалар ахлоқ тузатиш меҳнат колонияси (халқ тилида оддийгина қилиб: «болалар қамоқхонаси» дейилади). Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган жиноятчилар жазо муддатларини шу ерда ўтайдилар. Бу ерга автомат тарзда очилиб-ёпиладиган темир эшиклардан кирилади. Бир хил кийим кийган, кўзларда мунг, баъзан алам яширинган болалар бу жойга бегона одамни дарров илғашади.

Мен бу колонияга бир неча маротаба борганман. Бу ердагиларнинг барчаси ҳам суҳбатдош бўлавермайди. Айримлари гаплашади, баъзилари эса нигоҳини бир нуқтага тикиб тураверади. Табиатан шундайми улар ё терговчиларнинг сўроқларидан кейин қўрқиб, шунақа бўлиб қолишганми? Балки терговда очилмай қолган сирларини бой бериб қўймаслик учун тиллари тиш ҳатламас? Билмадим. Билолмадим. Ҳар ҳолда улар менга жумбоқ бўлиб қолишган. Уларнинг айримларини сиртдан танийман. Крандан сув ичиб, аланглаб қўйган бола қўшни кампирни «тўполон қилма, чекма» деб тергагани учун ўроқ билан чопиб ташлаган. Ҳозир нимадан чўчиб аланглади: кўзига ўша кампир кўриндими ё? Кичкина бола эканида ўша аёл уни кўтариб суйган, эркалаган, боғидаги мевалар билан сийлаган. Оқибатда эса... бир гапи учун қонга беланган. Ҳозир бу бола ўроқ кўтариб кампирга ташланганини эсладими ё биринчи марта наша чекканиними?

Анави дарахтга суяниб турган бола катта ўғриларга қўшилган. Катта ўғрилиқлар бўлаётган дамда балки у шу ҳолда — дарахтга суяниб пойлоқчилик қилгандир? Балки ҳозир унинг кўз олдига орқа кураги остига пичоқ санчилган қоровул келгандир? Ахир қоровулни у гапга солиб, чалғитиб турган эди, унинг кўз олдига санчишди пичоқни! Бу даҳшат исканжасидан у узоқ йиллар қутула олмаса керак.

Навбатдаги учрашувда бир ўсмир адабиёт ҳақида менга кўп савол берди. Мен дедимки: «Саволларингга қараганда ақлли болага ўхшайсан, бу ерга қандай тушиб қолдинг?» У бир оз сукут сақлаб, кейин паст овозда «Ўртоғимни билмасдан ўлдириб қўйдим», деди. Бу ерда деярли ҳамма шундай жавоб беради. Уларнинг «билмасдан» дейиши тўлалигича ёлгон эмас. «Тўлалигича» дейишимнинг сабаби: улар шундай жиноятнинг оқибатини билишади-ю, зарур нуқтада ўзларини тўхтатиб қола олишмайди.

Адашган болалар билан ҳар учрашганимда ўйлайман: бугун тутқунликда ўтирганлар бундан ўн йилнинг нари берисида мактабнинг биринчи синфида ҳам ота-оналарнинг, ҳам устозларнинг кўзларини қувнатиб ўтиришарди. Уларнинг яқин келажаклари нурсиз, қора бўлишини ким ҳам ўйлаган ўша дамда. Бугун мактаб остонасини илк бор босиб ўтган ширин-ширин болаларнинг ҳаммалари бахт кўчаларидан юриб кетадиларми? Бу саволга ҳеч ким аниқ жавоб бера олмайди. Лекин бир нарса аниқ: у ёки бу болани адаш йўлдан сақлаб қолиш мумкин.

Машҳур ёзувчи Мирзакалон Исмоилий олтмишинчи йилларда «Бизнинг роман» деган қисса ёзган эдилар. Унда ота-онаси эркалатиб юборган, тарбияси бузила бошлаган боланинг ҳаёти акс этирилган эди. Орадан йигирма йил ўтиб, қариган чоғларида шу асарни давом этириш истаги туғилди. «Шўх Тўлавойни шумликка ўтиши даврида қолдирган эдим. Шўхлик шумликка айланса нима бўлишини ўсмирларга кўрса-

тиб қўйишим керак», дедилар. «Шумлик ўсмирни жиноятга бошлайди, жиноят оқибатида эса қамоққа тушади. Сиз маҳкумлар билан кўришсангиз яхши бўларди», дедим. Бу таклиф маъқул келиб, якшанба куни ахлоқ тузатиш колониясига учрашувга бордилар. Кечки пайт қайтганларида таассуротларини сўрадим. Бирдан кўзлари ёшланди: «Сен айтгин, ўша болалар қамоқда ўтиришлари керакми? Ота-онаси бағрида яйраб-яшнаб, мактабларда илм олиб, бахтли ҳаёт кечириш ўрнига нега бу жойга тушиб қолишди? Нега? Нега?!» деб йиғладилар. Қаранг, «халқ душмани» деган тўхмат билан қамоқда ўтирган, тўрт йил урушда бўлиб, турли даҳшатларни гувоҳ бўлган ёзувчининг юраги колонияда ўтирган болаларни кўриб эзилиб кетди. Ўша кундан бошлаб янги асарни ёзишга киришдилар, номи – «Ўзингдан кўр». Менга берган саволларига шу китобда ўзлари жавоб қайтардилар. Вафотларидан сал олдин асарни ниҳоясига етказдилар. Бу асар ёшларга васиятнома бўлиб қолди, десам ҳам бўлади.

Кириш сўзларидан сўнг мақсадга ўтсам: юқорида ўсмирлик ва ёшликка хос айрим иллат ва камчиликни тилга олдим. Шулардан яна бири – кўпчилигингиз насиҳатни ёқтирмайсиз. Балки ҳар кимдан, ҳар томондан бетўхтов насиҳатлар эшитаверганингиз учун безиб қоларсиз? Албатта, ҳаддан ошмоқлик акс таъсир беради. Одам ҳар куни палов емоққа мажбурланса, бу таом қанчалик ёқимли бўлмасин, икки-уч кунда меъдага тегади. Лекин насиҳатлар оқимининг сира тўхтамаслигига кўникиб яшашингиз керак. Ёшингиз саксонга етганда, илоҳим ота-онангиз умрига барака берсин, улар сизни тергашни, танбеҳ беришни, насиҳат қилишни тўхтатишмайди. Чунки сиз минг ойнинг юзини кўрган бўлсангиз-да, ота-онангиз учун бола бўлиб қолаверасиз. Ўз ўрнида олтимиш ёшли ўғлингизга сиз ҳам насиҳат қилишдан тўхтамайсиз... Бир латифа бор: кўчада соқоли кўксига тушган қария йиғлаб бораётган эмиш. «Сизни ким ранжитди?» деб сўра-

шибди. «Дадам», дебдилар қария. «Ия, неча ёшдасиз, дадангиз неча ёшдалар?» деб ажабланишибди. «Саксондан ошдим, дадам бир юз беш ёшдалар», деб жавоб берибдилар. Бир юз беш ёшли отага бориб «Ўғлингизни нега ранжитдингиз?», деб сўрашган экан, у табаррук отахон дебдиларки: «Кавушларини бесўроқ кийиб олгани учун мен дадамдан дакки едим, шунинг аламини олдим». «Дадангиз неча ёшдалар?» «Дадам бу йил қовун пишигида бир юз ўттиз бешга кирдилар»...

Ўғитларга бўлган муносабатларингизни инобатга олиб, азиз умидимиз юлдузлари, мен сизларга панднасиҳат ёзмоқчи эмасман. Шарафли ҳадисда айтиладики, «Болангиз беш ёшга тўлгунча у подшоҳ, сиз эса қул мақомидасиз, барча инжиқликларига чидайсиз. Ўн беш ёшга тўлгунча эса сиз подшоҳ, у эса қул кабидир, барча талабларингизни бажаришга мажбурдир. Болангиз ўн беш ёшга тўлганда у билан дўст мақомида муомала қилинг». Шунга асосланиб, мен сиз билан дўстона суҳбат қурмоқчиман. Сизнинг билимингизни, зеҳнингизни эҳтиром қилганим ҳолда айтаманки, ҳаётда ҳали яхши тушунмайдиган жумбоқларингиз бор. Масалан, бир либос сизга ёқади, шуни кийгингиз келади. Лекин ота-онангиз йўл бермайди. Сочингизни хўрознинг тожиси каби турмаклашни истайсиз, бунга ҳам ижозат йўқ. Билагингизга аждар суратини татуировка қилиш ҳақидаги истагингизни ҳатто эшитишни исташмайди. Сиз эса ҳайронсиз: «Фалончи-фалончи шундай юрибди-ку, нега менга мумкин эмас?!» деб гашланасиз. Ота-онангиздан, устозларингиздан норози бўласиз, ҳатто нафратланасиз. Сизга дастлабки маслаҳатим шуки, то умрингизнинг охиригача унутманг: сизга ёққан, маъқул келган келган нарса (масалан, кийим) уйингиздагиларга ва жамият аъзоларига ёқмаслиги мумкин. Агар уларни инкор этмоқчи бўлсангиз, кўп қийналасиз, шу боис жамият талабларига қулоқ солиб яшаган афзалроқ. Ҳар ҳолда жамият талаблари бирданига бир кишининг хоҳиши би-

лан пайдо бўлмаган. Халқимизнинг минг йиллик урф-одатларида келиб чиққан. Шу боис ҳам жамият талаблари қадрлидир, эътиборлидир. Суҳбатимиз жараёнида шу масалаларга диққатингизни қаратиб, биргалашиб ечишга уриниб кўраман. Агар ҳаёт жумбоқлари тўғри ечилса, келажагингиз нурли бўлади. Барча жумбоқларни ечиб беришга ваъда бермайман. Донишмандликка ҳам даъво қилмайман. Чунки қай бирингизнинг отангиз, онангиз, бобонгиз, бувингиз, амакингиз ёки тоғангиз менда кўра билимироқ, мендан донороқ эканини ҳис қилиб турибман. Бу китобда ўқиганингиз улардан эшитганларингизга бир илова бўлар, деган умиддаман.

Сиз бугун мактабнинг юқори синфларида ёки лицей-коллежларда билим оляпсиз. Дарсликларингизда, айниқса, она тили ва адабиёт дарслигида тарбияга доир мисоллар кўп. Қадим донишмандларнинг асарлари билан оз бўлса-да танишгансиз. Нима учун қадим-қадимдан тарбияга жиддий аҳамият берилган, нодир асарлар битилган?

Аслида ҳар бир одам биринчи галда ўз-ўзини тарбия қилиши керак, деб ўйлайман. Ҳар биримиз ўз-ўзимизни, хусусан, кўнглимизни идора қила билмоғимиз шарт. Ҳазрат Алишер Навоий таъбирлари билан айтилса, кўнгил – бадан мулкининг подшоҳидир. Кўнглининг саломатлиги – баданнинг ҳам саломатлиги, унинг нотоблиги – бунинг ҳам нотоблигидир.

Донолар демишларким: «Сен ўзингни кўрмоқ истайсанми? У ҳолда кўзгудаги ташқи қиёфанга эмас, ичингдаги кўзгуга боқ». Биз эса... кунда неча бор кўзгуга қараймиз. Қалбимизга-чи? Одам ёшидан қатъи назар, ҳамиша тарбияга, бошқаларнинг маслаҳатига муҳтожлик сезиб яшайди. Шунда унга донишмандларнинг асарлари йўлдош бўлади. Биз ҳам шундай улғайганмиз.

«Аниқки, Биз жин ва инсдан кўпларини жаҳаннам учун яратганмиз, – дейилади Қуръони Каримда. –

Уларнинг диллари бору англай олмайдилар, кўзлари бору кўра олмайдилар, қулоқлари бору эшитмайдилар. Улар чорва кабидурлар, йўқ, улар беақл ва бефаҳмлиқда чорвалардан ҳам баттардирлар. Ана ўшалар гафлатда қолган кимсалардир». Одамзотни яратган ва тарбия этаётган Зотнинг бу сўзлари бизларни энг муҳим ишдан огоҳ этади. Яъниким, ҳар бир одам қалбига эътибор бермоғи, қалбини кузатмоғи, қалбини ўнгламоғи ва турли руҳий-маънавий касалликлардан сақламоғи жоиз. Кимки ўз қалбини маразлардан сақлашга эътиборсиз экан, унинг билган-билмаган дардлари янада кўпаяди. Зеро, солиҳ амалларнинг ажри ҳам қалбга боғлиқдир.

Ҳазрат Абу Ҳомид Ғаззолий «Мукошафат ул-қулуб» (Қалблар кашфиёти) китобларида дейдиларки: «Билки, Аллоҳ бир бандасига хайр ато этмоқчи бўлса, унга ўз нафсининг қусур ва айбларини кўра оладиган басират беради. Кимнингки басирати ўткир бўлса, қусур ва айблари ўзига, албатта, кўринажак. Киши ўз айбларини билганда эса уларни даволаш имконига эга бўлади. Лекин, афсуским, инсонларнинг кўпчилиги ўз қусур ва айбларини кўрмайди. Аҳвол шундайки, баъзан киши бир мўмин қардошининг кўзидаги тариқдай кирни кўради-ю, аммо ўз кўзидаги ёнғоқдай доғни кўрмайди. Кимки ўз нафсининг айбларини кўрмоқчи бўлса, бениҳоя тўғри, басиратли киши билан дўст тутинмоғи жоиз. Токи бу дўст унинг аҳволини, ҳаракат ва атворларини кўз остида тутсин. Зоҳирий ёки ботиний хунук бир феълини кўрса, унга танбеҳ берсин».

Улуғ алломанинг фикрларига қўшимча қилиб дейишимиз мумкинки, «басиратли дўст» атамасини китобларга нисбатан ҳам қўлласак бўлади. Бу ўринда китобларнинг энг улуғи, бандаларга берилган улуғ неъматни – Қуръони Каримни, Ҳадиси қудсийни ва Расулulloҳнинг (с.а.в.) саҳиҳ ҳадислари жамланган китобни ҳамда буларга асосланиб ёзилган ўтмиш доно-

ларининг битикларини назарда тутяпман. Буларни ҳамиша ўқиб юрувчи, тушуниб, тўғри англовчи ва ўқиганларига амал қилувчи киши ҳеч қачон адашмайди.

Қадим-қадимдан одамийликнинг комиллик мартабасига етганлар шундай йўлни тутганлар, дўстларининг насиҳатларига қулоқ солганлар. Ҳаззолий ҳазратлари таъкид этмишларки: «Одам қанчалик ақлли ва даража жиҳатидан қанча юксак бўлса, кибр ва ҳаво жиҳатидан шу даража кичик бўлади. Нафсини энг катта шубҳа остида тутадиган инсон ҳам шудир».

«Лекин, очигини айтганда, бундай хислатларнинг баҳоси ошиб кетди. Жуда оз кишилар бундай феъл-атворларга эгадирлар. Дўсту улфат, ошна-оғайнилар орасида бир-бирига лаганбардорлик қилмайдиганлар, бирининг айб ва қусурларини наридан бери ёймайдиганлар, ҳасад қилмайдиганлар жуда озайиб кетди. Дўст-улфат, ошна-оғайнилар ичида, ҳеч шак-шубҳасиз, ҳасадгўйлар, гаразгўйлик билан иш юри-тиб, айб ва қусур бўлмаган бир ҳаракатингни айб ва қусур деб гап тарқатувчилар ёхуд табиий лаганбардорлиги туфайли қусур ва айбларингни юзингга айтмайдиганлар бор. Мана шундай сабабларга кўра Довуд Тоий инсонлардан ажрашиб кетган эди. Ўзидан: «Нега инсонлар билан ош-қатиқ бўлмайсан?», деб сўралганида у шундай жавоб берганди:

– Менга айб ва қусурларимни айтмайдиган инсонлар билан яқин юриб нима қиламан? Эътиқодли кишилар учун энг сеvimли нарса – бошқаларнинг танбеҳи билан ўз қусур ва айбларидан воқиф бўлмоқдир.

Мана, буюкларимизнинг жавоби!.. Афсуски, бизнинг замонамизда иш терсига қараб кетди. Аҳвол шу даражага етдики, энди бизларга насиҳат қилдиган, айб ва қусурларимизни айтадиган кишиларни энг ёмон инсонлар ўрнида кўрадиган бўлиб қолдик. Бу – иймонимиз заифлашганининг аломати.

Чунки ёмон феъл-атворлар – чақонгич илонлар ва чаёнлардир. Агар либосимиз этагига бир чаён ёпишиб, чақай деб турганда бизга биров бундан хабар берса, албатта, унга миннатдор сўзларимизни айтамыз, севинамиз ва чаённи чертиб ташлаб, ўлдиришига чоғланамиз. Ҳолбуки, бу чаённинг зарари бадангадир, берадиган азоби эса бир кун, ярим кун давом этади. Ёмон ахлоқнинг қалб софлигига берадиган зарари эса қўрқинчилоқдир, ўлимдан кейин эса абадий ва ё мингларча йил давом этадиган қўрққуликдир. Шунин биланамизми? Билсак, нечун биров бизга қусур ва айбларимизни айтса, бундан севинмаймиз, бу қусур ва айбларни йўқотиш билан машғул бўлмаймиз. Аксинча, биз ҳам у кимсага насиҳат қилишига киришамиз ва шундай деймиз:

– Ўзинг ҳам шундай-шундай қиласан. Ўзингнинг ҳам шундай қусурларинг бор!

Унинг насиҳатини шу тариқа қабул этамиз ва тескарисини қилиб, орада душманчилик туғилишига сабабчи бўламиз. Бу ҳол – гуноҳлар кўплиги сабаб бўлган қалб қашшоқлигидан. Буларнинг асли эса иймоннинг заифлигидандир...»

Мазкур сатрларни ўқиб «Тўғри гаплар...» дегандир-сиз? Ҳа, баракалла! Лекин нима учун қўштирноқ орасида баён қилинганига аҳамият бердингизми? Сабаб шуки, бу ақлли гапларни мен тўқимадим, балки Абу Ҳомид Ғаззолийнинг китобларидан кўчирдим. Қаранг, бундан салкам минг йил муқаддам айтилган фикрлар бугунги кунга мос келиб турса? Бу нима, асрлар давомида инсонлар яхшилик сари силжимадиларми? Ахлоқ заифлиги то ҳануз сақланиб қоляптими? Йўқ, бундай хулосага бормаслик керак. Бадбинликка берилмоқ ҳам ўринсиздир. Ҳар даврнинг ўзига яраша фазилатлари ва ўзига хос қусурлари мавжуд. Бу фоний дунё – имтиҳон дунёси экан, ҳар бир авлод бу имтиҳондан ўзига хос тарзда ўтади. Ҳар бир авлоднинг афзалликлари ва гуноҳлари ҳам бўлади. Шайтон алай-

ҳилаъна то Қиёматга қадар одамзотга душманлик қилар экан, то Қиёматга қадар унга қарши жанг – руҳий жанг давом этажакдир. Агар бир биродаримизни безори ураётганини кўрсак, унга ёрдам беришга шошилаемиз. Аммо не учун шайтон васвасасига тушиб қолган қариндошимизни, синфдошимизни, қўшнимиз ёки дўстимизни қутқаришга шошилаемиз?

Ҳеч биримизга сир эмаски, адашган бандалар орасида ўзимиз учун энг ардоқли бўлмиш инсонлар ҳам учраб қолиши мумкин. Масалан, бир дўстингиз дарслардан қочиб юргандир ёки наша чекишга ўрганиб бораётгандир. Эҳтимол, у тўғри йўлдан адашганини билар, эҳтимолки, билмас. Лекин унинг адашаётгани сизга аниқ кўриниб турибди. Билмаганларга билдириб қўйиш вазифамиз эмасми? Эҳтимол, улар ёмонлик жаридан қутуломоқчилару, аммо тўғри йўлга чиқишга кучлари етмаётгандир. Уларга ёрдам қўлини узатиб, ёмонликдан қутулишга кўмаклашиш бурчимиз эмасми? Ёмон қилиқларини ота-онасига бориб айтсангиз, дўстга хиёнат қилган бўласизми? Асло! У аввалига шундай ўйлаб, сиздан ранжиши мумкин, лекин ёмон қилиқлардан қутулиб яхшилик йўлига ўтгач, сиздан бир умр рози бўлиб яшайди.

Нима учун баъзи одамлар орасидан меҳр-оқибат, меҳр-мурувват, меҳр-ҳурмат кўтарилади? Нима учун баъзи ерларда зулм тўфони авжига чиқади? Нима учун кўплар бузуқлик ботқоғига ботади? Сабаб: чўкаётган одам хасга тирмашиб умид қилганидай, заиф тарбияга ишонадилар. Айрим ота-оналарнинг, устозларнинг тарбия усуллари, насиҳатлари ҳидоят ва шифо булоғидан маҳрум бўлгани учун ҳам ширин мева бермайди.

Биз тилимизда «ахлоқ» деган сўзни тез-тез ишлатамиз. Аммо унга сифат бермаймиз. Одам зотига қандай ахлоқ зарур? Албатта, илоҳий ахлоқ, яъни Аллоҳ томонидан буюрилган ахлоқ. Буни «Расулуллоҳнинг ахлоқлари» деб атасак ҳам бўлади.

Донишмандлар ҳикоя қиладилар:

«Бир одам чўлда кетаётиб бадбашарани кўради ва ундан «Сен кимсан?», деб сўрайди. Бадбашара «Мен сенинг ёмон амалларингман», дейди. У одам: «Сендан қутулишнинг иложи борми?», деб сўраганида, у: «Бор, бунинг учун пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг гўзал ахлоқига эга бўлишинг ва унга салоту салом йўллашинг керак!», деб жавоб берган экан.

Ана шундай гўзал илоҳий ахлоққа етишмоқлик барчамизга насиб этсин! Бу бахтга одамийлик мулкига эга бўлмоқлик ила эришиш мумкинлигини унутмасак бас. Юсуф Хос Ҳожиб ҳазратлари айтадиларки: «Қиз эрмас бу ялнчуқ, кишилик қиз ўл» («ялнчуқ» – одам демакдир, «кишилик» – одамийлик, «қиз» – «қадрли» деган маънони англатади. Ҳикматнинг мазмуни: «Одамнинг ўзи қадрли эмас, одамийлиги қадрлидир».) Ана шу қадрга етишмоқлик йўллари излаб кўрайлик.

Икки йўлнинг бири

Кўчада нотаниш бир йигит мени беҳос саволга тутиб қолди:

– Ҳамонки, инсон тақдири ҳали туғилмасидан илгариеқ белгилаб қўйилган экан, ёмоннинг яхши бўлишига ҳаракат қилмоғи беҳуда экан-да?

Масалани тушунтириб беришга зарур илм каминада етарли бўлмаса-да, савол берилган, жавоб кутилмоқда эди. Ақлим етганича дедимки:

– Ҳа, кишининг тақдири ҳали туғилмасидан илгариеқ белгилаб қўйилади. Аммо кишининг рўпарасида икки йўлни ҳам берган: бири – ҳидоят, иккинчиси – залолат, бошқачароқ айтсак: яхшилик ва ёмонлик. Бу йўллардан қай бирини танлаш учун эса Яратган зот унга ақл, зеҳн ва фаросат ҳам берилган. Айни чоғда бу ақлни қувватлантирувчи каломини ҳам туширган ҳамда ҳидоят билан залолатни фарқлашларида тўғри

йўлни кўрсатсин, деб бандалари орасидан ўзининг элчисини ҳам белгилаб қўйган. Кимки ақли ва қалби билан Каломуллоҳни англабди, Расулulloҳга (с.а.в.) эргашибди – у ҳидоятга етибди. Кимки англамабди, англашга интилмабди ёки интилишни истамабди – шайтоннинг этагини тутибди ва залолат йўлини ўзига маъқул кўрибди. Демак, Аллоҳ бандага ихтиёр бериб қўйибди.

Болалик ва ёшлиги атеистларча тарбия («атеист» сўзининг маъноси «худосиз»дир) билан ўтгани сўзларидан сезилиб турган нотаниш суҳбатдош билан шу тарзда фикр алмашдик. Мен қисқа суҳбатда унинг фикрини ўзгартира олишга қодир эмас эдим. Ана шу учрашувдан кейин тарбия мезони ва асослари хусусида ўйлаб қолдим ва сиз азиз умидимиз юдузлари билан ният қилганим суҳбатнинг дастлабки бобини шу мавзуга бағишлашни ихтиёр этдим.

Абдулла Авлоний ҳазратлари ёзган эканлар: «Боланинг саломати ва саодати учун яхши тарбия қилмак – танини пок тутмак, ёш вақтидан маслакини тузатмак, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан сақлаб ўсдурмакдир. Тарбия қилувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво қилгани каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл маразига «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик» деган давони устидан беруб, катта қилмак лозимдур. Зероки, «Ҳассину ахлоқакум» амри шарифи узра хулқимизни тузатмакка амр ўлинганмиз. Лекин хулқимизнинг яхши бўлишининг асосий панжаси тарбиядур... Ҳукамолардан бири: «Ҳар бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқдур», демиш. Шариати исломияда ўз болаларини яхшилаб тарбия қилмак – оталарга фарзи айн, ўз миллатининг етим қолган болаларини тарбия қилмак фарзи кифоядир...» (Фарзи айн – бажарилиши шарт бўлган вазифа; фарзи кифоя – бир кишида етим болаларни тарбия қилиш имкони бўлмаса, унга айб эмас,

бу вазифани унинг ўрнига бошқа бир одам бажариши ҳам мумкин).

Мазкур фикрларни яхшилаб англаш учун тарихга мурожаат қилайлик: ўтмишда диёримизда бир неча марта кучли-кучли давлатлар қад ростлаган ва кўп ўтмай нураб, яксон бўлган. Минг афсуски, давлатларнинг йўқ бўлишига ташқи душманларнинг зарбаси эмас, кўпроқ ички низолар сабаб эди. Хусусан, амир Темур салтанатининг тарихини эслайлик. Бу ҳолатни тарихчилар қандай шарҳлашса шарҳлашсин, лекин биз деймизки, дунёни лол қолдирган салтанатнинг емирилишига шаҳзодаларнинг яхши тарбия кўрмаганлари сабабдир.

Энди бизларни бир масала кўп ўйлантиради: тарбиячи ким? Ота-онами, мактаб муаллимларими?

Умидимиз юлдузлари, айбситмайсиз, сал четга чиқсак-да, бу саволга жавоб излашда ота-оналарнинг бурчларига кўпроқ тўхталамиз. Бу масалани ўрганиш ҳозир сизга шарт эмасдай кўринса ҳам, яқин йилларда улғайиб, оила қурганингизда, фарзандлар кўрганингизда асқотади, деган фикрга келиб шу баёнга йўл беряпман. Яна бир изоҳки, ота-оналарнинг тарбия соҳасидаги айрим камчиликлари баён қилинганда уларга сиз маломат қила кўрманг. Аксинча, тарбиядаги камчилик нимадан иборат эканига эътибор бериб, келгусида ўзингиз қайтармаслигингиз учун ҳозирдан ўрганинг. Мазкур баённи ота-онангиз билан бирга ўқиб, таҳлил этсангиз янада яхши.

Юқоридаги саволга жавоб беришда фақат бир нарсани таъкидлаймиз: бола «Сен тарбиялашинг керак», деб гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа оширадиган копток эмас. Фарзанд тарбиясига ота-она масъул, мактаб эса бу соҳада кўмакчи. Ҳа, айнан шундай. Чунки фарзанднинг оилада олган тарбиясига қараб ота-онасига роҳат ёки жазо келтиришини ҳамма билади. Отанинг иш-амали фарзандига сингса, унинг хулқида жилвагар бўлади. Болани тергаб-назорат қилиш ота-она юзининг

ёруғлигини таъминлайди. Тарбиядан ташқаридаги бола бебош ва ярамаслик сари оғади. Эрка бўлиб ўсган ўғил-қизлар хатти-ҳаракати ота-онага мунг ва алам келтиради. Шу боис ҳам Абдулла Авлоний таъкид этганларидек: «Тарбия бизлар учун **ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат** масаласидур» дейилмиш фикрни барчамиз бирдек шиор сифатида қабул қилмоғимиз лозим бўлади.

Афсусларки, айримларимизнинг кўнгилларимиз кўчага боғланган. Ишга, улфатга муҳаббат оилага бўлган муҳаббатдан ортиқ. Чойхоналарда, ресторанларда, турли зиёфатларда яйрашга умримизнинг ҳисобсиз соатларини беҳуда сарфлаймиз. Бола тарбиясига эса вақтни қизганимиз. Сарик чақага арзимас матоҳларимиз фарзандларимизга нисбатан қимматлироқ. Пиёлани синдириб қўйса аямай урамиз, гулдонни синдирса дўппослаймиз. Агар ака укасини урса яна жазолаймиз. Ҳолбуки, каттанинг кичик, кучлининг кучсиз устидан ҳоким эканини ўзимизнинг айнан шу ҳаракатимиз билан ўргатыпмиз: гапга кирмаган кичикни ёки кучсизни уриш мумкин! Бола шўхлик қилса, онажонлар «ҳали қараб тур, дадангга айтаман», деб қўрқитадилар. Ота келганда ўз фарзандини ёмонлаб «чақадилар-у», айна шу ҳолатда ота-бола орасига душманлик уруғи сочилганини фаҳм этмайдилар. Отани жазоловчи инсон сифатида кўрсатмай, ота келганда уни иззат-ҳурмат билан кутиб олишни ўргатиш афзалроқ эмасмикин?

«Одамнинг камоли фақат соғлиқ ва кучдан иборат бўлмай, балки жисмонан, ақдан ва ахлоқан юксалишдан иборат. Одамнинг жисми, ақли ва ахлоқи турли касаллик ва нуқсонлардан узоқ бўлиши лозим. Одам ҳам ўз манфаатини ўйлаб, ҳам яқинларини бахтиёр қилишга қодир бўлиб ўсиши лозим. Зотан, бу мантикий олишувларга нима ҳожат бор?»

Устоз Абдурауф Фитрат бу фикрларни салкам юз йил муқаддам баён этганлар. Бугун бола тарбияси де-

ганда ота ва она уни яхши кийинтиришни тушунади, катта пул сарфлаб ўқишга киритишни англайди... Агар автомашинаси бузилиб қолса, устахонада бир кун ёки бир ҳафта ўтириши мумкин, аммо фарзанди билан бир соат ёнма-ён ўтириб, дарс тайёрлашга тоқати етмайдиган оталар ва оналар ҳам борлиги афсусли ҳолдир.

Танишларимиздан бири мақтанди: «Синфдошларимиз билан дўстлигимизни ҳеч бузмаймиз. Ҳар куни ишдан кейин фалончи ўртоғимизникида учрашамиз, чой-пой ичиб, шахмат-нардни ўйнаб, телевизор томоша қилиб, кечқурун баъзан ўн бир – ўн иккигача ўтирамыз...» Албатта, дўстликни узмаслик яхши, бироқ оила бағрига барвақт бориш ундан аълороқ. Ҳар куни уйига кеч борса, болалари бу вақтда ухлаб қолган бўлади. Тарбия билан қачон шуғулланади? Назаримда бу биродарларимиз дўстликни мустаҳкамлаш ҳақида нотўғри тушунчага эгалар, оила, фарзанд тарбияси, деган тушунчадан эса бутунлай маҳрумлар.

Ҳаёт – имтиҳон эканлиги кўп айтилади. Имтиҳон бор жойда бурч, жавобгарлик, масъулият бўлади. Инсон ана шу масъулият билан дунёга келади. Барчамиз зиммасига омонат юклатилган, имтиҳонда турган инсонлармиз. Бу дунё нашъали, аммо асл жойимиз эмас. Биз фарзандларимиз тақдири учун ҳужайраларнинг энг олис нуқтасигача, вужуднинг ҳар бир заррасига қадар жавобгар бўлган кишилармиз. Ўзимиз жаннатга кирсагу азоб фаришталари фарзандларимизни жаҳаннам ўтига отсалар, юрагимиз бардош берармикин? Агар бирон киши фарзандимизнинг қўлига чўғ босаман, деса хотиржам қараб турамызми? Ўйлаб ҳам ўтирмасдан ҳимояга ташланамиз! Хўш, нима учун жигарбандларимизни ёмон хулқи учун келажакда кутиладиган дўзах ўтларидан ҳимоя қилишни ўйламаймиз? Бу бир масала. Иккинчи масала – дўзахий фарзандларни «тарбиялаган» ота-онага жаннат насиб этармикин? Бу ўринда жумла тузишда хатога йўл қўйдик:

эҳтимол, «дўзахий болаларни «тарбиялаш» эмас, «болаларни дўзахбоп қилиб тарбиялаш» десак тўғрироқ бўлар? Йўқ, энг тўғриси – «болаларни умуман тарбия қилмаган»...

Ўзларича дўстлик ришталарини мустаҳкамлаётган ўша ошна-оғайнилар ўйлаб кўрсинлар: Қиёматда «нега ўртоқларингникида чой ичмадинг, нега тун ярмигача ўтирмадинг?» деб сўралмайди. «Сен ўзингни қандай тарбия қилдинг ва фарзандларингга нега тарбия бермадинг?» деб сўралади. Қиёматдаги жазога анча вақт бор. Бу дунёдаги жазо кўп куттирмайди. Агар фарзанди гиёҳвандларга қўшилиб кетса, бузуқликни касб этса дардини кимга айтади? Кимни айблайди? Кимдан нажот сўрайди?

Ўзал хулқ ва тарбияли онанинг хислатлари, яхши феъл-атвори фарзандларида ҳам намоён бўлади. Улар ҳам оналарининг ўзал хислатларига эга бўладилар. «Онасини кўриб, қизини ол», деган мақол бежиз айтилмаган.

Ота ўз фарзандларига мерос этиб молу дунё эмас, одоб-ахлоқ қолдириши керак. Мол-дунё мероси кундан-кун камайиб, одоб-ахлоқ мероси эса ошиб боради. Қўйидаги ривоят фикримизнинг далили.

Ривоят. Миср ҳукмдори билан Рум ҳукмдори ўзаро келишиб, дўстлик аҳдини туздилар ва орадаги адоватга барҳам бердилар. Ҳатто Миср ҳукмдори Рум ҳукмдорининг қизини ўғлига никоҳлаб, қизини эса Рум шаҳзодасига узатди. Уларнинг дўстлик ва қариндошлик алоқалари узоқ давом этди. Бир куни Рум ҳукмдори қудасига бу мазмундаги мактубни йўллади:

– Кўзларимизнинг нурлари бўлмиш азиз фарзандларимизнинг бизлардан кейин ҳам фароғатда яшамоқликлари учун ҳозирдан чора-тадбир кўришимиз керак. Мен ўғлим учун жуда кўп олтин жамладим. Чиройли боғ ва сарой барпо эттирдим. Сиз ҳам шундай қилгандирсиз?

Миср ҳукмдори мактубни ўқиб табассум қилди ва бу жавобни йўлади:

– Азизим, мен сиздан кўра сал бошқачароқ йўл тутдим. Вафосиз мол-дунё ва матоҳларига илтифот этмаганим туфайли ўғлимга олтину жавҳарлар эмас, илм, ҳунар, одоб, ахлоқни мерос этиб қолдиришни истадим. Уни илмли, ҳунарли, хушахлоқли қилиб тарбияладим. Уни яхши адаб либоси билан бегадим. Мол-дунёга қачондир завол етади, аммо мен қолдираётган меросга ҳеч замон завол етмайди. Бу мерос фарзандимни ҳар қандай бало-офатлардан омон сақдагай...

Бирга ўйлайлик: тарбиясиз одам жонсиз жасад каби эмасми?

Даврага қўшилгувчи ҳар бир одам аввал ўзининг ташқи кўриниши, қиёфасига қараб қабул қилинади, сўнг эса тарбияси ва фазилатига қараб тақдир этилади. Кишидаги фазилат гўё фарзанд кабидир, уни авайлаб сақлаш ва янада баркамол этиш лозим. Ҳар бир одам, аввалроқ айтиб ўтганимдай, ўзини ўзи тарбия қилишга ўрганиши керак. Инсоннинг улуғлиги ўзини идора ва тарбия қилиш кучига эга бўлиши билан билинади. Киши ўзини ўзи тарбия қилишга ўрганиши лозим, деган фикрни қувватлаш учун Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қилган бир ҳадиси шарифнинг маъно таржимасини ўқиймиз.

Ҳадис. Расулulloҳ (с.а.в.) марҳамат қиладиларки: «Ҳар бир мўмин банда ўз биродарининг кўзгусидир. У биродарида бир айбни кўрса, ўзида кўрган шундай айбни тузатишга ҳаракат қилиши керак».

Яъниким, биз дўстимизда ҳасад ёки чақимчилик иллатини кўриб турибмиз. Уни тарбия қилишимиздан аввал биз ўзимиздаги ўша иллатни тузатишга киришмоғимиз керак экан.

Ўзини ўзи тарбия қилмоқ қандай бўлади?

Оғзаки насиҳатларни эшитамиз, китобларда ўқиймиз, масалан, қуйидаги ҳикмат каби.

Ҳикмат. Луқмони Ҳаким ўз ўғилларига дебдилар: «Қариндош уруғлардан алоқангни узма, ўйлаб иш тут. Одамларни гийбат қилма, одамлар ёмон ишга бош қўшса, сен уларга қўшилма. Шошилиб иш тутма, бойлик деб ўзингни ғам-қайғуга ташлама. Ўз қадрини билмаган одамдан яхшилик умид қилма. Ўтиришлардан ўз жойингни бил, одамларнинг сўзларига қулоқ сол, одамлар сўраса, гапир, ўзингдан улуғлар олдига тушиб юрма, одамлар ичида бошингни қуйи солиб ўтирма, ўнгу чапга қарайверма, меҳмонлар олдида бировга ўшқирма, меҳмонга эса иш буюрма. Маст ва девона одамлар билан ҳамсуҳбат бўлма. Бекорчи одамлар билан кўчада ўтирма. Ўз фойдангни ўйлаб обрўингни тўкма. Ўзига бино қўювчи такаббурлардан бўлма. Хусуматдан узоқ бўл, сенга иш буюрсалар бажар, ваъда қилсанг, албатта, уддасидан чиқ. Ҳеч кимни ранжитма...»

Яна бир ҳикмат. Ҳиндистонлик донишманд эса ўғлига бундай насиҳат қилибди: «Азиз ўғлим, қўлингга кирмаган ёки қўлингдан кетган нарса учун қайғурма. Ҳар ерда куракда турмайдиган беҳуда сўзлар сўзлаб юришдан йироқ бўл. Нокас, қурумсоқ кишидан қарздор бўлма. У билан асло муомала қилма, кейин пушаймон қиласан. Шарм-ҳаёсиз ва бахил киши билан суҳбатдош бўлма, шундай ярамас одамлар билан қўшни бўлмасликка ҳаракат қил. Ўз кучинг орқасида нон топиб егил, текинхўрликка ўрганма, олижаноб мард одамлар билан суҳбатдош бўлсанг, яхшилик билан ном чиқарасан. Мақтанчоқ ва эзма одамлардан ҳазар қил...»

Кейинги ҳикмат. Бошқа бир донишманднинг насиҳати будир: «Фалокатга дучор бўлишни истамасанг – мағрур ва мутакаббир бўлма. Роҳатда яшашни истасанг – дилингни ҳирсдан пок қил. Хору зорликни истамасанг – таъмагир бўлма, ўзингга яхшилик қилишини истасанг – яхшилик қил, ҳеч кимга озор берма, яхшиликни улуғ иш деб бил. Қадр-қимматинг ошиши-

ни истасанг – баланд ҳимматли бўл. Ишинг пушаймонлик билан натижаланишини истамасанг – аввал яхшироқ ўйлаб, доно, тажрибакорлар билан кенгашиб, сўнгра ишга кириш. Ўзингни ҳаммага севдиришни истасанг – феъл-атворингни тузат, адабли, тарбияли бўл. Обрўга, иззат ва ҳурматга эга бўлишни хоҳласанг – ҳалол меҳнат қил. Ҳамманинг қошида ишончли, марғуб ва мақбул одам бўлишни истасанг – ёлғончиликдан сақлан, чақимчи, ифвогар бўлма, маънисиз, тутуруқсиз сўзларни айтиб юришдан ҳазар қил. Мабодо ўнғайсиз ҳолда қолсанг, ишингда муваффақиятсизликка учраб, қайғу-ҳасрат ичида қолсанг – дод-фарёд қилиб юрма, сабр қил. Ўнғайсиз ҳолдан қутулиш чорасига кириш...»

Бу каби насиҳатлар доноларнинг бизларга берган йўл-йўриқларидир. Таъбир жоиз бўлса, кишининг ўзини ўзи тарбиялашидаги бир режадир. Энди режани қандай тарзда амалга оширади – унинг ақлига боғлиқ.

Умидимиз юлдузлари, яширмай айтинг-чи: оилангиз даврасида шу каби ҳикматлар айтиладими? Билишимча, кўп оилаларда айтилмайди. Сизникида ҳам шундай бўлса, бу китобга жамланган ҳикматларни фурсат топиб ўқиб беринг. Ота-онангизнинг фурсатлари бўлмаса, ака-укаларингиз, опа-сингилларингизга ўқиб беринг. Шунчаки ўқиб қўя қолманг. Биргалашиб таҳлил қилинглари, хулосалар чиқаринглари ва амалда бажаришга интилинглари.

Юзаки қаралса, бу насиҳатларга амал қилиш унча оғир эмас. Айтайлик, одамлар орасида бошни қуйи солмаслик, меҳмонга иш буюрмаслик... Агар бу фазилат ўзимизда бўлмаса, тез кунда ўрганиб кетишимиз мумкин. Лекин айрим фазилатлар – ахлоқи ҳамидалар борким, унга эришиш кунлар, ойларни талаб этади. Яъниким, киши ҳар дақиқа, ҳар соат, ҳар кун бу соҳада ўзини ўзи тарбия қилиб бормоғи талаб этилади. Дейлик, бир кун тарбия этмадими, яхши фазилат-

ни бир кун унутдими – издан чиқиб кетиши ҳеч гапмас. Ҳазилнинг ўрни узоқ вақт бўш турмайди, у бизни тарк этдими, дарҳол ўрнини иллат, ёмон хулқ эгаллайди. Баъзан киши яхши хулққа эришишни истайди, аммо бунинг уддасидан чиқиш ёлғиз ўзига боғлиқ эмас. Ёмонлар билан ҳамсухбатлик масаласи бу фикрга мисол бўла олади. Бир кишининг зулмкорлигини ёки разиллигини биласиз, лекин ундан нари туришининг иложи бўлмай қолади.

Ўзгага тарбия беришдан кўра ўзни тарбия этмоқ юз чандон оғирроқдир. Ўзгага тарбия бериш учун билимга ёки ҳаёт тажрибасига таяниб, тоқатингиз етганича насиҳат қиласиз. Тарбияланувчи насиҳатларингизни қулоққа олмаса, қўл силтаб қўя қоласиз. Киши ўзини тарбия қилиши учун эса жуда мустаҳкам иродага эга бўлиши керак. Чунки ўзни тарбия этмоқлик вужудингизга ҳукмронликни даъво этаётган нафс ва шайтон билан олишиб, енгмоқликдир.

Ақлингиз дейдики:

– Барвақт туриб, жисмоний бадантарбия билан шуғуллан, чиниққин.

Шайтон дейдики:

– Тўйиб овқат егин-у, ётиб, мазза қилиб ухлаб ол. Терлаб-пишиб югуришдан сенга фойда борми?

Ақлингиз дейдики:

– Чақимчилик қилма, гуноҳга ботасан.

Шайтон дейдики:

– Ўртоғингнинг шу ишини директорга ёки отасига кириб айтсанг, жазолашади. Унинг жазоланганини кўрсанг, дилинг яйрайди.

Ақлингиз яна дейдики:

– Хизматчи подшоҳга бошқа хизматчини ёмонлади. Шунда подшоҳ: «Гапларингни текшираман, агар тўғри сўзлаган бўлсанг, чақимчилигинг учун сендан нафратланаман, сени душманам деб биламан. Ёлғон сўзлаган бўлсанг туҳматчилигинг учун жазолайман» деган экан, сен ўша хизматчи ҳолига тушиб қолмагин.

Шайтон яна дейдики:

– Бу сафсаталарга қулоқ солма, ҳозир унақа подшоҳлар йўқ...

Шу ўринда баҳсни **ирода** ҳал қилиб беради. Агар ирода чинакам ақл билан қувватланган бўлса – енгади. Ўзини ўзи тарбия қилишда яна бир муҳим қийинчилик борки, уни «муҳит» деб атаймиз. Кишининг атрофида қандай муҳит бор? Яхшилар кўп бўлса бу тарбия жараёни енгилроқ кечади. Ёмонлар бўлса... оғир, жуда оғир... Шу боис киши атрофини ақл кўзи билан кузатиб, ёмон давраларни тарк этишга жазм этмоғи шарт. Ботқоқда туриб ювиниб, покланишга уринишдан наф йўқ.

Энди тарбиянинг асослари нималардан иборатлиги хусусида фикрлашиб олсак.

Фазилатни кўриқлайдиган гўзал ахлоқни ва ярамас йўлдан, ёмон аҳволга тушишдан сақлайдиган хушёрликни донолар муҳим асослардан ҳисоблаганлар. Яна: ваъдага – вафо, насибага – ризо, ҳар бир бахтсизликка қарши чидамли бўлиш, ҳақиқат ва тўғрилиқка риоя қилиш...

Инсонни инсон бўлишига боис тарбиядир ва уч нарсага эҳтиёж сезади: **истеъдодга, илмга ва машққа.**

Ҳазрат Навоий дебдиларки: «Қобилиятли одамни тарбия қилмаслик – зулмкорликдир. Ноқобил одамга эса тарбия хайфдир. Тарбиянгни аяб, унисини нобуд этма, бунисига тарбиянгни зое қилма.

*Қобилга тарбият эрур ул навъким, гуҳар,
Тушса нажосат ичра югай кимса они пок.
Гар ит узумига киши май бирла берса сув,
Бу тарбият била қила олгайму они ток».*

Маъноси: қобилиятли кишига берилган тарбия гавҳар каби қимматлидур. Гавҳар нажосатга тушса ҳам ювилса- тозаланади, қимматини йўқотмайди. Итузум май билан сугорилса ҳам итузумлигича қолади, ҳеч замон токка айланмайди.

Умидимиз юлдузлари, сиз бу ёшга етгунингизча билим олдингиз, атрофни кузатиб, ҳаёт ҳақиқатларини тушунига ҳаракат қилдингиз. Кўп ишларингизга қараб, сўзларингизга эътибор бериб, сиз азизларни «ақлли» деб мақташга асосим бор. Лекин бир нарсани унутмангки, бош ақл ва илмга тўлиб тошса ҳам, ахлоқни сира унутмаслик керак: инсон ўзидаги маънавий жиҳатларни, виждон ва нафсни тарбиялаши, эҳтиросини бошқара олиши, хунук одатларни тарк этиши, илмий ютуқларини инсоният фойдасига йўналтириши керак. Йўқса, у тўғри йўлдан озиши мумкин. Яъни Ватан ва халқини мудофаа қилишга масъул ҳарбий одамнинг тарбияси дуруст бўлмаса, Ватанига хиёнат этишдан ҳам қайтмас. Беморларни ҳалол ва холис равишда даволашга қасам ичган шифокор қасамини бузар. Ҳатто порахўр ва судхўр мол-дунё эвазига юртини бошқалар қўлига мустамлака қилиб беришдан ҳам тап тортмас.

Тарбиялаш шахсий намуна, оғзаки ёки ёзма насиҳат йўли билан амалга оширилади. Ана шу насиҳатларни олмайдиган одам бахтли бўладими? Суҳбатимиз аввалида бу хусусда қисман сўз юритиб эдим, энди батафсилроқ гаплашиб олайлик. Ўзингизга маълум, баъзи тенгдошларингизга насиҳат қилсангиз малол олади, ҳатто ғазабланади. Нодонларга насиҳат бир ривоятни ёдга солади.

Ривоят. Қуёш ботиб, дунё юзини зулмат пардаси қоплаганда жиловсиз изғирин ҳар томонга югуриб, маймунлар тўдасига ҳужум қила бошлади. Бечора маймунлар совуқдан титрар ва исиниш учун чора ахтарар эдилар. Улар ногоҳ ялтироқ қуртни кўриб қолдилар. Уни чўғ деб ўйлаб, талай ўтин йиғиб, атрофига қаладилар ва ҳадеб пуфлайвердилар. Дарахт тепасидаги қуш уларнинг бу нодонликларидан кулиб: «Бу олов эмас, кечалари ялтираб кўринадиган қурт», деса ҳам эътибор бермадилар. Шу аснода ўткинчи бир одам аҳволни кўрди ва қушга қараб: «Ўзингни кўп койит-

ма, улар сенинг сўзингга қулоқ соладиган, фойдасиз ишдан воз кечадиганлардан эмас. Уларга насиҳат қилиш – қилишни тошга уриш ва шакарни сув остига беркитиш билан баробардир», деди. Қушнинг нодонлиги маймунларникидан қолишмас эди, у одамнинг насиҳатига қулоқ солмай, маймунларнинг хатосини тушунтириш учун дарахтдан тушиб, улар ёнига келди. Маймунлар эса... уни ўраб олиб, бошини узиб ташладилар...

Ҳазрат Навоий бежиз айтмаганлар: «Телба қулоғига панд – қуюн оёғига банд» – яъниким нодонга насиҳат қилганинг – бўроннинг оёғини кишанлаб олишга уришиш кабидир...

Айримларнинг насиҳатга муносабатлари сал бошқачароқ. Улар насиҳатни кескин рад этмайдилар, аммо тўғри йўлдан юришни галга солаверадиладар.

– Ўқишдан қочманг, дарсни ўз вақтида тайёрланг, – дейсиз.

– Хўп, қочмайман, ўқийман... – дейди. Қўлига китоб олади-ю, сал сал узоқлашсангиз, боши ёстиқ сари оғади.

– Бу ёшингизда чекиш ғоят зарарли, ўрганманг...

– Хўп, тутатганимни чекиб олай, бошқа оғзимга олмаيمان...

– Ўртоқларингизга вафоли бўлинг, уларга ёрдам беринг...

– Хўп... хўп...

Ўнлаб, ҳатто юзлаб «хўп», «хўп»... аммо аҳдида турмайди. Насиҳатни давом эттирсангиз «иродам бўшлиқ қиялпти», каби баҳоналарни тахлаб ташлайди. Эҳтимол чинданам иродаси бўшдир. Насиҳатга кўнса-да, галга ташлаётган, амалга оширишни орқага сураётган бу йигит ёки қиз ҳали яхши йўлга ўтишга улгураман, деб ўйлайди. Эртага бўлмаса индинга, албатта, тузалишига умид қилади. Аммо бу умид инсонни маҳв этувчи туйғу эканини англаб етолмайди. Ахир киши савобли ишни бир кун эмас, ҳатто бир дақиқа ҳам ортга суриши мум-

кин эмас-ку! Ҳар бир одам, ёшми-қарими – фарқи йўқ, «ҳозир ёки бир оздан сўнг ўлиб қолишим мумкин. Дарҳол тавба қилиб, яхши одам бўлай, ёмон ишларимни ташлай», дейиши зарур эмасми? Лоқайдлик, меҳнатдан қочиб фароғатни афзал билиш, келажаги ғамини емаслик ёш кўнгилни тез ўлдиради, бора-бора инсонни маҳв этади. Ҳазрат Навоий таъкид этганларидек: «Шафқатли насиҳатгўй гапини тингламаганнинг жазоси – афсусланмоқ ва ўзини койимоқдир». Ҳазрат Ҳофиз Шерозий дейдиларким: «Доно қарияларнинг насиҳати-га **бахтли ёшларгина** қулоқ соладилар». Абдураҳмон Жомий эса бундай дейдилар:

*«Қулоқдан дилиннга гар кирмаса нур
Сичқон қавагидан не фарқи бўлур?»*

Донолардан бири деган экан: «Эй дўстим, агар сенда фаза дарёсининг дур-гавҳари бор бўлса, уларни насиҳатларингни қабул қилиб, шу насиҳатларга амал қилувчи яхшиларнинг оёқлари остига тўк. Насиҳатларинг зое кетмайди».

Халқимизда «Гапни гапир уққанга – жонни жонга суққанга» деган ибратли мақол бор. Маълумингизки, ҳазрати Сўфи Оллоҳёр «Саботул ожизийн» асарлари-ни аввал форс тилида ёзиб, сўнг туркий тилда ҳам баён қилганлар:

*Ўзимдек хасталар бўлгаймۇ деб шод,
Насойиҳдин ҳам андак айладим ёд.*

Демоқчиларки: «Бу китобни туркий билан ёзганимнинг яна бир сабаби шуки, ўзим каби хаста кўнгиллар уни ўқиб қувонсинлар. Бунинг учун бир оз насиҳат сўзлар ҳам айтдимки, ўқиганлар ўғитлансинлар. Зероки, эси бор киши оз насиҳатдан кўп ибрат олар. Аммо бир аҳмоқ учун ваъздан катта китоб ўқиб берсанг ҳам зарра фойда олмайди».

*Насиҳат тингламас дили сахт маҳжуб,
Кўкармас, тошга йағмур ёғса ҳам кўп.*

Демоқчиларки: «Тош устига қанчалик кўп ёмғир ёғиб сув тушса-да, ўт чиқиб кўкармагани каби кўнгли қотган кишиларга қанчалик ўғитлар қилсанг ҳам қулоқларига олмаслар. Ўзлари учун бирор фойда ола билмаслар».

Бу фикр «Бақара» сурасидаги: «Сўнгра шундай мўъжизаларни кўргандан кейин ҳам дилларингиз қотди. Бас, у диллар тош кабидир», ояти каримаси билан қувватланади. Ёки «Ҳашр» сурасидаги «Дўзах эгалари билан жаннат эгалари баробар бўлмас», ояти каримасини «Хайрли насиҳатларни қулоққа олиб, итоат этувчилар, ўзларини ҳидоят йўлида тарбия қилувчилар – жаннат эгаларидир, залолатни танлаган, насиҳатларга терс қараганлар эса ўзларига ўзлари дўзахни танлагандирлар» деган маънода талқин қилса ҳам бўлар, валлоҳи аълам!

Муҳтарам ва ардоқли ота-оналар, азиз фарзандларингиз оғзаки насиҳатларни кунда кўп марталаб эшитадилар. Диққат қилингки, аввало, насиҳатнинг таъсири насиҳатгўйнинг ақлига, билимига боғлиқ. Шунингдек, қандай вазиятда насиҳат қилиш ҳам муҳим. Маст одамга «ичма» деб насиҳат қилиш – шамолга қарши қичқириш кабидир. Фазабга миниб бировни сўкаётган одамнинг қулоғига ҳам сўкишнинг гуноҳ экани ҳақидаги насиҳатлар кирмайди. Насиҳатгўй тарбиясидаги одамнинг ёши, ақл даражасини, айнаи дамдаги руҳий ҳолатини ҳам ҳисобга олиши шарт. Айнан бир мавзу, масалан, сўкиш ҳақида ўн ёшли ва йигирма ёшли болага бир хилда, бир хил услубда гапирилмайди. Тарбия жараёнида доноларнинг «ёшлик – бепарволик, йигитлик – бир мусобақа, қарилик эса таассуфдир», деган таъкидларини унутмасак дуруст бўлади. Насиҳат деганда биз каттанинг ёшга ўғитини тушунадиган бўлиб қолганмиз. Кексароқ одамга на-

сиҳат қилиш бизга ғалати туюлади. Ҳолбуки, тарбия кексалар учун ҳам зарур. Тарбия маълум ёшга етгач тўхтамайди. Барчамиз яхши биладиган «Бешиқдан лаҳадга қадар илм эгалла», дейилгувчи шарафли ҳадис бизларни шунга даъват этади. Алҳол, илм олиш ҳам тарбиянинг муҳим асосидир.

Насиҳатнинг яна муҳим шартларидан бири – насихатгўй насихат қилиш учун маънавий ҳуқуққа эга бўлиши керак. Яъни у бирон фазилатни эгаллаш ҳақида насихат қиляптими, демак, бу фазилат унинг ўзида бўлиши керак. «Бировнинг ҳақиға хиёнат қилма», деб ақл ўргатса-ю ўзи бозорда тарозидан уриб турса, унинг гапи бетаъсирдир! Ўзи ўқишда қолоқ йигитчанинг аълочи қизга илм эгаллашнинг фазилати ҳақида ваъз ўқиши ҳам қулгилдир.

Илм ўргатадиган даргоҳлар кўп: ўрта мактаблар, лицейлар, коллежлар, институтлар, университетлар, магистратуралар, докторантуралар... Ўрганиш, ўргатиш илм олиш бор, аммо яхши тарбия таълимини қаерда ўрганамиз? Яъни севгини, марҳаматни, ўз манфаатимиздан кечиб, бошқа бир инсонни қувонтиришни, холис, мухлис бўлишни қаерда ўрганишимиз керак? Бир-биримизни севишни, бир-биримизга ҳурмат кўрсатишни қандай ўрганамиз? Бунга ҳам устоз лозим...

Мактабларда одоб дарслари бор. Ҳафтасига бир соат... Саҳрода ҳафтасига бир томчи сув билан суғориб дарахт кўкартириш мумкинми? Яна... мактабда «сўкма» деб ўргатадилар, баъзи бирларингиз уйга борганларингизда отангиз ёки акангиз оғзидан сўкишдан бошқа нарсани эшитмайсиз, онангиз ҳам қарғишдан тийилмайдилар...

Умидимиз юдузлари, эллик-олтмиш йил муқаддам болалар ва ўсмирлар ўзлари яшайдиган қишлоқ ёки маҳалладан наридаги янгиликларни билмас эди. Ҳозир сизнинг ихтиёрингизда интернет бор, камига телевидение бор. Дунёнинг нариги чекасида содир

бўлган воқеадан бир неча дақиқада хабардор бўласиз. Дунёни диққат билан кузатасиз. Айниқса, машҳур одамларнинг қилиқлари сизларни ўзига ром этади. Уларга тақлид қила бошлайсиз. Бу қилиқларингиз ота-онангиз ва устозларингизга ёқмайди, тўғрими?

Энди гап бошқалардан ўрганиш ҳақида. Тўғри, Америкаданми, Японияданми ёки Европаданми ўрнадиган жиҳатларимиз ҳам бор. Айтайлик, китобга бўлган қизиқиш каби. Аммо инкор этадиган томонларимиз кўпроқ. Уларнинг ўзларига хос одоб-ахлоқларини камситмаган ҳолда агар холис равишда таққосласак, кўп жиҳатдан ўзимизники афзал эканини кўрамиз. Масалан: уларнинг олижанобликлари бизнинг олижаноблигимиз каби эмас. Уларнинг меҳр-оқибатлари бизларнинг меҳр-оқибатларимиз сингари эмас.

Ўтган йигирманчи асрда жадидлар тарбия ҳақида фикр юритганларида Европадан кўп нарса олишга ундаганлар. Миллатнинг равнақини шу билан боғлаганлар. Европанинг илм-фанда, маданиятда илғор эканига маҳдиё бўлганлар. Уларнинг фикрига бугун тўғридан-тўғри эргаша олмаймиз. Чунки тарбия соҳасида Америка ҳам, Европа ҳам кейинги юз йил ичида таназзулга юз тутган. Буни ўзлари ҳам баъзан тан оладилар ва ижтимоий соҳаларда турли тадқиқотлар ўтказадилар. Франциялик адиб Албер Камюнинг «Бегона» деган асарига Нобель мукофоти берилган. Асар қаҳрамони ҳатто ўзининг онаси ўлимига ҳам бефарқ, севги ҳам унинг қалбини юмшата олмайди, хуллас, у ҳар қандай меҳр-мурувватдан бегона, руҳсиз бир тана. Асар қаҳрамони оддий бир йигит эмас, балки бугунги Европанинг рамзий тимсоли. Буни ўзлари ҳам тан олганликлари учун юқори мукофотга лойиқ кўришди.

Баъзи ёшлар маҳдиё бўлаётган Ғарб бугун жиноятчиликка қарши чора тополмаяпти. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ваҳшийликлар ўша томонларда туғиляпти ва жаҳонга тарқаяпти. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган

аҳмоқликлар ҳам ўша ерларда туғилиб, юқумли касаллик каби тарқаяпти. Бунга биргина мисол: етти-саккиз ёшли қизчаларни, ўғил болаларни ўғирлаб, зўрлаб (педофил), сўнг ўлдириб юборишни қандай изоҳлаймиз? Ахир бу ваҳшийликлар оммавий тус оляпти-ку?! Яхши, биз бу ҳаром ишларга ислом дини нуқтаи назаридан баҳо бермайлик, Рим папасининг ўзи ҳам булардан ташвишда-ку? У барча мамлакатлар бошлиқларига мактуб йўллаб, эркакнинг эркак билан, аёлнинг аёл билан никоҳланишини ман этувчи давлат қонунлари қабул қилинишини тавсия этди. Аммо бу тавсия инобатга олинмади. Масалан, Германия бундестаги бу масалани муҳокама этиб, бундай қонуннинг қабул қилиниши инсон ҳуқуқларига зиддир, деган қарорга келибди. Ана аҳмоқлик! Гап қандай ҳуқуқ ҳақида кетяпти? Бузуқлик қилиш учун уларга ким ҳуқуқ берган? Улар Лут алайҳиссалом қавмига Аллоҳ томонидан юборилган қаттиқ жазога нима сабаб бўлганини билмасмикинлар?

Сизни маҳдиё этаётган кимсаларнинг афти ангорида одамийлик нуруни кўрмаймиз. Худо одамни гўзал тарзда яратган, у кимсалар эса ҳайвонга ўхшашни ёқтирадилар. Қизлар сочларини қирдириб ташлайди. Таналарини татуировка билан чаплашади. Баданга турли суратлар чиздириш жиноят оламининг одати эди. Чизилган суратга қараб бу одамнинг жиноят оламидаги мавқеи билинарди. Бу касаллик аввал спортчиларга юқди. Уларни тушуниш мумкин, жисмоний кучга кўпроқ эътибор бериб, маънавий қашшоқлигига парво қилишмайди. Лекин санъат аҳли-чи? Улар халққа юксак маданият намуналарини кўрсатишлари керак-ку!? Яқинда бир воқеа мени ғоят афсуслантирди: ўзбек санъати тарихида Зокировлар сулоласининг юқори мартабаси бор. Карим Зокиров, Ботир Зокиров, Жамшид Зокиров, Фаррух Зокиров. Шу оиланинг қизи Луиза Зокирова кўп йиллар муқаддам АҚШга кўчиб кетган эди. Унинг қизи Наргиз Зокирова

саксонинчи йилларда Ўзбекистонга келиб бир-икки қўшиқ айтди. Кейин АҚШга қайтиб, унда бир италиялик йигит билан турмуш қурди. Мен уларнинг шахсий ҳаётларини таҳлил қилиб, муносабатимни билдирмайман. Лекин бир нарсани кўп қатори мен ҳам талаб қиламан: хориж юртларга бориб, «Ўзбекман», деб яшаяпсанми, миллат шаънига доғ туширишдан ўзингни эҳтиёт қил. Аксинча, хориждагилар «шу одам ўзбек!» деб сенга қойил қолсинлар. Ўз ишинг, ҳаракатинг билан она ватаниннга шараф келтирмас экансан, миллатингни тилга олмай қўя қол. Хуллас, Н.Зокировани яқинда Россия телевидениеси кўрсатди: сочлари қирилган, бадани татуировка билан тўлган... Яна ўзбек қизи эмиш! Ўзининг эътирофига кўра, ўзбек тилини унутган эмиш. Бу гапи ёлғондир, туғилганидан бери ўзбек тилини билмагани эса ростдир.

Маيلي, мени айбситманг, шахсий кечинмаларни бас қилиб, яна мавзуга қайтай.

Хўш, энди айтайлик, бугунда Фарбдан нима олишимиз мумкин? Биз олмаймиз, деб рад этсак-да, бу ҳайвоний ахлоқларни тарғиб қилувчи омилар турли китоблар, интернет тармоқлари, телевидение орқали айрим тенгдошларингизнинг қалбларига кириб келяпти-ку? Уларни қандай даф қиламиз? Бу ҳақда ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Айтайлик, хорижда «эротик тарбия» деган аҳмоқона йўналиш тарафдорлари бор. Улар ўсмирларнинг шахвоний ҳирсини уйғотувчи суратлар, фильмларни кўрсатиш билан болаларни тарбия қилишмоқчи. Қип-қизил аҳмоқлик-ку бу! Уларга қарши қандай чора-тадбир қўллашимиз мумкин? Бир одам уйидаги телевизорни беркитиб ташлабди. Шу билан мақсадга етамизми? Кўчалардаги интернет-клублар, видеобарлар, дискотекалар-чи?.. Уйидан анча узоққа жойлашган лицей ёки коллежга «ўқишга кетдим», деган тенгдошингизнинг бу жойларга кирмай келишига ота ва онасининг ишончлари комилми? Катталарда ҳам бу борада айб бор: қўни-қўшни, қарин-

дош-уруғ билан ош-овқатни баҳам кўрамиз. Зиёфатларда тинмаймиз, бир-биримизга гап бермаймиз. Ана шу суҳбатларга диққат қилайлик: тарбия ва унинг усуллари ҳақида ҳеч сўз юритамизми? Йўқ! Нар и борса бировимиз фарзандимизнинг қайсар бўлиб бораётганини айтиб шикоят қилиб қўямиз. Муҳтарам ота ва оналар, энди эсимизни йиғиб олайлик! Агар сел келса, якка-ёлғиз ҳолда жон сақлаш маҳол. Бир-биримизнинг ёрдамимизга муҳтож бўламиз. Қарайлик: ёмон тарбия сели ёпириляпти, ўзимизнинг руҳиятимизни, ёшларимизни, яқинларимизни бу бало селидан қутқариш учун қўлни қўлга бериш вақти етмадимикин? Қўлни қўлга бериш – шунчаки қуруқ гап эмас. Полшаликлар буни амалда исбот этишган. Бир кун, бир соат бутун мамлакат аҳолиси кўчага чиқиб, қўлни қўлга бериб, жонли занжир ҳосил қилишди ва гиёҳвандликка қарши курашиш йўлида якдил эканликларини ифода этишди. Шубҳасиз, бу сафда сизнинг тенгдошларингиз ҳам бор эди.

Кейинги йилларда илм даргоҳларида ислоҳотлар бўляпти. Қандайдир инглизча соҳаларни ўргатадиган муассасалар, жамиятшунослик, руҳиятшунослик, иқтисодиёт ва шу каби даргоҳлар мавжуд. Яна Ғарбдаги турли фондларнинг бўлимлари катта-катта пуллар сарф қилиб, нималар биландир шуғулланишади. Булар яхшидир, булар жамият учун зарурдир, балки.

Лекин, такрор сўраймиз, инсонга қаерда ахлоқ ўргатилади? Инсон қаерда ахлоқ илми билан таъминланади? Гап ўргатиш, илм бериш ҳақида бораётгани йўқ. Ўргатмоқ – қайсидир соҳага оид маълумот бериш деганидир. Ўқув даргоҳларида илми, маълумотли бўлади, аммо одам бўлиш... Халқимиз бекорга «Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин», демаган. Шунинг учун тарбиянинг зарурлигини яна қайта-қайта таъкидлаймиз. Адабни, тарбияни олгандан сўнг киши ҳақиқий комил инсон даражасига етиши мумкин. Ўзимиздаги ёки четдаги университетда фақат илм олиш билан чеклан-

ган замонавий бир инсон комил одам бўла олармикин? Чинакам гўзаллик нима эканини ҳис эта олармикин?

Инсонда гўзаллик туйғуси, гўзал ахлоқ бўлиши шарт. Гўзалликка мафтунлик – ҳар бир ишни гўзал тарзда, яъни гўзал ахлоқ билан бажариш талаб этилади. Абу Райҳон Беруний ҳазратлари гўзалликни «ташқи ва ички» деб бўлиб, шундай фикр билдирган эканлар:

Ташқи гўзаллик, қиёфадаги жамол – булар иккови ҳам ёқимли бўлиши керак, одамлар ўзаро учрашганларида ушбу гўзал жамолни кўришга рағбат қиладилар. Лекин шакл чиройи она қорнида ато қилинади, уни ўзгартиришга ҳеч бир зот қодир эмас. Аммо хулқатворга келсак, уни Аллоҳнинг амрларига мувофиқ даволаб, тарбиялаб, гўзал – покиза тутиб, ёмон ҳолларга туширмаслик мумкин.

Умми Дардо (розийаллоҳу анҳо) айтибдиларки: «Кечаларнинг бирида Абу Дардо намоз ўқиш учун ўринларидан турдилар-да, тонг отгунича: «Эй Аллоҳ! Мени чиройли қилиб яратганингдек, ахлоқимни чиройли қил!», деб йиғлаб чиқдилар. Шунда мен у зотдан: «Эй Абу Дардо! Нима учун тун бўйи қилган дуойингиз фақат ахлоқингизни чиройли ва яхши қилиш ҳақида бўлди?», деб сўрадим. Абу Дардо: «Бир мусулмон банда ўз ахлоқини яхшилашга ҳаракат қилаверса, охири шу яхши ахлоқи уни жаннатга киритади. Агар у ахлоқини ёмон қилаверса, шу ёмон ахлоқи уни дўзахга киритади», дедилар».

Бутун дунёда гўзал ахлоққа эҳтиёж бор. Турли динлар, гуруҳлар, жамоалар ҳар хил йўллар орқали бу гўзалликка эришиш учун ҳаракат қиладилар, йўллар ахтарадилар. Уларнинг аксари адаш йўлларда сарсари бўлиб ўтадилар бу дунёдан, айримлари эса ҳалокат жарига ҳам қулайдилар.

Тарбия йўлида сўздан – маънога, шаклдан руҳга, зоҳирдан ботинга кириб бориш афзал деб билинади. Чунки шакллар алаоқибат амалда гўзал маънавият-

ни юзага келтиради. Масалан, салом берилиб-берилиб ўзаро муҳаббат пайдо бўлади. Шу зайлда муҳаббатга, ўзаро дўстликка ташвиқ қилади. Муҳаббатнинг эса буюк савоби бордир. Бир-бирлари билан хафалашганларнинг одатлари маълум: салом-алик қилмайдилар ва шу ҳаракатлари билан муҳаббатни бўғадилар. Оқибат эса бу муҳаббатни бутунлай ўлдириб қўйишлари ҳам мумкин. Ҳолбуки, бир инсон бошқа бир инсоннинг тўғри йўлга киришига васила бўлиши, уни ёмон йўллардан қайтариб, яхшилик йўлига бошлаши дунёдаги барча нарсага эга чиқишдан кўра хайрлироқдир.

Энди тарбияда шахс намунасининг ўрни ҳақида фикрлашсак. Сизга насиҳат қилинганда «Фалончига ўхшасанг бўлмайдими?» ёки «Фалончидан ўртак олсанг-чи!», деган дашномни эшитиб қоласиз. Чиндан ҳам одамда бошқа бир одамнинг яхши фазилатларига интилиш мавжуд. Баъзан бунинг акси ҳам бўлиши мумкин, яъни ёмонликларини эгаллашга интилиш эҳтимоллари ҳам бор. Ҳар биримизнинг бошқаларга ва бошқаларнинг ҳар биримизга бўлаётган ва бўладиган таъсирини ҳам сира унутмаслигимиз керак. Шунга доир бир ривоят.

Ривоят. Абдураҳим исмли бир йигитнинг гўзал отига Маҳмуд исмли йигит ишқибоз эди, «сотгин», деб кўп ялинарди, аммо Абдураҳим унинг илтимосларини рад этарди. Охири Маҳмуд отга макр-ҳийла билан эга чиқишни ихтиёр қилди ва кекса, хаста одам қиёфасига кириб Абдураҳимнинг йўлини пойлади. Сўнг гўзал отга миниб ўтаётган йигит қаршисига чиқиб ялинди:

– Эй марҳаматли ўғлим, мен манзилимга етолмай қолдим, қарагин, эҳтимол яна озгина юрсам жон таслим қиларман, менга раҳм қилиб, отингга мингаштириб ол. Ҳақингга дуолар қилай.

Абдураҳим унинг макрини англамай, отига миндирди. Маҳмуд эса уни йиқитиб, отни чоптириб қочди. Сал нари боргач, тўхтаб, манманлик билан деди:

– Эй нодон, сен мени танимадинг, мен – Маҳмудман! Отингни сот, деб қанча ялиндим, сотмадинг. Ана энди отингдан умидингни уз!

Абдураҳим унинг гапини эшитиб, дебди:

– Майли, отни сенга бердим, лекин бу қилган ишингни бировга айта кўрма. Чунки бу алдамчилигинг, ҳийла-найрангинг халқ орасида тарқалса, кўп кишилар сенинг ярамас йўлингга кириб кетишлари мумкин. У вақтда биров-бировнинг ҳолига раҳм этмайди. Халқимиз орасида шафқат, марҳамат, мурувват каби гўзал хислатлар йўқолади. Алдамчилик, муғомбирлик ва инсофсизлик каби ярамас иллатлар авж олади. Ўтинаман, қилган ишингни ҳеч кимга айтма, мен ҳам яширин тутаман.

Бу хитоб Маҳмудга таъсир қилиб, изига қайтибди, узр айтибди. Абдураҳим эса отни унга сотишга рози бўлиб, ораларида дўстлик қарор топибди.

Қиссадан ҳисса: ҳар биримиз ёшмизми ё қаримизми, қандай ишни қилмайлик, кимгадир ўрناق бўлишимиз эҳтимоли борлигини унутмаслигимиз керак. Агар бир одам ёмонлик сари қадам ташладими, билсинким, фақат ўзи гуноҳлар олами сари кетмаяпти, қайси бир оми ҳам унга эргашаяптики, унинг гуноҳи ҳам зиммасидадир. Сиз «Ёшман, бировга таъсири йўқ», деган нотўғри фикрда юрманг. Сиздаги яхши ёки ёмон одат биринчи гада тенгдошларингизга «юқади», кейин укаларингизга, сингилларингизга... Яхши одобингиздан ҳатто катгалар ҳам таъсирланишлари, сизда мавжуд одобнинг ўзларидан йўқлигини англаб, бу фазилатни тарбия қилишга киришишлари ҳам мумкин.

Ахлоқ тарбияси – ўзимизни ярамас майл-ҳаваслардан сақлаш, таъбимиздаги олий фикрларни тараққий эттириб, ҳаракатимизни тўғри бир нуқтага йўналтириш демакдир. Ахлоқ тарбиясининг гоёси – инсонларнинг комил ва гўзал бўлишларини таъмин этишдир. Хулоса қилиб айтсак: тарбия – инсон табиатининг бу-

тун қобилиятларини мунтазам, мутаносиб ва келишган бир сувратда ортиради, инсонни хайрли мақсадларга етказди. Тарбия – ҳақиқий ҳаёт мактабида талабаларга илм беришдир. Тарбия – инсонларни фазилатли, жамиятга фойдали қилиб етиштириш учун энг қисқа йўлдир. Тарбиянинг мақсади – инсонларнинг авлоддан авлодга тараққий эттириб, инсониятнинг умумий юксалишига хизмат қилдиришдир.

«Ҳаёт тожи эрур оёгин гарди»

Одам зотининг энг гўзал ва ҳаёт учун энг зарур фазилатларидан бири – муҳаббатдир. Шу боис «Муҳаббатсиз қалб тош қалбдир», дейдилар.

Умидимиз юлдузлари, эҳтимол ўқиганингиз бордир, ишқ-муҳаббат хусусида кўп ва ҳўб ёзилган. Донолардан бири: «Муҳаббат ўзи эски нарса, аммо ҳар бир қалб уни қайтадан кашф этади», деган экан. Кишининг мижози ҳар хил бўлганидек, унинг ишқ-муҳаббатга доир ҳис ва туйғулари ҳам турличадир. Шунингдек, тоқатларининг даражаларида ҳам тенглик йўқ. Демокчиманки, киши ишқ ва муҳаббатни бир хилда англамайди ва қалби бир хилда ёна қолмайди. Бир куни Исқандар Зулқарнайнга хабар берибдиларки:

– Фалончи қизингизни севиб қолибди!

– Севиб қолган бўлса, нима қилишим керак? – деб сўрабди подшоҳ.

– Уни ўлдириш керак, фармон беринг, – дейишибди.

– Биров севгани учун, бошқа биров эса ёмон кўрганни учун ўлдирилаверилса, дунёда одамзотдан номнишон қолмайди-ку? – деган экан подшоҳ.

Ажабким, ишқ-муҳаббат дейилганда кўпроқ йигит ва қиз орасидаги туйғуни тушунамиз. Шуаронинг, айниқса, бутунги шоирларнинг сатрларидаги ишқ ва муҳаббат шундан ўзга нарса эмас. Ҳолбуки, ишқ ва муҳаббатнинг қамрови анча кенгдир. Авваллари «ишқ» дейилганда кўпроқ банданинг Яратганга муҳаббати

тушунилган ва қадим адабиётда бу ўз аксини гўзал ҳолларда топган. Яна ота-онага муҳаббат, одамларнинг ўзаро муҳаббатлари (буни «ҳурмат» ҳам деб атаймиз), она заминга, она Ватанга муҳаббат, касб-корига муҳаббат, дўстларига, қариндошларига, ўз фарзандларига муҳаббат...

Ҳазрат Алишер Навоий ишқнинг баёнини бундай тасвирлайдилар:

«Ишқ порлоқ юлдуздир, башарият кўзининг нуру зиёси шундан. Ишқ товланиб турувчи гавҳардир, инсоният тожининг зийнати ва баҳоси шундан. Ишқ толе қуёшидир, қайғули диллар тиканзори ундан гулшан. Ишқ балқиб турган тўлин ойдир, қоронги кўнгишлар кечаси ундан равшан. Ишқ кенг денгиздир, ҳар тўлқини юз ақлу хуш кемасини гарқ қилади. У баланд тоғдир, ҳар чўққиссининг ўткир қирраси минг зуҳд-тақво эгасининг бошини учиради. Ишқ куйдирувчи шугъладир, кўпгина жон ва кўнгишларни хашакдек ёқади. Ишқ алангали чақмоқдир, кўпгина жону дилларни ёлқини билан кул қилади. Ишқ аждаҳодир, оламни дамига тортмоқ унинг тилаги. Ишқ қаҳрли подшоҳдир, олам аҳлини ёппасига қирмоқ унинг мақсади, у ҳар қанча қон тўккани билан зерикмайди, у ҳар қанча одамни қон қилса ҳам қоникмайди. Ишқ яшиндир, ақлу дин хирмонини куйдиради, у бўрондир, куйганларнинг кулини кўкка совуради. Ишқ шунчалар қайсарки, унинг олдида подшоҳ ҳам, гадо ҳам тенг, у шундай зулмкорки, унинг қошида ифлосфосиқ ҳам, покдил ошиқ ҳам бир... Дунё бозорининг гавгоси ва дунёда бор ҳамма нарсаларнинг савдохонасидаги шовқин-сурони ишқ туфайлидир...»

Улуғ шоирнинг бу баёнидаги маъно кенг қамровлидир. Қадим адабиётдаги сўфий шоирлар «ишқ» атмасини, асосан, Аллоҳга бўлган муҳаббат маъносида ишлатишгани бежиз эмас. Ҳақиқат нуқтаи назаридан қарасак, муҳаббатнинг энг аввали Яратган Раббимизгадир. Аллоҳни севмаган одам унинг буйруқларини

бажармайди, яъни яхшилик йўлида юрмайди, демак, бошқа ҳеч кимни севмайди ва ҳеч кимга яхшилик қилмайди. Бу мавзу ғоят кенг ва чуқурлиги сабабли, диний олимларимиз китобларидан ўқиб, суҳбатларидан баҳраманд бўлиб ўрганасиз, деган умид билан ота-онага муҳаббат мавзусига ўтамиз.

Ота ва онани (бува ва бувини) ҳурмат қилиш барча учун, сиз учун ҳам тушунарли бўлган вазифадир. Математиклар тили билан айтилса – аксиома, яъни исбот талаб этилмайдиган ҳақиқатдир. Бу мавзуда кўп насихатлар эшитган бўлсангиз ҳам, кўп ҳикматлар билсангиз ҳам, тарбиянинг бу томонини четлаб ўтишни лозим топмадик.

Ота-онасини ҳурмат қилмаган фарзанд ўз фарзандларидан ҳурмат талаб қилиши ножоиздир, дейдилар. Сиз бу фикрга қўшиласизми? Унда «қайтар дунё» деган иборага қандай қарайсиз? «Оталарингизга меҳрибон бўлинглар, шунда сизлар ҳам фарзандларингиздан меҳр-мурувват кўрасиз», деган шарафли ҳадисни тушуниш қийин эмасдир?

Эндиги ривоятни кўп эшитган бўлсангиз ҳам, такрорлайлик.

Ривоят. Бир одам узоқ умр кўриб, ўғлининг жонига тегибди. Ўғил отадан қутулиш мақсадида уни тоғу тошга ташлаб келиш учун қопга солибди-ю, орқалаб йўлга тушибди. Чарчаб, бир дарахт остида тўхтаганда қопдаги отаси кулаверибди. Ўғил бундан ажабланиб, кулиш сабабини сўраганида ота дебди: «Мен ҳам отамни қопга солиб тоғу тошга ташлаб келиш мақсадида орқалаган эдим. Тасодифни қарагинки, худди шу ерга келганимда мен ҳам дам олиш учун тўхтаган эдим...»

Яна бир ривоят. Ўғил кўзлари хиралашиб қолган, овқат еяётганида қўллари қалтирайдиган қари отасининг иззат ва ҳурматини бажо келтирмас эди. Бир куни чол бечоранинг қўллари қалтираб, ош сузиб берилган чинни косани тушириб, синдириб қўйди. Буни

кўрган келини нордон гап айтиб, унинг кўнглини вайрон қилди. Ўғил эса отасини ҳовли этагидаги зах хонага кўчирди. Келин энди қайнотасига эски ёғоч косада таом берадиган бўлди. Бундан кўнгли озор топган қария вафот этиб кетган кампирини эслаб, зор-зор йиғларди. Унинг ёлғиз юпанчи ва суянчиғи беш ёшли набираси эди. Бола бобосининг ёнига келиб ўтирарди, маъсумона сўзлари, ёқимли қилиқлари билан бобосининг кўнглини овлаб, унинг ғам ва аламларини бир оз бўлса-да, енгиллатарди.

Ўша беш ёшли бола қўлига пичоқ олиб бир ёғочни йўниб ўтирганида отаси: «Ўғлим, нима қиляпсан?», деб сўрабди. Бола юмушидан бош кўтармаган ҳолда жавоб берибди:

– Дадажон, ойим эски ёғоч косада бувамга овқат берадилар. Мен ҳам ёғоч коса ясапман, катта бўлганимда ойим билан сизга шу косада овқат бераман.

Гўдакнинг бу ибратли гапи отага таъсир қилди. У дарҳол зах хонада ётган отаси ҳузурига кирди, тиз чўкди, кўзёши тўкиб, узр сўради...

Бу барчага мактаб бўлгучи воқеа баёни. Баённинг хотимасини бу каби ижобий тарзда яқунламай, «гўдакнинг гаплари отасига таъсир этмади, чол ўша зах хонада хорлик билан ўлим топди», десак ҳам бўлади. Чунки қалби тош фарзандлар ҳам бор ва уларни бир гап билан инсофга келишларига ишониш қийин. Начора, инсофга келмасалар ўзлари эккан бемехрлик дарахтининг аччиқ мевасини ўзлари ейдилар. Бу жазо узоқ куттирмайди. Бугун атрофларида эмаклаб юрган ширин фарзандларининг ёғоч косада таом тутиш онлари гоят тез келганини ўзлари ҳам билмай қоладилар.

Бунга ўхшаш ибратли воқеаларни кўп эшитганмиз. Энди бўлиб ўтган ҳақиқий воқеалардан айтай.

Воқеа. Москва телевидениесига бир кўрсатув намойиш этилди. Саксон уч ёшдаги соғлом онани элик етти ёшдаги ўғил жиннихонага жўнатибди. Мақсад – уйга эга чиқиш. Шу кўрсатувда бир журналист аёл Че-

ченистон урушида кўрганларини сўзлаб берди. Грозний шаҳри вайрон этилгач, кўчаларда бошпанасиз қолган ҳимоясиз қариялар нажот умидида тентираб юришаркан. Улар, асосан, рус миллатига мансуб қариялар экан. Улар йўлда учраган журналистларга мурожаат этишиб, Россиянинг бошқа шаҳарларида яшаётган фарзандлари, қариндошлари манзилени беришиб, уларга хабар йўллашларини ўтиниб сўрашаркан. Журналист аёлнинг ўзи ўнлаб шаҳарларга қўнғироқ қилибди, хатлар ёзибди, аммо ҳеч ким келмабди, отаси ёки онасини ёки қариндошини олиб кетмабди. Саксон ёшдан ошган кўзи ожиз бир кампирни журналист аёлнинг ўзи ҳарбийлар ёрдамида Москвага келтирибди. Шунда ҳам у муштипарни ўғли оиласи бағрига олмабди...

Шу воқеаларни баён қилиб бўлгач, журналист аёл чеченларнинг қарияларини мисолга келтирди. Улар бирон қарияни эътиборсиз қолдиришмабди. Ўз жонларини хатарга қўйиб, қариларни опичиб бўлса ҳам хатарли ерлардан олиб чиқишаркан. Сўнгги тишлам нонни ёки сўнгги қултум сувни қарияларга беришаркан...

Қарияларни опичиб юришларини эшитиб, шарафли ҳадисларнинг бири ёдимга тушди.

Ҳадис. Бир одам зиёратда онасини кўтариб юриб тавоф қилдираётган экан. Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан «Онамнинг ҳақини адо қилдимми?», деб сўрабди. Шунда Расулulloҳ (с.а.в.): «Йўқ, бир оҳ тортишининг ҳақини ҳам адо қилганинг йўқ», деган эканлар.

Мазкурнинг яна бир гўзал давоми ҳам мавжуд: Абу Бурда ибн Аби Мусо Ашъарийнинг айтишларича, Абдуллоҳ Ибн Умар бир яманлик одамнинг ўз онасини опичлаб, хонаи Каъбани тавоф қилдириб юрганини кўрдилар. У одам бир байтни оҳанг билан ўқиркан:

*«Онаи зорим учун бўйнимни эгкан теваман (туяман),
Тевага минган онам ҳорсалар-да, мен чарчамам.*

У шуни ўқиб туриб, Абдуллоҳга қаради-да: «Эй Абдуллоҳ ибн Умар! Мана шу хизматим билан мен онамнинг хизматини қила олдимми?» – деб сўради. «Йўқ, бу хизматинг сени туғиш вақтида онангни қийнаб тутган тўлғоқларининг биттасига ҳам баробар эмас», дедилар».

Бир киши Муҳаммад алайҳиссаломдан:

– Мен онамни кўтариб Маккани зиёрат қилдирдим, ҳақини адо қилдимми? – деб сўради.

Расулуллоҳ (с.а.в.) унга жавоб қилдилар:

– Йўқ, у сени қучоғида олиб юрганда фарзандим униб-ўссин, катта бўлсин, – деб ўйлаганди. Сен эса кўтариб юрган пайтингда онангнинг ўлими ҳақида ўйлардинг...

Сиз, эҳтимол, Чеченистондаги воқеани ўзга дин ва ўзга миллатга боғлаб хулоса чиқарарсиз? Асти ундай қилманг. Чунки оқибатсиз, ноқобил фарзандларни барча миллатларда учратамиз. Ота-онасига бемехр, ноқобил фарзандларнинг дини ҳам, миллати ҳам йўқ, десак адашмаймиз. Фикримизнинг далили учун ўзимиз гувоҳ бўлган бир воқеани баён қилиш ниятимиз бор. Аммо ундан аввал яна шарафли ҳадисларга мурожаат этайлик:

Бир йигит Расулуллоҳ (с.а.в.)га шикоят қилиб дедики:

– Отам қариб, жуда бебош бўлиб кетганлар. Ақдан озганларми, деб қўрқаман. Уйимга келиб, қўлларига нима илинса, шуни олиб чиқиб кетаверадилар.

Сарвари коинот (с.а.в.) отани чақиртирдилар. Ҳузурларига келган қари, бечораҳол, уст-бошлари хароб одамдан: «Ўғлингнинг гаплари тўғрими?» – деб сўрадилар.

– Ҳа, тўғри, – деди чол. – Мен ўғлимни ўзим тарбия этганман. Онаси барвақт вафот этган эди. Ўзим емай – ўғлимга едирдим, ўзим киймай – ўғлимга кийдирдим. Қариганимда боқар, деб умид қилдим. Аммо у бераҳм чиқди. Мендан хабар олмайди. Ўзим уйига

келиб, қўлимга илинган нарсани олиб чиқиб сотаманда пулига овқат олиб ейман. Ё Расулаллоҳ! Шу ишим дурустми ё дуруст эмасми?

Отанинг бу гапларини эшитиб Расулуллоҳ (с.а.в.) ўғилнинг елкасидан маҳкам ушладилар-да, дедилар: «Топган нарсаларинг, ҳатто сенинг ўзинг ҳам отаннинг мулкидир. Агар топган мулкинг етмаса, отанг ўзингни сотиб пулини емоқликка ҳақи бор. Сен ўйламагинки, топган мулкларимга ўзим моликман-у отаннинг унга алоқаси йўқ, деб. Ҳаммасига отанг эгадир!»

Яна шу мавзуда бир ҳадис. Бир қиз онасидан шикоят қилди:

– Онамнинг ақллари ўзларида эмас. Уйимга келиб тўпалон қиладилар, тинчлик бермайдилар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) онани чақиртирдилар. Ғоят қари, бечораҳол она дедик: «Ё Расулуллоҳ! Сабр қилайин десам, қизим хабар олмайди. Ҳатто болаларини юбормайди. Ёлғиз ўзим пашшаларга ем бўлиб ётаман. На ўлиб қутуламан, на роҳат кўраман. Қизимнинг бепарволиги шунчалик.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар:

– Тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат сени қорнида тарбия этган ким? Ўлим жари ёқасига келиб, сени туққан ким? Сени икки йил эмизган ким? Сени балоғатга етказиб узатган ким? Шу онанг! Агар шу онангни рози қилмасанг, жаннат сенга ҳаром! Тавба қилсанг – қилдинг, йўқса ярим мулкингни олиб бераман.

Қиз тавба қилди...

Бугун радиода эшиттириб туриладиган ашулалар орасида «Эй ўғил, ҳаддингда тур, отанг сени сотганда ҳам», деган қўшиқ шу ҳадислардан илҳомланиб яратилган бўлса ажаб эмас.

Оқ бўлиш – ота-онага озор бериш, ранжитиш ва буйруқларини бажармасликдан иборатдир. Ота ёки онанинг ноқобил фарзандига қараб «сени оқ қилдим», деб эълон қилиши шарт эмас экан. Диллари оғришининг ўзиёқ фарзанднинг оқ бўлиши, дейдилар. «Оқ бўлиш»-

нинг луғавий маъноси – ажралишдир. Яъни фарзанд ота-онасидан тириклайин ажралапти, демак. Отаси ёки онасига яхши хизмат қилмаётганлар унутмасинларким, улар айнаи чоғда дўзахдан ўзларига ўтли жой тайёрлаяптилар. Зотан, дўзахнинг «ҳасрат қудуғи» деб номланган энг ёмон жойи ота-онасини хорлаганлар учун эканлиги мўътабар китобларда алоҳида зикр этилган. Дунёвий нуқтаи назардан қарасак, Ўзбекистоннинг Асосий қонунида ота ва онага меҳрибонлик қилиш бурчи алоҳида таъкид этилган. Бу бурчни бажармаслик эса жиноят ҳисобланади.

Воқеа. Муборақ умра сафари чоғида қўнғиларни хира қилувчи воқеа юз берди: фарғоналик бир одам онасини қутлуғ зиёратга олиб борибди. Албатта, бу таҳсинга лойиқ иш. Қўпчилик ота-онасини шундай улуғ зиёратларга олиб бормоқликни ният қилади. Айримлар эса бу каби зиёрат ота-оналарига насиб этмай, вафот этиб кетганларидан армонда юрадилар. Фарғоналик йигитнинг онасига бўлган қўпол, қўрс муомаласи барчани ранжитди. Она бечора умрида биринчи марта қишлоғидан четга бориши бўлса керак, самолётга ёки автобусга қандай чиқиш, ўтиришни билмай тараддудланади, баъзан шошиб қолади, баъзан нимагадир улгурмайди. Ўғил эса унга ёрдам бериш ўрнига дўқ уради: «Мени шарманда қиляпсиз!» – дейди. Билмайдикки, унинг шармандалиги онасининг ҳаракатида эмас, балки ўзининг феълида, қўпол муомаласида. Қўпчилик «Онангни бу ерга олиб келиб заҳарли муомала қилганингдан кўра, ўз уйингда ширин муомала билан қўнглини олсанг савоблироқ бўлармиди! Онани қўпчилик ҳузурида беҳурмат қилишинг – Каъбани вайрон қилиш гуноҳи билан баробар эмасми?», деб тўғри танбеҳ бердилар. Эҳтимол, ўғилнинг асосий нияти онасини зиёратга олиб келиш бўлмагандир. Бундай дейишимга сабаб: уларнинг бу масканда қариндошлари қўп экан. Йигит улар берган совға-саломлар билан овора бўлиб қолди. Балки онани олиб келишни ўша

қариндошлар талаб қилишгандир. Шу талаб бўлмаса, йигит онани олиб келишни хаёлига ҳам келтирмас...

Яна бир воқеа. Пойтахтнинг Шайхонтоҳур тумани судида бунда-да аянчлироқ воқеага шоҳид бўлган эдим: ота қизини судга мурожаат этиб, оғир жазо беришни талаб қиляпти. Ажабланияпсизми? Мен ҳам дастлаб ажабланган эдим, сўнг ғазабландим. Гувоҳликка келганлардан бири: «Агар одилман десангиз, бу қизни энг олий жазо – отишга ҳукм қилинг, ҳукми халқ олдида ижро этинг. Ноқобил фарзандлар бундан ўрнак олсин!», деди. Ўлим жазосига лойиқ кўрилаётган қиз отанинг ёлғиз фарзанди экан. Онадан ёш етим қолибди. Қизининг бахтини ўйлаб, ота бошқа уйланмабди. Қизини орзу-ҳавас билан кўёвга узатибди. Хасталаниб, шифохонага ётганида нафсига банди қизи ота номидан қалбаки ҳужжатлар тайёрлаб, уйни сотиб юборибди. Ота шифохонадан қайтсаки, уй йўқ... Қолгани сизга маълум. Албатта, суд бу фарзандни ўлимга ҳукм қилмайди. Товламачилиги учун бир неча йилга қамар ёки аёллигини эътиборга олиб, озодликдан шартли равишда маҳрум қилар. Лекин Аллоҳнинг жазоси қаттиқ бўлади. У фарзандни суд ўлимга ҳукм қилмаса ҳам у аллақачон ўлган, тирик ўликка айланган. Ундан энди ер ҳам ҳазар қилади. Эсини йиғиб тавба қилса қилди, бўлмаса охирати тамоман куяди. У-ку, тавба қилар, аммо ота рози бўлармикин ундан?

Энди аввалги воқеага қайтсак: ривоят қиладиларким, бир киши Ҳажга бормоқчи бўлди. Аммо кекса онасини ёлғиз ташлаб кетишга кўзи қиймади. «Устозга бораман, нима десалар шу», деб ҳазрати шайх Абу Ҳозими Маданий ҳузурларига келди. Шайх ҳазратлари ухлаётган эдилар. Уйғониб дедиларки: «Ушбу дам тушимда Пайғамбаримиз (алайҳиссалом)ни кўрдим. Дедиларки: «Ҳажга кетмоқдан кўра, она ҳақини сақламоқ сенга яхшироқдир». Сен онангнинг ризосини истаки, Аллоҳнинг ризоси шундадир».

«Жаннат оналар оёғи остидадир», мазмунли ҳадиси шарифни эшитмаган одам йўқдир. Аммо унинг маъносини ҳамма ҳам билавермаса керак. Онасини ёлғиз ташлаб, мушриклар билан урушга отланган йигитни Расулуллоҳ (с.а.в.) қайтариб, шундай деганлар. Яъни, жаннатга тушиш учун жиҳодда жон бериб, шаҳидлик мартабасига етиш шарт эмас. Онангнинг хизматини қилиб, розилигини олсанг бас, шу топган савобинг сенга жаннат йўлини очади, дейилмоқчи. Онасини бир эмас, юз марта Ҳажга олиб бориб, бошқа пайт кўнглини ранжитувчилар шу ҳикматлар мағзини чақиб кўрсалар ёмон бўлмас.

Инсонга бахш этилган илк неъмат – ота-она муҳаббати бўлади. Шу сабабли ҳам барчадан ота-онага муҳаббатли бўлишни талаб этади. Киши миллати ёки динидан қатъи назар, одамийлик фазилатларидан баҳраманд бўлса, ўз ота-онасини хорлаб қўймайди.

Отанинг фарзандга меҳри-муҳаббати чексиздир, чунки у фарзандини ўз суратидан кўчирилган нусха, деб англайди. Зотан, отанинг тасавури тўғридир. Фарзанд отанинг бир жузви; суратда, хулқ-атворда унга ўхшайди. Шунинг учун ота фарзанди тарбиясига диққат қилади. Ўзи истаган фазлу камолни фарзандига беришга, уни ўзидан кўра ҳам мукаммал қилиб етиштиришга ғайрат қилади. Шу мақсад йўлида ҳар қандай машаққатга бардош беради. Фарзанди ҳақида халқдан: «Тарбия қилган отасига раҳмат!», деган олқишни эшитса, севинади.

Фарзанднинг ҳаётига сабаб бўладиган биринчи қувват она жисмидаги қондир. Чақалоқ шу қондан озиқланиб, ҳаётини сақлайди. («Сут билан кирган жон билан чиқади» деган мақолни «Қон билан кирган жон билан чиқади» деганимиз тўғрироқ бўлади.) Бола биринчи сўзни онадан эшитади ва ундан ўрганади. Шунинг учун ҳам биз «ота тили» демай «она тили» деб сифатлаймиз. Болани ўстиришда, тарбия қилишда отага қараганда она кўпроқ ҳисса қўшади. Шунинг учун

бўлса керак, ёш болалар отадан кўра онага кўпроқ майл этадилар. Улғайганларидан кейин ҳам сирларини, аввало, онага айтиб, маслаҳат сўрайдилар. Она фарзанди учун ўзини фидо қилишга тайёр туради. Шoirларнинг илҳомига ҳам айнан шу ҳолатлар қувват берса керак. Қадимдан то шу кунгача она мадҳида ёзилган шеърларнинг адоғи йўқ. Шулардан битта байт эслаш вақти етди: Рудакий ҳазратлари ёзадилар:

*Онангдан бош товлама, ошмасин дарди,
Ҳаёт тожи эрур оёгин гарди...*

Агар она қад-қоматини бир дарахтга ўхшатсак, фарзанд шу дархтнинг ширин бир меваси. Бир йигит она қадрига етмас эди. Она кўзёшлари унга таъсир етмас эди. Бир куни она бешикни олиб, ўғли қарши-сига қўйиб деди:

– Эй ёшлик, чақалоқлик пайтини унутган ноинсоф! Мана бу бешикни кўряпсанми? Чақалоқ чоғингда шу бешикка михланиб, тунги уйқуларни мен ўзимга ҳаром этдим. Бешикда ётганинда юзингга битта пашша ёки чивин кўнса, уни қувишга имконинг бўлмай йиғлар эдинг. Мен сени хира пашшалардан асраб, бешигингни тебратар эдим. Йиғидан тўхтамасанг, сени ечиб олиб, бағримга босардим. Сени деб барча машаққатларга чидадим. Куч-қувватимни сенинг камолинг учун сарф этдим. Мана энди катта бўлиб, куч-қувватга тўлдинг. Чақалоқлик, болалик, ёшлик пайтларингни унутиб қўйдинг. Энди эса мени ранжитяпсан. Лекин, бир куни келиб, албатта, бу дунёдан ўтасан. Қабрининг тубига, қоронғулик қаърига кирасан. Ўшанда Аллоҳдан раҳмат нури ололмайсан...

Биз бешикларни кўп кўрамыз. Аммо қачондир шу каби бешикда ётганимизни, онамиз тунлари бедор алла айтиб чиққанларини ўйлаб кўрамызми? Агар ўйламасак, эсламасак, унда ноинсоф фарзанд эканмиз. У ҳолда уйимиз тўрига бешик суратини чизди-

риб, остига «Унутма!» деган хитобни ёзиб қўйганимиз лозимдир?

Баён қилинмиш ривоятда шарқнинг буюк мутафаккири Саъдий оналик ҳақининг нозик жиҳатларига эътиборни тортганлар. Оналарга хизмат қилиш инсонийлик йўлидаги энг яхши амаллардандир. Шубҳасизки, она ҳақини тўлалигича, беками кўст адо қилмоқ бу дунёда мумкин эмас. Онанинг бешикдаги гўдагини минг турли ниёзлар билан ўстириши фарзанди устидаги энг катта ҳақидир.

Умидимиз юлдузлари! Сизлардан ўтинчимиз шуки, оналарингиз ҳузурларида турганингизда Саъдийнинг бешик ҳақидаги ривоятларини доимо ёдда тутинг.

«Биз инсонни ота-онасига яхшилик қилишга буюрдик» («Аҳқоф» сурасидан).

Сизда бир савол туғилиши мумкин: «Нега Қуръонда бот-бот ота-онага меҳр-мурувват кўрсатиш вожиб эканлиги уқтирилади-ю, фарзандларга меҳрибонлик қилишга буюрилган оятлар деярли учрамайди?» Аллоҳ Таоло мўмин-мусулмонларни комил инсон қилиб тарбиялаш учун қайси фармонини неча марта такрорлашни лозим деб билган бўлса, шунча марта нозил қилган. Негаки, Яратган ўз бандаларининг жисмоний жиҳатларидан ҳам, руҳоний хусусиятларидан ҳам жуда яхши огоҳдир. Масалан, у Зот ота-онага, хусусан, онага ўз фарзандларига нисбатан шундай меҳр ато этганки, она учун энг оғир, ҳатто таҳликали давр бўлган ҳомиладорлик ва кўз ёриш даври ҳамда чақалоқни эмизиш, тарбиялаш йиллари ота-она ҳаётидаги энг бахтли дамлардир. Бинобарин, ота-онани (албатта, улар агар инсоний маънавиятдан ажраб, ваҳшийлик даражасига тушиб кетмаган бўлсалар) фарзандига яхшилик қилишга буюраверишнинг ўзи ортиқча ишдир. Аммо фарзандлар эса ёшликларига бориб ёки ўзларининг олдларидаги ўғил-қизлари билан овора бўлишиб, ортларидаги ота-оналарига бепарво бўлиб

қолишлари мумкин. Шунинг учун Қуръон фарзандларни тез-тез ота-она олдигаги бурчларини адо этишга даъват қилади.

Ота-онанинг фарзандга меҳри фитратида – яралишида бор. Бундай меҳрни биз ҳатто жониворларда ҳам кўрамиз. Далада кузатган эдим: она совлиқ боғланган. Қўзичоқ ўйнаб юрибди. Бир маҳал ўзидан катта-роқ қўзи билан сузишмоқчи бўлди. Бундан совлиқ безовта бўлиб маърайверди. Арқондан қутулишга уринди. Қўзиси биқинидан бир-икки зарба еб йиқилгач, совлиқ қаттиқ силтанди-да, арқонни узди. Бу ҳолатни «она меҳри арқонни узди», деб сифатласак ҳам бўлар. Сиз ювош кўринган мушукнинг боласини олишга уриниб кўринг-чи, таламасмикин?

Оналарга хос бўлган меҳр фақат ўз фарзандларига аталмаган. Улар бегоналарга, ҳатто дин ва миллатини фарқламай меҳр кўрсатадилар. Дейлик, бир мусофир сизникида қўноқ эканида хасталаниб қолди. Албатта, сиз унинг ҳолидан хабар оласиз. Аммо онангиз ёки бувингиз сиздан кўра кўпроқ ачинадилар. Даволаш учун зарур ҳамма чораларни бажарадилар. Мусофир миннатдорлик белгиси сифатида ҳадя берса олмайдилар, шундай эмасми? Бу ҳам она қалбигаги меҳрдан.

Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларида бир шеър анча машҳур эди. Шарқ афсонаси асосида ёзилган бу шеър ҳатто тўйларда ҳам ўқиларди. Афсуски, кейинкейин унутилди. Шеърнинг мазмуни билан қисқа тарзда бўлса-да, танишсак:

*Кўп наслдан наслга ўтган бир афсона бор,
Ёлғиз она ва ўғил яшар эди бахтиёр.*

Балоғат ёшига етган йигит кунлардан бир кун гўзалга ошиқ бўлиб ўзини йўқотади. Қиз йигитнинг севги изҳорини эшитиб:

Қиз дедики йигитга:
Севгинг бўлса ҳақиқат,
шуни албат қилиб кел:
онангининг юрагини менга олиб кел!
...йигит бўлди сарсари, тўрт томонга югурди,
чўлдан топиб бир ҳайвон юрагини сугурди!
Шошиб, бўлиб умидвор, йўлларда оқизиб қон,
яна қиз қаршисида бўлган эди намоён.

Қиз анойилардан эмас экан, йигитнинг найрангини фаҳмлабди:

қиз ўшқирда ва деди:
келтирмабсан менга керагини,
кет, кўринма кўзимга,
келтирмасанг менга онангининг юрагини!

Йигит яна сарсари кезади. Охири онага бўлган муҳаббатидан қизга бўлган севгиси устун чиқади-да, она кўксига ханжар уради. Юракни сугуриб олади.

...йўлда кетаркан, оёқлари чалишди
ва меҳрибон онанинг юраги ерга тушди.
Шунда шўрлик онанинг юраги кирди тилга
ва деди қаршисидаги ўғлига:
«Жоним болам, ёмон йиқилмадингми?
Қарагин, соғми танинг, эт-бетинг?..»
...Шунда йигит тахта бўлиб қотиб қолди,
Қанча юурса ҳам қизга етолмай ётиб қолди...

Ота ва онанинг болага бўлган меҳри илоҳий тарзда қалбга сингдирилгандир.

Ҳадис. Анас ибн Молик (р.а.) айтадилар: «Ҳазрати Ойишага (р.а.) бир бечора хотин тиланиб келди. Ойиша унга учта хурмо берган эдилар, у ёнидаги икки боласига биттадан хурмо берди-да, биттасини ўзи учун олиб қолди. Болалар хурмоларини еб бўлишиб, яна она-

ларига умид билан қарашди. Она қўлида ушлаб турган хурмони иккига бўлди-да, болаларига узатди. Ра-сулulloҳ (с.а.в.) келганларида Ойиша бу воқеани ул жанобга айтиб берган эдилар, Сарвари коинот (с.а.в.) дедилар: «Сен бунга нима учун ажабланасан? Икки боласига марҳамат, меҳр-шафқат қилгани учун Аллоҳ Таоло ҳам унга марҳамат қилади».

Мазкур ҳадиснинг маъзини чақсақ, Аллоҳ Таолонинг марҳамати дейилганда Унинг ажри, яъни, ота-онанинг қариганида фарзандлари туфайли кўрадиган роҳати-фароғати назарда тутилган, деган маъно чиқади.

«Абаса» сурасида таъкид этилганки, айрим инсонлар Қиёматда ота-онасидан қочар экан. «Уларга муносиб хизмат қилмадим, энди ҳақларини талаб қилдилар», деб қўрқиб, изтиробга тушар экан. Ана шу изтиробнинг олдини олиш учун киши ҳаётлик даврида ҳаракатини қилиб қолиши керак. Уламоларимиз бу мавзуда суҳбат юритганларида «Исро» сурасидаги ояти каримани тилга оладилар. Биз ҳам бу анъанадан четда қолмайлик:

«Роббинг фақат Унинг ўзигагина ибодат қилишингни ва ота-онага яхшилик қилишни амр этди. Агар ҳузурингда уларнинг бирлари ёки икковлари ҳам кексаликка етсалар, бас, уларга «уфф» дема, уларга озор берма ва уларга яхши сўз айт. Икковларига меҳрибонлик ила хокисорлик қанотингни пастлат ва «Роббим, алар мени кичикликда тарбия қилганларидек, уларга раҳм қилгин», деб айт».

Бу амр Аллоҳнинг қатъий ва ўзгармас буйруғи. Бу буйруқни бажариш ихтиёрий эмас, балки ҳар бир банданинг бурчи. «Уфф» сўзига боғлиқ икки маъно бор:

Биринчидан, ота-онага ёмон сўз айтиб, беҳурмат қилмаслик. Мисол учун: ота-она иш буюрганда «уфф, тинч қўймас экансиз-да», ёки «уфф, шу гапларингиз ҳам жонимга тегди» ёки «уфф, сизга ҳеч тушунтириб бўлмас экан-да» каби норизоликни ифода этишни Тангри Таоло бизга ман этипти.

Иккинчидан, ўқишдан ёки ишдан чарчаб қайтдингиз, ёки кўнглингиз бир нимадан ғаш. Ўзингизча «уфф» деб қўйдингиз. Билмайсизки, шу «уфф»ингиз билан ота-онангиз қалбини тилиб юбордингиз. Уларнинг «Орзуим чечаги – суюкли фарзандим касалга чалинибди» ёки «Болам оғир синовга тушибди», деб озорланганларини англамадингиз. Энди улар кунлаб, балки ойлаб кўзларингизга термилиб, паришонлик булутининг кўтарилишини кутадилар. Сиз ўзингизга учраган пашшадай ташвишни биргина «уфф» билан фил ҳолатида катталаштириб, ота-онангизга узатдингиз. Демак, биз ота-онамизни ташвишимизга шерик қилмаслигимиз керак экан. Фарзанд ота-онанинг ҳузурини ўзини қанчалик хокисор тутса, шунча яхши.

Раббимиз буюрадики, «...ниманики хайр-эҳсон қилсангизлар ота-она, қариндошлар, етимлар, мискинлар ва мусофирларга қилингизлар». Эҳсонга лойиқлар орасида ота-она бекорга биринчи зикр қилинаётгани йўқ. Кишининг ўзидан кейинги ҳақдори ота-онаси бўлади. Ота-онасини муҳтож қўйиб, улардан бошқаларга эҳсон қилишдан нима фойда бор? Қишлоқлардан бирида бу воқеага гувоҳ бўлган эдик.

Воқеа. Қадрдонимизникида меҳмонда эдик. Қўшниси эҳсонга таклиф этди. Чиқдик. Жуда кўп меҳмон айтилган экан. Биз ҳовлида, тут дарахти соясидаги сўридан жой олдик. Рўпарамизда ошхона, унинг ёнида бир пастак ҳужра бор эди. Агар ўша ҳужрадан хаста овоз чиқмаса унда одам яшашига ишонмас эдим. Ўша ҳужрага кўп тикилаётганимни сезган дўстим «У ерда соҳиби эҳсоннинг волидалари яшайди, бир оз хасталар», деб изоҳ берди. Мен «Меҳмонларга жой ҳозирлаш учун каттароқ уйдан бу ҳужрага вақтинчалик олиб чиқилгандир», деган ўйда эдим. Аммо эҳсон яқунига етгунича ҳам биров у ҳужрадан хабар олмади. Бир пиёла иссиқ чой ёки бир бурда иссиқ нон олиб кирмади. Шундан сўнг дўстимдан «Доим шу уйда яшайдиларми?» деб сўрашга мажбур

бўлдим. Дўстим қўшнисининг сирини очаётганидан хижолат бўлибми, аста «ҳа», деб қўя қолди, бошқа изоҳ бермади. Бошқачароқ изоҳга ҳожат ҳам йўқ эди. Бу тез-тез учрайдиган воқеа эмас. Мен ҳам ваҳима қилмоқчи эмасман. Лекин бу даҳшатдан (ҳа, айнан даҳшат, айнан ёвузлик дейман!) кўз юма олмайман. Ақлни лол қолдирадиган даражада эҳсон дастурхонларига меҳмонларни чорлаганлари ҳолда оталари ёки оналарига ўзларининг эски кийимларини кийинтириб қўядиганлар озми ё кўпми?

Яна бир воқеа. Бир танишим кўзида ёш билан айтиб эди: отаси хаста экан. Катта акаси ақиқа маросимига тайёрланаётган экан. Бизда бунақа одат кўп учрайди. «Отам (ёки онам) кўриб қолсинлар», деб тўй ёки бошқа маросимни тезлатамиз. Бу, албатта, яхши ният. Аммо бу ният ортида «отам (ёки онам) ўлса, тўйим қолиб кетади (ёки тўйга атаганларим азага ишлатилиб кетадими) деган ҳадик ҳам бўлади, буни яширмайлик. Хуллас, танишимнинг акаси ақиқа дастурхонига олинажак неъматларни рўйхат қилиб ўтирганида хаста ота «Қуюлтирилган ширин сут ҳам олиб келгин», деб илтимос қилибди. Шунда нодон ўғил ўйламай-нетмай, «Бунақа сут ҳозир отлиққа йўқ, қаердан топаман», дебди. Хаста ота индамабди. Ўша пайтда бу нарсанинг топилиши чиндан ҳам қийин эди. Аммо ўғил отанинг кўнгли учун «Албатта топамиз», деса кифоя эди. «Худонинг марҳаматини қарангки, – дейди танишим, акамнинг бу гапларидан ранжиб турганимда бир дўстим дадамни йўқлаб, иккита нон билан ўша сўралган ширин сутдан олиб келди. «Мана, дада, сўраганингиз, очиб берайми?», деб сўрадим. Дадам банкани қўлларига олиб, худди гўдак бошини силагандай силардилар-да, «Кейин очасан», дедилар. Ақиқадан сўнг дадам ҳушларини йўқотдилар ва кўп ўтмай бу фоний дунёни тарк этдилар. Аёллар дадам истаган қуюлтирилган ширин сутни очиб, ширинликлар пишириб, маърака дастурхонига қўйдилар...»

Шунга ўхшаган воқеалар оз бўлса ҳам учраб турадики, ундан кўз юммоқлик одам боласига хос эмас. Ота-оналарини иззат қилувчиларни ҳаётда қўп учратамиз ва бундан қўнгилашимиз шодланади. «Менинг фарзандларим ҳам шундай солиҳ бўлсин», деб ният қиламиз. Ният қилишимиз яхши, аммо шунинг ўзи кифоя эмас. Фарзанднинг олижаноб, фазилатли бўлиши фақат унинг насл-насабига ҳам тааллуқли бўлиб қолмайди. Ҳазрат Навоий таъбирлари билан айтилса, «Хурмати волидайн – фарз айн». Ота-онани ҳурматлаш – бажарилиши ўта зарур амалдир.

Ривоят. Қадимда ўғриларнинг қўллари кесилганини эшитганмиз. Шундай ўғрилардан бири ушланиб, жазога ҳукм қилинганда бир қизча подшо ҳузурига келиб, тиз чўкиб, йиғлаганича ўтиниб сўрабди:

– Отамни жиноятлари учун қўлларини кесишга буюргансиз. Биламан, ҳукмингиз адолатли. Лекин отамнинг мендан кичик яна тўрт фарзандлари бор. Онамиз касалмандлар, бизларни боқа олмайдилар. Агар отамизнинг қўлларини кестирсангиз, ҳаммамиз очдан ўламиз. Бизларга раҳм қилинг, отамизнинг қўлларини кестирманг. Агар қўл кесмасликнинг бошқа иложи бўлмаса, у ҳолда отамнинг қўллари ўрнига менинг қўлимни кеса қолинг.

Подшо бу гапни эшитиб, кичкинагина қизнинг ота-онасига муҳаббати бу қадар улуглигидан ҳайратда қолди. Қизни синамоқ мақсадида унга:

– Майли, отанг қўли ўрнига сенинг қўлингни кестираман. Қўлингни бугун эмас, эртага кесишади. Эртагача яхшилаб ўйлагин, кейин яна пушаймон еб юрмагин, – деди.

Эртаси куни жазо майдонида яна одам тўпланди. Қизнинг отасини келтирдилар. Қиз ҳам ҳозир бўлиб, отасига деди:

– Отажон, сира қўрқманг, мен подшога «Отамнинг қўллари ўрнига менинг қўлимни кестиринг», деб ялин-

дим. Илтимосим қабул бўлди. Ҳозир менинг қўлимни кесиб, сизни озод қилишади.

Қиз шундай деб, кундага қўлини қўйди. Бу ҳолатдан подшо ҳам, тўпланганлар ҳам кўзёши тўкдилар. Қизнинг отаси озод этилди. Ота-болага илтифотлар кўрсатилди. Подшонинг амри билан жазо майдонидаги кунда олиб ташланиб, унинг ўрнига бир мрамар тош тикланди-да, бу сўзлар ўйиб ёзилди:

«Бир ёшгина қиз отасининг қўли ўрнига ўз қўлини фидо этишни истади. Шу қиздек фарзандга эга бўлган ота-она қандай бахтиёрдир...»

Бу мрамар тош фарзанд меҳрига қўйилган ўзига ҳос рамзий ҳайкалдир. Ҳаётда ҳеч ерда бундай ҳайкал йўқ. Аммо ота-она фарзандидан озгинагина меҳр кўрса ҳам унга ўз қалби тўридан битта ҳайкал тиклайди. Бу ҳайкалнинг номи – шукроналик.

Яна бир ривоят. Марвон ибн Ҳакам Мадинадан бир жойга сафарга кетганларида ўз ўрниларига Абу Ҳурайрани қолдириб кетардилар. Абу Ҳурайра Зул-Ҳулайфада туриб, ўзлари бир хонада, оналари эса бошқа хонада яшардилар. Абу Ҳурайра қачон ўз хоналаридан ташқарига чиқадиган бўлсалар, оналарининг эшиги олдига келиб салом берардилар-да: «Мени ёшлигимдан тарбият қилганингиз учун сизга Аллоҳ Таолонинг раҳмати бўлсин», дер эдилар. Оналари ҳам у кишининг саломларига жавоб қайтариб: «Катта бўлганингда менга яхшилик қилаётганинг, розилигимни олаётганинг учун сенга ҳам Аллоҳ Таолонинг раҳмати бўлсин», дер эдилар. Абу Ҳурайра ташқаридан қайтиб келганларида ҳам она-бола ўртасида шу муомала такрорланарди.

Эй умидимиз юлдузлари! Бу гўзал муомала сизларда ҳам борми? Бор бўлса, умрингиз армонсиз ўтажак. Йўқ бўлса-чи? Аввал айтинг: нима учун йўқ? Ўнтагина сўзни айтишга тилингиз нима учун айланмайди? Сизга нима тўсқинлик қилади? Онангизни қаймоқ билан боқишга пулингиз йўқдир. Қаймоқ

сўзингиз-чи? Асал сотиб олишга пулингиз етмас, аммо асал каби тотли тилакларингиз учун нимангиз етишмайди?

Не шодки, бизнинг юртимизда ота-онасини ҳурмат қилувчилар кўп. Камина истиқомат қилувчи «Илғор» маҳалласида Япония мамлакатидан келган бир ёш олим ижтимоий тадқиқот олиб борди. У маҳалладаги барча маросимларда иштирок этишга ҳаракат қилди. Унинг зийрак фаҳми фарзандларнинг ота-оналарини беқиёс тарзда ҳурмат қилишларини англабди. Бир куни у билан суҳбат чоғида дунёга машҳур япон адабларининг асарларидан гап очдим.

– Ҳа, Япония улугъ ёзувчиларга бой мамлакат. Менинг юртим илм-фанда ҳам илгарилаб кетган, – деди у. – Аммо ҳар бир халқ илм-фанда ёки адабиётда худди шундай, балки бундан ҳам аълороқ ютуққа эрта-ми-кечми эришиши мумкин. Лекин сизнинг халқингиз эришган бойликка ҳамма ҳам эриша олмайди. Айниқса, ҳозирги кунларда, ҳамма нарса илм-фан тараққиёти мезони билан ўлчаниб, маънавий оламдан узоқлашилаётган асрда қийин, гоё қийин. Мен фарзандларнинг ота-оналарига меҳрибонлигини назарда тутяпман. Бу мен учун янги оламдай туюляпти. Чунки мен бу оламини йўқотганман. Ҳозир ота-онам хаста. Акам қўшни оролда яшайди. Лекин бир неча ойлаб келиб кўролмайди. Келса, ишдан қолади. Ишдан қолса, вазифасидан ҳайдалади...

Япониялик меҳмон шундай деб хўрсиниб, кўзига ёш олган эди...

Ота-онангиз билан сизнинг орангизда баъзан келишмовчиликлар ҳам бўлиб туради. Масалан, ота-онангиз бир вазифа буюришса, сиз бу ишни тўғри ҳисобламай бирон баҳона билан бажармаслигингиз ёки очикчасига рад этишингиз мумкин. Бунда ҳам ота-онангизнинг кўнгли ранжийдики, бу ҳолдан эҳтиёт бўлмоғингиз шарт. Чунки ўтмишда шайхлар дебдиларки: «Волидука – роббука», яъни отанг – парварди-

горингдир. Бу маънодан ширк кўрилмаслиги, аксинча, «тарбиячи Тангрига итоат этганинг каби ота-онага ҳам итоатда тургин», дейилмиш маънони уқмоқ жоиз. Тангрининг инсон тарбиясига оид амрини болага, энг аввало, ота-она етказади. Бу ўринда «роббука» – тарбиячи эканига ишора ҳамда масъулият юки ҳам англашилса дуруст бўлар. Халқда «Ҳаким ота» номи билан машҳур зотлардан Ҳаким Сулаймон «ота – қодир қаййум, она – розиқи марсум», деган эканлар. Яъни ота Аллоҳнинг абадий қудрат эгаси сифатига, она эса Аллоҳнинг барча жонзотга ризқ берувчи сифатига ўхшатиляпти.

*Атодин хато келса кўрма хато,
Савоб бил хато қилса доғи ато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодин қутқаргай Худо.*

Туркигўй шоирлардан Адиб Аҳмаднинг бу насиҳатини ёдлаб олсангиз-да, отангиз ёки онангизга бетгачопарлик билан гап қайтаришга чоғлаганингизда эсласангиз, балки уларнинг қўнглини оғритиб қўйишдан сақланарсиз.

Иброҳим Халилulloҳнинг оталари бут йўнувчи уста Озар эди. Иброҳим алайҳиссалом оталарини бутпарастликдан қайтариш учун насиҳат қилган вақтларида нидо келдиким, таъзим ва мулойимлик билан насиҳат қилгил. Ва Юсуф алайҳиссалом оталари Яъқубга (алайҳиссалом) хатолик билан одобсизлик қилганлари учун бошқа пайғамбарлардан етмиш йилдан кейин жаннатга киришга ҳукм этилдилар. Юсуф алайҳиссалом қандай одобсизлик қилибдилар экан? Оталари билан кўришаётганларида отдан тушмай сўрашган эканлар! Нуҳнинг (алайҳиссалом) ўғиллари Хом ҳам одобсизлиги туфайли отанинг дуойибадига учради: ранги қора бўлиб, унинг наслидан пайғамбарлик узилди. Хом қандай одобсизлик қилиб эди? Нуҳ алайҳис-

салом кемада ухлаб ётганларида шамол кўтарилиб, уят жойлари очилиб қолганини кўриб кулган эди!

Пайгамбарларки ота-она ҳузурида итоат этар эканлар, сизу бизнинг итоатимиз хусусида ортиқча сўз бўлиши мумкин эмас. Ҳадиси шарифда таъкид этилганидек, агар улар биз – фарзандларга «дунёдан кеч», дейишса ҳам ҳурматлари учун буйруқларини ижро қилишга мажбурмиз. Одамийлик йўли шудир. Афсуски, орамизда бу йўлни кўрмайдиганлар ёки менсимайдиганлар ҳам топилади. Уларга деймизки, ота-она розилигини ололмасангиз шу дунёнинг ўзидаёқ жабр кўрасиз. Аввало, ота-онасини хорлаган одамни жамият иззат қилмайди. Бу одам жамият назаридан қолади ва бундан ортиқ хорлик бўлмас. Қолаверса, яна такрор айтамыз, ўзининг фарзандлари ҳам уни хорлайди. Хорланиб, азобланиб тезроқ ўлишни истайди. Лекин Аллоҳ унга ўлим бермайди. Ана шундай хорланган одамлар бизларга ўрناк бўлишлари керак.

Бу мавзуда айтаман десам, ҳикмат кўп. Бироқ, Алишер Навоий ҳазратларидан бир неча байт ўқимаса, кўнглим ўрнига тушмайдиган кўринади:

*Бири эрур макрумати волидайн,
Билки мунунг қилмогидур фарзи айн.
Бу икнинг хидматини бир бил,
Ҳар неча ифрот эса тақсир бил.*

Дейилмоқчики: Тарбиянинг яна бири ота-онани ҳурмат қилиш; бунни бажариш унинг учун мажбуриятдир (шартдир). Бу иккисига хизматни бирдек қил, хизматинг қанча ортиқ бўлса ҳам, кам деб бил.

*Бошни фидо айла, ато қошига,
Жисмни қил садқа ано бошига.
Икки жаҳонингга тиларсен фазо –
Ҳосил эти ушбу икисидин ризо.*

Дейилмоқчики: Отанг олдида бошингни фидо қилиб, онанг боши учун бутун жисмингни садақа қилсанг арзийди! Икки дунёнг обод бўлишини истасанг, шу икки одамнинг розилигини ол!

*Тун-кунунгга айлагали нур фош,
Бирини ой англа, бирисин қуёш.
Сўзларидин чекма қалам ташқари,
Хатларидин қўйма қадам ташқари.
Бўлсун адаб бирла бори хидматинг,
Хам қил адаб «дол»и киби қоматинг.*

Дейилмоқчики: Туну кунингга нур бериб турган бирларини ой деб бил, иккинчиларини эса қуёш. Уларнинг сўзларидан ташқари бир нарса ёзма, улар чизган чизикдан ташқарига бир қадам ҳам босма. Ҳамма хизматни сен адаб билан бажар, «адаб» сўзидаги «дол» ҳарфи каби қоматингни улар ҳузурида эг.

Минг йиллар мобайнида яратилган китобларда отонани иззатлашга доир насиҳатлар қилинган. Бу насиҳатларнинг муаллифлари кўп бўлгани билан маъноларида фарқ кам. Шу боис мазкур мавзудаги суҳбатимизни ўн биринчи асрда яшаган Амир Унсурулмаолий Кайковуснинг Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан таржима қилинган насиҳатлари билан якунлашни маъқул топдим:

– Эй фарзанд, билгилким, ақл юзасидан фарзандга ота-онани ҳурмат қилиш вожибдур, нединким унинг асли ота ва онадур. Ота ва онани нима учун ҳурмат қилурман деб кўнглингга келтурмагил, билгилки улар сенинг учун ўлимга ҳам тайёр турадилар.

Ҳар фарзандки, оқил ва доно бўлса, ҳеч вақт ота ва онанинг меҳр ҳақини адо қилмоқдин холи бўлмагусидир. Ота-она фармонбардордур. Бу фармонбардорликда ҳам иш бўлмай ва ҳам фармон бўлмай. Ота-онанинг иши сени парвариш қилмоқдур ва фармони

сенга яхшилик ўргатмоқдур. Эй фарзанд, шул важдин ота-онангни сал ҳам ранжитмагил.

Ота-онанинг ҳақиқа дин нуқтаи назаридан риоя қилмасанг ҳам, ақл юзидан, мурувват юзидан риоя қил ва кўргил: ота-она аслида сени жон ва дил била парвариши қилмишлар. Агар улар ҳақида камчиликлар қилсанг, тақсир кўргузсанг, сен ҳеч яхшиликка сазовор эмасдурсан, нединким ҳар киши аслнинг яхшилигин билмаса, ўзганинг ҳам яхшилигин билмагусидир. Ўз фарзандинг сенинг ҳақингда қандай бўлишин тиласанг, сен ҳам ота-онанг ҳақида шундай бўлгил, нединким сен ота-онанга нима иш қилсанг, фарзандинг ҳам сенинг ҳақингда шундоқ иш қилур, чунки одам мевага, ота-она дарахтга ўхшайдур. Дарахтни ҳар қанча яхши тарбият қилсанг, меваси шунча яхшироқ ва ширинроқ бўлур. Ота-онага иззат ва ҳурматни қанча кўп қилсанг, уларнинг дуолари шунча тезроқ мустажоб бўлур.

Зинҳор мерос олмоқ ҳирси била ота-онанг ўлимини тиламагилки, уларнинг ризқи била сенинг ризқинг етишур. Ота-онанинг ўлимини тиламагил, чунки ота-она ўлмай юрсалар ҳам ризқинг етишаверади, нединким, ризқ тақсимлангандур ва у ҳар йўл била восил бўлур. Рўзий насиба учун ўзингни кўп ранж-машаққатга қўймагил, бул насиба ранж ва азоб-уқубат била зиёда бўлмагусидир.

Бемехр қариндошдан меҳр билган ёт яхши

«Бир қоринга сиққан болаларим битта уйга сифмаса-я!»

Умидимиз юлдузлари, оналарнинг бундай фарёдлари биз, катталар учун янгилик эмас. Балки сиз ҳам, ёш бўлишингизга қарамай, қариндошлар ёки қўни-қўшнилар хонадониде эшитганингиз бордир бундай нолааларни. Оиладаги ота ёки она ёки бошқа ёши улур-

лар вафоти олдидан «Мендан кейин юз кило гуруч дам-лаб, ош тарқатинглар», дейишмайди. Мен бундай васиятни эшитмаганман. Бироқ, «Мендан кейин аҳил-иноқ яшанглар», дейишлари аниқ. Айниқса, оиланинг тўнғич фарзандига «Сен каттасан, укаларингнинг бошларини қовуштириб тур», деб сўнгги ўтинч билан тикилишларини кўз олдимизга келтирайлик. Сўнг эса... «йигирма оши» ёки «йил оши» дейилмиш дабдабадан сўнг ака-укалар, қариндошлар орасида нифоқ чиқиши, меҳр ришталари узилиши ҳолларига каттаю кичик гувоҳ бўлади. Катталар афсусланадилар, сиз каби ўсмир-ёшлар эса жанжалкаш жигарларнинг бу қилиқларига тушунмай лол қоладилар.

Меросхўр жанжалкашлар унутмасинларки, марҳум оталари ёки оналари дошқозонларда дамланаётган бу ошларга муҳтож эмаслар. Уларнинг руҳлари бу зиёфатлардан шодланмаслар, балки, меҳрнинг узилишидан озорлар чекарлар.

Воқеа. Бир қоринга сиққан ака-ука бир ҳовли-жойга сигмай қолишди. Амакивачча саналмиш болаларнинг ўзаро жанжаллари учун уларни айблаш ноўрин. Чунки улар ёш, кўп нарсаларга ақллари етмайди. Зиддиятларининг асосида айрим ҳолларда ғараз ёки шумлик ётмайди, бу жанжаллар болаларча шўхликнинг оқибатида юзага келади. Аммо, афсуски, айрим ҳолларда нафрат ҳам учрайди. Болаларга бу нафратни ота-оналари ўзлари билмаган ҳолда сингдирадилар. Қандай қилиб? Айтайлик, кечки овқат пайтида кундузги воқеалардан гап очилади. Хотин овсинининг ёмонлигидан сўзлайди. Нодон эр акасининг бирон қилиғидан нолийди. Шундай гаплари билан амакиваччалар орасига ўнганмас нифоқ солаётганларини билмайдилар. Отаси ва онасининг гапларини диққат билан эшитиб ўтирган бола учун битта нарса равшан бўлади: амакиси ёмон! Унинг оиласи – хуллас, ҳаммаси ёмон! Ёмон... ёмон... улардан нафратланиш керак. Шундай ғийбат шароби ичилаётганда айрим болалар

отаси ва онасини қўллаш мақсадида амакиваччасининг бирон ёмонлигидан гапириб, оловга мой қуяди. Қалблардаги меҳр ўрнини эгаллаган яра шу тарзда мадда боғлайди. Вақт ўтган сайин у қалбларни азобга солади ва мудҳиш кунларнинг бирида ёрилади.

Ака-уканинг гап талашиши сўкишга, ҳақоратлаш эса бирининг кетмон кўтариб ҳамма қилишига айланди. Фазабга минган ака-укани ажратишга ҳаракат қилаётган ўн олти ёшли ўғил отасининг қонга беланганини кўриб, ўзини йўқотади, қўлига чалғи олади. Узоқ давом этган нифоқ ака-уканинг фожиали ўлими ва ўсмирнинг қамоққа тушиши билан яқунланади. Қонга беланиб ётган ака-уканинг кўзлари «Бу қанақаси бўлди?», дегандай очиқ қолди. Бу дунёга тўёлмаган кўзларни ёпа олишмади. Катта ҳовли-жойга сифмаган ака ва уканинг ҳар бирига икки қулочли икки лаҳад кифоя қилди. Бир ҳовлида ёнма-ён яшашни иштасмаган эди, қабристонда ёнма-ён гўрлардан жой олишди. У дунёдаги аҳволлари бизга номаълум. Ота-оналари билан Қиёматда қай ҳолда кўришишлари ҳам номаълум. Фарзандларининг бу фожиаси туфайли отонанинг руҳи то Қиёматга қадар нечоғли азоб чекмоғи ҳам бандага аён эмас.

Бизнинг ажабланишдан ўзга иложимиз йўқ. Гап шундаки, ака-уканинг ўлими икки оила ўртасидаги нифоқни ўнгламади. Овсинларнинг гафлат уйқусидаги кўзлари очилмади, қариндошлар эса ибрат олишмади. Ака-ука экиб кетган нифоқ уруғи униб чиқиб бемеҳрлик меваларини бераверди.

Умидимиз юлдузлари, ака-ука ёки опа-сингил орасидаги низолар ҳақида сизга сўзлашимизнинг жиддий сабаби бор. Сиртдан қарасак, бу низоларнинг сизларга алоқаси йўқдек. Аслида эса отангиз ёки онангиз амакингиз ё холангиз билан юзкўрмас бўлиб кетишса, сизнинг ҳам юрагингиз азоб чекади. Катталарнинг бу қилмишидан қалбингизга тиф санчилгандек бўлади. Уларни яраштириш қўлингиздан келмаганлиги

учун ҳам руҳан қийналасиз. Ота-онангизнинг бу иши учун маҳалла-кўйдан уяласиз. Лекин сиз амакиваччангиз ёки холаваччангиз билан муносабатингизни бузмасангиз, сиз шарафга лойиқсиз. Албатта, ота-онангиз улар билан муомала қилишингизга норози бўладилар, ҳатто қаттиқ уришадилар. Бу ҳолда улар билан жиддий зиддиятга бормай, қариндошлар билан яхши муомала қилиш йўлини излаш керак. Бу борада сизга аниқ йўл-йўриқ кўрсата олмайман. Чунки ҳар бир оиланинг ўз тартиби, ўз сирлари бор.

Бу ўриндаги сизга мурожаатимдан асосий мақсад бошқа: бугун юзқўрмас бўлиб кетган жигарлар ўн йилми ё йигирма йилми аввал сизнинг ёшингизда бўлишган. Ота-она бағрида бахтли ҳаёт кечиришган. Аҳвол нима учун бу қадар ёмонликка ўзгарди? Шу саволга ўзингиз жавоб топишга ҳаракат қилинг. Бугун сизнинг оилангизда ҳаловат бор. Йигирма йилдан кейин бузилиб кетмайдими бу ҳаловат? Бузилиш олдини қандай олиш керак? Бу саволга ҳам жавоб изланг. Балки суҳбатимиз жараёнида тилга олаётган ҳикматлар сизга тўғри йўл кўрсатишга хизмат қилар.

«Агар иймондан юз ўтирсангизлар, сизлар ер юзида бузғунчилик қилурсизлар. Ва қариндош-уруғларингиз билан ҳам алоқаларингизни, қариндошлик ришталарини узарсизлар. Ундай кимсаларни эса Аллоҳ Таоло **лаънатлагандир**. Бас, уларнинг қулоқларини панд-насиҳат эшитишдан қар, кўзларини тўғри йўлни кўролмайдиган кўр қилиб қўйгандир». «Муҳаммад» сурасидаги икки оятнинг маъно таржимаси билан танишгач, бу маънони ақлимизга сингдиришга уринайлик-да, сўнг яна аввалги воқеага қайтайлик: демак, ким бузғунчилик қиларкан, ким қариндошларидан узилиб кетаркан? Иймондан юз ўтирганлар. Агар бир-бирини ўлдирган ака ва укада иймон бўлса аҳил-иноқ яшамасмиди? Фарзандларини ҳам силаи раҳм руҳида тарбия этмасмиди? Албатта, марҳумлар ҳақида ёмон гапириш одобдан эмас. Уларни иймонсизликда

айблаш эса шафқатсизлик бўлиб кўринар. Аммо, ноилож, бошқаларга ибрат бўлсин учун ҳақиқатни айтишга мажбурман. Бундай кимсаларга Аллоҳнинг лаънати тушгани – шу фожианинг юз берганида кўринмайdimи? Лаънат фақатгина ўлим эмас, балки улар уй-жой талашини бошлаганларидаёқ Аллоҳнинг газабига учраганлар, бироқ иймондан холи онглари буни фаҳмлай олмаган. Ҳамонки бундай кимсалар лаънатга лойиқ эканлар, уларнинг охиратларини тахминан тасаввур қилиш мумкин. Бу икки оиланинг лаънатланиши ҳали тугагани йўқ. Кўр ва кар қилиши ҳам жисмоний эмас, маънавий томондан бўлади. Кўзи ҳамма нарсани соғ-саломат кўриб туради, лекин кўрган нарсаларидан ибрат олмайди. Қулоғи ҳам соғ бўлади, лекин ўзи эшитган гапларидан ибрат олмайди. Чунки уларнинг қалб кўзлари кўр, қалблари қулфланган. Қалб қулф экан, унга ҳеч нарса, жумладан Қуръон нури ҳам кирмайди. Бошқачароқ айтсак, бундай қалблар Қуръон нури билан нурланишга рағбат кўрсатмаганлари учун ҳам оқибатда қулфланиб қоладилар. Ака-уканинг фожиасидан ибрат олмаган овсинларнинг, амакиваччаларнинг тақдирлари шундай эмасми?

Бу бахти қаро оилада ўзаро адолат бормиди? Адолат йўқ жойда бир-бирига чиройли амаллар (эҳсон) мавжуд бўлиши мумкинми? Уларга яхшилик қилиш буюрилган эди, улар-чи? Бузуқлик, ёмонлик, зўравонликдан қайтарилган эдилар, улар қайтдиларми? Кўпчилик бузуқлик (фаҳш) деганда, асосан, эр-хотин орасидаги номусга оид муомалани тушунади. Аслида бу сўзнинг луғавий маъноси «ҳаддан ошишлик»ни англатади. Демак, мазкур ҳолатда бу икки оиланинг бир-бирларига душманлик бобида ҳаддан ошганларини тушуниш мумкин. Яна афсуски, улар энг муҳим нарсани – Аллоҳнинг панд-насиҳатларини қулоққа илмадилар. Оқибати эса ўзингизга маълум.

Умидимиз юддузлари, шу нохуш воқеалардан воқиф бўлгач, яна биргалашиб ўйлаб кўрайлик: хонадон-

лар аҳлининг қалб кўзи ожиз, виждон қуввати заифлиги оқибати эмасми бу фожиа? Қалб кўзлари очиқ, виждонлари эса тўлиқ қувватга эга бўлганида ёмонлик сари илк қадам қўйганларидаёқ уларни тўхтатмас эдими? Уйғоқ виждон мана бундай хитоб қилмасмиди:

– Эй Одам боласи! Фафлатдан уйғон! Сен юз ўгириб кетмоқчи бўлаётган кимсанинг кимлигини унутма! У аканг ёки укангдир, у опанг ёки синглингдир. У энг яқин қариндошингдир. Уларга нисбатан қалбингда нафрат уйғонса, улардан юз ўгириб кетишни ихтиёр қилганинг дамда бир дақиқа шошма. Ҳа, сени дўзах оловидан асраб қолиш учун шу бир дақиқа кифоя қилади. Шу бир дақиқа ичида Аллоҳнинг буюрганларини ақл кўзгусида кўриб олсанг бас. Шу бир дақиқа ичида жоҳиллик уйқусидан уйғонишга ўзингда куч топсанг бас. Эй инсон, агар сен шайтоннинг йўлига адашиб кириб қолган бўлсанг – қариндошларингдан узоқлашган бўлсанг, эсингни йиғиб олгину Раҳмон йўлига қайтишга шошил. Қариндошларинг билан сен талашаётган нарса аслида сеники эмас. Сен талашаётган нарса сенга ҳам, қариндошларингга ҳам вафо қилмайди. Сен талашаётган нарсанга эга чиқишинг ҳам мумкин, аммо кўп ўтмай уни барибир ташлаб, боқий дунёга кетасан. Агар қариндошларингга силаи раҳм қилсанг, сен охиратга уларнинг дуолари билан боражаксан. Охират эшигини ўзинга ҳамиша ҳамроҳ иймон нури билан очажаксан. Ҳисоб кунни келганда қариндошларингга муносабатингдан ҳисоб бергайсан. Ёмонликка қадам қўйишдан аввал, бир дақиқагина шуларни ўйла. Шу бир дақиқа сенинг бошингга шараф тожини кийдирур.

Ҳадис. Анас ибн Моликдан ривоят қилишларича, уч тоифа одам Қиёмат кунини Аршнинг соясида бўларкан. Шулардан дастлабкиси силаи раҳм қилувчи экан. Бундан маъно: унинг умри ва ризқи силаи раҳм би-

лан зиёда бўлган деганидир. (Аршнинг соясидаги иккинчи тоифа – эри ўлиб, етим фарзандларини яхши тарбиялаган хотин, учинчи тоифа – таом тайёрлаб, етим мискинларга едирган одам.)

Одам боласини Аршнинг соясига етказадиган силаи раҳм деганда биз нималарни тушунамиз? Қисқача таъриф берилса: қариндошлар билан яхши муоамала қилиш тушунилади. Аслида унинг маъноси ғоят кенг.

Улуғларимизнинг айтишларича, силаи раҳмда ўнта мақталган хислат бор экан:

- Силаи раҳмда Аллоҳнинг ризоси бор, чунки Аллоҳ Таоло шунга буюради.

- Қариндошларга хурсандчилик етказмоқлик бор. Чунки улар силаи раҳм билан қувонадилар.

- Силаи раҳмда малоикаларнинг ҳам хурсандчилиги бор. Чунки улар ҳам силаи раҳмга гувоҳ бўлган онларида қувонадилар.

- Силаи раҳмда одам болалари шаънига яхши мақтов бордир.

- Силаи раҳмда иблисга ҳам етказмоқлик бордир.

- Умрнинг зиёда бўлишида силаи раҳмнинг ҳиссаси бор.

- Ризқнинг баракали бўлишини силаи раҳмсиз тасаввур этмоқ қийин. Бунга мисол тариқасида бир ривоятнинг қисқа баёнини берамиз.

Ривоят. Ота-онаси вафот этган ака-укага бир қопгина буғдой мерос қолади. Ака-ука мерос ҳақиға хиёнат қилмай, уни теппа-тенг бўлиб оладилар. Шу куни аканинг кўнгли оғрийди: «Укам ҳали уйланмаган, ҳам ўзини боқиши керак, ҳам тўйга йиғиши керак. Болаларимнинг ризқини Аллоҳнинг ўзи берар», деган ўйда омборхонага кириб, ўзига ажратиб олган улушдан укасининг қопига тўкади. Шу куни уканинг ҳам кўнгли оғрийди: «Мен битта қорнимни эплаб тўйдириб юардим. Акамнинг оиласи қийналиб қолиши мумкин», деган ўйда у ҳам омборхонага кириб ўзининг улуши-

дан акасининг қопига тўкади. Бу ҳол ҳар куни такрор-ланаверади. Аммо иккала қопдаги буғдойдан бир ми-сқол ҳам камаймайди. Шунда ака-укалар ажаблани-шиб, бир донога маслаҳатга борганларида у бор гапни яширмай айтишларини талаб қилади. Воқеадан хабар топгач эса «Бир-бирларингизга меҳр-оқибатли бўлган-нингиз учун Аллоҳ сизларнинг ризқингизга шундай барака берибди. Ораларингиздаги силаи раҳм барқарор экан, ризқингиз шундай мўл бўлаверади», дебди. Бу хусусда Расулulloҳ (с. а. в.) марҳамат қилганларким: «Ким ризқи мўл бўлишини, ажали орқага сурилишини истаса, қариндошлик алоқаларини узмасин».

- Силаи раҳм туфайли вафот этиб кетганларга ҳам хурсандчилик етади. Фоний дунёни тарк этган аждодлар руҳи авлодларининг силаи раҳм билан боғланганларидан қувонади.

- Силаи раҳмда дўстликнинг зиёда бўлиши бор. Бир сабаб ўртага тушиб, хурсандчилик ва ғамдан тўпланишган дўстлар бир-бирларига ёрдам берадилар ва бу улардаги дўстликнинг зиёда бўлишига ёрдам беради (Бу хусусда навбатдаги суҳбатимизда батафсил фикрлашиш ниятимиз бор).

- Силаи раҳмда кишининг вафотидан кейин ҳам ажрнинг зиёда бўлиши бор. Чунки қариндошлар уни ўлганидан кейин ҳам дуо қиладилар, яхшиликларини доимо эслаб юрадилар. Бунинг акси бўлса, ривоятдаги ҳолат юзага келиши мумкин.

Яна бир ривоят. Яхё ибн Салимдан ривоят қилдилар:

«Маккада биз билан бирга Хуросон аҳлидан бўлган бир киши бор эди. У солиҳ киши эди. Одамлар унга ўз омонатларини ишониб топширар эдилар. Бир киши унга ўн минг дирҳам пулини қолдириб, ўзи сафарга кетди. Омонат қўйган киши сафардан қайтганида у солиҳ одам вафот этган эди. Шу боис омонатчи у кишининг оиласидан молини сўради. Оила аҳли бундан беҳабар эдилар. Омонатчи олимларга мурожаат қилиб,

маслаҳат сўради. Улар айтдиларки: «Бизлар у хуросонлик биродаримизни жаннат аҳлидан деб умид қиламиз. Кечанинг учдан бири ёки иккинчиси ўтган онда Замзам булоғи яқинига келгин ва бу сўзлар билан хабар бергин: «Эй фалончининг ўғли фалончи! Мен омонат эгасиман!» Шундай десанг, жавоб эшитгайсан». Ҳалиги одам келиб, бу сўзларни уч марта айтди. Ҳеч ким жавоб бермади. У одам олимларнинг ҳузурига қайтиб, воқеани баён қилди. Улар дедиларки: «Бизлар у биродаримизнинг дўзах аҳлидан бўлмағидан қўрқяпмиз. Энди Яманга боргин, у ерда бир водий бор. Уни Бархут дейдилар. У ерда бир қудуқ бор, уни топ ва кечанинг учдан бири ёки учдан иккиси ўтганида: «Эй фалончининг ўғли фалончи! Мен омонат эгасиман!» деб бақиргин». У киши Яманга бориб, водийдаги қудуқни топди. Биринчи чақирувдаёқ жавоб эшитилди. Шунда мол эгаси афсусланиб: «Шўринг қурсин, сени бу ерга қайси амалларинг туширди? Ахир сен яхшилик эгаси эдинг-ку?», деди. Жавоб бўлди: «Хуросонда менинг аҳли байтларим, қариндошларим бор эди. Ўлгунимга қадар улар билан борди-келди қилмай, узилишиб кетдим. Аллоҳ Таоло мени шу азоб билан ушлаб, бу манзилга ташлади. Аммо молингдан ҳавотир олма. Мен ўғлимга айтиб қўйишга улгурмаган эдим. Уйимнинг фалон ерига қўмилган, ўғлимга айтгин, молингни кавлаб олиб, ўзингга қайтаради». Омонат қўйган одам молини қайтариб олди. Шу мол баҳона силаи раҳмнинг куч-қудратини ҳам ҳис қилди.

Ўтмишдан бугунга қайтиб фикр қилайлик: у одам Хуросондаги қариндошларидан узилган экан. Орадаги масофа неча ойлик машаққатли йўл бўлса-да, кишига силаи раҳми узишга баҳона бўлолмас экан. Бизчи? Бир шаҳарда, ҳатто бир маҳаллада, ҳатто бир ҳовлида турганимиз ҳолда жигарларимиздан узилиб кетганимиз учун қандай жазо оламиз? Хаста овозимиз қайси саҳронинг қайси қуриб қолган қудуғидан чи-

қар экан? Шу фикрнинг ўзиёқ киши вужудини қўрқувга солиб, қақшатиб юборади...

Юқорида саналган ўн хислатни жамлаб туриб, силаи раҳм фақат холис равишда бажарилувчи ибодатлардан бири, десак ҳам бўлади. Силаи раҳмда таъна, ҳасад, риё, тама, кибр каби иллатларга зинҳор ўрин бўлмайди. Кимда бундай иллатлардан биттаси бўлса ҳам силаи раҳмдан сўзламоғи қуруқ сафсата бўлиб қолади. «Аввал силаи раҳм қилган кишига кейин жавоб тариқасида силаи раҳм қилувчи ҳақиқий силаи раҳм қилувчи эмас. Чинакамига силаи раҳм қилиш деб силаи раҳм қилишдан бош тортган кишига силаи раҳм қилишни айтадилар». Катталар ҳаётида мазкур ҳадисга амал қилмайдиганларни учратиб турамиз. «Фалончи шифохонада экан, кўриб келайлик», десангиз, «У мен касал бўлганимда келиб кўрибмиди, бормайман», деган жавобни эшитамиз. Бир куни «Фалончи биродаримиз вафот этибдилар, фотиҳага бориб келайлик», деган таклифга «У одам отам ўлганида йигирма ошига келмаган эди, менам фотиҳасига бормайман», деган жавобни эшитиб, ҳайратдан ёқа ушладик. Яқинда бир кишининг холаси вафот этганини эшитиб, таъзия билдирганимизда ундан «Ҳаётлик пайтларида бизга фойда-зарарлари йўқ эди, ўлганларидан кейин ҳам ҳеч нарса йўқотмагандаймиз», деган аҳмоқона жавобни эшитдик. У одам қариндошчиликдан фойда кўзлаб яшар экан, комил инсон бўлишга интилиши экан. Унинг ўтмас ақли холасининг ўз онасидан ёдгор эканини ҳам фаҳм этмас экан. Холасини зиёрат қилмай юргани учун онасининг руҳи азоб чекканини ҳам ўйлаб кўрмагани аниқ. Ўзининг яқин қариндошига шунчалик бемехр одамнинг бошқаларга бўлган ҳурматини сохта дейишга ҳақимиз борми?

Шифохонда даволанаётганимда ён хонадаги бадавлат ва амалдор беморни танишларимдан бири ҳар куни йўқларди. Амалдорнинг ҳеч нарсага муҳтожлиги бўлмаса-да, қоғоз халталарни тўлдириб, нималар-

дир олиб келарди. Ҳатто баъзи кунлари икки марта йўқларди. Мен унинг бу серқатновлигидан гашланмадим. Агар ният холис бўлса, беморни йўқдаш ҳам савоб. Гашлигим бошқа томонда эди: унинг укаси, менинг танишим бедаво хасталикка чалиниб, икки йилдан бери тўшақда ҳаракатсиз ётарди. Унинг дори-дармонидан дўстлари хабар олиб туришарди. Ачинарлиси, шифохонадаги бой ва амалдор одамни тинмай йўқлаётган бу «серҳиммат» ўз укасидан хабар олмасди. Беморнинг хонадонидаги бирон маросимга айтилса, келарди. Шунда ҳам икки қўли қуп-қуруқ келарди. Атрофдагиларга сафсата сота-сота кетарди. «Эҳтимол ака-ука орасида гап қочгандир, келишмовчилик бордир?», дерсиз? Йўқ, талашиб-тортишиш бўлмаган. Фақат акада виждон йўқ. Укасидан фойда келмаслигини билиб, уни менсимайди. Афсусларки, бу дунёда «сендан угина, мендан бугина» деган шиор остида яшайдиганлар ҳам бор.

Ҳадис. Абдуллоҳ ибн Абу Авф (р.а.) айтадилар:

«Арофат кечасида Пайгамбар (с.а.в.) билан бирга ўтирган эдик. Айтиб қолдиларким: «Силаи раҳмни узган киши бу кеча мен билан бирга ўтирмасин, биздан кетсин». Мажлис аҳлининг пойгагида ўтирган кишидан бошқа ҳеч ким ўрнидан турмади. Бир оз вақт ўтганидан сўнг у киши қайтиб кириб, жойини эгаллади. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) «Нима учун сендан бошқа ҳеч ким даврамиздан турмади?» деб сўрадилар. У киши айтдиким: «Эй Расулаллоҳ, сиздан бояги танбеҳни эшитиб, холамникига бордим. У киши билан жанжаллашиб, орамиз бузилган эди. Борганимда холам менга «Нима учун келдинг, бунақа одатинг йўқ эди-ку», деб сўрадилар. Мен сиз айтган ҳадиснинг хабарини бердим. Мендан олдинроқ холам кечирим сўрадилар, мен ҳам узримни айтдим». Расулуллоҳ (с.а.в.) бу гапни эшитиб дедилар: «Яхши қилибсан, бу кечани биз билан бирга ўтказ. Огоҳ бўлингларким, Аллоҳнинг раҳмати силаи раҳмни узган қавмга тушмайди». Тобароний

ҳазратлари мазкур ҳадисни бундай шарҳ этганлар: «Миллат ичида қариндошлик алоқаларини узганлар бор бўлса, бу миллатга фаришталар тушмайди».

Яна Тобароний айтадилар: «Ибн Масъуд бомдод намозидан кейин бир жамоат ичида ўтирарди. Дедики:

– Худо ҳақи, қон-қариндошлик алоқаларини узганлар бор бўлса, орамиздан туриб кетсин! Биз Раббимизга дуо ўқимоқчимиз. Қон-қариндошлик алоқаларини узганлар бор жойда осмон эшиклари ёпиқ бўлади, дуолар қабул этилмайди.

Бу огоҳлантиришга эътибор берайлик: силаи раҳмини узган киши фақат ўзига жабр қилмай, унинг касри жамиятга урар экан. Демак, қариндошчиликни узган дўстларимизга вақтида танбеҳ бериб туришимиз зарур экан. «Гапирсам ранжийди, қариндошлар бугун бўлмаса эртага топишиб кетишар», деган истиҳолани йиғиштириб, орадаги силаи раҳмини тиклашга ўз ҳиссамизни қўшишимиз керак экан. «Бугун бўлмаса эртага...» Бугун силаи раҳм узилган бўлса, умид қилганимиз эртага ким бор-у, ким йўқ.

Яна бир ҳадис. Бир киши Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига келиб: «Мен қариндошлар билан силаи раҳм қилдим, улар мендан узилдилар. Уларни афв этдим, менга зулм қилдилар. Уларга яхшилик қилдим, менга ёмонлик қайтардилар. Уларга энди худди ўзларидек муомала қилаверайинми?», деди. Расулуллоҳ (с.а.в.) айтдилар: «Йўқ, бундай қилсанг, уларнинг гуноҳларига шерик бўлиб қоласан. Сен уларга яхшилик ва силаи раҳм қилишда давом этавер. Шунда сенга Аллоҳдан қувват давомли бўлади». (Бошқа бир ривоятда Расулуллоҳ (с.а.в.) арз қилган киши «Улар жабру жафо қилсалар ҳам мен сабр этаман», деганида унга қараб бундай деганлар: «Агар гапинг тўғри бўлса, уларнинг оғзига қиздирилган кулни солгандай бўлибсан. Сен шу ишингни давом эттираверсанг, Аллоҳ Таоло сенга ёрдам беради ва уларнинг жабру жафосини даф қилади».)

Ҳадиси қудсийда дейиладики: «Эй Одам фарзанди, қариндошларингга яхшилик қилиб, қўшилиб юр, умрингни узун қилай». Умринг узайтирилиши масаласида айрим олимларимиз: «Тақдир аввалдан белгилаб қўйилган бўлса, масалан, умри фалон йил бўлса, Аллоҳ уни ўчириб, узайтирадимиз?» деган саволни ўртага қўйишса, бошқалари далил сифатида мана бу ояти каримани келтирадилар: «Аллоҳ Ўзи хоҳлаган нарсани (яъни ҳукмни) ўчирур ва Ўзи хоҳлаган ҳукмни барқарор қилур. Она китоб (бошқача айтилса – Асл китоб, яъни Лавҳул-Маҳфуз) Унинг ҳузуридадир». («Раъд» сурасидан.) Шунга кўра ҳадиси қудсийни биз аслан, тўғридан-тўғри тушунсак бундай маъно ўқиймиз: ким силаи раҳм қилса, умридан уч кун қолган бўлса ҳам, Аллоҳ Таоло унинг умрини ўттиз йил зиёда қилади. Агар силаи раҳмни узган пайтида умридан ўттиз йил қолган бўлса, Аллоҳ Таоло уни уч кунга тушириб қўяди. Бу тушунча бўйича биз – омиларнинг адашишимиз табиий, лекин уламоларимиз ҳам ихтилоф қиладилар. «Танбеҳул ғофилун»да бу масалага ойдинлик киритилган экан: баъзилар айтадиларки: «Ким силаи раҳм қилса, умри зиёда бўлади», деган хабар зоҳирийдир. Яна баъзилар айтадилар: «Тақдир ўзгармайди, чунки Аллоҳ Таоло «Бас, қачон уларга ажаллари етса, уни бирон соат кетга ҳам, илгарига ҳам сура олмайдилар» («Аъроф» сурасидан), деган. Лекин умринг зиёда қилишнинг маъноси ўлимдан кейин унинг савобларини ёзишда давом этмоқликдир. Ўлимидан кейин ҳам унга савоб ёзилаверилса, гўёки умри зиёда қилингандай бўлади. Бошқачароқ айтсак, яхши одамни ўлимидан кейин ҳам узоқ йиллар эслаб юрадилар, демек, у тириклар қалбида яшайверади.

Воқеа. Менинг Дилшод исмли дўстим бўларди (Аллоҳ уни раҳмат қилсин). Дўстимнинг одамийликка хос фазилатлари анчагина эди. Аммо биттаси ҳақида атрофдаги одамлар кўп гапирардилар. Бу фазилати унинг силаи раҳм одобини бекаму кўст бажаришида

кўринарди. Унинг акаси, беш синглиси ва бир укаси бор эди. Дўстим бошқа ҳовли-жой қилиб чиқиб кетгандилар. Аммо мен уни кунда бўлмаса ҳам, кун ора ота ҳовлига, муҳтарама оналарининг зиёратига келишларига гувоҳ бўлардим. Баъзан хизматда ушланиб қолсалар ҳам, «эртага борарман», демасдан одатларини канда қилмай зиёратга келардилар. Беш сингилга бўлган меҳрибонликлари онага бўлган эҳтиромларидан кам эмасди. Сингилларини ҳам тез-тез йўқлашни канда қилмасдилар. Бир куни «Сингилларнинг кўнгли яримта бўлади. Улар ҳар куни уйларидан бир одам келишини кутиб яшайдилар. Менинг қадам босиб боришдаги заҳматим уларнинг мени кўрганларидаги қувончига арзимайди», деганлари эсимда.

У дамларда масаланинг диний моҳиятидан беҳабар эдим. Кейинроқ билсам, дўстим Аллоҳнинг фарзларидан бирларини адо этиш билан банд бўлиб, охират саройини тиклаб юрган эканлар.

Расулulloҳ (с.а.в.) «Қариндошчиликни боғланглар, агар салом билан бўлса ҳам», деб таъкид этганлар. Шу ўринда зиёрат одоби масаласида ҳам фикрлашиб оласак. Айрим одамлар қариндошларини йўқлашни ният қилишади-ю, лекин камхаржлик боисиданми ё бозорга тушишга эринибми, «қуруқ бораманми» деган баҳонада бу яхши амални бажаришни кейинга сураверадилар. Шаҳарларда новвойлар кўп, йўл-йўлакай тўртта нон олиб кириб йўқлаш одат тусига айланиб қолган. Қишлоқларда аёллар зиёрат мақсадида маҳсус нон ёпадилар ёки ўзларининг боғларидан насиба оладилар. Агар буларнинг ҳам иложи бўлмаса, салом бериб кириб боришнинг ўзи ҳам уят саналмас экан. Бугунги кунда йўқлашнинг янгича турлари ҳам мавжуд. Мактуб ёзиб ёки телефонда ҳол-аҳвол сўраб туриш ҳам яхши. Халқимизда яхши мақол бор: «Борсанг – қариндош, бормасанг – бегона».

Мен умрнинг зиёда бўлишини шу дўстим мисолида кўраман. Ҳозир шукрим, акалари, укалари, бе-

шала сингиллари ҳаётлар. Шубҳам йўқки, улар акаларини ҳар куни меҳр билан эслайдилар. Унинг ҳақиқага дуолар қиладилар. Оилада силаи раҳмдан сўз очилса, «Тоғанг шундай меҳрибон одам эди, унинг ҳаёти сенларга ибрат бўлсин», деб фарзандларига тарбия берадилар. Бу фарзандлар вақти келиб ўз фарзандларига «Менинг тоғам шундай мусулмоншева эдилар», деб ибрат қилиб эслашларига ҳам ишонаман.

Баъзилар қариндошларидан узоқлашадилар-да, бу хатоларини яшириш учун ўша қариндошларини айблайдилар. Бир одамнинг гапларидан ажабланган эдим. Аммалари ҳақида сўзлай туриб айтдики: «Мен амманикига қадам босмай қўйдим, ўзи ҳам, болалари ҳам намоз ўқимайди». Ўзининг айбини яшириш учун мусулмончиликни ниқоб қилиши, айниқса, ажабланарли эди. Агар у чин мусулмон бўлса, яхши одобларини намоеън этиб, ўша бенамоз аммасини тез-тез зиёрат қилавермайдими, яхши фазилати билан ибрат бўлавермайдими? Бу киши каби янглишганларга Маймун ибн Маҳрон айтган ибратни эслатишни жоиз деб билдик:

«Уч нарсада кофир ва мусулмон баробардир: ким билан аҳдлашган бўлсанг, аҳдингга вафо қилгин – хоҳ кофир бўлсин, хоҳ мусулмон. Албатта, аҳд Аллоҳ учундир. **Орада қариндошчилик бўлса, силаи раҳм қилгин – хоҳ кофир бўлсин, хоҳ мусулмон.** Кимки сенга омонат берган бўлса, омонатини адо қилгин – хоҳ кофир бўлсин, хоҳ мусулмон».

Раббимиз Аллоҳ таборак ва таоло раҳмни яратиб, Ўзининг Раҳмон сифати билан марҳамат этдики: «Мен Раҳмонман, сен раҳмсан. Ким сени узса, узиламан; кимки сенга боғланса, боғланаман». Аршдан ўрин олган Раҳм эса кеча ва кундуз дер эканки: «Ё Парвардигоро! Сенинг йўлингда кимки менга боғланса, боғлангин, кимки Сенинг йўлингда мени узса, узилгин».

Абу Ҳурайрадан (р.а.) ривоят қилинган ҳадисда Расулulloҳ (с.а.в.) бу мавзуга янада аниқлик киритиб, айтадилар:

Абдуллоҳ ибн Амр (р.а.) эса айтадилар: «Расулуллоҳ (с.а.в.) битта бармоқларини эгиб: «Раҳм сўзи Аллоҳ Таолонинг Раҳмон номидан шу бармоғимдек униб чиққан бир шохчадир. Уни биров узмаса, Аллоҳ Таоло узмайди ва ким узиб қўйса, Аллоҳ ҳам уни узиб ташлайди. Қиёмат куни Аллоҳ Раҳмга фасоҳатли, ўткир ва очиқ сўзлайдиган тил беради», дедилар».

Бу ўринда жуда гўзал ташбеҳ бор: чиндан ҳам кишининг бармоғини биров узмайди. У фақат ўзининг эҳтиётсизлиги учун бирон нимада чопиб олиши мумкин. (Ўғирлиги учун чопилса ҳам ўзи айбдор.) Қариндошлик занжирини узгани туфайли Аллоҳнинг раҳмшафқатидан бебаҳра қолгудай бўлса, киши ўзининг эҳтиётсизлиги ёки аҳмоқлигига даъво қилаверсин.

Қариндошлар қандай сабаблар билан узилиб кетадилар?

- кўп ҳолларда мерос талашиб оқибатида;
- ота-оналаридан мерос қолган бемехрлик, лоқайдлик, худбинлик каби иллатларига даво тополмаганлари туфайли;

- кибр хасталигига чалинганлари учун. Бу ҳолда бойроқ қариндош камбағалроқ жигарини менсимайди. Бундан унинг кўнгли ранжийди. Силаи раҳм қиламан, деган ниятда бу кибрли қариндошиникига борганида у нимани кўради? Фақат такаббурликни кўрса, эҳтимол, чидар. Аммо бадавлат қариндошининг кўзларида «Бу бир нимага муҳтож бўлиб, тиланиб келдимикин?», деган хавотирли саволни кўргач, чидаши қийиндир. Аммо бу ҳам бир синов, чидаб сабр қилгани маъқул;

- ҳасад касалига банди камбағалроқ қариндош бадавлатроқ жигарини кўра олмайди. Ҳатто «нима учун унга беради-ю менга бермайди?» деб Аллоҳ билан ҳақ талашиб ҳам қўяди. Ёки тинмай тамагирлик қилаверади. Ёки қариндоши ҳақида гийбат ва ифволарни тарқатаверади. Бадавлат қариндош ундан безади. Аммо бу ҳам унинг учун бир синов, чидаб, сабр

қилгани маъқул. Ҳасадчи қариндош бизга ёмонликни раво кўрса, биз унга инсоф тилаб, дуо қилайлик. Унинг инсоф ва ҳидоят сари бурилгани бу сабримиз учун бизга берилган мукофот бўлади;

• қариндошлар орасига совуқчилик тушишига маълум бир одамларнинг билиб-билмай айтиб юборган гаплари ҳам сабаб бўлиши мумкин. На иложки, орамизда гап ташувчилар кам эмас. Гапни шунчаки ташиб қўя қолса майли-я, қўшиб, кўпиртириб юради-ганлари кўп. Шундай номаъқул гапни эшитганда айримлар «Бу бир гийбат-да», деб ортга ташлаб юборсалар – олам гулистон! Лекин гийбатлигини била туриб ҳам ғазаблана бошлайди. Ҳолбуки, бирон киши қариндошингизни ёмонласа, сиз унга қўшилишиб ёмонланг. Аксинча, унинг яхши томонларини эслаб бошланг. Шунда вужудингизда уйғонаётган нафрат чекинади. Нафратдан қутула олмасангиз, ўзингизни қийнаб юраверманг-да, ўша қариндошингиз ҳузурига боринг. «Менга қарши шундай дебсиз» ёки «Менга қарши шундай иш қилибсиз, сабабини тушунтиринг, айбим бўлса мен узр сўрай, сиз эса кечиринг», денг. Балки сизга ёмонлик истаган қариндошнинг виждонида иллат бордир, у ҳолда кўп айтишманг, жанжалга яқинлашманг. Агар комил виждон ва инсоф эгаси бўлса, йўл қўйилган хатони бартараф этиш чоралари бўйича биргаликда фикрлашинг. Икки жигар орасида нифоқ қўзғовчилар орасида хотинларни кўп учратамиз. Овсинларнинг бир-бирига нафрати кундошникдан ёмонроқ бўлади. Қариндошлик занжирини узишга интилувчи хотинларни калтафаҳмлиқда айблаймиз. Лекин уларнинг гапларига лаққа тушиб жигарларидан юз ўгирувчи эрни-чи? Хотин «акангиз (ёки опангиз) ундай» деб гийбатни бошлаганида эр «Тўхта, сен айтаётган одам билан биз бир қориндан тушганмиз. Шу одам менга йигирма (ёки ўттиз) йилдан бери ака. У менинг бешигимни тебратган. Унинг кимлигини, яхши-ёмонлигини сендан кўра мен яхшироқ би-

ламан», деб тўхтатса, ҳар қандай хотин иккинчи марта ўйлаброқ гапирадиган бўлади. Яна шундай аёллар борки, тил билан гийбат қилганлари етмагандай турли илму амал, жодулар билан қариндошлардан қутулиш чораларини излайдилар. Шукрки, бундай бузғунчилардан кўра оқила аёлларимиз кўпроқ. Бир дўстим аёллардан гап кетганида шундай деган эди:

– Худо менга оқила аёл неъматини берди. Мен акамдан ранжиб, борди-келдини ҳам йиғиштирмоқчи бўлган эдим. Аҳли аёлимга, фарзандларимга ҳам акамникига боришни таъқиқлаб қўйган эдим. Бир куни аҳли аёлим акамни туғилган кунлари зиёрат қилиб келибди. Бориб келганини яширмай ўзи айтди. Ҳазабланган эдим, босиқлик билан тушунтирди: «Агар акангиз билан юзкўрмас бўлиб кетсангиз билган-билмаган қариндошлар, танишлар биринчи навбатда мени айблашади. Чунки мен келинман. Жигарлар озгина хафалашиб юришиб кейин барибир яқинлашиб кетасизлар. Жигарни жигардан узиб бўлмайди. Акангиз ёмон бўлсалар сиз яхши бўлаверинг». Шу гапига фаришталар омин дейишган эканми, орадаги нифоқ кўтарилди.

• Баъзи қариндошлар келажакда узилиб кетмаслик учун қуда бўладилар. Бироқ ёшларнинг оиласи бузилиши натижасида юзкўрмас бўлиб кетадилар. Айнан мана шу ҳолат кишини ўйга толдиради. Яқин қариндошлик занжирини мустаҳкамламоқчи бўлган ака-ука ёки опа-уканинг айблари тўйдан кейин кашф этила бошлайди. «Қизи ундай экан, яхши тарбия берабди», деб бир томон иккинчи томонга мағзава ағдарса, иккинчи томон ҳам тек турмайди. Оқибат эса равшан. Оиласи бузилган йигит ва қиз бошқа турмуш қуриб кетади, бироқ узилган қариндошлик тикланмайди. Баъзан эса аксинча ҳолат ҳам юз беради. Масалан, ука опасининг ёки акасининг ўғлини куёв қилиш ниятида. Очиқ айтолмайди-ку, бироқ ташрифларини беҳад қуюқ қилади. Бу уйдаги ҳар бир

маросимда хотини билан келиб хизмат қилади. Кейин бир куни орқаворатдан эшитиб қоладики, у ният қилган йигитга қиз қидиришаётган эмиш. Шунда яқинлари орқали ниятини маълум қилганда «Қариндошдан келин қилмайман», деган жавобни эшитиб, ташрифларини буткул узмаса-да, аввалги меҳрибончиликларини тўхтатади.

Яна шунга ўхшаган турли катта-кичик сабаблар кўпки, буларнинг биронтаси Қиёматдаги ҳисоб чоғида узрли баҳона ўрнида қабул этилмаса керак.

Силаи раҳмни мукамал равишда бажаришда қариндошлик ҳақларини адо этиш ҳам бор. Бандаларга «Қариндошларингга, мискин ва мусофирларга ўз ҳақини бер!» деб буюрилган. «Исро» сурасидаги ояти кариманинг бу маъносини Абдуллоҳ ибн Аббос шундай тафсир қиладилар: «Бунда ҳақларнинг энг зарурини бериш буюрилган. Маблағи бўлса, қариндошларга, мискин ва йўлда қолган мусофирларга беришга давват қилинади. Агар маблағи бўлмаса, ночор кишиларга қандай муомала қилиш лозимлигини ўргатилади: «Парвардигорингдан кутадиган раҳмат (ризқ) қўлингда муяссар бўлмай, уларга қарай олмасанг, уларга мулойим гапир». Яъни ўша ночор одамни ноумид қилмай, «ҳозирча йўқ, аммо яна мол келиб қолар, шуни кутиб турибман», каби умидбахш сўзлар билан яхши ваъда қилишга чорланыпти.

Имкони бор, ўзига тўқ кишида ночор, ёрдамга муҳтож қариндошларнинг ҳақи бор. Бой-бадавлат киши ўз қариндошларига ёрдам берганида миннат ёки фазлини кўрсатиш учун эмас, балки одамийлик бурчини адо этиш учун қилган бўлади. Шунингдек, ночор қариндош ўзининг бадавлат қариндошидан бирор нарса олганида унинг ҳузурида хору зор бўлиб эмас, Аллоҳ унга белгилаган ҳақни олаётганини тушуниб, ўзини эркин тутиб олади.

Баъзан ака-ука (ёки опа-сингил) тутинганларни учратамиз (яхши амаллардан ҳисобланмиш бу одоб ху-

сусида дўстликка оид суҳбатимизда яна фикрлашамиз). Юсуф Хос Ҳожиб ҳазратлари ёзадиларки:

*Қодошлиқ киши куси чови бедук,
Одошлиқ киши оти сови бедук.
Қодошинг йўқ эрса юри тут одаш,
Одаш эзгу бўлса, бу – булди қодош.*

Дейилмоқчики: қариндошлари бор одамнинг шаъни шуҳрати улуғдир. Дўсти бор одамнинг эса сўзи улуғдир. Кел, қариндошинг бўлмаса, дўст тут. Яхши дўст қариндош ўрнида бўлур.

Чиндан ҳам шундай. Аммо қариндошидан узилган ҳолда бегона билан ака-ука тутинишни англаб етиш қийин. «Қутадғу билиг»да яна шундай сатрлар бор:

*Ёғиз ер яшил сув ёрошти била,
Оро юз чечаклар ёзилди кула.
Ярашиқ юриса қодош ё одаш,
Улардин бўлур қо қодошқа била.*

Дейилмоқчики: бўз тупроқ билан сув иттифоқ бўлгани учун юз хил гул-чечаклар кулишиб очилди. Қариндош ёр-биродарлар иттифоқ бўлишса, ундан тарқалган гўзал жамоатлар вужудга келади.

Умидимиз юлдузлари, бу суҳбатимиз сизларга тушунарли бўлдимиз ё йўқми, билмайман. Ҳар ҳолда маъқул келишига умидим бор. Баён этилган масалаларнинг айримларига сиз келажакда дуч келасиз, лекин бу масалани ечимига ҳозирдан тайёргарлик кўришингиз керак. Шу боис батафсилроқ фикр юритишни маъқул кўрдим. Шундай бўлса-да, барча масалаларни тўла қамраб ололмадим. Ишонаманки, донолар суҳбатидан баҳраманд бўлганингизда ва донишмандлар китобларини ўқиганингизда бу билимларингизни янада бойитасиз, билимингиз бойигач, амалга ҳам эътибор берасиз. Шунда келажакнингиз янада саодатли бўлади.

Дўстлик чамани

Дўст меҳри ўликни тирилтиради, дўстга хиёнат эса тирик қалбни вайрон қилади.

Бир ажиб қушни кўз олдингизга келтирингки, унинг қалби Аллоҳга ишқ бўлса, қанотларидан бири ота-онага, иккинчиси дўстга муҳаббат ва вафодир. Дўстлик ҳақида, дўстликдаги вафо ва хиёнатлар ҳақида шу қадар кўп ривоятлар тўқилган, ҳикматлар битилганки, барчасини тўплаб, нашр этилса, дунёнинг қорозлари етмас, эҳтимол. Кишининг ҳаётида тиш ўтмас муаммолар кўп. Шулардан бири айнан дўст топиш, дўст танлаш муаммосидир. Киши умри давомида адаш йўлларда кўп қоқилади. Энг кўп қоқилиш дўст кўчасида бўлади. Киши ўлгунига қадар кўп дўст топмайди, аммо кўп дўст йўқотади. Нега шундай? Бунга ким айбдор? Кишининг ўзими ё дўстми?

Умидимиз юлдузлари, ҳаётда оддий ҳақиқат бор: одам ота-онани танлаш ҳуқуқига эга эмас. Лекин дўстлашиш учун одам танланади. Бунинг учун одамга ақл берилган. Яна бир ҳақиқат шуки, одам маълум ёшга етганида ота-онасиз яшаши мумкин, дўстсиз ҳаёт кечирishi эса оғир, жуда оғир. Одам ота-онасининг вафотига аста-сеин кўникади. «Дўстим» деб юрган одамнинг хиёнати туфайли ундан тириклайин айрилса, чидаши қийин.

Боғчада орттирган дўстингиз, мактабдаги, лицей ёки коллеждаги дўстингиз бор. Буларнинг бири иккинчисига ўхшамайди. Боғчадош, синфдош дўстларингиз билан қадрдонлашиб қолганингизда лицей ёки коллежга бориб янги дўстларни кашф қилишингиз керак бўлади. Сўнг институтда, кейин хизматда...

Кўнглимиз ҳамиша вафоли дўст тилайди. Айни дамда кимдир бизнинг дўстлигимизга, садоқатли дўстлигимизга муҳтож. Бирорта дўсти бўлмаган одам дунёда яшамаса ҳам бўлади. Биз дўст деб юрганимиз душманлик чопонига бурканиб олса, азиятлар чекамиз, аммо ўзимиз баъзан билиб, баъзан билмай бошқа бир

одамга душманлик қилиб юрганимизни англаймизми? «У ёмон одам, шунинг учун менга душман», деймиз. Эҳтимол, ўзимиз ёмондирмиз, эҳтимол, дўстлик бурчи нима эканини яхши англамагандирмиз, эҳтимол, яхши дўст тарбиясини четлаб улғайгандирмиз?

Катталар сиз билан дўст ҳақида суҳбатлашишдан аввал ортларига бир қараб олсалар, шу ёшларига етгунча топган ва йўқотган дўстларини бир-бир кўз олдларига келтирсалар, дуруст бўларди. Уларнинг фазилат ва иллатларини эсласалар-да, сўнг ўзларига савол берсалар: «Шу фазилат менда борми, бу иллатдан қутула олганманми?» Расулulloҳ (с.а.в.) «Аллоҳ наздида энг яхши дўст деб одамларга доимо хайрли ишларни қилиб юрувчи кишига айтилади», деб марҳамат қилганлар. Яъниким, дўстларнинг яхшироғи ҳамдаларини ўз шафқати соясида тутар ва карам эшигини улар юзига очиб қўяр, тилакларини ва ҳожатларини юзага чиқарар. «Биз шундаймизми? Ёки дўст деб юрганимиз бир гуруҳ кишиларгагина яхшилик қилиш билан чекланамизми?»

Саволлар кўп... Жавоб ўйлаш баробарида ҳикматлардан қувват олайлик-чи...

Дўстликнинг аввали – танишмоқлик. Таъбир жоиз бўлса, танишиш – дўстлик манзилига олиб борувчи бир йўл. Агар бу йўлдан тўғри бормай, пойинтар-сойинтар, эгри-бугри қадам ташланса, ғийбат, игво, ҳасад ариқларидан сув ичиб турилса, ўртада душманлик пайдо бўлиши шубҳасиздир. Бир киши билан танишиб, уни дўстликка қабул қилишда гоят эҳтиёткорона ҳаракат қилиш керак.

Дўст йўлидаги боғлардан бири – яхшиликни эътироф этиш. Яъни дўстнинг дўстга қилган яхшилигини тан олишдир. Агар бу йўлда миннат дарахти соясида роҳат қилинса, дўст манзилидаги кўшкка умид қилмай ортга қайтаверган маъқул.

Табиийки, ҳар қандай аҳил дўст орасида тортишув бўлади. Шундай ҳолларда майда-чуйда нарсаларга

ўралашиб, киши дўстдан ажраб қолиши ҳеч гапмас. Демак, икковдан бири йўл бериши шарт. Дўстлик оламида кибр қуёшидан баҳра олиш мукофоти – юлдузсиз тундир.

Хуш муомала – дўстлик боғидаги дарахтларга ҳаёт суви берувчи бир чашмадир. Ширинсўзлик, очиқ юзлик, гўзал ифода, тавозе, мулойимлик, тилни маъносиз беҳуда сўзлардан тийиш каби гўзал хулқлардан хушмуомала ҳосил бўладики, бу душманлик саҳросидан ёпирилажак офатлар йўлини тўсмоқликка қодир бўлур.

Дўстга муҳаббатнинг ҳақиқий таржимони **ихлос** саналади. Дўстга хайрихоҳ бўлиш, керакли вақтда унинг манфаати йўлида хизмат қилиш буни исбот этади. Муҳаббат ихлосга тескари эмас, аксинча уни қувватлайди, чунки икки дўст орасидаги муҳаббатдан мақсад – бир-бирларига манфаат етказиб, ёрдамлашишдир. Агар икки дўстдан бирисининг кўнглидан бу чиқиб кетса, унинг муҳаббати чин эмас, балки муҳаббат ниқобидаги мунофиқлик, риёкорликдан иборат бўлиб қолади.

Ҳикоят. Бир киши пулга муҳтож бўлиб дўстининг уйига келди-да, муродини айтди. Хиждолатлиги туфайли дўстининг таклифини қабул қилмади, уйига кирмади. Дўст ичкари кириб айтилган пулни олиб чиқиб бериб, биродарининг кўнглини кўтарадиган, хиждолатликдан холи қиладиган оқил сўзларни айтди. Муддаоси ҳосил бўлган киши изига қайтгач, дўст уйига кирди-ю йиғлай бошлади. Хотини «Эрим кўпроқ пул бериб юбориб, ачиниб йиғлаяпти шекилли», деган хаёлда «Бирор нарсани баҳона қилиб пул бермасдан қайтариб юборсангиз бўлмасмиди, энди пушаймонлигингиздан нима фойда?», деб таъна қилди. Шунда дўст дедики:

– Йиғлаётганим сабаби сен ўйлаганча эмас, мени гафлат босибди, дўстим пулга муҳтож бўлиб қолганини билмабман. У келиб сўрамасидан аввал ўзим бориб, мушқулини осон қилишим керак эди. Дўстнинг

ҳожатидан беҳабар мендай гофилнинг дўстлигидан Тангрим рози бўлармикин?

Қарз сўраш жараёни дўстлик кўчасидаги оғир ва нозик муаммолардан, айти пайтда жиддий синовлардан саналади. Пул гўё ўткир қилич, дўстлик занжирларини узишга, дўстликнинг бузилмас иморатини барбод этишга ҳам қодир. Қарз сўраш бошланса, заиф дўстлик иплари узилиб бораверади.

Ривоят. Бир одамнинг қадрдон уч дўсти тақдир тақозоси билан уч шаҳарда яшар эди. У дўстларининг садоқатини синамоқни хаёл қилди. Аввал бирига хизматкорини жўнатди. Хизматкор хожасининг иши юришмай, қарзга ботганини айтди. Дўст уни юпатиб, у айтган қарзни тўлашга етгулик миқдордаги пулни бериб, изига қайтарди. Синовчи дўст биродарининг бу карамидан қувониб, хизматкорини иккинчи шаҳарга жўнатди. Иккинчи шаҳардаги киши ҳам дўстининг қарзга ботганини эшитиб ғоят қайғурди. Эртасига хизматкорнинг қўлига қарзни қолайдиган ва яна ўн йил давомида тирикчиликка асқотадиган маблағ бериб жўнатди. Синовчи дўст бундан ҳам қувонди, шундай дўстларни берганига Аллоҳга шукрлар қилди. Учинчи шаҳарга жўнатишдан олдин хизматкорига қаттиқ тайинлади:

– Бу дўстим бадавлат эмас, ўзи олим одам. Унда илмдан бошқа нарса йўқ. Шу сабабли «хўжайинимнинг аҳволи хароб, катта қарзга ботган», деб ваҳима қилма. «Ишлари ёмон эмас, фақат беш тангагина қарзлари бор, Худо хоҳласа, яқин кунларда қарздан қутиулиб, ишлари авж олиб кетади», дегин.

Хизматкор олим дўст ҳузурига бориб хожасининг буюрганини билдирди. Олим дўст бу хабарни эшитиб, бошини эгди. Сўнг ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Хизматкор ўтирган уйига назар солди: йиртиқ гиламу эски кўрпачадан бошқа нарса йўқ экан. «Ҳеч бўлмаса беш тангаси бордир», деб ўтирганида уйга нотаниш одам кирди-да:

– Хожаси беш танга қарз бўлиб қолган хизматкор сенмисан? – деб сўради.

– Ҳа, – деб жавоб берди хизматкор.

– Мана сенга беш танга, буни шу уй эгаси бериб юборди.

– Ўзлари қанилар?

– Ўзи меникида. У қул бозорида ўзини менга беш тангага сотди.

Бу гапдан хизматкор ҳам ажабланди, ҳам даҳшатга тушди. Қулдорга эргашиб унинг уйига борди ва олим дўст қаршисида тиз чўкиб:

– Ундай қилманг, пулни қайтариб берайлик, – деб ялинди.

– Мен бу одам билан шартлашиб, беш танга эвазига беш йил ишлаб беришга ваъда берганман. Ваъдамга хилоф қила олмайман. Дўстимни муҳтожликдан қутқариш учун беш йил ишлаб бериш мен учун ҳеч гап эмас, – деган экан олим дўст.

Мазкур ривоятни бир даврада ҳикоя қилиб берганимда кимдир дедими:

– Ўша синаётган одам бу биродарининг қашшоқлигини билар экан, ўзи унга ёрдам берса бўлмасмиди?

Бу саволда ўзимиз учун икки ибрат бор:

- олим ўзини қашшоқ санамайди, чунки унинг илми бор. У илмни ҳар нарсадан устун қўяди, биродарининг ёрдамини қабул этмайди. Бадавлат биродарлари ҳисобига яшаса, у олим бўлмайди;

- бошқани синамоқчи бўлган одам аввал ўзини синаб кўриши керак.

Бу дунёнинг одамлари бир-бирларига дўст бўлишни истасалар, бу йўлда ўз азиз жонларини ҳам аямайдилар. Бундай одамлар садоқатли асл дўстлардирлар. Лекин бу дунёда шундай тоифа одамлар ҳам борки, улар ёлғиз ўз вазифаларини яхшиламоқ, қўлга бир нарса киритмоқ, яхши кун кечирмоқ учун дўст бўладилар. Бундай одамлар мол-давлат дўстларидир. Улар

қушларни тўйдириш учун эмас, тутиш учун дон сепадиган овчига ўхшайдилар. Дўсти учун жонини фидо этадиган одамларнинг қадр-қиммати молини фидо этувчидан жуда ва жуда юксакдир. Ривоятдаги олим дўстни ана шу юксак мартабада кўрамаиз.

Дўстлар икки хил бўладилар: биринчилари – ўз ихтиёрлари билан самимий дўст бўлганлар. Иккинчилари – мажбурият ва зарурият юзасидан аҳду паймон боғлаганлар. Буларнинг мақсади фойда кўрмоқ ва зарардан қочмоқдир. Лекин самимият ва садоқатга асосланган дўстлик ҳамиша, ҳар ерда ва ҳар шароитда ишончли бўлади. Зарурият ва мажбурият натижасида пайдо бўлган дўстлик эса бундай қувватга эга эмас. У дарё каби гоҳ тошиб, атрофни босади, гоҳ қуриб, суви озайиб қолади. Зарурият юзасидан пайдо бўлган дўстликка ишониш дуруст эмас. Зарурият ўртадан кўтарилиши замон дўстлик адоватга айланиши, эҳтимол. Демокчимизки, олим агар зарурият туфайли дўст бўлганида ўзини беш тангага сотмас эди.

Масал. Қарға, оху, сичқон ва тошбақа дўст эдилар. Иттифоқо оху йўқолиб қолди. Қарға осмонга учиб, уни қидирди. Қарасаки, оху овчининг тўрига ўралиб, азоб чекиб ноалар қияпти. Қарға сичқонни фожиа ерига бошлади. Сичқон тўр арқонларини қирқди, оху озод бўлди. Шунда оху дўсти тошбақага қараб, ажабланиб сўради:

– Сен нега келдинг? Овчи бу ерга қайтса, сичқон, тешикка кириб беркинади, қарға осмонга кўтарилди. Тўрдан қутулдим, энди мен ҳам қочиб қутула оламан. Сен-чи?

Тошбақа бу гапни эшитиб бошини чайқаганича дебдики:

– Биродар, қандай қилиб келмайин? Дўстлардан узоқда, фироқ ва ҳижронда кечган ҳаётнинг нима лаззати бор? Қандай ақлли одам айрилмоқни афзал кўради? Бахтсизликка учраган одамга тасалли берадиган, офир кунларингда дардингни енгил қиладиган дўстлар

билан бирга бўлиш лозим. Ҳижрон ўтида ёнган, дўстлардан узоққа тушган одамнинг дили ҳамиша ғам ва алам билан тўла, сиҳатлик унинг вужудидан йироқ бўлади. Сабр ва қаноат уни тарк этади. Ақл ва камолот ўз кучини йўқотиб, фойдасиз бўлиб қолади... Дўстдан ажралишдан ҳам оғирроқ мусибат борми дунёда? Фироқ алангаси етти дарёни қуритади...

Масалдан олинажак фикр шуки, шижоатли ва кучли ботирлар урушда, хотин ва фарзандлар камбағалликда, дўстлар эса бошга кулфат тушганда таниладилар.

Ҳайвонлар дунёсини тарк этиб, ўзимизнинг ҳаётга назар ташлайлик-чи, нималарни кўрар эканмиз.

Воқеа. Бир йигитнинг бошига иш тушиб, бойлигидан ажралди, ўзи эса қамалди. Шунда унинг хотини ҳар ҳафтада ошхўрлик қилувчи улфат-дўстлардан ёрдам кутди. Дўст қамоқда, ошхўрлик ўша-ўша давом этарди. Ошхўр улфатлар болаликдан бирга катта бўлган ўртоқларини эслаб қўйиш билан дўстлик бурчларини адо этардилар гўё. Тўғри, улар сичқон каби тўр арқонларини қирқиб, дўстларини тутқунликдан қутқара олмайдилар. Аммо фақат одам боласига хос фазилат – тутқунликдаги дўстнинг ота-онаси, оиласидан хабар олиб туриш-чи? Қамоқдаги дўстнинг хотини эрини қутқариб олиш умидида елиб-югурарди. Иттифоқо автомашинаси бузилиб қолиб, эрининг энг яқин дўсти ҳисобланган одамникига бериб илтимос қилди:

– Кунда беш-ўн идорага учрашишга тўғри келяпти, машинаси улгура олмайдиганга ўхшайман. Темирни қизиғида босмаса, армонда қоламиз шекилли. Машинангизни икки-уч кунга бериб турсангиз.

Дўст хотиннинг илтижосига жавобан шундай деди:

– Биров менинг хотинимни сўраса бериб туришим мумкин, аммо машинани бериб тура олмайман.

Тўғри, машинани бировга бериш қонунга зид, дерсиз. Лекин кўнгил тоза бўлса, шу машинани «ишонч

қоғози» билан ҳам бериб туриш мумкин-ку? Ёки агар у чин дўст бўлса «Бир-икки кун эмас, қанча лозим бўлса ўзим машинам билан хизматингизда бўламан», демасмиди? «Улфат», «ошна» деган тушунчалар бор, шунинг баробарида «ош дўстлари», «улфатдаги дўстлар» деган иборалар ҳам мавжуд. «Ош дўстлари» билан бир товоқдан палов ейиш мумкин, лекин улар орасидан меҳр-оқибатни қидириб топиш мушкул.

Умидимиз юлдузлари, сиз балки биларсиз ё бил-массиз, катта ёшдагилар чойхонадаги ошга ёки уйдаги «гап»га келмаганлардан гина қиладилар, бундай улфатга қўшилмаганлардан ҳатто нафратланадилар. Аммо қўполроқ бўлса ҳам бир ҳақиқат бор: от ва эшак бир охурда ҳашак есалар ҳам дўст бўлмайдилар.

Бир одамнинг афсус билан айтиб берган ҳикоясига сиз ҳам гувоҳ бўлинг.

Яна бир воқеа. Икки йигит. Иккови ҳам бадавлат отанинг эрка фарзанди. Бирига отаси «Мерседес» инъом этиб, улфатда «ювилди». Зиёфатдан қайтишда уларнинг бири ҳалокатга учради: машинаси пачоқ бўлди, ўзи оғир жароҳатланди. Унинг изидан келаётган дўст – янги «Мерседес» эгаси тўхтади. Дўстининг аҳволини кўриб, йўловчи машина тўхтата бошлади. Бу воқеани ҳикоя қилаётган одам машинасини тўхтатганда йигит: «Дўстимни шифохонага олиб боринг, мен изингиздан етиб бораман», деб пул тутқазди. У одам эса «Бу қонга беланиб ётган йигит дўстингиз экан, ўзингизнинг машинангиз бор экан, ҳар нафас ғанимат-ку, нега ўзингиз олиб бормай, машина тўхтатмоқчисиз?» деб сўраса «дўст» дебдики: «Ие амаки, менинг машина янги-ку, уни ўтқизсам қон бўлади-ку?»

Бу ҳолатга изоҳ шарт бўлмаса керак. Яна бир воқеа хусусида эса эҳтимол баҳслашишга ҳам тўғри келар. Аммо ундан аввал ибрат сифатида бир масал билан танишсак.

Масал. Бир хушманзара, ажойиб чаманзордаги банд дарахт устида қарғанинг ини бор эди. Бир куни

овчи шу дарахт атрофига дон сочиб, тўр ёйди. Қарға бунни кўриб ўйланди:

– Бу одам бир балони бошляпти. Кимни тўрга солиш қасдида экан? Мени тутмоқчими ё бошқаними? Ўз жойимда қимир этмай турай, қани нима бўлар экан?

Шу онда кабутарлар учиб келдилар. Уларнинг бошлиғини Чинкабутар дер эдилар. У гоят зеҳнли, чаққон эди. Кабутарлар донни кўргач, эҳтиёткорликни унутдилар ва тўрга илиндилар. Кабутарлар патиллаб, жонларини халос қилиш учун бир-бирларига урилавердилар. Шунда Чинкабутар деди:

– Ваҳимага тушманлар Ҳар бирингиз ўзингизни эмас, ҳамманинг бараварига халос бўлишини ўйланглар. Биз бараварига парвоз қиламиз.

Кабутарлар унинг айтганини бажариб кўкка кўтарилидилар. Овчи уларнинг ортидан югурди. Қарға эса ўз-ўзига деди:

– Мен буларнинг ортидан бориб, иш нима билан туғашини кўрай, чунки шундай ташвиш эртами-кечми менинг бошимга ҳам тушиши, эҳтимол. Бошқаларнинг бошига тушган ҳодисадан ўзи учун ибрат олганни хушёр ва фаросатли дейдилар.

Овчининг изма-из югуриб келаётганини кўрган Чинкабутар ёронларига деди:

– Бу сурбет овчи биздан воз кечадиганга ўхшамайди. Агар кўзидан ғойиб бўлмасак, биздан кўнгил узмайди. Очиқ жойга эмас, дарахтзорларга бориб кўнайлик, шунда у бизларни топа олмай, изига қайтиб кетади. Шу яқин орада менинг бир сичқон дўстим бор, унга айтсам, бу тўрни қирқади ва биз озод бўламиз.

Кабутарлар у айтган томонга учдилар. Овчи уларни йўқотиб, изига қайтди. Қарға эса улар изидан учиб бораверди. Чинкабутар айтган дарахтзорга учиб келдилар. Сичқонни чақирдилар. Исми Зийрак бўлган бу сичқон жуда ақлли ва чаққон эди. Бирор фалокат юз берса қочиб чиқиб кетиш учун инидан анчагина те-

шикчалар очиб қўйган, бир неча кунга етарли озуқа ҳам ғамлаган эди. Дўстининг аҳволини кўриб, Зийракиннинг кўзлари ёшланди. «Сени ким бу аҳволга солди?», деб сўради. Чинкабутар дўстига шундай деди:

– Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам тақдирдан. Кимнинг пешонасига нима ёзилган бўлса, эртами-кечми, шу нарса унинг бошига келади, ундан қочиб қутулиб бўлмайди... Қисмат бизни бу бало гирдобига солди. У бизга дон кўрсатиб, кўзимизни боғлади ва ақлимизни қора пардага чулғади. Ҳаммамиз бало занжирига банди бўлиб, бахтсизлик чангалига тушдик. Мендан кўра қувватлироқ ва шаън-шавкатлироқ бўлганлар ҳам қисматдан қочиб қутула олмаганлар. Вақти-соати келганда кун ва ой тугилади, балиқ дарё тагидан юзага қалқиб чиқади, қуш осмон бағридан ерга тушади, нодонлар мақсадга етади, ақллилар ожиз қоладилар.

Зийрак бу сўзларни эшитгач, Чинкабутарни ўраб турган тўр ипларини қирқа бошлади.

– Аввал дўстларимни ўраб турган ипларни қирққин, – деди Чинкабутар. Зийрак унинг гапига эътибор қилмади. Шунда Чинкабутар унга ялинди: – Эй азиз дўстим, сен биринчи галда ўртоқларимни банддан озод қил.

– Сен ўз жонингни халос этишни истамайсанми, яшашга сенинг ҳақинг йўқми? – деди Зийрак.

– Мен уларга раҳбар бўлишни ўз зиммамга олганман, – деди Чинкабутар. – Шунинг учун уларнинг менда ҳақлари бор. Уларни асраш менинг бурчимдир... Бунинг устига мен уларнинг ҳаракати ва ёрдами тўфайли овчининг таъқибидан халос бўлдим. Энди мен ҳам ўз бурчимни адо этиб, ўзимдан аввал уларни қутқазим керак. Яна шуниси борки, сен мени ўраб турган ипларни қирқа бошласанг чарчаб қолишинг ва оқибатда дўстларим тўрдан қутула олмай ҳалок бўлишлари мумкин. Лекин мен тўрда эканман, сен қанчалик чарчамагин, барибир, мени бу тўрда қолдирмайсан. Тушунгин, ҳаммадан олдин ўзимни қутқарсам,

умрим таъна ва маломат тамғаси остида ўтади. Мен бунга чидай олмайман.

– Бу мурувватли ва инсофли одамларнинг хосиятидир. Бу хосият дўстларнинг сенга бўлган ишончи ва муҳаббатини янада мустаҳкамлайди, – сичқон шундай деб бошқа кабутарларни ўраб турган ипларни қирқа бошлади. Шу тарзда кабутарлар озод бўлиб, Зийракка миннатдорлик сўзларини айтдилар-да, учиб кетдилар. Бу воқеани кузатиб турган қарға эса сичқоннинг маҳоратига қойил бўлиб, «кабутарлар бошига тушган ташвиш менинг бошимга ҳам тушиши мумкин, менга бундай дўст бугун бўлмаса эртага керак бўлиб қолади», деган фикрда у билан дўстлашмоқни истади. Пастга тушиб сичқонни чақирди ва мақсадини айтди. Сичқон унга деди:

– Сен билан менинг ўртамда ҳеч умумийлик йўқ. Бинобарин, дўст бўлишимиз ҳам мумкин эмас. Нодонлар аҳволига тушмаслик ва ҳикмат аҳлига калтафаҳм бўлиб кўринмаслик учун ақл эгалари мумкин бўлмаган нарсаларни орзу қилмасликлари керак. Қуруқликда кемадан, денгизда эса отдан фойдаланишни истаганлар ўзларини кулгили ҳолга солган бўладилар. Сен билан менинг орамизда қандай муҳаббат бўлиши мумкин? Ахир мен сенинг таомингман, демак, сенинг ёнингда бир лаҳза бўлса-да, тинч ва беҳавотир яшай олмайман. Кимки ўз тенги билан бўлмаса, охирда пушаймон ейди...

Энди ваъда қилганим, бугунги кунларда содир бўлган ҳодиса.

Яна бир воқеа. Болаликдан бирга катта бўлган икки дўст тижорат билан шуғуланмоқчи бўлишди. Бири қаердандир арзон-гаровга шампан виноси олиб, харидор топиш мақсадида бозорга келишди. Машина эгаси бўлмиш дўст дўкандор билан савдолашмоқ мақсадида ичкари кирди. Иккинчиси кўчада қолди. Ўзича савдо қилиб кўрмоқчи бўлиб, машинадан уч-тўрт шиша вино олиб кўчанинг ўзида сотувга қўйганда

милиция ходимларининг қўлига тушди. Дўкондан чиққан машина эгаси дўстининг бу аҳволини кўргач, «Мен бу одамни танитайман», деб жўнаб қолди. Уни қутқаришга ҳаракат ҳам қилмагани дўстга хиёнат эмасми? Виждонан қаралса шундай. Лекин масалага иқтисодий томондан ҳам қараш бор экан. Дўстлар даврасида, яъни «улфат гап»ида бу воқеадан хабар топганлардан бири биринчи дўстни айблади. Аммо у дўст айбига иқрор бўлмади. «Мен унга кўчада сот, дедимми? Ўзининг аҳмоқлиги учун ўзи жавоб бериши керак», – деди. Орада баҳс бошланганида тижорат илмидан яхши хабардор дўстларнинг бири орани очиқ қилди. «Бу дўстимиз кетиб қолиб тўғри қилган, – деди у, – агар шу менинг дўстим деса, милиса уни ҳам ушларди. Қутулиш учун икки ҳисса пул тўлаш керак бўларди».

Сиз бу ҳукмга қандай қарайсиз?

Иқтисодий манфаат бор жойда дўстликка ўрин йўқми? Дўстлик ўрнини бевафолик эгаллайдими? Эҳтимол, саволимизга қуйидаги ривоят жавоб берар. Маълумки, бевафо дўстлар ҳақида кўп ривоятлар битилган. Қадим фозилларидан бирининг ҳикояси билан танишсак.

Ривоят. «Хоразмга сафар қилганимда бир киши менга йўлдош бўлди. Уни едириб-ичириб юрдим. У эса менга нисбатан бўлган муҳаббатини, самимий дўстлигини тинмай сўзларди. Йўлда бизга бир ит ҳам ҳамроҳ эди. Овқат қолдиқларини мен итга бериб турардим.

Йўлда икки ўғри бизга ҳужум қилди. Йўлдошим ўғриларни кўрибоқ, мени ёлғиз ташлаб қочиб кетди. Ит эса мени ҳимоя қилди. Бир ўғрининг оёғидан тишлаб йиқитди, талади, оқибатда ўғри аранг қочиб қолди. Иккинчи ўғрини мен ўзим мағлуб этдим. Шундай қилиб, итнинг ёрдамида ўғрилардан қутулдим. Ҳамроҳим ўғриларнинг қочганини кўриб ёнимга қайтди, риёкорлик қилиб, ҳолимни сўради. Мен эса «Сен каби дўстдан шу вафоли ит яхшироқ», деб уни ёнимдан нари қувдим».

Бизнингча, виждонга суянмаган дўстликда яхшилик йўқдир. Бу отасининг мол-мулкани совурган шаҳзодани эслатади.

Яна бир ривоят. Бир шаҳзода отасининг вафотидан кейин юртни идора қилишни унутиб, дўстлари билан айшу ишратга берилибди ва тез муддатда хазинани кўкка созурибди. Бу ҳолдан хабар топган бир қариндоши вазиятдан фойдаланиб, мамлакатни босиб олибди. Подшоҳликка ҳаваси йўқ шаҳзода бунга парво қилмай тожу тахтни топширибди-да, ўзи ўша текинхўр дўстлари билан ялло қилиб юраверибди. Охир-оқибат бор-йўғидан ажраб, кафангадо бўлгач, эски ёр-дўстларидан бирортаси унинг ҳолидан хабар олмабди, аксинча барчаси ундан юз ўгирибди. Шаҳзода ҳар куни бозор бошига чиқиб ўтирар, отасининг содиқ ғуломларидан бири унинг қорнини тўйғизар экан. Бир куни собиқ дўстлари уни мазах қилиш мақсадида зиёфатга таклиф этишибди. Ҳаммалари кайфу сафога берилганларида ит келиб гўштни кўтариб кетибди. Дўстлар «Бу шаҳзоданинг иши, неча кунлардан бери гўштнинг афтини кўрмагани учун кўзи очлик қилиб яшириб қўйган», деб маломатлар қилишибди. Шаҳзода «Гўштни мен олганим йўқ», деб қанча онт ичмасин, ишонишмабди. Маломатдан эзилган шаҳзода паришон ҳолда дўстлари даврасидан чиқиб кетиб, қон-қон йиғлабди. Унинг бу ҳолини кўриб қолган энгагаси «Болажоним, сенга нима бўлди?», деб сўрабди. Шаҳзода аҳволини баён қилибди. Шунда кампир подшоҳнинг васиятини етказиш вақти келганини англаб, шаҳзодага учта мактуб берибди. Биринчисида айтилишича, фалон ердаги каптархонага ўн минг тилла яширилган экан, иккинчи мактубдаги баёнга кўра, фалон шаҳардаги фалончи исмли кишига ўн минг тилла бериб қўйилган экан. Учинчи мактубда пистон шаҳардаги пистончи исмли кишига ўн минг тилла танга омонатга бериб қўйилгани билдирилган экан. Шаҳзода бу пулларни олиб, бировга муҳтож бўлмасдан яшай

бошлабди. Унинг ишлари юришиб қолганидан хабар топган эски жўралари яна хира пашшадай пайдо бўлишибди. Шаҳзода бир куни уларни зиёфатга чорлабди. Улар келгунга қадар тоштарошни чақиртириб, катта бир тегирмон тошини илма-тешик қилдириб тешдириб, кўзга кўринарли жойга қўйибди. Зиёфатга келган жўралар бу тошни кўриб, «Унда қандай ҳикмат бор экан?», деб ажабланишибди. «Отам замонида, – дебди шаҳзода, – арабистонлик одам бир талай чумоли олиб келган экан. Ўша чумолилар шу тошни илма-тешик қилиб ташлашибди». «Шундай бўлгани аниқ, – дейишибди жўралар, – биз ҳам шунақа чумолилар борлигини эшитганмиз».

Бу сўзларни тинглаган шаҳзода ўзича шундай дебди:

«Ана холос, бир бурда гўшт учун ўша куни қанча қасам ичсам ҳам, буларнинг ҳеч қайсиси менга ишонмаган эди. Ҳозир ақл бовар қилмас ёлғонни айтсам, барчалари тасдиқлаб ўтиришибди. Демак, буларнинг барчаси яхши кунимдагина пайдо бўладиган дўстлар экан. Менга эса ёмон кунимга ярайдиган, ноним учун эмас, жоним учун дўст бўлувчилар керак...»

Одамнинг ҳаётда дўстлари кўпдай туюлади. Аммо ўзини дўст деб юрганларнинг юздан саксони **манфаат дўстлари**, десак фикримизга қўшиласизми? Биласиз, қоғоз пулларнинг, ҳатто дуру жавоҳирнинг сунъийлари, қалбакилари учраб туради. Уларни махсус мосламалар саралаб беришади. Ҳаётда сохта дўстларни саралайдиган мослама йўқ, ҳар ким ўз зеҳни, ҳаётий тажрибасига қараб ажратиб олади-ю, аммо ажратиб олгунича кўп азиятлар чекиши ҳам мумкин. Ҳаётда учраб турадиган таҳликали ва мусибатли кунларнинг фойдали томони шундаки, бир-бирларини танимаган одамларнинг танишиб, дўст бўлишларига йўл очиб беради. Айни чоғда дўстнинг садоқатини синайди. Дўстларга манфаат етказмасдан улардан манфаат кутиш, ерга уруғ сепмасдан туриб, дон олишни

тама қилиш каби маъносиздир. Машойихлар «Киши ёндирмайин суҳбатда шамни, ёруғликнинг нишонин кўролмас», деб бежиз айтмаганлар.

Ўз нафсини ўйлаб қилинган дўстликка жуда тез соя тушади. Дейдиларки, дўстни фойда-зарар ичида си-намоқ керак. Яъни, сен дўстинг учун оёқ қўйсанг, ўзингни маҳкам тут. Дўстнинг ҳақиқий дилини бил-моқчи бўлсанг, синаш учун унга тилингда ғазаб қилиб ёки қовоғингни солиб кўр. Дўстнинг сенга қанчалик муҳаббати борлигини билмоқчи бўлсанг, унинг энг яхши кўрган нарсасини сўра. Шу иккаласидан сўнг ҳам у қовоғини солмаса, бундай дўстни бошга кўта-риш, ширин жон билан баробар тутиш керак.

Бир донишманддан «Қанча дўстингиз бор?», деб сўрадилар. Жавобан дедики:

– Буни билмайман. Ҳозир туриш-турмишим яхши. Умрим фаровонлик билан кечиб турибди. Шунинг учун ҳамма менга хушомад қилиб, ўзларининг дўст эканликларини билдириб турибдилар. Мабодо давла-тим қўлимдан кетса, у чоғда қанча самимий дўстим борлигини билиб оламан.

Хорун Рашид «Энг яқин дўстинг ким?», деб сўра-дилар.

– Қорнимни тўйдирган киши, – деб жавоб берди Баҳлул.

– Қорнингни тўйдирсам, мени ҳам дўст деб била-санми? – деб сўрадилар Хорун Рашид.

– Дўстлик ҳам насия бўладими? – деди Баҳлул.

«Бу одамни танимайман», деган «дўст» ва унинг ҳаракатини оқлаган улфат бу ҳикматларни билса, мағ-зини чақса, эҳтимол, бошқача хулосага келармиди?

Дўндамас ва Амазак деган йигитларнинг дўстлиги ҳақида қадим афсона бор. Бу афсонани Александр Македонский тарихчилари юртимизда бўлганларида ёзиб олганлар ва бу тарих китоби ҳозир юнонлар диё-ри кутубхонасида сақланади. Иккинчи асрда яшаган Лукианнинг «Дўстлик» деб номланмиш асарида бу

садоқатли дўстлик баёни берилган. Сиз ҳам танишингчи. Дўндамас ва Амазак қиёматли дўст бўлишга аҳд қилдилар. Қабила одатига кўра, билакларини тилиб, бир-бирларининг қонларини яладилар ва бу билан аҳдларини қатъийлаштирдилар. Улар шундай дўст эдиларки, гўё икки танда бир жон ва бир кўкракда икки юрак каби... Аҳднинг тўртинчи куни уларга душман ҳужум қилди. Қабиланинг маълум бир қисми Сирдарёни (у пайтларда дарё Танаис деб аталган) кечиб ўтиб, жон сақлади. Дўндамас ҳам дарёдан сузиб ўтди. Дўсти Амазак эса қоча олмай, душман қўлида қолди. У алам билан фарёд уриб, дўсти Дўндамасни ёрдамга чақирди. Дўстининг ноласини эшитган Дўндамас ўйлаб ҳам ўтирмай ўзини дарёга ташлаб, у қирғоққа сузиб ўтди. Душман уни найзага рўпара қилиб ўлдирмоқчи бўлганида «Олтин!» деб ҳайқирди. Бу сўз ўзига тегишли асирни пул ҳисобига қутқариб олишни англатгани учун уни ўлдирмай, лашкарбошига рўпара қилдилар. Дўндамас дўстини озод этишни сўради. Лашкарбоши эса бунинг эвазига кўп олтин талаб қилди. Шунда Дўндамас:

– Бойлигимизни талаб адо қилдинг. Энди менинг ҳеч вақом йўқ. Дўстимнинг ўрнига мени асир эт, истагингни бажарай, – деди.

– Нега бойлигим йўқ, дейсан? Сен бебаҳо бойлик эгасан-ку? – деди лашкарбоши унга синовчан тикилиб. – Сенинг шу икки кўзинг – энг бебаҳо бойлигинг, шуни билмайсанми? Сен шу икки кўзингни дўстинг учун бера оласанми? Биз кўзларингни ўйиб олайлик-да, сен дўстингни олиб истаган томонингга жўна!

Дўндамас бу шартга кўнди. Кўзларини ўйиб олишгаётганда дўстини қутқаришга эришгани учун шукр қилди. Сўнг икки кўзи ўйиб олингани ҳолида дўстига суяниб, қабиласига бориб қўшилди. Амазак дўстининг бу ҳолига чидамади. У ҳам ўзининг кўзларини ўйиб ташлади. Шундай қилиб икки дўст бир-бирига суя-

ниб, дўст садоқати ҳақида дostonлар айтиб, ер юзи бўйлаб юрдилар... Асрлар ўтди, урушлар ўтди, қиргинлар ўтди... Аммо бу воқеа унутилмади. Афсус шуки, буни кам одам билади. Шу боис фарзандлар тарбиясида бу ибрат четлаб ўтилади.

Ўтган йили Қурбон ҳайити арафасида Тошкентдаги бир уйга ўт тушди. Ёнғин қўшниникига ҳам ўтди. Бу хонадон эгалари айнаи дамда Ҳаж ибодатида эдилар. Энди тасаввур қилинг: кексайиб қолган эр-хотин улуғ ибодатдан қайтсалар-у куйиб ётган уйларини кўрсалар! Хонадон соҳибларининг фарзандларига садоқатли дўстлар берилган экан. Дўстлар бу уйни бир неча кун ичида тиклаш аҳдини қилдилар. Ҳар ким имкониятидан зиёдароқ ҳисса қўшишга ҳаракат қилди. Гап бу ерда фақат маблағ тўплашда эмас. Дўстларнинг барчалари ёнғин соатидан бошлаб, то уй қайта қурилиб, ҳожи ота ва ҳожи она кутиб олингунига қадар шу ерда бўлдилар. Иш кечаю кундуз давом этди. Дўстлар усталар ва мардикорлар сафида хизмат қилдилар. «Битта кулчани иккига бўлиб, ярмини оч одамга берганни «сахий» деб, ўзи емай, ҳаммасини муҳтож одамга берганни «сахий дўст» деб бил», деганларидек, маҳалла аҳли шу кунлар ичи сахий ва беғараз дўстликнинг яхши намунасини кўрдилар. «Яхши либос – танга оройиш, яхши ўртоқ – жонга осойиш», деб бежиз айтмаганлар. Яна ҳазрати Алишер Навоий ёзганларким:

«Ҳар ким биров билан дўст-ёр бўлса, дўст-ёрлик даъвосини қилса, ўзига раво кўрмаганни унга ҳам раво кўрмаслиги керак. Баъзи нарсаларни ўзига раво кўрса ҳамки, ёрига раво кўрмаслиги лозим. Кўп машаққатлардан киши руҳига алам етади. Жисму жони бунга тоқат қилади. Аммо бундай машаққат дўсти бошига тушишини хаёлига ҳам келтира олмайди. Мабодо хаёлига келтиргудек бўлса, даҳшатдан ҳаёти сўнади.

*Ёр улдурки, ҳар неким ўзига
Истамас, ёрига ҳам истамагай.
Ўзи истарки, ёр учун ўлгай,
Ани мундоқ шарик айламагай.*

Дейилмоқчики: ўзи дўсти-ёри учун ўлмоққа тайёр, аммо бу ишга дўстини шерик қилмайди.

Сўфи Оллоҳёр ҳазратларининг таъбири билан ай-тилса, «Сен Аллоҳ Таоло учун биров билан дўст тутин-санг, уни сут устидаги қаймоқдек кўргин. Уни азиз жонингча, балки ундан ҳам ортиқроқ кўргин:

*Тут ул дўстингни сут устинда қаймоқ,
Азиз жонингча кўргил, балки беҳроқ.*

Айтилганлардан мурод шуки, дўстининг куйган уйини тиклашда хизмат қилганларни чин дўстлик ху-сусидаги бурчларини аъло даражада бажарганлар, демоқлик мумкин.

Ҳаётда энг қадрдон дўст орасида ҳам келишмов-чилик, тушунмовчилик ва бунинг оқибати ўлароқ араз-лаш ҳам учраб туради. Аразлаш, яъни «пўм чиқиш» фақат болаларда ёки сизнинг ёшингиздагиларга хос эмас, балки катталарда ҳам тез-тез учрайди. Банда хато ва камчиликлардан холи эмас. Аммо йўл қўйил-ган хато икки дўстни бир-биридан ажратиб юбормас-лиги керак. Ҳақиқий дўст биродарининг айбини дар-ров кечира олиши шарт. Бир оғиз хато гап учун ёки ноўрин ҳаракат учун ажралиб кетадиган дўстнинг дўстлиги ҳақиқий эмас экан. Расулulloҳ (с.а.в.) шун-дай марҳамат қилганлар: «Ҳеч бир киши ўз бирода-ридан уч кечадан ортиқ аразлаб юрмоғи **ҳалол эмас**. Иккаласи тўқнашиб, бири у ёққа, иккинчиси бу ёққа юз ўгириб кетмасин. Уларнинг яхшироғи аввал салом бергандир».

Дўстларнинг уч кундан ошиқ аразлаб юришлари мумкин эмаслиги ҳақида яна бошқа ҳадисларда ҳам

қайта-қайта таъкид этилади. Ҳатто Абу Харрош Сулабийдан ривоят қилинган ҳадисда ўз биродари билан бир йилгача аразлашиб юрса, гўё унинг қонини тўккан бўлади.

Донодан сўрабдилар: «Дўстларингдан қай бири барчадан кўра сенга кўпроқ ёқади? Қайси бирини чин биродарлик даражасига етган, деб ўйлайсан? Қайси бирига сенинг муҳаббатинг кучлироқ?» Донишманд жавоб бердики: «Айб қилсам яширадиган ва узр сўрасам кечирадигани менга ёқиб тушади...»

Дўстнинг васли кўрар кўзларга роҳат беради. Уларнинг кўзлари бу роҳатдан бенасиб экан. «Емайсан, аммо тўясан, бу дўст меҳридор». Афсусларки, ҳаётда дўст меҳрига оч яшовчилар ҳам учраб туради. Ҳар ким айбсиз дўст қидираверса, дўсти камайиб бораверади, дўстларини ранжитаверса, душманлари кўпаяверади. Ҳар бир гулнинг тикони бўлгани каби, ҳар бир дўстнинг ҳам нуқсонни бўлиши табиий. Ўз дўстларининг хатоларини кечирмасликнинг, уларга етказган зарарни унутмасликнинг одам учун нима фойдаси бор? У қандай инсонки, ўз дўстининг тавба ва узрини қабул этмасин ва уни севинч билан қарши олмасин!? Олижаноб ва мард одам оғир кунларда ҳам ўз дўстини ташлаб кетмайди. Ҳар қандай шубҳа ва гумонга асосланиб, ўртоқлик алоқаларини узмайди, бориш-келиш, салом-аликни қанда қилмайди.

Араб фозилларидан Асмайй ёзадилар: «Бир кишини зиёрат қилиб кирдим. У зот кичик бўйра устида ўтирар эдилар. Сурилиб, ёнларидан жой кўрсатдилар. Мен бу илтифот учун раҳмат айтиб дедимки: «Бўйрангиз тор, мен ҳам ўтирсам сиз роҳатсизланасиз». У зот дедиларки: «Бир-бирига гапи тўғри келмаган икки кишига бутун жаҳон ҳам танглик қилади. Аммо дўстлар учун бир қарич ер ҳам бемалол етади».

Дўстларни бир-бирларига яқинлаштирадиган нарсаси, албатта, зиёратдир. Юрилмаган йўллар устини тикан ва буталар қоплагани сингари зиёратдан холи

дўстлик йўллари ҳам беркилиб қолади. Биров сизга «Дўстимни бир-икки ойдан бери кўрганим йўқ», деса билингики, у муҳаббатли чин дўст эмас экан. Лекин бу соҳада ҳам биз баъзан чегарадан чиқиб кетамиз ёки меъёрга етказмаймиз. Расудуллоҳ «Дўстингни унга малол келадиган даражада эъзоз-икром қилма», деб таъкидлаганлар. «Гулистон»да бу ҳақда шундай баён этилади:

«Абу Ҳурайра (р.а.) Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) хизматларига келур эрди. Ул ҳазрат дедилар: «Эй Абу Ҳурайра, ҳар кун келмагил, то ўртада муҳаббат зиёда бўлғай ва соҳиби диллар дебдурларким, агарчи офтобнинг мунча ҳусн ва ҳўблиғи бордир, аммо ҳеч киши ани дўст тутмоғусидур, онинг учунким, ҳар кунда кўрунодур ва лекин қишдаким аксари вақт маҳжубдур, бу жиҳатдин ҳаммага маҳжубдур».

Байт:

*Дўстни кўрмакка бормоқ айб эмас,
Лек безор ўлгудек кўб бормогил.
Қил муҳаббатни фузун кам-кам бориб,
Беҳуда ортуқсан, ранжи ахтармагил.*

Одамлар бир-бирларига муҳтождирлар. Ўзаро муносабат пайдо қилмасалар, ишлари нотамом қолади. Одамларга аралашмасдан ёлғизликни севиш, жамиятдан қочиб юриш ақлга мувофиқ иш эмас. Ёлғизликни севишни ножоиз дедик. Аммо ҳаётда яна бир ҳақиқат бор – нодон дўстдан кўра ёлғизлик яхшироқ. Нодон одам дўст бўла туриб шундайин кунларни бошингга соладики, кейин душманларинг чангалидан мутлақо қутулиб чиқа олмайсан. Биз дўстни нодон деймиз, ҳолбуки, сўраб-суриштирмай ҳар қандай одам билан дўстлашиб унга кўнглидаги борини очиб ташлайдиган одамнинг ўзи нодон эмасми? Низомий ҳазратлари ёзганлар:

*Жоннинг душмани ҳам гар бўлса доно,
Ақлсиз дўстдан у юз карра аъло.*

Тилимизда «сирдош дўст» деган атама бор. Ҳар кишининг юрагини қон қилувчи сири бўлганидек, бу сирни ошкор қилишга арзигулик дўсти ҳам бўлади. Дўст-ку, сирингизни эшитар, ошкор қилмасликка ваъда ҳам берар, аммо ваъдасига вафо қилишидан кўра хиёнат қилиши аниқроқдир. Дўстларни бир-биридан айириб юборадиган сабаб ҳам айнан шундадир. Дўстига сир айтиб сўнг пушаймон бўлганларнинг сони-саноғи йўқ. Ҳолбуки, жаноби Расулulloҳ (с.а.в.) «Бир одамни жуда яқин олмагинки, у вақти келиб душман бўлиб қолиши мумкин», деб огоҳдантирганлар. Яқин деб билинган дўст душманга айланмаса ҳам, айтилган сирга хиёнат қилиши кутилажак ҳолдир. Бир шогирд донишманд устозидан сўраган экан:

– Менинг жуда муҳим сирим бор. Шу сиримни дилимда сақдайвериб, юрагим қон бўлиб кетди. Ишончли дўстимга сиримни айтиб, юрагимни бўшатиб олмоқчиман.

Бу гапни эшитиб устоз дедик:

– Сенинг сиринг фақат ўзинггагина керак, бошқа одамга сира ҳам керакмас. Модомики, ўз сирингни ўзинг сақдай олмасанг, бошқа киши ўзига мутлақо кераги бўлмаган бу сирни қандай сақлай олади? Агар у сирингни ошкор қилса, бунга таажжуб этишнинг ҳожати бўлмайди.

Табиатда ҳамма нарса ўз хили билан юради. Оққуш қорақушга қўшилмайди. Одамлар гарчи бир хилга ўхшасалар-да, бирининг қалби оққуш, иккинчисиники қорақуш кабидир. Ҳаттоки учар қушлар ҳам ўз шерикларини ажратишни уддасидан чиқар экан, инсоннинг бунга амал қилмоғи мутлақо шартдир. Шу боис шоир дейдики:

*Бўлмагил ҳар кимга жонинг бирла, йўлдош ўзгадир,
Айтмагил ҳар кимсага сирингни, сирдош ўзгадир.*

Масал. Кичкинагина, тажрибасиз сичқон боласи ҳеч қўрқмасдан ҳар жойларга кириб-чиқаверарди. Бир кун у хўроз билан мушукка дуч келди. Хўрознинг қичқириғидан қўрқиб кетган сичқонча югурганича уясига қочиб кирди-ю онасига деди:

– Онажон, бугун икки ҳайвонни кўрдим. Бириси шундай ақлли, ёқимли ҳайвон эканки, уни қучоқлаб олгим келди. Иккинчиси катта қанотли, ёқимсиз шовқин соладиган гердайган ҳайвон экан. Хушфеъл, ипакдай майин жунли, ҳатто бизникидай думи бор ҳайвон билан дўстлашмоқчиман.

Она боласининг гапини эшитиб дакки берди:

– Болагимнам, ўша гўзал, хушфеъл кўринган ҳайвондан қўрқишинг керак. Қичқирган хўроз бизга егулик ҳозирлайди. У бизга зиён етказмайди. Сенга майин кўринган ҳайвон эса ўта маккордир. Мушукнинг ичи билан сирти бир хил эмас.

Бу масалда кишилар учун зарур ибрат бор. Кўпгина содда одамлар сезмаганликлари туфайли душманларини дўст деб эъзозлайдилар. Уларнинг ташқи кўриниши – зоҳирига қараб ақлли ва одобли, тоза қалбли деб ҳисоблайдилар.

Хўрозларга ўхшаган бақироқ кишилар ҳам бордир. Аммо улардан жамиятга маккор, буқаламун кимсалар каби зиён етмайди. Айёрлик маккор кимсаларнинг яширин қуролидир. Дўст танлашда киши ўз ҳаётини таҳликага қўймаслиги керак.

Дўстлар орасидаги муҳаббат занжири қанчалик бақувват бўлмасин, уни уза оладиган куч топилади. Унутмаслик керакки, муҳаббатли, чин дўстларнинг биродарлигини кўролмайдиган ҳасадгўйлар кўп учрайди. Улар шунчаки ҳасад қилиб юра қолишмайди, дўстлик занжирини узишга обдан уринишади, уза олишса, роҳатланишади. Яна бир масалнинг ўрни келди.

Яна бир масал. Бир оролда маймунлар салтанати мавжуд эди. Подшоҳи ақлли ва доно эди. Бироқ ум-

рининг баҳори ўтиб, қарилик исканжага ола бошлагач, ўрнини пешанасида саодат нури порлаган ёшга бериб, ўзи денгиз қирғоғидаги ўрмонда ёлғиз яшай бошлади. У бир анжир дарахтига чиқиб, меваларидан тановул қилди. Шу онда бир анжир меваси узилиб, сувга шалоплаб тушди. Бу овоз маймунга ёқиб қолиб, дам-бадам анжир узиб сувга ташлайверди. Шу сувда бир тошбақа сузиб юрган эди. У маймун ташлаган анжирларни тутиб маза қилиб егач: «Маймун буларни атайин мен учун ташлаяпти, таниш бўлмагани ҳолда шунчалар меҳрибонлик кўрсатаяптики, агар дўстлашиб олсам, муҳаббати бундан-да зиёда бўлар», деб ўйлади-да, қирғоққа чиқиб у билан саломлашди. Шу тарзда дўстлашиб қолдилар. Маймун подшоҳ бўлганини, энди кучдан қолиб шу ерларда ҳасрат билан яшаётганини сўзлаб берди. Тошбақа унга маҳлиё бўлиб қолдики, ҳатто уй-жойига, хотини ҳузурига қайтишни ҳам унутди. Тошбақанинг хотини эрининг узоқ муддат хабарсиз кетганидан хавотирланиб, қўшнисига арз қилди. Қўшниси: «Мен эшитдимки, эринг бир маймун билан дўстлашиб, унга мафтун бўлибди, унинг васлини сенинг ҳижронингдан устун тутиб, сенинг фироқинг оловини унинг висоли суви билан ўчириб юрибди. Энди ҳам чекишнинг фойдаси йўқ. Бир тадбир кўриш керакки, токи эринг уйга қайтсин ва у дўстни унутсин», деб маслаҳат берди. Улар ўйлай-ўйлай «маймунни ўлдиришдан бошқа чора йўқ», деган қарорга келишди. Тошбақанинг хотини «оғир хастаман», деб эрига хабар жўнатди. Тошбақа маймунга узр айтиб, уйига келиб қарасаки, хотинининг аҳволи оғир. Тошбақа савол сўраса жавоб бермайди. Шунда қўшниси:

– Беморнинг дарди оғир, маймуннинг юрагини пишириб емаса, ўлиши тайин, – деди.

Тошбақа «Маймуннинг юрагини қаердан топсам экан?», деган ташвишда ғамга ботди. Қанча ўйлама-син бирон-бир чора топа олмади. Охири дўсти бўлмиш маймун ёдига тушиб, ўзига ўзи деди:

– Агар орамиздаги дўстлик ва садоқатга қарамай унга хиёнат қилсам, бу номардлик ва инсофсизлик бўлади; агар аҳдга вафо қиламан десам, уйимнинг таянчи, ҳаётимнинг беаги, фарзандларимнинг паноҳи бўлган хотинимдан ажралиб қоламан.

Тошбақа анчагина вақт бу ҳақда ўйлаб изтироб чекди, шубҳа ва тараддуд ичида қолиб, ниҳоят хотинининг ишқи ғалаба қилди. Оқибатда у вафодорликдан воз кечиш қарорига келди. Лекин яхши билардики, маймунни бу ерга келтирмагунича мақсадига эриша олмайди. Шу боис у маймуннинг ҳузурига қайтди. Айрилиқ ўтида ёнаётган маймун уни зўр қувонч билан кутиб олиб, оиласининг ҳол-аҳволи, хотинининг сиҳат-саломатлиги билан қизиқди.

– Сенинг фироқинг ўти шундай ёндирдики, уларни кўришдан бирон ҳам лаззат ололмадим, – деди тошбақа. – Ёлғизлигинг эсимга тушганида тинчлигим бузилиб, дунё кўзимга қоронғу бўлиб кетди. Мен сени уйимга олиб кетгани келдим. Марҳамат қилиб, борсанг, фарзандларимни кўриб, хаста хотинимни ташрифинг билан севинтирсанг, қавм-қариндошларим, дўст-ошналарим олдида бошим осмонга етарди. Улар тайёрлаб қўйган овқатларини олдинга қўйиб, меҳмондўстлик бурчларини бажарсалар, шу билан менга кўрсатган меҳрингга яраша, оз бўлса-да, жавоб қайтара олганимдан қувонардим.

Бу гапларни эшитган маймуннинг қалбига ҳаяжон оралаб деди:

– Сен дўстлик ва аҳд-вафода мени ўзингдан устун қўйма, чунки орамиздаги дўстлик ипини сен бошлаб мустаҳкамладинг. Энди мен ўз кўнглимнинг хоқониман. Сен билан дўстлашганимдан бери бахт-саодат ичида яшаяпман. Агар бу дўстликнинг роҳатбахш шамоли менинг димоғимга аввал етганда эди, бундай тинч, бахтли яшашнинг шундай ширин эканлигини билсайдим, фойдаси оз, ғами эса кўп ҳукмдорликдан аллақачонлар воз кечиб юборган бўлардим. Саховат

аҳли назарида дўстлик гоят бебаҳо нарсадир. Ҳақиқий дўстларнинг бири машриқда, бошқаси мағрибда бўлса ҳам, барибир, бир-бирларини эслаб ва шундан тасалли топиб яшайверадилар. Денгиз сафарига чиққан одам ўзига ҳамроҳ ахтаради, лекин дўстлари бундай сафарга бормасалар, буни душманлик деб ҳисобламаслик керак. Меҳмонга таклиф қиляпсан, майли борай, аммо сувдан сузиб ўта олмаслигимни биласанми?

– Хотиринг жам бўлсин, сени ўз орқамда кўтариб, манзилимга олиб бораман. Сен у ерда роҳат ва фароғатда яшайсан, – деди тошбақа.

Хуллас, маймун ўз тақдирини дўстига топширди. Тошбақа уни орқасига миндириб, сувда сузиб кетди. Ярим йўлга етганда ўйланиб қолди ва ўз-ўзига деди:

– Олимлар «вафосизлик ва хиёнат, айниқса, эътиборсиз хотинлар учун қилинган хиёнат энг катта гуноҳдир», дейдилар. Улуғларнинг яна бир ҳикмати бор: олтиннинг софлигини ўтда, ҳайвоннинг кучини оғир юк ортилганда, инсоннинг тўғрилигини омонатга хиёнат этмаслигида билса бўлади. Ҳар ҳолда донолар хотинларнинг макр-ҳийлаларига алданмасликни аъло кўрадилар.

Тошбақа бир-бирига зид шундай фикрларга банди бўлиб, сув ўртасида тўхтаб қолди. Унинг қалбида қандайдир ғалаён мавжудлигини сезган маймун шубҳаланиб, дўстидан сўради:

– Сенга нима бўлди, фикрлар уммони сени фарқ этяптими ё мени кўтариш сенга оғирлик қиляптими? Сезиб турибман, сени виждон азоби қийнаяпти. Сен шу дамда ўз нафсинг билан курашяпсан.

– Виждоним қийналаётгани рост. Сен бизникига биринчи марта боряпсан. Хотиним касал, уй ивирсиб ётгандир, сени кўнгилдагидек кутиб ололмасам-чи, деб кўнглим ғашланыпти, – деди тошбақа сир бой бермасликка тиришиб.

– Сенинг номусли ва тўғри бўлганлигинг, мени дилдан дўст ҳисоблаб яхши ният билан уйингга олиб бо-

раётганлигингни билиб турибман. Ўтиришимиз қанчалик содда, дастурхон қанчалик фақирона бўлса, суҳбатимиз шунчалик самимий ва ширин бўлади. Сен бу борада ташвиш тортма.

Тошбақага бу далда маъқул келгандай бўлиб, яна бир оз сузди-ю ўй-хаёлга берилиб, яна тўхтади. Бундан маймуннинг шубҳаси ортди ва ўзига-ўзи деди:

– Дўстидан шубҳа қилган одам ўша соат тадбир кўриб, унга нисбатан эҳтиётли муносабатда бўлиши, ўзини сақлаши керак. Агар шубҳалари тўғри чиқса, муқаррар бўлган фалокатдан ўз жонини сақлаб қолган бўлади. Гумони хато бўлиб чиқса, эҳтиёткорлик қилгани учун уни койимайдилар.

Юрак тез-тез ўзгариб тургани учун уни қалб деб атаганлар (*«Қалб» - араб тилида «айланувчи», «ўзгарувчи» деган маънони англатади*). Ҳар дақиқада у нима хаёлга тушади, нияти яхшими ё ёмонми билиб бўлмай қолди.

Маймун хаёлидан шуларни ўтказиб дўстидан «Яна нима бўлди, яна хаёл дарёсига чўкдингми?», деб сўради.

– Нима қилай, хотинимнинг касалиги, сиҳатининг ёмонлиги хаёлимни паришон қилмоқда.

– Дўстлик ҳурмати учун юрагингдаги ташвишни очиқ айтдинг. Хотинингнинг дардига нима даво экан, табиблар айтишибдими?

– Табиблар шундай дармон белгилашганки уни топиш мумкин эмас.

– У қандай дармон экан?

– Маймуннинг юраги...

Буни эшитиб маймуннинг қути учиб кетди. Кўз олди қоронғилашди ва ўзига-ўзи деди:

«Мени бу даҳшатли фалокатга судраган нарса баднафслик ва очкўзлик бўлди; мени бу қўрқинчли гирдобга шуҳратпарастлик ва ҳарислик солди. Энди эса мени ҳийла ва тадбирдан бошқа ҳеч нарса халос эта олмайди. Агар оролга борсам, ўлишим муқаррар, ўзим-

ни бу ерда сувга ташлаб қочмоқчи бўлсам, чўкиб кетишим тайин...»

Маймун шу фикрларни хаёлидан кечириб, дўсти тошбақага деди:

– Олимлар айтубдирларки, халққа зарур бўлган озуқани яширган шоҳ, биродарларининг бахтли бўлиши учун керак нарсани бермаган дўст «шоҳ» ва «дўст» деган номларга нолайиқдирлар. Мен хотинингни қанчалик севишингни биламан, унинг соғайиб кетиши учун зарур бўлган дармонни бермаслик, дўстликка хиёнат қилиш демакдир. Менга хотинингнинг дарди маълум, чунки бизнинг маймун хотинларда ҳам бунақа хасталик тез-тез учраб туради. Биз уларга юракларимизни бериб, даволардик. Ўзимиз эса юраксиз ҳам яшаб юраварардик. Агар сен буни соҳилда айтганингда, мен юрагимни ўзим билан бирга олиб чиқар эдим. Қариган вақтимда менга юракнинг сираям кераги йўқ. Қайтага уни кўтариб юриш мен учун ортиқча юк, ортиқча заҳмат. Чунки шу пайтгача юрагимга қўнган ғам-андуҳлар жуда ҳам кўп. Кеча юрагимнинг дарди бир оз камайсин, деб жойидан олиб қўйган эдим.

– Юрагингни нима учун уйда қолдирдинг? – деб сўради тошбақа ажабланиб.

– Маймунларда бир одат бор: яқин дўстларининг уйларига кетаётганларида меҳмондорчилик яхши ва ширин ўтсин, деб ғам ва алам маскани ҳисобланган юракларини ўзлари билан олиб бормайдилар. Ақлли ва ифбатли хотинингнинг хасталигини эшитгач, юрагимни олиб борсам, эзилиб кетади, деб ўйладим. Албатта, сен менинг дўстлигимни синагансан, шунинг учун сўзларимга ишонасан. Лекин сенинг қавму қариндошинг «қалин дўст бўлса ҳам ўзига унча зарур бўлган нарсани бизга беришни истамаяпти», деб бадгумон бўлишлари мумкин. Яхшиси, орқага қайтайликда, юрагимни ололайлик.

Тошбақага бу таклиф маъқул келиб, орқага қайтди. Қирғоққа етишгач, маймун бир-икки сакраб, дарахт устига чиқиб кетди...

Масалдан олинажак маъно шуки, дўстлик саройи-ни тиклаш осон эмас, тикланган саройни турли офатлардан сақлаш ундан-да қийинроқ. Офатлардан бири айнан шу – фитна. Фитна бўронини ҳар томондан кутиш мумкин. Аввал айтганимдек, ўзини дўст деб танитган учинчи одам, фарзандига дўсти томонидан ёмонлик келишидан гумонсираган ота-она ёки масалда баён этилган – хотин. Дўст либосидаги фитначилар ҳаётда бошқаларга нисбатан кўпроқ учрайди. Уларнинг қўлларида гараз қиличи бордир ва бу қилич аёвсиздир.

Фарзандини дўстидан айирмоқчи бўлган ота-онада гараз йўқ.

Умидимиз юлдузлари, сизга аниқ аён-ки, фарзанди танлаган дўст айрим ҳолларда ота-онага ёқмаслиги мумкин. Ота-она бу дўстга баҳо беришда кўпроқ унинг ота-оналари нуфузига эътибор қаратадилар. «Яхши оиланинг фарзанди, демак, у билан, албатта, дўстлашиш керак». Уларнинг ҳукми шу! Бу ҳукм кўпинча алдамчи хулосаларга асослангани учун хато бўлади. Ота-оналар ўзларининг калтабинликлари ва ўжарликлари туфайли фарзандларини яхши дўстлардан ҳам айриб юборадилар. Аввал насиҳат билан, сўнг қатъий талаблар билан, агар булар таъсир этмаса, бирон-бир ифво билан бўлса-да, муддаоларига эришадилар. Фарзандларининг дўстдан айрилиши ота-она учун жиддий масала бўлиб туюлмайди. Фарзандлари бирон тугмача ёки рўмолча йўқотсалар ачинишлари мумкин, аммо дўстни йўқотсалар ачинмайдилар. Бу йўқотиш ўзларининг ҳаракатлари натижаси бўлса «шу боладан узоқлашганига шукр», деб қувонадилар. Катталар шунақа: қувонадилар. Сизлар эса... аҳволингизга тушуниб турибман.

Умидимиз юлдузлари, эҳтимол шу онда отангиз ёки онангизнинг, ҳатто устозингизнинг кўнглида ҳам бирон-бир дўстингизга нисбатан норозилик бордир. Истардимки, улар сизни дўстингиздан ажратиб юбо-

ришга киришишдан аввал ўйлаб кўрсалар: у йигит (ёки қиз) сизга дўст бўлишга нолойиқ экан. Хўш, ўзларининг фарзанду аржумандлари (яъни сиз) бошқаларга дўст бўлишга лойиқми? Отангиз ёки онангиз сизни дўстингиздан узоқлаштириш чораларини ўйлаб ўтирганларида қайсидир хонадон соҳиблари сизни ноқобил дўст ҳисоблаб, ўз фарзандларидан нари қилишни ўйлашаётгандир? Ота-она икки ёш дўстни ажратишдан аввал яна ўйласин: фарзанди бундан кейин яна шундай дўст топа олармикин? Эҳтимол, ёмон деб тамга босаётган дўст даражасидаги бошқа одамга умр бўйи муҳтож бўлиб яшар? Албатта, ота-она фарзандларининг дўст танлашларига эътиборсиз қарамаслиги керак. Ёшларнинг бу борада тажрибасиз эканини унутишга ҳақлари йўқ. Аммо ёш ўртасида йигирма ўттиз йиллик фарқ борлигини ҳам унутмасин. Замонлар ўзгарувчан эканини ҳам ҳисобдан чиқарилмасин. «Менинг ёшлигимда дўстим шундай эди», деган гаплар бугунга тўғри келмай қолиши табиийдир.

Умидимиз юлдузлари, ота-онангизнинг ёки устозингизнинг талаблари ҳаддан ошиб кетса ҳам, улардан ранжиманг, уларнинг бу борадаги ташвишларини тушунишга ҳаракат қилинг. Атрофингизда ақлли, одоблилар билан бирга ёмонлар ҳам кўп. Ҳаёт тажрибаси етарли бўлмагани учун сиз уларни ажратишда янглишиб қолишингиз эҳтимоли бор. Сизга яхши бўлиб кўринган йигит ёки қиз гиёҳванд ёки ўғри бўлиши, жиноят ёки бузуқлик олами билан боғланган бўлиши мумкин. Сиз буни билмай яқинлашасиз-у, кейин пушаймон бўласиз. Катталар сизни шу пушаймонликдан асраш мақсадида ҳамиша кузатадилар, талабни кундан кунга ошираверадилар. Бу ҳаракатларини уларнинг айби, камчилиги эмас, бурчи ва масъулияти деб қабул қилишимиз керак. Фақат... баъзан керагидан ошириб юборсалар, қаттиқ ранжиманг. Орадан йиллар ўтиб, ўзингиз ота ва она бўлганингизда уларнинг хавотирини англаб етасиз. Бугун эса... дўст ма-

саласида ота-онангиздан танбеҳ эшитавериб, охири: «У ўртоғимни ёмон дедингиз, бунисини ялпоқ дедингиз, қанақа одам билан билан дўст бўлайин?», деб сўраб қолсангиз, жавоб олармикинсиз? Эҳтимол, ота-онангиз донишмандлар китобларидан хабардор бўлсалар, сизга бундай жавоб берарлар:

– Ким дўстларига нисбатан макру ҳийла билан иш тутса, дўстлари унга нисбатан ёлгонни «туҳфа» қилдилар. Душман билан яқинлашган кишидан унинг дўстлари қочадилар. Сўрасаларки: «Номуносиб дўстдан қандай қутулмоқ мумкин?» Жавоб будирки: «Зиёратига бормаслик ва бирон нарса сўрамаслик билан». Сўрасаларки: «Жондин ҳам ширинроқ нарса надири?» Жавоб будирки: «Беғараз дўст суҳбати». Сўрасаларки: «Кимлар билан дўстлашмоқ мумкин?» Жавоб бундайдир:

«1. Қаноатли кишилар. 2. Ўз сўзидан қайтмайдиганлар. 3. Олим ва ҳунар соҳибларини қадрлайдиганлар. 4. Хиёнат ва номардликдан нафрат этадиганлар. 5. Яхши хулқли назокатли кишилар. 6. Ғазаб вақтида ўзини қўлга оладиганлар. 7. Сахийлар. 8. Бадахлоқ одамларнинг айшу ишрат мажлисларидан нафратланувчилар билан дўст бўлувчиларнинг йўли саодат йўлидир».

Сўрасаларки: «Кимлар билан дўстлашиб бўлмайди?» Жавоб бундайдир:

«Ақлдан маҳрум бўлганларнинг маслаҳатларига амал қилувчилар; ўз сўзида турмайдиганлар, сўзидан тонувчи ва ёлгончилар; буюк ишлардан сабри тез тугайдиганлар ва кам ҳафсалалилар; нонқўрлар; ёшининг катталигига қарамай одоб қонун-қоидаларига амал қилмайдиганлар; осонликча хиёнат йўлига тушиб кетадиганлар; пулни ҳаётдан афзал қўрувчи очкўзлар; пасткаш ва маишатпараастлар; ҳаёсизлар; одамлардан сабабсиз шубҳаланиб, уларни асоссиз гуноҳкор қилувчилар; ўзининг заиф эканини била туриб, узоқ сафарга чиқишни қасд қилганлар; ўз муаллимини ва бош-

лигини танимаган худписандлар билан дўст тутинган кимсанинг йўли оқибат хорлик йўлидир».

Яна дейликки:

«Сенинг ранж-аламингни баробар тортадиган, шодлигинга шодланадиган дўстни изласанг, бундай дўст ноёбдир. Сенга ўзини дўст қилиб кўрсатадиган тасодифий дўстлар эса жуда кўп».

Сўрасаларки: «Агар ҳақиқий дўст топиш менга муяссар бўлса, у билан қандай муомала қилишим керак?»
Жавоб бундайдир:

«Ҳақиқий дўст топсанг, унга содиқ бўл, хиёнат қилма. Ҳамма вақт дўст тутмоқни одат қилгил. Зероки, ҳар кишининг дўсти кўп бўлса, айблари шунча сир тутилура ва фазилати кўпаюра. Ҳар кишики дўстларини ёд қилмаса, дўстлари ҳам уни ёд қилмаслар ва оқибат бу киши дўстсиз қолғусидир. Кўнглингдаги дўстлик муҳаббатини сўзинг ва ишинг билан кўрсат, дўстинг сирин ошкор қилишдан сақлан, унинг ёнида бошқаларни ғийбат қилма. Дўстинг муҳтожликда қолса, дарҳол унга ёрдам бер. Унда бирор айб содир бўлса, **холи жойда (!)** айбини айтиб, юмшоқлик билан насиҳат қил. Агар дўстинг сенинг айбингни айтиб, насиҳат қилса, ундан миннатдор бўл. Ҳар дўстким, сендан ҳеч сабабсиз гинали бўлса, унинг дўстлигидан тама қилмагилки, жаҳонда ундан айблироқ ва ундан ёмонроғи бўлмагай. Билгилким, жаҳонда айбсиз одам бўлмас, аммо сен салоҳиятли, мурувватли бўл, чунки бундайларнинг айби кам бўлуралиги аён. Агар дўстингнинг кўнгли ҳеч гуноҳсиз сендин қолса, уни қайтаришга машғул бўлмагил, бундай тамагир ва кекчи дўстан узокроқ бўлганинг маъқулроқ. Бундайларнинг дўстлиги ҳақиқий саналмайди, балки тама учун бўлади. Ҳасадли кишилар билан яқинлашишдан ҳам парҳез қил, чунки ҳасадли киши дўстликка сира ҳам лойиқ эмас, чунки ҳосиднинг ҳасади ҳаргиз кетмас ва сендан гина қилишни сира қанда қилмас. Мурувватсиз, фазилатсиз кишини ҳам дўст тутмагилким, бундай

кишининг хосияти бўлмас, уларни мол-дунё дўстлари сафида кўр, улар ор ва номус дўстлари қаторидан жой ололмаслар. Дўстингга ёлгон сўзлама. Унинг душмани билан дўстлашма. Дўстинг бошига бирор мушкул иш тушса, қайғули ҳодиса юз берса, уни шу мусибатдан қутқазилганга жону дилинг билан кириш, дўстингнинг ота-она ва оила аъзоларига меҳрибон ва шафқатли бўл. Ҳар вақт янги дўст топсанг, эски дўстларни тарк этма ва воз кечма. Дўстинг ҳамини кўп бўлаверсин, чунки яхши дўст киши учун бебаҳо хазинадир, деганлар. Одамлар билан дўстлигинг ўртача бўлгани маъқул. Дўстим кўп деб барчасига умид билан кўнгила боғлай-вермагин, орқа-олдинга қарагин. Дўстларингнинг эътиқодларидан гофил бўлмагин. Уларни фароғатли ва ташвишли кунларингда имтиҳон қилгин. Агар ўзинг қашшоқ бўлсанг, бой дўст талаб қилмагин, чунки қашшоқни дўст тутувчилар кам бўлади. Абу Ҳамза Бағдодий дебдурларким: «Фақирларни дўст тутиш оғир, унга сиддиқлардан бошқалар чидай олмайдилар». Ҳаётда кўп учратамизки, молдорлар қашшоқларни хуш кўрмаслар. Шу боис киши ўзига тенг дўст ахтаргани маъқул. Аммо киши молдор – бой бўлса-ю қашшоқдан дўсти бўлса бу унинг аъло фазилатидир. Билмоқ жоизким, дўст уч хил бўлади:

- 1) дўст;
- 2) дўстинг дўсти;
- 3) душманингнинг душмани.

Душман ҳам уч хил:

- 1) душман;
- 2) дўстингнинг душмани;
- 3) душманингнинг дўсти. Энди билгилки, дўстларнинг дўстлари ҳам сенинг дўстларингдир. Эҳтимолки, унинг ўша одамга дўстлиги сенинг дўстлигингдан аълороқдир. Агар дўстинг сенинг душманингни севса, бундай дўстдан эҳтиёт бўл. Чунки бундай дўст душман тарафидан сенга ёмонлик қилишдан ҳам андиша қилмайди. Сенинг дўстингга душман бўлган дўстдан

ҳам парҳез қилганинг яхши. Ҳар дўстки, сенинг душманингни душман тутмас, уни дўст демагил.

Яна сўрасаларки: «Тасодифий дўстлар билан қандай муносабатда бўлиш лозим?» Жавоб бундайдир:

«Тасодифий, юзаки дўстларга ҳам қўлингдан келганича яхшилик қил. Лекин сиру асрорингдан хабардор этма, улар ёнида ҳар хил сўзлар сўзлашдан тилингни тий. Уларни юзаки муомала билан қувонтириб, қўнгилларини ўз тарафингга мойил қил. Улардан бири кўринмай қолса, бошқа шундай ошна-оғайнилардан унинг аҳволини сўра, бироқ мол-ашёларингни уларга айтма, ўз аҳволингни яширин тут. Сенга ярим дўст бўлувчилар ҳам учрайди. Улар билан ҳам соз муносабатда бўл, улар сендан яхшиликлар кўравергач, яқдил дўст бўлишлари мумкин.

Искандардан сўрабдиларким: «Оз сармоя билан бунча кўп мулкни қандай қўлга киритдингиз?» Искандар дебдики: «Раҳмдиллик билан душманларимни қўлга олдим, аҳдга вафо билан дўстларимни йўлга солдим». Яхши ва ёмон одамни бир-биридан қўнғил кўзи ила ажрата олгил. Уларнинг икковига ҳам дўстлик қилгил. Яхшиларга қўнғил билан, ёмонларга тил билан дўстлик қилгилким, токи икки тоифанинг ҳам дўстлиги сенга нисбатан пайдо бўлсин. Чунки кишининг ҳожати бир дўст билангина раво бўлмас. Бир вақт бўлурким, кишининг ҳожати зарурат юзасидан ёмонларга ҳам тушиши мумкин. Демак, ҳар икки тоифанинг дўстлигига эътибор қил. Нохуш хабарни чин бўлса ҳам, дўстингга етказма. Қўявер, ўша чин хабарни душман етказсин ва сен сабр қил. У айб можаросини душман қилаверсин. Чунки адоват қилмоқлик – душман ҳунаридир.

– Ақлсиз одамлар билан ҳаргиз дўст бўлмагил. Ақлсиз дўст ақлли душмандан ёмонроқдир. Чунки ақлсиз дўст шундоқ ишлар қилурки, ақлли душман уни қила олмас. Мурувватли, илмли ва вафоли кишилар билан дўст бўлсанг, уларнинг фазилатлари туфайли

сенинг ҳам шуҳратинг ортгай. Бемурувват, меҳр-шафқатсиз, илму ҳунарсиз кишилар билан бирга бўлгандан кўра танҳолик афзалроқдир. Дўстга лойиқ одамни икки нарсадан билса бўлур. Бири – дўстининг ҳоли танг бўлиб қолса ёки қашшоқликка юз тутса ундан юз ўтгирмайди, балки молини ундан дариф тутмайди. Яна бири – дўсти вафот этганидан сўнг ҳам дўстининг фарзандлари, қариндошларини ва дўстларини зиёрат қилиб тургай. Уларга яхшилик қилгай. Дўстининг мазорига бориб зиёрат қилгай, ҳасрат чекиб дуолар қилгай.

Талаб қилинаётган дўстга хос фазилатларнинг барчасини бир сўз билан «виждон» деб атасак адашмаймиз. Яъни виждонли кишидагина шу фазилатлар жам бўлади. Демокчиманки, дўстни виждонлилар сафидан қидиринг. Виждонсизлар сафида фақат душманни учратасиз.

Бу мавзудаги суҳбатимиз поёнида сиз – азиз умидимиз юлдузларига атрофингизда ҳамиша садоқатли дўстлар бўлиш бахтини тилайман.

Ватан туйғуси

Ватанга муҳаббат ҳаётдаги биринчи даражали вазифа сифатида тилга олинади. Бу муҳокама талаб этмайдиган ҳақиқат. Лекин ота-онаси, қариндошлари, дўстларига муҳаббати бўлмаган одамдан Ватанга муҳаббат фазилатини кутиш қийин. Шу боис мазкур мавзуни бу навбатда ўрганамиз.

Бир донишманд айтган экан: «Ватан бир боғдир, Ватаннинг содиқ фарзандлари бу боғни ўз юрак қонлари ила суғормаклари даркордир...»

Ватан боғини юрак қони ила суғормаклик мажозий маънода айтилган. Ўзини Ватан фарзанди деб ҳисобловчи одам бутун тану жони билан бу боғни яшнатиш учун хизмат қилиши керак, дейилмоқчи. Баҳорий озодликка аямажуз хуруж қилгудай бўлса, том

маънодаги юрак қонини тўкмаклик билан ҳам ҳимоя этмоқ зарурати туғилади. Табиат баҳорининг қонунияти барча жойда бир бўлгани каби, Ватан боғини эҳтиётлаш, яшнатиш мажбурияти ҳам барча мамлакатларга хосдир. Яъниким, немислар Олмон диёрини, можорлар Можористонни, инглизлар Англияни қандай авайласалар, биз – ўзбеклар Ўзбекистонимизни ўшалар каби, балки улардан-да юксакроқ мартабада севмоқлигимиз фарздир. Биз бугун тараққиёт бобида айрим мамлакатлардан ортда эканимиз айб эмас, бу ўтмиш жамиятнинг қолоқлиги таъсиридандир. Аммо Ватанга бўлган муҳаббат бобида ортда қолмоқлигимиз мутлақо мумкин эмас.

«Ватан» атамасига улуғлар, донолар турли сифатлар беришган. Улардан аълороқ тарзда сифатламоқни даъво қилмаганим ҳолда онгим қулочи етар даражада фикр билдирмоққа ҳаракат қилиб кўраман. «Ватан – одамнинг киндик қони тўкилган ердир», деган таърифга эътироз билдирмасам-да, айтмоқчиманки, бу шартли бир тушунчадир. Агар туғилган жой тўла маънода Ватан бўлганида эди, Ўзбекистон тупроғида туғилиб ўсган немислар, юнонлар, яҳудийлар, Қрим татарлари ва яна бошқа миллатларнинг вакиллари ота-боболари юртига кўчишмас эди. Хорижда туғилган ўзбеклар эса «Ватан!» дея Ўзбекистонга интилмас эдилар. Демак, Ватан, энг аввало, ота-боболарнинг покиза хоклари ила шарафланган жойдир. «Ватан остонадан бошланади», деган таърифга ҳам бир оз таҳрир киритмоққа эҳтиёж сезамиз: Ватан ҳар бир кишининг ўз қалбидан, виждонидан бошланади. Яъни, ҳар кишининг қалбида Ватаннинг жажжи қиёфаси яшайди. Ватан – биз нафас олаётган ҳаводир. Ватаннинг бир зарраси эканини англамоқ киши учун ифтихор ва шарафдир. Ватанга муҳаббатни жамлай олган юрак фақат Одам боласига хосдир.

Юрак, ўпка, жигар... барча жонзотларда мавжуд. Ҳатто кўзларимизга аранг илинадиган чумоли, чивин-

да ҳам юрак бордир. Бироқ ота ва онага муҳаббатлари чеклангандир – вақти келиб, ота-оналарини унутадилар. Ватан муҳаббати ҳам чеклангандир, туйғу эмас, илмда «шартли рефлекс» деб аталувчи одатдир. Жонзотлардаги «Ватан» тушунчаси ўз уяларини ҳимоя қилиш билангина чекланади. Даф қилаётган кучдан ожиз бўлсалар, бошқа уяга кўчиб яшайверадилар.

Ота-онага, Ватанга бўлган муҳаббат фазилати фақатгина Одам болаларига берилган. Шундай экан, Ватан қадрига етмасликни берилган неъматларга ношукрлик, беписандлик, деб баҳоламоқ ҳам мумкин.

Ватан равнақи – қудратли иқтисодий кучга айланмишдир. Айни чоғда инсоннинг руҳият, маънавият жиҳатдан қудратли қалъага айланмоғидир. Ватан юксалишини ўйламак – бир пайтлар қўлдан кетган ҳуррият ва номусни ўз ўрнига келтиришга ҳаракат этмоқликдир. Энди ўйлаб кўрайлик: ҳуррият ва номусни нима йўқотади? Ноаҳилик. Энди уни нима ўз ўрнига тиклай олади? **Аҳиллик, яқдиллик!** Боболаримизнинг шарафли кунларини, одилона даврларини нима тирилтади? Иттифоқлик!

Бу иттифоқликнинг бир кушандаси бор. Уни «маҳаллийчилик» дейдилар. Маҳаллийчилик миллат равнақини бўғиб турувчи бўғма илондир. Ўз ҳамшаҳри ёки ҳамқишлоғини бошқалардан аъло кўриб, атрофига тўпловчи инсонни нодонликда айбласак адашмаймиз. Маҳаллийчиликнинг зарари миллатчиликдан кўпроқдир.

Бир гуруҳ одам қасида айтмоқ билан овора бўлса, яна бир гуруҳ «қани, нима бўларкин?» деб пайт пойласа-ю бошқалар эса зўр бериб ишлагани билан тараққиётга яқин йўланмайди. Бу ҳол машҳур масалдаги аравани уч ёнга тортаётган нодон жониворларни эслатади. Тараққий топмоқликнинг шарти – бир тан, бир жон бўлиб ишламоқлик.

Ривоят. Подшоҳ оқ мрамрдан ажиб ҳовуз бунёд этибди-ю «Аҳли фуқаронинг ҳар бири эрта тонгда бир

косадан сут келтириб ҳовузга тўксин» деб амр қилибди. Фармонни эшитган бир киши «шунча минг одам орасида битта мен сут ўрнига сув олиб бориб тўксам, ким билиб ўтирибди», деган қарорда сув кўтариб борибди-ю ҳайратга тушибди: ажабки, шаҳардаги бошқа одамлар ҳам айнан шу фикр, шу аҳд билан сув келтирган эканлар.

Ривоятдан ибрат шуки, Ватан билан ўзни бир бутунликда деб ҳис этган, виждони покиза одамда Ватан фойдаси, тараққиёти учун меҳнат қилиш иштиёқидан бошқа нарса бўлмаслиги керак. «Йилларнинг йиғини умр саналмас, Ватанга наф теккан кунинг умрдир», деган мақол бекорга айтилмаган. Донолар Ватан юксалиши йўлидаги хизмати билан шуҳрат топишини «иккинчи умр», деганлар. Киши ўзини Ватанга қанчалар яқин ҳис этса, уни шу қадар жонли вужуд каби аниқроқ ва севиброқ тасаввур қилади.

Ватан тараққиёти ҳавойи тушунча эмас, балки аниқ бир ҳаракатдир, бу ҳаракатнинг асоси ҳар бир одамнинг ташаббусидан бошланади. Сиз – умидимиз юлдузларининг мактабда битта ҳарф ўрганишингиз ҳам, қурувчининг янги иморатга қўйган битта ғишти ҳам, олимнинг илмдаги оламшумул кашфиёти ҳам ана шу ташаббуснинг меваларидир. Эрталаб Ватандан бир нима олиб, шомда ўша битта миқдорда қайтарсак – ютқизамиз, бунда тараққиёт бўлмайди, аксинча, тушкунликка юз тутилади. Демак, олган нарсамизни бирикки эмас, ўн, балки ундан-да кўп ҳисса қилиб қайтаришга интилоғимиз шарт экан. Биз Ватандан ниманидир талаб қиламиз, оламиз ҳам. Аммо бунга юз ҳисса, балки ундан-да кўп қилиб қайтармоқликни ўйламас эканмиз, бу бизнинг ақлимиз заифлигига, диёнатимиз ожизлигига далолат бўлади. Ватандан олганимиз – қарзидир, қарзни эса қайтармоқлик фарзидир.

Мамлакат тараққий йўлини белгиловчи омилар кўп. Шулардан бири ва энг муҳими – Ватан мустақиллигига, шукрларким, эгамиз. Аҳамияти ва эътибори

жиҳатидан иккинчи ўринда турувчи омил – аҳиллик ва иттифоқликни зикр этдик. Учинчиси – маориф, илм олмоқдир. Маърифатпарвар устоз Исмоил Ғаспирали: «Ватанни севмоқ, менингча, унинг маорифи учун қайғурмоқ, унга ёрдам этмоқдир», деганлар. Маърифатпарварлар фақат Ватан равнақинигина эмас, балки ўша дамдаги энг муҳим вазифа – истиқлолга эришмоқлик йўлини ҳам айнан шу маорифда кўрганлар. Илмсиз, жаҳолат ботқоғидаги миллатни озодлик курашига жалб этиб бўлмаслигини англаганлар. «Ўқишдан тўхтаган одам – фикрлашдан тўхтайтиди», дейдилар. Шундай экан, фикрламайдиган одамдан Ватанга қандай наф тегиши мумкин?

«Зиёли ўлмак гоаят мушкул бир нарсадир, – деб ёзган эдилар Мунаввар қори. – Зиёли миллат, Ватан нима эдигини билур ва зиёли миллат учун жонини, молини фидо этар ва миллатнинг тараққийси учун доимо ҳаракат этар. Вақти келганда, миллат учун ўзини ҳалокат вартасина ташламакга муҳайё бўлур. Сизнинг билмагингиз лозимдирки, бизнинг миллатимизга садо ва сўз бирлан зиёли номини олгон инсонлар лозим эмас. Балки, хизмати, ҳаракати, ёрдами ва ҳиммати бирлан зиёли номини олгон инсонлар лозимдир. Йўқ эрса, «миллат», «Ватан», «маданият» – шунга ўхшаш сўзларни билмак билан инсон зиёли бўлмайди...»

Илм олмоқ – ҳар бир муслим ва муслималарга фарз этилганини биласиз. Бизнинг миллатимиз шу фарздан чекинган даврлардан бошлаб таназулга юз тутганини афсус билан бўлса-да, ёдда тутмоғимиз шарт. Аниқки, мусулмон мамлакатлар илм-фанга эътиборсизликлари туфайли тобора ҳолсизланиб бордилар. Бу масалага эътиборни кучайтирган Европа қудрати эса ошиб борди. Айниқса, XIX – XX аср уларнинг доруломон даврлари сифатида тарихга муҳрланди.

Менинг бир танишим бор, уни ўттиз йилнинг нариберисида биламан. Шу вақт мобайнида бирон марта

бўлсин, унинг эгнида хорижда ишлаб чиқарилган кийимни кўрмаганман. Сифатсизроқ бўлса ҳам, фақат ўзимизникини олиб кияди ва буни ватанпарварликнинг кичик бир зарраси деб билади. Саноатимиз юксалиш палласига кирган айни дамларда шундай зарралар ҳам зарурмикин, дейман.

Хорижда истиқомат қилувчи ватандошимиз бир ибратли воқеани айтиб берган эди: Берндаги ресторанда немис ва яҳудий дўстлари билан ўтиришган экан. Газета сотиб юрган йигитча яқинлашганида, яҳудий уни чақириб, Исроилда чиқадиган газетани сотиб олибди. «Сен ибрит тилини билмайсан-ку, газетани нега сотиб олдинг?» деб ажабланибди немис. «Ҳа, афсуски, она тилимни билмайман, бу менинг уятли томоним. Лекин бу газета она Ватанимда чиқади. Уни сотиб олиш билан у ердаги биродарларимга ёрдам берган бўламан», дебди яҳудий. Бу ҳам Ватанга хизмат қилишнинг ўзига хос бир зарраси.

Ўттиз йилча муқаддам Рига шаҳрида бўлганимда ҳақиқий Ватан туйғуси қандайлигига гувоҳ бўлган эдим. У дамларда худди биз каби «совет социалистик республикаси» бўлган Латвияда бир қонун бор экан: айрим саноат моллари фақат шу республика фуқароларига сотилар экан. Бунинг учун харидор паспортини кўрсатиши шарт экан. Бир ригаликдан болалар кўйлагидан олиб беришни илтимос қилган эдим, у менга норози қиёфада қараб: «Мен Ватанимни сотмайман», деди. Бу аввалига майда гапдай туюлган эди менга. Кейин ўйласам, ҳар қандай хиёнат мана шунанга «майда гаплар»дан бошланар экан. Кейинчалик бизда ҳам шунга ўхшаш тартиб белгиланди. Махсус талон жорий қилинди. Талон маошга қўшиб берилар эди. Бу талонсиз ҳеч нима сотиб олиш мумкин эмасди. Яъни четдан келган киши бизнинг республика тобеларига аталган молдан ололмасдилар. Лекин... катта дўконлар атрофида шу талонларни сотувчилар пайдо бўлишди. Бу ҳақда кўп ўйлайман: улар фақат ти-

рикчилик важҳидан шу ишни қилишдимикин? Вақти келса, Ватанни шу тоифадаги одамлар сотмасмикинлар?

Баъзан божхона хабарларини эшитиб, кўриб ҳайратга тушаман. Ўзбекистонликларнинг ўзларига зарур бўлган маҳсулотларни қўшни республикаларга олиб ўтишга уринишади. Ёки у ёқлардаги арзон-гаров сифатсиз маҳсулотларни олиб келиб бизларга қиммат баҳоларда сотишади. Ёки қадимий ёдгорликларимизни четга пуллашади.

Нафс голиб юракда Ватан туйғуси бўлмайди.

Маънавий дунёимизни бузишга хизмат қилувчи нарсаларни хориждан олиб келиб сотиш ҳам шунинг айнан ўзи. Бундайларда жонни фидо қилиш деган юксак туйғуни қўя турайлик, оддийгина «Ватанга меҳр» деган тушунча бормикин? Виктор Гюгонинг «Ватанга доғ тушириш – уни сотиш демак», деган гапи нақадар тўғри! Шоир тили билан айтганда: «Кимда ўз юртига бўлмаса меҳр, у қалбан шикаста, у қалбан мажруҳ».

Жомий ҳазратларидан бир ибрат: қишлоқ этаги туташган тоғда бир гала каклик тонгдан бери чуғурлашишади. Улар учун кенглик, тоза ҳаво, эркинлик ҳар кун байрам эди. Қуёш кўтарилиши билан қишлоқдаги хўрозлар ҳам бошпаналаридан чиқиб, ахлатхоналарни титиб, гурур билан қичқириб қўярдилар. Бу ҳолни кўрган бир каклик қаҳ-қаҳ уриб кулди ва гердайганича ахлат титаётган хўрозга деди:

– Эй кеккайган аҳмоқ! Бир ҳовуч дон учун одамларга асир бўлиб ўтирибсан-а! Шу ахлатхонани ўзингга жаннат деб биласан. Ахлатхонадан қутулсанг-чи!

Шарқнинг улўғларидан ҳисобланган Жомий ҳазратлари бу масални баён қилиб демоқиларки:

– Э инсон! Бу дунёда ўзинг учун энг азиз бўлган озодлигингни бир ҳовуч емишга сотма. Доим озод яша ва озодликни сев! Сен озод қилиб яратилгансан. Бир ҳовуч емишга алданиб, азиз ҳақингни сотма!

Илмдан йироқлашиш – жаҳолат, мамлакат тараққиётининг биринчи душмани бўлса, иккинчи душмани ана шу нафс, бойишга ва фақат бойишгагина интилишдир. «Ватан манфаати» ва «нафс» деган тushунчалар бир-бири билан келиша олмайди. Нафс голиб ерда хиёнат эшиклари очилади. Ингичка игна ҳам, йўғон мих ҳам кўзга кирса кўр қилиши мумкин бўлгани каби, Ватан манфаатининг бир заррасини сотиш ҳам хиёнатдир. Шу ўринда қўполроқ бўлса-да, «Ватан равнақини ўйламайдиган инсон озод мамлакатда яшашга ҳақлими?» деб сўрашга тўғри келади.

Темирми ё бирон маъданми етишмаса, бошқа ерлардан олиб келиш мумкин. Лекин қашшоқ юракда Ватанга муҳаббат, фидойилик ҳисси бўлмаса, бу туйғуларни ўзга юртлардан келтириб жойлаб бўлмайди. Шу боис ҳам ҳар биримиз қалбимизни тарбия этмоғимиз шарт ва демоғимиз керакки: «Ватан, биз сени севувчи фарзандлармиз, бизгина кўтаргумиз ҳар не дардинг бор!»

Ривоят. Яқинда бир дўстимизникига бордик. Ҳовлисига ертўладан қазилган тупроқни уюб қўйган экан. Ҳамроғимиз, Швецарияда яшайдиган ватандошимиз доктор Усмон Жондонга қараб ҳазиллашдим:

– Усмон ака, бунинг тозалигини қаранг, бунақа соз-тупроқ Швецарияда бўлмайди.

Шунда доктор Усмон тупроқ уюмига бир оз қараб турдилар-да, кейин жавоб бердилар:

– Сиз ҳазил оҳангида гапирдингиз, мен жиддий жавоб беражакман. Сиз дедингизки: «Бунақаси Швецарияда йўқ». Мен дейманки: «Бу тупроқ дунёнинг ҳеч ерида йўқ. Чунки бу Ватан тупроғи. Биз мустақиллик кунига етишмай туриб Ватанга келиш бахтидан бебаҳра эдик ва унинг бир кафт тупроғига зор эдик. Ким илож қилиб Ватанга бориш бахтига эришса, биз ундан қимматбаҳо совға-салом олиб қайтишини сўрамасдик, бир ҳовуч тупроқ олиб келишини илтимос

қилардик, сўнг бу тупроқни кўзларимизга суртардик, ўпардик, тўйиб-тўйиб ҳидлардик...

Усмон аканинг бу сўзлари барчамизни бир ажиб туйғуга чулғади. «Ватанни севмоқ – иймондандир» шарафли ҳадисини ёдга солди. Ватанга меҳр – иймондан, иймонсиз одам Ватанини сева олмайди. Кўп тилга олинадиган бу ҳадисни ўрганишга ҳаракат қилсак: уламоларимизнинг айрим шарҳларида дейиладики, Одам Ато ва Момо Ҳаввонинг яралмиш жойлари – жаннат. Демак, одамзотнинг асл Ватани – жаннат ва оқибатда унга қайтилгусидир. Яъни, дейилмоқчиким, унга фақат иймон эгалари қайтурлар. Демак, жаннатни севмоқликнинг маъноси бу дунёда тўғри, ҳалола яшаб, унга қайтмоқликнинг тадоригини кўришдир. Яъни, мукамал иймонга етишмоқликдир. Иймон талаблари эса оз эмас. Шулардан бири Ватанга меҳр-муҳаббат қўйиш.

Агар инсон ҳур бўлмаса, Ватан ичра беватан ҳисобланади. Ватан эркин ва озод инсонлар билан гўзалдир. Дейдиларки, доно ҳаким машриқдаги бир мамлакатга саёҳат қилибди. Бу мамлакат одамларининг бағри кенг, диллари тоза, ниятлари пок экан. Табиат ҳам бу хокисор одамларнинг феълларига яраша она ерларини ҳосилдору, турли хазиналарга бой қилиб яратган экан. Доно ҳаким бу мамлакатни жаннатга қиёслабди-ю, аммо бир жумбоқ бўйича ўйланиб қолибди. Худо бу мамлакатга беҳисоб бойлик берганига қарамай, аҳоли қашшоқ яшар экан. Чунки уларни қўшни мамлакат истило қилиб олган экан. Аҳоли эса «тақдиримизга ёзилгани шу экан-да», деб сабр қилар, озодликка чиқишни ўйламас экан. Доно ҳаким юртига қайтаётганда бу мустамлака ўлка аҳлидан бири «Бизнинг юртимиз қандай экан?» деб сўрабди. «Мен дунё кезиб, сизлардай меҳнаткаш одамларни кўрмадим, – дебди доно ҳаким. Кейин истехзо билан қўшиб қўйибди: – Бахтли халқ экансизлар. Сизлар шундай жаннатмаконда яшаб, ҳақ-ҳуқуқларингизни ўзгаларга

бериб қўйибсизлир. Сизларнинг бахтингиз шундаки, бахтсиз эканлигингизни билмас экансизлар...»

Ҳикоят. Бир куни бўри ҳўкизга деди:

– Ҳой қудратли ҳайвон! Сенга ҳеч тушунолмаман. Нега сен ўзингдан беҳад заиф жонзотга қулсан? Ахир сен одамдан кучлисан-ку?! Нега уларга бўйсунасан? Жуссам кичик бўлгани билан мен одам зотига бўйсунмайман. Ҳар увилаганимда уларнинг тинчини оламан.

Ҳўкиз деди:

– Эй жуссаси кичик ҳайвон! Одам менинг емишимни, ичадиган сувимни беради. Эркалаб, пешонамни силайди. Мен бу яхшиликларини унута олмайман. Шу боис уларнинг хизматини бажараман.

– Эй баҳайбат ҳайвон,-деди яна бўри, – шу катта каллангда менчалик ҳам ақлинг йўқ экан. Уларнинг эркалаб силашлари сени алдамасин. Улар ўз манфатлари учун сени эркалаб силайдилар, сув, ем берадилар. Сен эса пешонангни силаганлари учун бўйинтуруқ остига кирасан. Мен эса ҳеч қачон уларга бўйин бермайман. Эркимни бергандан кўра ўлимни афзал кўраман!

Қиссадан ҳисса шуки, қорин тўқлиги инсонни алдаб қўймаслиги керак. Баъзида бу нарса инсон учун тузоқ бўлади. Қорин тўйиши инсонни бўйинтуруққа солиб, ўзи учун энг қимматли бўлган озодликдан маҳрум этади. Бўйинтуруқдаги инсон ҳам қачондир ўлади, лекин қулликда ўлишдан кўра озодликда ўлмоқлик минг марта афзалдир.

Яна бир ҳикоят. Ўтган замонда Андроклес исмли хушхулқ бир асир Рим зодагонининг қўлидан қочиб, ваҳший ҳайвонлар яшайдиган ўрмонга яширинди. Озодликда яшашни истади. Машаққат ва азобларга чидади. Бир кеча яраланган арслоннинг овозидан ўрмон ларзага келди. Андроклес аввалига қўрқиб кетди. Кейин овоз келган томон юрди. Арслонни топиб, ярасини боғлади.

Кунлардан бир кун Андроклесни тутиб олдилар. Бу онда овчилар арслонни тутиб, ҳукмдорга тортиқ қилдилар. У замонда қочоқ асирларни оч арслонга ем қилдириш одати бор эди. Андроклесни ҳам шундай ўлимга ҳукм қилдилар. Одамлар бу томошадан завқланиш учун тўпландилар. Андроклес ўртага қўйилиб, оч арслон қафаси очилди. Баҳайбат арслон отилиб чиқди-ю, Андроклесга яқинлашганда шашти пасайиб, унинг оёқларига суйкалди. Бундан оломон ҳайратга тушди. Шунда Андроклес уларга қарата бундай деди:

– Эй инсон қиёфасидаги ваҳшийлар! Мана шу ҳайвонга бир мартагина яхшилик қилган эдим. Яхшиликимни унутмабди. Сизларга йиллар бўйи хизмат қилган бўлсам-да, кичик бир айбим учун мени ўлимга ҳукм қилиб, томошага тўпландинглар. Мен озод яшашни истаган эдим, сизлар буни айб деб билдинглар.

Қиссадан ҳисса шуки, киши қанчалик озодликка, ҳурриятга эришса, раҳмдилликка дуч келса, у шу қадар **инсон**лигини ҳис қилади.

Меҳр тушунчаси ҳам ғоят кенг. Ҳаққа, ота-онага, Ватанга... Буларнинг барчалари ажралмас ҳалқалардир. Бир ҳалқа узилиб йўқ бўлса, қолганлари ҳам йўқ бўлади. Бир дарахтни тасаввур этайлик: ўқ илдиз, тана ва шохлар. Ўқ илдизни ёки шохларни кесиб ташлангчи, дарахт яшармикан? Ўз ота-онаси ёки дўстига меҳри йўқ одам «Ватанни севаман!» деб ҳайқирса ҳам ишонмаслик керак. Ўз ота-онасига меҳрсиз одам беғоналарни ҳурмат қилмайди. Ҳақни селмаган одам Ватанга хиёнат қилишдан уялмайди. Жаҳон ардоқлаган машҳур шоир Байроннинг «Ўз юртига меҳри бўлмаган одам бошқа ҳеч нимани сева олмайди», деган гапида беназир ҳикмат мавжуд. Бизга ота-она, қариндошлар... барчалари қимматли ва аржуманд. Шунинг баробарида меҳр-муҳаббат ҳақидаги тасаввуримиз занжири ҳалқалари Ватан тушунчасига муҳассамланган. Ватан учун нафи теккудек бўлса, қайси

виждонли одам унинг учун жон бермоқ талаб этилганида иккиланар экан?

Ватанга муҳаббат тушунчасини икки равишда ўрганиш мумкин. Биринчиси – жисмоний тарзда. Яъни: туғилган жой. Аввалроқ айтганимиздай, бу ҳол барча жониворларга хос. Чумолидан тортиб, филгача ўзи туғилган, емиш ейдиган жойини авайлайди, лозим бўлганида жон-жаҳди билан ҳимоя қилади. Қани, чўп олиб арининг уясини бузишга уриниб кўринг-чи? Иккинчи тушунча – фақат юксак онг эгаси – инсонга хос, руҳий, янада аниқроқ айтсак, маънавий ҳолатдир. Бу ҳолат кўпроқ қалбга, онгга, туйғуга боғлиқ.

Биз Ватанни тинмай мадҳ этишни ватанпарварлик деб ўйлаймиз. Тўғри, мадҳ этмоқ ҳам лозим, аммо бу бир заррадир, холос. Уммонга томизилган биргина томчидир. Донолар айтадиларки: «Ватанпарварлик – номусли ва назокатли туйғудир. Муқаддас сўзларни эҳтиёт қил, шамолга совурма. Ватанга муҳаббат хусусида дуч келган ерда офиз кўпиртирма, яхшиси унинг фаровонлиги ва қудрати йўлида индамайгина меҳнат қил». Баъзи биродарларга ҳайрон қоламан: кундузи бирон минбарга чиқиб олгудай бўлса баландпарвоз гапларни қалаштириб ташлайди, оқшомда эса чойхонага чиқса, ношукрчилик дарвозаларини ланг очиб, майда гапларни кавлаштириб ўтиришдан уялмайди. Донолар таъкидлаган номусли ва назокатли туйғудан бебаҳра бундай кишиларнинг минбардаги гаплари шунинг учун тингловчилар қалбига етиб бормаиди, шунинг учун ҳам ҳиссиз ва тузсиз бўлади.

Ватанга меҳр-муҳаббатли бўлиш – гоят чидам, гоят юксак онг талаб этувчи ўзига хос илм ва буни эгаллаш ҳам бешикдан бошланмоғи ва оқибат сўнгги нафасга қадар давом этмоғи лозим. Ватанпарварлик – Ватанни севмоқликни англатса, бу илмни эгаллаган киши Ватанга жонини атаган комил инсон мартабасига етган бўлади. Файласуф Гегел айтганидай, «Маърифатли халқларнинг ҳақиқий жасорати Ватан йўлида қурбон

бўлишга тайёр эканликларида акс этади». Мана шу нуқтадаги фарққа диққатни жалб этайлик: Ватанни севаман, деб юрувчилар кўп. Аммо ҳамма ҳам Ватанга жонини фидо қилишга тайёр турмайди. Ватанга меҳр ва муҳаббат мавҳум тушунча бўлмай, балки **ҳақиқий маънавий туйғудир**. Яъни, ватанпарварлик – Ватанга меҳр қўйишдангина иборат эмас, балки Ватан билан ўзни бир бутунликда кўришдир. Унинг яхши-ёмон кунларида асқотишдир.

Биз – ҳар биримиз Ватанни севамиз, чунки Ватан – биз нафас олаётган ҳаводир. Дунёда «Ватанни севмак» деган тушунчадан ташқари «Ватан билан ғурурланмак, фахрланмак» деган тушунча ҳам мавжуд. Зеро, бу икки тушунча бир-бирисиз яшай олмайди. «Киши ўзининг етти аслини (яъни ўтган етти аждодини) билиши керак», дейишади. Хоссатан шундай. Омматан эса киши ўз Ватанининг тарихи, улуғлари билан яхши таниш бўлиши, кимларнинг вориси эканини билиши керак. Шоир Фафур Фуломнинг 1949 йилда «бизларни «қабил» деб атаган» инглиз лордига жавоб тарзида ёзган ажиб шеъри бор:

*Қадим ўзбек халқисан, асл Одам авлоди,
Миср эҳромларидан тарихинг қарироқдир.
Хоразмнинг ҳар гиштида – боболарнинг ижоди,
Англо-саксонлардан анча юқорироқдир.
Бизда логарифманинг мушкул муаммолари,
Қўлдаги бармоқлардай оддий қилинганда ҳал,
«Олий ирқ» даъвогари, Черчилнинг боболари
Ҳатто санай олмасди ўн бармоқни мукамал...*

Ўзбекистоннинг фазилатларини бўрттириш шарт эмас. Бу халқ рўйи заминнинг тарихини бойитишга, маънавий оламининг ривожига беқиёс даражада улуғ ҳиссасини қўшиб келган ва бундан сўнг ҳам шундай бўлажак. Оталарнинг бугунги кундаги вазифаларидан бири – улуғларни таниб, улар билан фахрланиш ҳис-

сини фарзандлар қонига сингдирмоқликдир. Шу ўринда яна бир вазифани ҳал қилишимиз керак бўлади: ўтмиш билан фақат фахрланибгина қолмай, Ватан равнақи учун улуғлар аънанасини давом эттиришга масъул эканимизни унутмай, шунга яраша ҳаракат қилишимиз шарт. Ўзбекистон, яъни Ватан ҳар биримизсиз кунини кўравериши мумкин. Беш-олти ёки неча юз, ҳатто минг кишисиз ҳам яшайди, келажаги пойдеворини қураверади. Аммо биз – биронтамиз Ўзбекистонсиз яшай олмаймиз. Ким Ватансиз яшаш мумкинлигига ишонса – у аҳмоқдир. У хору зордир. Ўз юртидан юз ўтирганлар, энг аввало, ўз виждонларидан юз ўтирган бўладилар. Ўз юртини севмаган, сева олмаган одам ҳатто ўзини ҳам сева олмайди, оқибатда эса ўзидан ўзи нафратланади. Бу кунларимизда бахтини чет мамлакатлардан излашга иштиёқмандлар кўриниб қоляпти. Хорижга бориб, азобланаётганлар ҳақида эшитиб турибмиз. Лекин чет элга бориб бойиб қайтган кишини ёки ақду фазли ила дунёга танилган одамни ҳали кўрганимизча йўқ. Ҳазрат Навоий айтганларидай, «Фурбатда ғариб шодумон бўлмас эмиш...» Мирзо Бобурнинг қалб яраси гўё ҳали ҳам битмагандай: «Ўз юртни қўйиб Ҳинд сори юзландим, ё Раб, бу не **юз қаролик** бўлди...»

Ривоят. Қадим замонда бағдодликлардан бири чўлда йўлдан адашди. Оч-наҳор, юпун қолди. Ниҳоят, бир куни узоқдан қора жундан тўқилган бир чодир кўринди. Бағдодликнинг юраги севинчдан ҳалқирди. Ҳолдан тойганича чодирга етиб келди. Ундаги аёл но-чор йўловчини очиқ чеҳра билан қаршилади, ҳордиқ чиқариши учун жой берди.

– Э меҳрибон аёл, жуда чанқадим, сув борми? – деб сўради йўловчи.

Аёл унга бир коса сув берди. Сув илиқ, бунинг устига шўр эди. Мусофирнинг оғзи куйгандек бўлиб, баттар қийналди. Шу аснода ўз шаҳрини эслади: «Оҳ, Бағдод, оҳ! Қандай диёр экансан, энди қадрингни билдим!»

– Э меҳрибон аёл, сен ҳеч Бағдодни кўрганмисан? – деб сўради у.

– Кўрмаганман. Туфилганимдан бери ҳаётим шу чўлларда ўтяпти. Биз доим шу сувни ичамиз. Эрим овга кетган, чўлдан каламушми, калтакесакми тутиб келтирса, қорнингизни тўйдириб оларсиз, – деди хотин.

Бағдодлик бунни эшитди-ю, дили яна фарёд қилди: «Оҳ Бағдод! Қандай муборак шаҳар экансан, билмай юрган эканман мен нодон!» Хаёлидан шу фиғон ўтди-ю, ўзини овутиш мақсадида аёлга она шаҳрини мақтай кетди:

– Э меҳрибон аёл! Бу жойларинг жаҳаннам экан. Бу ерда қандай яшаяпсанлар, ҳайронман! Бағдоднинг ғоят латиф ҳавоси, боғлари, оқар сувлари... анвойи турли неъматлари бор. Бу ерда эса ҳатто майса ҳам ўсмайди. Жаҳаннам каби оловли бир қум дарёси ичида турасан. Агар истасангизлар, сизларни Бағдодга олиб кетайин, ўша ерда роҳатланиб яшанглар.

Бир оздан сўнг аёлнинг эри овдан қайтди. Аёл эри келтирган чўл каламуши билан калтакесакни сўйиб, иссиқ тошларнинг устига қўйиб пиширди. Мусофирни ҳам бу таомга таклиф этдилар. Бағдодликнинг кўз ўнгида шаҳрининг гўзал боғлари, қўй гўштидан пиширилган кабоблар, ширин сув гавдаланди, кўзлари алам ёшларига тўлди. Бўғзини куйдирган шўр ва илиқ сувни ичаётганида, ёқимсиз емакларни чайнаётганида «Оҳ Бағдод, оҳ! Қандай гўзал диёр экансан!» деб ичида нола чекиб, афсусланарди.

Эр-хотин меҳмонга чодирдан жой қилиб, ўзлари ташқарида ётдилар. Шунда хотин эрига деди:

– Бу мусофир нуқул «Оҳ Бағдод, оҳ!» деб нола чекяпти. Сиз Бағдодни кўрганмисиз? У ер жаннатга ўхшар эмиш. Бизни таклиф қиляпти, агар чинданам жаннат бўлса, ўша томонларга кета қолсакмикин?

Бу гапни эшитган эр аччиқланди:

– Э нодон хотин, сен унинг гапларига ишонма. Бизнинг жаннатимиз шу ернинг ўзида. Бу ердаги қўнғил

эрки у ерда йўқ. Бу ерда вужуд жафоси бор, аммо ундан-да аълороқ бўлган ҳуррият ва кўнгили сафоси ҳам бор. Сен ўз аҳволингдан мамнун бўлмагунингча, жаннатга кирсанг ҳам роҳат топа олмайсан.

Қиссадан ҳисса шуки, ўзи яшаётган жойнинг қадр-қимматини тўла англаб етмайдиганлар ҳам бор. Бундайларни тақдир фалокатларга, фожиаларга дуч қилгандагина, яшаган жойларининг қадрини ҳис қила бошлайдилар. Деганларки: «Ўзга юртнинг подшоси бўлгандан кўра ўз юртинг гадоси бўл».

Инсоннинг бахти тасалли топган еридадир. Кўнгили тасаллисиз қолган пайтда киши саройда турган бўлса ҳам, у таскинга муҳтож бўлади. Шу боис орифлар кўнгили сафосини вужуд жафосидан устун қўядилар. Мавлоно Румий дедиларки: «Қудуқ тубида вужуд жафоси, лекин кўнгили сафоси бор. Халқ орасида вужуд сафоси, лекин кўнгили жафоси бордир».

*Тавоф қилгин ўйнаб-ўсган ерингни,
Ўз халқингга тўккин манглай терингни.
Ҳар нарсадан мусофирлик ёмондир,
Ўзга элда дўстга айтма сирингни.*

Бир одам суҳбатда дедими, «Мабодо уруш бўлса-ю, мени аскарликка чақирсалар бормайман. Нега энди мен боришим керак? Мен жангга кетайину, бунда қолганлар айш-ишрат қилиб юраверсинларми? Мен анойи эмасман, урушга борадиган аҳмоқ йўқ...» Бу гапни бир дўстимга айтган эдим, у дедими: «Бундай фикр бир кишининг қаноати эмас. Бу гап Ватан ва миллатга нисбатан ичида озми-кўпми хиёнат фикри бўлган кишиларнинг оғзидаги сақичдир. Сен буларнинг биттасига дуч келибсан...»

Тилимизда оҳангдош, аммо маъно жиҳатдан зид сўзлар кўп. Шулардан бири – «диёнат», яна бири эса «хиёнат». Қаранг, фарқи биттагина ҳарфда. Масофа жиҳатидан ҳам яқинлиги бор. Диёнатсиз одам ёмон

йўлга бир қадамгина қўйса, хиёнат оламига кириб қолганини ўзи ҳам сезмай қолади.

Ҳазрат Навоий айтмоқчи:

*Барча хиёнатни диёнат этиб,
Барча диёнатни хиёнат этиб...*

Шунисидан Худо асрасин!

Ҳар бир ватандошнинг энг асосли, энг муқаддас вазифаси Ватанни севиш ва унга ҳаётининг сўнги дақиқаларигача хизмат этишдир. Ватанимизга бўлган муҳаббат ва ҳурматимиз ҳеч бир нарса билан ўлчана олмайди. Ватанга муҳаббат тарбиясини оила қучоғидан бошлаш лозимдир. Биласизки, кичик болаларда Ватан тасавури торроқ бўлади. Яъни, улар учун Ватан – она қучоғидир. Болалар ўз оилаларини сева-сева Ватанни севишни ўрганадилар. Чунки оила муҳити Ватан муҳитининг асосини ташкил этади. Ватан муҳити дастлабки озиғини, дастлабки қувватини оила қучоғидан олади. Силаи раҳм фазилати камол топган оиладан Ватанга хиёнат қилувчи чиқмайди. Оила аъзолари орасида нақадар қувватли боғланиш ва муҳаббат бўлса, Ватан муҳаббати ҳам шунчалар қувватли ва мустаҳкам бўлади. Ўз оила аъзоларига нисбатан хайрли туйғуга эга бўлмаган, уларга фидокорлик қилишни билмаган бир киши Ватанга ҳам фидокорлик туйғуси билан туйғулана олмайди. Шундай экан, оила муҳити Ватан муҳитининг бошланиши, биринчи босқичи эканини бир нафас ҳам унутмасак бас.

ИККИНЧИ БЎЛИМ САОДАТ САРОЙНИНГ КАЛИТИ

Бахтиёрлик ичра сен...

Инсон бахтиёр бўлиш учун яралган. Киши дунёда бой бўлиш учун эмас, балки бахтли бўлиш учун яшайди. Зотан қуш парвоз учун, инсон эса бахтиёр бўлиш учун яралгандир. Шунинг учун ҳам катталар ёшларни дуо қилишганда, энг аввало, бахт тилайдилар.

Бахт нима ўзи? Унинг ўлчови, миқдори борми? Кимни бахтли, кимни эса бахтсиз деймиз?

Инсоният бу саволларга минг йиллардан бери жавоб излайди. Ягона жавоб эса йўқ. Дунёда неча миллиард одам яшаётган бўлса, бахт ҳақидаги тушунча ҳам шунчадир.

Умидимиз юлдузлари, сиз билан каминанинг бу масаладаги қарашларида фарқ бўлиши табиий. Шу боис мазкур боб шунчаки суҳбат бўлмай, баҳслашув даврасига айланмоғи ҳам эҳтимолдан холи эмас. Аввалги суҳбатларимизда кўрилган масалаларга амал қилмоқлик – бахтиёрликнинг пойдеворини, ўзгачароқ таъбир билан айтсак, ўқ илдизни ташкил қилади. Энди кўриладиган мавзулар эса бахтиёрлик дарахтининг жонбахш шохларидир. Дарахтни ўқ илдизсиз ёки шохларсиз тасаввур қилиш қийин. «Ўқ илдиз»дан «жонбахш шохлар»га ўтишдан аввал бахт ҳақидаги умумий тасаввуримизни жамлашни ният қилдим.

Соддароқ айтсам, инсон ўзини муҳофаза этишга ҳамда бахтиёр бўлишга интилувчи таъсирчан, сезгир, ақли ва фикрловчи мавжудот саналади. Тўла-тўқис бахт одамзотга насиб бўлувчи юксак даражадаги ҳузур-ҳаловатдир, бахтсизлик эса юксак даражадаги мусибатдир.

Ҳузур-ҳаловат дейилганда фақат моддий маъно англашилмаслиги керак. Агар ҳузур-ҳаловат фақат

нафсни қондиришдангина иборат бўлса, емиш топган жониворларнинг барчасини бахтли, оч қолганини бахтсиз, дейишимизга тўғри келади. Биз жониворларда шундай тушунча, туйғу бор ёки йўқлигини билмаймиз. Фақат бордир, деб тахмин қиламиз ёки «йўқ» деб инкор этамиз. Бизнингча, жониворларга хос бўлган бахтлилик ҳам фақат қорин ғамига бориб тақалмайди. Масалан, уйда боқилаётган итга эгаси томонидан ташланган суяк бахтли ҳолат саналса, эркни ҳеч нарсага алмашмайдиган бўри учун (аввалроқ баён қилинганидай) бу бахт эмас, балки бир хорликдир. Эгаси ташлаган бир ҳовуч донга қаноат қилувчи хўроз катта туғилиб, катакда жон беришни, эҳтимол, бахт деб ҳисоблар. Чўққида туғилиб, осмонда эркин парвоз қилишга ўрганган бургут учун эса бу тубанликдир. Аслида Аллоҳ барча жониворларни эркин қилиб яратган. Фақат айримлари эркларини емишга алмашганлар. Буларни биз «уй ҳайвонлари» деймиз. Эркни ҳар нарсадан аъло қўйганларини эса «ёввойи ҳайвонлар» деб атаймиз. Демоқчиманки, бахт тушунчасининг моддий томонидан кўра, маънавий томони ортиқроқ. Агар фақат моддий томони билан чеклансак, барча камбағаллар бахтсиз, бойлар эса бахтли деган маъно келиб чиқади. У ҳолда «Мерседес» каби автомашиналарда юрувчи кимса дунёдаги энг бахтли инсон, тикин автобусда хизматига шошаётган одам бахтсизми? Балки аксинчадир? Автобусдаги одам кўнглида ҳаловат бор. Уни бойлигини йўқотиб қўйиш хавотири таъқиб қилмайди. Ўтмиш донишмандлар шу боис ҳам Аллоҳдан руҳ ҳаловатини истаб, бойлик бермагани учун шукрлар қилганлар. «Мерседес»да юрувчи биродарларимиз каминадан ранжимасинлар. Мен уларни айбламоқчи эмасман. Ҳалолдан топган бўлсалар, бахтли кунларида буюрсин. Лекин бунинг роҳати мавжудлиги баробаринда хавотири ҳам бор-да. Агар автомашина бузилиб қолса ёки ўғирланса, ёки бирон фалокатга учраса, улов эгасининг кўзига дунё тор бўлиб

кетиши аниқ-ку? Кимки «пулни – бахт, бахтни эса – пул», деб ўйлаётган бўлса, демак янглиш ҳаёт кечириётган экан. Аммо моддий бойликни бутунлай инкор этиш ҳам дуруст эмас. Тўғри, бойликсиз яшаш мумкин. Бироқ, фаровонлик – бахтиёр яшаш учун зарур шартлардан бири ҳисобланишини инкор ҳам этолмаймиз. Мен бу ўринда фақат ҳалоллик билан топилган бойликни назарда тутяпман. Ҳаром йўл билан топилган бойлик фаровонлик эмас, аксинча, ҳасрат бўлгани туфайли масъудликка бегонадир.

Дуоларимизда кўпинча бахт ва саодат тилаймиз. Бахт нима? Саодат-чи? Иккаласи бир маънони англатадими? Йўқ. Бахт – торроқ маънодаги тушунча. Ҳар бир одам бахтли бўла олиши мумкин. Биров йўқотган минг сўмини топиб олса, ўзини бахтли ҳис қилади. Бошқа биров набира кўрган куни ўзини дунёдаги энг бахтиёр инсон деб ҳисоблайди. Одамлар ўзлари учун кутилмаганда бахтли бўладилар. Саодат эса Аллоҳнинг раҳматига, марҳаматига етишмоқликдир. Саодатга пул топиб олган каби етишилмайди. Гўзал хулқ ва бошқаларга яхшилик қилиш саодат саройининг калитидир.

Бир одам ўзини ғоят бахтли ҳисобларди. Чунки унинг «суянган тоғи» бақувват эди. Бу «тоғ»ни умри боқий деб биларди. Тоғ жилғаларидан оқиб келаётган бойлик оқибатда денгизга айланади, деб умид қиларди. Чинакам тоғлар емирилиб кетадиган бу фоний дунёда ўзини тоғ фаҳмлаб юрган одам қуламайдими, емирилиб йўқ бўлмайдими? «Суянган тоғи» қулагач, ўзини бахтиёр санаб яшаётган одам гангиб қолди. Нима бўлди, бахт қуши учиб кетдими? Дунё – ажаб-товур, бировнинг «суянган тоғи» қулагани ҳамон бошқа бировнинг шундай тоғи қад ростлайди. Аввалги «тоғ» паноҳидаги одамга «янги тоғ» яқинида ўрин йўқ. Энди у ўзини энг бахтсиз ҳисоблайди ва икки ўртада бахт учун кураш бошланади. Дунёвий фалсафада «Бахт – курашдан иборат», деган фикр бор. Аммо баён

этилаётган ҳолатдаги курашнинг бахтга сира алоқаси йўқ. Бунда курашнинг номигина «бахт учун». Ҳақиқий номи эса: «нафс бандаларининг кўпроқ емоқ ва ичмоқ учун олишуви». Бу курашда кимдир енггандай бўлади. Галаба нашидасини сургандай ҳам туюлади. Бироқ ҳақиқат шуки, бу олишувда ҳеч ким, ҳеч қачон ғолиб бўлмайди. Ҳар икки томон ҳам мағлубдир, хордир, ҳақирдир.

Бахт – **фақат** бойлиқда, деб ҳисобловчи кимсада, албатта, кибр мавжуд, бахиллик мавжуд, хиёнат, риё... мавжуд. Бу ёмон хулқлар эгаси ўзини бахтли санаши, саодатга етишмоқни умид қилиши ғоят кулгили, ҳатто ачинарли эмасми?

Бу дунёда ҳамма нарса бир-бири билан чамбарчас боғланган. Бу боғлиқликни баъзан кўрамиз, баъзан эшитамиз, баъзан эса сезамиз. Баъзан эса тасаввуримизга сиғдиrolмаймиз ёки бефарқ қараймиз. Шулардан бири – «бахтлиман!» деймиз-у, ёлғиз ўзимиз бахтли бўла олмаслигимизни англаб етмайдиган пайтлар ҳам бўлади. «Нақадар бахтсизман!» деб нола қиламиз-у, бахтсизлигимизга бошқаларнинг ҳам шерик эканини ўйлаб кўрмаймиз. Масалан, ўн кишидан иборат оилада бир одамга бахтсизлик ёпишса, қолган тўққизтасини четлаб ўтолмайди. Биттаси бахтиёр бўлса, қолган тўққизтаси ҳам бу масъудликдан озми-кўпми баҳраманд бўлади. Чунки бахтсизлик битта одамнинг айби билан келмайди, бу ташвишда қолган тўққизтасининг ҳам ўзи билган ёки билмаган ҳолда ҳиссаси мавжуд. Бахтга эришишда ҳам шундай. Биз таомни ошпаз пиширганини кўрамиз ва унга раҳмат айтамиз. Ҳолбуки, пишган таом – ошпаз томонидан бажарилган энг сўнгги ҳаракат маҳсули. Дастлабкиси эса ерни шудгор қилган, уруф қадаган деҳқоннинг заҳматидан бошланади. Лаганга сузиб берилган паловда юзлаб одамларнинг хизмати борлигини камдан-кам ҳолларда ўйлаб кўрамиз, янада камдан-кам ҳолларда уларни дуо қиламиз. Ҳаётда бирон ютуққа эришсак, дей-

лик, мансаб эгаси бўлсак ва буни бахт деб ҳисоблаб қувонсак, шу мансабни бизга раво кўрган акахонимиздан миннатдор бўламиз. Назаримизда бу бахтни бизга айнан шу акахон ўз хазиналаридан чиқариб бергандай туюлади. Шу мансабга эришишда бизга биринчи ҳарфни ўргатган муаллимнинг ҳиссаси борлигини ҳеч ўйлаб кўрамизми? Тижоратда омадимиз келган пайтда карра жадвалини ўргатган устозни эслаймизми? Агар шуларни ўйласак, биродаримизнинг бахтли бўлишига ҳисса қўшиш учун рағбат қилишимизга тўғри келади. Чунки бировнинг бахтимиз учун қўшган ҳиссаси биз учун қарздор ва бу қарзни ўзгаларга хизмат қилиш билан уза олишимиз мумкин. Уларга шунчаки миннатдорчилик билдириб қўйиш ёки дуо қилиш билан қарздан қутула олмаймиз. Бахтсизликда бошқаларнинг ҳиссаси мавжудлигини англагач, биз туфайли кимнингдир бахтсиз бўлиб қолишидан ўзимизни сақлашимиз керак. Бахтсизлик дарахти сув ичадиган булоқлар кўп атрофимизда. Хиёнат, тухмат, ифво, чақимчилик, ғийбат... Бахтсизликка учраган кишига етти ёт бегона одам хиёнат қилмайди, нотаниш инсон тухмат ботқоғига ботирмайди. Бу бадкирдорликлар яқин кишиларидан чиқади. Виждонсиз одамгина бировнинг бахтсиз бўлишини истайди ва бу илатидан ўзи роҳатланади. Бир одамни кимдир бахтсизлик чодирига чирмаб, ўз йўлидан олиб ташлашга уринади. Муддаога етгач, ўзини бахтли санайди. Бу нодон билмайдики, бировнинг бахтсизлиги эвазига киши ҳеч қачон бахтли бўла олмайди. Бошлиғига тухмат қилиб, уни жилдирган одам амал курсисига ўтиргани билан қанча вақт ўзини бахтли деб ҳисоблаб юради. Охири оқибат ўзининг ҳам тухматга учраб, амалдан ажрагунига қадарми? Эҳтимол, бахтсизлик унга илгарироқ бошқа бир сабаб билан даф қилар? Тижоратда шеригига хиёнат қилиш эвазига катта фойда олган одамнинг бахтли кунлари шу бойлиги туғалунча давом этармикин?

Бировнинг бахтга эришуви ёки бахтсизликка гирифтор бўлишига қўшадиган ҳиссамиз моддий ва маънавий томондандир. Моддий томони маълум. Маънавий томони эса бундай: агар адашган дўстимизни яхшиликка даъват этсак, бахт қасрига фақат виждон ва яхшилик йўли орқали борилажагини англата олсак, демак, бахтга эришувига ҳисса қўшибмиз. Яхшиликдан нари йўлларда тентираётган кишига бефарқ қарабмизми, демак, унинг бахтсизлигига шерик бўлибмиз.

Одам боласи ўзгалар бахти учун хизмат қилсагина ўз бахтини топа олади. Бировнинг шодлиги ва бахти учун қанчалик хизмат қилса, ўзи ҳам шунчалик бахтга даъвогар бўлиши мумкин. Энг бахтиёр киши ким? Иложи борича кўпроқ одамларнинг бахтли бўлишлари учун хизмат қилган одам эмасми? «Мен бахтли инсон бўлишни истайман, қолганлар билан ишим йўқ», дейиш нодонликдир. «Ён-атрофимдагилар бахтли бўлмагунларича менга бахтиёрлик шоҳсупаси насиб этмагай», демоқлик эса доноликдандир. Билмоқлик шартдурки, бировнинг бахтсиз бўлишини истаган киши, олдинроқ бахтсизлик жарига ўзи қулайди. Бу жарда умрбод қолиб кетмас, бир куни чиқар, аммо пешонасидаги лаънат тамғаси сира-сира ўчмагай. Инсон нима учун азизу мукаррам саналади? Ўзгаларнинг бахтсизлигини ўз бахтсизлиги деб санагани учун эмасми?

Устозимиз Асқад Мухтор ёзган эдилар:

Мухбир келар: «Бахтлимисиз?» эмиш.

Қандай бахт? Ўзимга алоҳидами?

Алоҳида уй бор, алоҳида идиш...

Одам қайда яшар, овлоқ уйдами?

У қабрдагина одамзотдан гайри,

Тирикмизки, олам ҳаммамизга бир.

Ҳақиқат йўқ кимсага айри,

Алоҳида бахт ҳам дунёда йўқдир.

Баъзилар зиммаларидаги ҳаж фарзини адо этадилар. Албатта, бу улуг бахт. Баъзилар ҳар йили ҳаж қилдилар. Буни ҳам бахт деймиз. Уларга эътирозимиз йўқ. Лекин шундай саодатли кишилардан бирининг яқин қариндоши ёки қўшниси шундай бахтга муҳтождир. Бу ҳолга қандай қараймиз? Аслида мўмин учун фарз – бир марта ҳаж қилиш. Дейлик, саодатли биродаримиз икки мартами ё уч мартами боргач, кейинги сафарига мўлжаллаган маблағини муҳтож қариндоши ёки қўшнисига берса-чи? Ўз саодатини муҳтож биродари билан баҳам кўрган одам энг бахтли одам эмасми?

Бахтни баҳам кўришни ҳам баъзан нотўғри тушунамиз.

Воқеа. Бир одам тўй қилаётган экан. Дўсти беш минг доллар сарф этиб, номи чиққан ашулачини бошлаб борибди. Ашулачи бир соатгина хизмат қилиб кетгач, тўй эгаси дўстига «Мени бағоят бахтиёр қилдинг», деб миннатдорлик билдирган.

Савол туғилади: киндигини очиб олиб, беҳаё қилиқлар билан қўшиқ айтган ашулачи шу тўйга келмаса, тўй эгаси бахтсиз бўлармиди? Дўст беш минг доллар эвазига чиндан ҳам бахт инъом этдимиди? Бемаънилик! Бахтни биз нақадар саёз тушунамиз! Тўй эгаси ўша ашулачини ўзи таклиф қилиш имконига эга бадавлатлардан эди. «Ҳотамтой» эса камбағал дўстининг тўйига бунчалик ҳиммат кўрсатмайди. «Бахт улашув» деб номланаётган бу ҳаракатда кибр, риё, ҳатто фисқу фужур каби иллатлар мавжуд. Савоб эса йўқ. Агар ўша ашулачига сарф қилинган пулнинг ҳаммасини эмас, ақалли бешдан бирини қайсидир камбағал оилага сарф қилганида ўзгаларни бахтиёр қилиш ҳақида гап юритсак арзирди. Қўшниси ёки қариндоши тўй қилишга қурби етмаслиги сабабли қизига келаётган совчиларни турли баҳоналар билан қайтариб, эзилиб юрган кезларда беш минг долларни ҳавога сочган одам Қиёматдаги ҳисоботини ўйлаганида охиратда эришилажак чин ва боқий бахтга етишган бўлармиди. Ҳозир наза-

рида шу тўйга келганларнинг барчаси унга тасанно ай-тишяпти, шу боис ўзини бахтли санаяпти. Аслида эса ундай эмас. Одамнинг бахти орзу ва тамаларига қараб бўлади. Энг тамагир одам – бахти энг оз одамдир.

Ғазолий ҳазратлари дебдиларким: «Бир кишининг тижорати охират тижоратига монелик қилса, бундай киши бадбахтдир. Бечорадир. Бу бир тандир учун бир хум олтин берган кабидир».

Нима учун айрим одамларга бадбахтлик саодат бўлиб кўринади? Катта ёшдагилар бу ўринда шайтон ҳийлаларини унутиб қўйяптилар. Шайтон хунук қиёфали бадбахтликни безаб, пардоз қилиб, банданинг кўзига гўзал ва мафтункор қилиб кўрсатмайди-ми? Кўрсатади! Иймони заиф банда пардоз ортидаги хунукликни кўра олмайди. Саробдан умид қилгани каби унга интилаверади. Шайтон кирдикорларини телевизорда кўрсатилаётган тўкин дастурхонга қиёслаш мумкин. Киши дастурхонга маҳдиё бўлади, кўзлари ўйнайди. Аммо оламан, деб қўл узатганда тасвир йўқолади. Шайтон иши айнан шундай эканлигини билмайдиганлар ҳам бор.

Бундай кишиларга Анас ибн Молик (р.а.)нинг бу сўзларини ўқиб, ёдлагач, ўқиб олишларини тавсия қилган бўлардик: «Бадбахтлик тўртта: кўзнинг қуруқлиги, қалбнинг қаттиқлиги, орзу-ҳаваснинг узунлиги ва дунёга ҳирс қўйиш». Ашулачининг бир соатлик хизматига беш минг доллар сарф қилган кишида шу тўрт иллат мужассам бўлгани учун ҳам уни «бадбахт» дедик.

Қалби соғлом одамгина бахтли бўла олишини биламиз. Қалб саломатлиги нима? Ишемик хасталиклардан холи бўлишми? Тўғри, бу жисмоний саломатлик ҳам зарур. Лекин руҳи хаста одамнинг жисмоний жиҳатдан саломат бўла олмаслиги ҳам ҳақиқат.

Бир обид йигит табибдан сўради:

– Табиб афандим, сизда гуноҳларни ювувчи ва қалбларнинг дардига даво берувчи дори борми?

Табиб дедики:

– Албатга бор. Аммо бу дорини мен эмас, ўзингиз тайёрлашингиз керак. Сиз энг аввал «**фақирлик**» ва «**тавозелик**» дарахтлари илдизини сиқиб сувини оласиз. Бу сувга «**тавба**» ҳалиласини қўшасиз. Сўнгра сувни «**ризалик**» ҳавончасига соласиз ва «**сабр-қаноат**» гурзиси билан оҳиста эзасиз. Сўнгра уни «**тақво**» қозонига солиб, устига «**ҳаё**» сувидан қуясиз. Сўнгра қозонни «**меҳр-муҳаббат**» оташи билан қиздирасиз ва ундаги нарсани «**тавба-шукр**» қадаҳига соласиз. Қадаҳни «**ражо-дуо**» шамоли билан совутганингиздан сўнг ажойиб дори ҳосил бўладики, уни «**ҳамду-сано**» қошиғи билан ичгайсиз. Агар сиз бу амалиётни тўлиқ бажарсангиз, албатта, бу дунё ва охирадаги барча дарду балолардан фориф бўлиб, икки дунё саодатига етишасиз.

Шу ўринда бу дунёнинг имтиҳон дунёси эканини яна ёдга олиш керак. Бу имтиҳон бизни билиш учун эмас, бизни ўзимизга билдириш учундир. Чиндан ҳам шундай: имтиҳон қилувчи бизни яхши билади. Биз ўзимизни билмаймиз. Ўзни билиш имтиҳонидан ўтган одамни чинакамига масъуд десак арзийди. Бу имтиҳондан ўтганлар бошига қўнган бахт қуши учиб кетмайди.

Ҳаётда баъзи кишиларга нисбатан «бахтини қувиб юрибди», деймиз. Чиндан ҳам шундайми? Бахтни қувиб юриб, сўнг тутамизми? Тасаввур қилайликки, бахт билан сўзлашув имкониятимиз мавжуд. Унга хитобан десак-ки:

– Эй бахт! Сени тутишнинг йўли борми?

Эҳтимол, бахт хитобимизга шундай жавоб берар:

– Мен кийикка ўхшайман. Ҳамма ҳам мени тута олмайди. Тутса ҳам узоқ ушлаб туролмайди. Мени қўлга киритган одам қаттиқ ушласагина ундан қочолмаслигим мумкин. Аммо бунинг бир қатор шартлари бор: энг аввало, мени қўлга киритувчи кишининг қилиғи ўзгалар учун ёқимли, қўнгли юмшоқ, тили ширин

бўлиши шарт. Ўзини иллатлардан эҳтиёт қилсин, гурурланмасин, ёвуз ва ярамас ишларга, хусусан, ҳасадга, исрофгарчиликка, ҳийла-ю алдовларга яқин турмасин. У катталарга ҳурматни, кичикларга ширин сўзни раво билсин. Гердайиб, кишиларни оёқ ости қилмаса, ўзидан кичикларга менсимамай қарамаса, феъл-атворини тўғрилиқда тутса яхши. Кимда-ким мана шуларга риоя қилса, мен у билан бирга қоламан. Бўлмаса, кийикдек қочиб кетаман. Унда менга ким ета олади?

Тасаввуримизда гавдаланган кийик қиёфасидаги бахтнинг сўзлари талқини бундай: бахт-саодатни изласангиз топа олмайсиз, қувсангиз тута олмайсиз. Зиммангиздаги инсоний вазифаларни адо этинг – бахтнинг ўзи сизни излаб топади. Инсоний вазифаларни адо этиш учун эса кучли ирода талаб этилади. Ҳа, бизнинг бахтимиз ўз ҳаётимизни идора қилувчи ўз иродамизга боғлиқ. Шу боис бахтиёр бўлишни истаган кимса иродасини тарбия қилиши шарт.

Кимда-ким бахтидан айрилиб қолса, бировлардан айб изламасин. «Оҳ, қанчалик бахти қароман-а!» деб бошини тошларга урмасин-да, зикр этилган шартлардан қай бирини бажармаганини аниқласин. Ва ҳамisha ёдда тутсинким, ўз хоҳиш ва истакларининг чегарасини билмасликдан ортиқ бахтсизлик бўлмайди. Бахт кимгадир кулиб боққудай бўлса, барча орзу-истаклари ақлнинг бандасига айланади. Бахт ундан юз ўтургудай бўлса, ақл унинг орзу-истакларига муте бўлиб қолади. Инсон ҳаётидаги энг аянчли ҳолатлардан бири айнан шудир. Хитой донишманди Лао Цзининг «Оҳ, бахтсизлик! У бахтнинг таянчидир. Оҳ, бахтиёрлик! Унда бахтсизлик яширин», деб ёзиши бежиз эмас. Исталган бахтиёрлик дарахтининг соясида бахтсизлик мудраб ётади. У кутилмаганда уйғониши, талвасага тушиб, бу дарахтни қўпориб ташлаши мумкин. Арасту ҳаким айтмоқчи, бахт-иқбол секинлик билан, бахтсизлик эса тез суръат билан ҳаракат қилади. Чун-

ки бахт пастликдан юқорига чиқишга, бахтсизлик эса чўққидан пастга тушишга ўхшайди. Шу сабабли ҳам «бахтиёрлик ичра сен бахтсизликка учрашдан кўрққин», дейдилар. Яна бир нарса аниқки, ортиқча бахтга интилавериш ҳақиқий бахтни қўлга киритишга тўсқинлик қилади. Бу фикрнинг ҳамда сал илгарироқ билдирилган «ҳар ким бахтни ўз қаричи билан ўлчайди», деган қарашнинг исботи учун бир ҳикоятни ёдга оламиз.

Ҳикоят. Ададсиз мол-дунё эгаси бўлмиш Ҳалаб подшоҳи одилликда ном чиқарган эди. Аммо унинг ёлғиз ўғли энгилтабиат ва қизиққон эди. Подшоҳ қанчалик одил ва оқил бўлмасин, ўғлини чексиз муҳаббат билан эъзозлагани учун унинг раъйдан ташқари иш қилмасди.

Кунлардан бир кун Ҳалабга Мисрдан савдогар келди. Подшоҳ ундан ўғли учун турли матолар сотиб олди. Савдогар кўпни кўрган, дунёнинг иссиқ-совуғини татиб кўрган киши бўлгани сабабли шаҳзода уни гапга тутди. Атрофдаги мамлакатларнинг аҳволи билан қизиқди. Савдогар ҳар бир мамлакат подшоҳининг ўзига хос аҳволдан ҳикоялар сўзлади. Гал Миср подшоҳига келганда унинг ғоятда гўзал қизи борлигини маълум қилди. Бундай соҳибжамол етти иқлимда ҳам топилмаслигини таърифлади. Чунончи маликанинг суратини чизиш учун барча Чин наққошлари ожизлик қилармишлар. «Унинг ҳусну жамоли васфи учун барча араб вассофларининг сиёҳдонларидаги сиёҳ етмайди», деб таърифига якун ясади. Савдогар Миср маликаси васфида шундай муболағалар қилдики, қизнинг ишқи шаҳзоданинг қалбига гулғула солди. Шаҳзоданинг шитобкор қалби, аввал яхшилаб ўйлаб кўрмасданоқ, меҳр-муҳаббат ғавғосига гирифтор бўлди. Бахтга эришмоқликнинг бирдан бир йўли шу маликага етишмоқдир, деб ўзи яратган ҳақиқатга ўзи қул бўлди. Отаси ҳузурига кириб: «Менинг бошимга мушкул савдо тушди. Миср маликасига ошиқ бўлдим.

Агар ўша қизни менга олиб берсангиз жонимни бу тубсиз дарёдан соҳилга чиқаргумдир, йўқса, ҳаёт билан видолашурман», деди.

Ўғлининг қарори подшоҳни анча паришон қилди. У ўзини бевош дарё қаршисида тургандек ҳис қилиб деди: «Жон ўғлим, Миср подшоҳи бизни ўзига тенг кўриб, қуда-андаликка ризо бўлармикан? Ахир бизнинг мулкимиз унинг мулки олдида бир қатра мисолидек-ку?»

Ўғил отанинг гапини эшитишни ҳам истамади. Ёлғиз ўғлининг кўнглини чўктирмаслик учун ота ҳар нарсага тайёр эди. У Миср подшоҳига элчи юборишга қарор қилиб, қимматбаҳо ҳадялар тайёрлади. Қизини ўғлига сўраб, бениҳоя шикастаҳоллик билан мактуб ёзди. Мактубни «Агар бандани бу шарафга мушарраф тутсалар, бу банда ҳам ул зотнинг бандаларидан бирига айланурмен ва жоним сиз улуғ подшоҳнинг инонихтиёридадур», деб якунлади.

Миср подшоси элчиларни қабул қилди. Тухфалардан мамнун бўлди ва дедик: «Мен Ҳалаб подшоҳининг ўғлини куёв қилмоқликдан оранмасмен. Аммо уни мол-мулкдан имтиҳон этишим мумкин. Агар удасидан чиқолса, у ҳолда сидқидилдан жазм қилгани маълум бўлади. Аҳли аёлим «кимки менинг қизимга уйланмоқчи бўлса, олтмиш минг Миср динори баробарида кобин (маҳр) талаб қиламан», деган. Бу борада Ҳалаб подшоҳининг фикрини билсам мурод ҳосил бўлур».

Бу талабдан воқиф бўлган Ҳалаб подшоҳи хазинасидаги барча нақдларини тўплади – қирқ минг динор бўлди. «Ҳозирча хазинамда мавжуд олтинларни юборяпман, ўртамизда аҳд-паймон боғланганидан сўнг қолганини ҳам етказаман», деган мактуб иловаси билан динорларни Мисрга жўнатди. Миср подшоҳи олтинларни қабул қилгач, никоҳга ризолик берди. Маликани Ҳалаб шаҳзодасига фотиҳа қилдилар. Хушхабар Ҳалабга етгач, қизиққон шаҳзода: «Узоқ кутишга,

интизорликка тоқатим йўқ. Бугун барча вилоятларга қўшимча солиқ тайинланг, токи тўласинлар ва олтинларни Мисрга юборайлик», деди. Бу талаб подшоҳни яна паришон қилди ва дедик: «Жон ўғлим, зулмининг оқибати даҳшатлидир. Азбаройи сенинг тўйинг деб минглаб бева-бечораларнинг хонадонини ғам-мотамга қўя олмайман. Бир киши қўнглининг осойишталиги учун юз мингларча кишиларнинг қўнглини ғам-андуҳга тўлдиролмайман. Сабр қил! Токи, одамлардан йиғиб олинадиган солиқ манбаи вужудга келиб, хирожни тўлаш ва молларни йиғиб олиш мавсуми келсин. Ана ундан сўнг, секин-аста мазкур маблағни тўплаб сўнг Мисрга жўнатурмиз».

Шаҳзода оқиллик ва вазминликдан йироқ эди. У ўзининг бахтга етишиш онларини бировларнинг азобланиши ҳисобига тезлаштирмоқчи бўлди. Навқирон ёшлиги ва кучига мағрурланди-да, «Мендайин бақувват ва эпчил йигитга мол топиш қийин иш эканми?!» деб, отасига заҳарли ғазаб ўқларини сочди.

Шаҳзода мукамал равишда отланиб, биёбон томон равона бўлди. Иттифоқо, биёбонда қимматбаҳо моллар ортилган бир карвон Миср сари кетиб борарди. Шаҳзода бу бойликни қўлга киритиш мақсадида карвоннинг дам у, дам бу томонларидан келиб ҳамла қила бошлади. Карвон аҳли орасида Эъзоб Мағрибий исми шижоатли ва жасур бир киши бор эди. У ҳамла қилаётган шаҳзодани кўриб, якка ўзи карвондан чиқди ва у томон от солди. Биринчи ҳамласидаёқ шаҳзодани эгардан олиб, ерга урди. Сўнг шаҳзоданинг қўлларини боғлаб, арқон учини туя бўйнига илдилару йўлларига равона бўлдилар.

Мисрга етишгач, Мағрибий лойиқ туҳфаларини олиб, подшоҳ ҳузурига келди. Миср подшоҳининг саройида Мағрибийнинг эътибори анча баланд эди. Подшоҳ у билан суҳбат қуриб ўтирган пайтда Ҳалаб подшоҳининг чопарлари бир мактуб етказдилар. Мактубда: «Муддатидурки, бандазода ёлғиз ўзи банданинг

ҳузуридан ғойиб бўлмиш. Ўша қолган молларни топиб, подшоҳнинг хизматларига олиб борган бўлса керак. Агар бахти ёр бўлиб, мол топиб, у даргоҳга шитоб қилган бўлса, бизга хабар қилгайлар. Токи, хотиримиз таскин топгай», дейилган эди. Мактуб ўқилгач, Эъзоз Мағрибий англадики, йўлда асир олинган йигит шаҳзодадир. Мағрибий уйига келиб, шаҳзодани ҳузурига чорлади:

– Сенинг бундай журъат қилмоғингга сабаб нима эканлиги менга маълум бўлди. Йўл тўсиб, халойиқнинг молини олиб кетмоқ ҳар қандай яккабош ўткинчининг иши эмас.

– Ёшлик ғурури ва шайтон васвасаси мени шу йўлга олиб кирди. Оқибат, энди сенинг асирингман, – деди шаҳзода афсус билан. – Агар лутф қилиб, молларингнинг омон қолгани шукронасига мени озод қилсанг, камоли хайрли бўлур эди. Агар пул бадалига озод қилишни истасанг, қанча баҳо қўйсанг ҳам майли, мен тилхат берайин. Қайси жойни тайинласанг, пулни ўша ерга ўзим етказайин.

Мағрибий шаҳзодани енгилтаклиги учун маломат қилгач, Ҳалаб шоҳининг адолат соҳиби эканлигини ғоят қадрлашини айтиб, подшоҳнинг ҳурмати юзасидан уни озод қилажагини билдирди.

– Агар сенинг ишинг йигирма минг динар билан битса, сенга мазкур миқдор маблағни бераман ва қарз хусусида сендан тилхат оламан. Ҳалабга қайтганингда менга қайтарурсан.

Шаҳзода Мағрибийнинг бу лутфига ҳадсиз миннатдорчилик билдириб, ҳадяларни қабул қилди-ю подшоҳ ҳузурига йўл олди. Шаҳзода Миср подшоҳига ёқди. Унга сарпо кийдирди-да, тўй ҳаракатларини бошлаб юборди.

Тўйдан аввал келин ва куёвни ясангириб, бир-бирларига кўрсатардилар. Ўша кун шаҳзода шаробхўрликка машғул эди. У сархуш бўлгач, боғ сайрини ихтиёр қилди. Ногоҳ қарасаки, шоҳона ўтов тикилган,

сўраб билдики, бунда малика ясантирилмоқда. Ўтовнинг боққа қараган даричаси бор эди. Унинг кўнгида даричадан ичкарига қараш ихтиёри туғилди. Ҳарамдаги қиз-жувонлар жамоасини таниб олиш мақсадида даричадан ичкари қаради. Бу онда маликанинг кўзи даричадан мўралаётган бегона кўзга тушди. Канизақларга икки шохли илгични келтиришни буюрди. Канизақлар буйруқни адо этиб, илгичнинг икки шохини шаҳзоданинг мўралаётган кўзларига санчдилар. Шаҳзода оҳ уриб йиқилди. Хизматчилар югуришиб келишиб, шаҳзодани минг машаққатлар билан бошқа жойга олиб бордилар. Табиблар муолажаси кор қилмади. Тўй бўлди, аммо шаҳзода орзусидаги бахтга етиша олмади.

Умидимиз юлдузлари, қиссадан ҳисса чиқариш, сиз азизларнинг ўзларингизга ҳавола. Ҳар ҳолда атрофингизда шаҳзодага ўхшаган енгилтабиат тенгдошларингиз йўқ эмас, бор. Уларнинг кўзларини очиш учун биргина ҳикоят етарли бўлармикин? Шу ҳақда ўйлаб кўрайлик. Агар дўстларингизда шундай камчилик сезилса, буни хасталик деб билиб, даволашга бетўхтов равишда киришиш керак. Тўғри, ҳозирги эрка фарзандлар ёлғиз ўзлари карвонга ҳужум қилмайдилар, ўтов даричасидан ҳам мўраламайдилар. Балки бундан баттарроқ, аянчлироқ ҳаракатлардан қайтмайдилар, оқибат эса илгич шохи кўзларига эмас, юракларига санчилади. Мозористонлардаги ёшларнинг қабрларини кўрганимда шулар хаёлимга келади. «Бахт қасрига интилганлари ҳолда нечун бу қора лаҳаддан макон топдилар?» деб ўйлайман. Сиз ҳам ўйланг азизларим, эҳтимол, биргаликда тўғри жавоб топармиз.

Кишининг бахт ҳақидаги тушунчаси ёшига қараб ўзгариб бораверади. Боғча ёшида отаси янги ўйинчоқ олиб берса, ўзини бахтли ҳисоблайди. Бу бахт унинг қувончида кўринади. Дўкон пештахтасидаги чиройли ўйинчоқни олиб бермасалар ўзини бахтсиз ҳисоб-

лайди, бу ҳолат унинг хархашасида, йиғисида зоҳир бўлади. Сиз боғча ёшидан қарийб ўн йил ўтдингиз. Лекин сизда ҳам ўша тушунчанинг зарралари сақланиб қолган. Яъни бахтни моддий томонига кўпроқ аҳамият берасиз. Дадангиз янги телефон олиб берсалар, сиздан бахтлироқ одам йўқдай. Ўқишда тенгдошларингиздан ортда қолаётганингизга эса эътибор бермайсиз.

Баъзилар бахтни толе билан боғлайдилар. Бу фикрни инкор этиш мумкин эмас. Лекин унга қадар бўладиган бошқа ҳолатлар ҳам мавжуд.

Буюк орзуга етишни истаган икки кишидан қайси бирида мурувват устун бўлса, орзуга ўшаниси етишади. Агар мурувватда ўзаро тенглашсалар, иродаси кучли бўлганига орзуга етишмоқ бахти насиб этади. Иродада ҳам баробармилар? У ҳолда ёрдамчилари ва дўстлари кўп бўлгани енгиб чиқади. Агар бу жиҳатдан ҳам ораларида фарқ йўқ экан, у вақтда толеи (бахт иқболи) баланд бўлгани етишади.

Абу Али Ибн Сино ўн гўзал хислатни барча саодатнинг манбаи ва маъданидир деб таъкидлаганлар: инсоф ва адолат; тилак ва орзуларга бўйин эгмай, унга ғолиб бўлишлик; олим ва фозиллар билан суҳбатлашиб, уларнинг насиҳатларини ҳаётга татбиқ этиш; ҳақиқат ва тўғрилиққа ҳамиша ва ҳар қандай ҳолатда содиқ бўлиш; ёши катталарни иззат ва ҳурмат қилиш; кичикларга шафқатли ва марҳаматли бўлиш; дўстликда самимият; душманларга ҳам мулоим муносабатда бўлиб, улар билан мураса-мадора қилиш; муҳтожларга ёрдам бериб, хайру эҳсон қилиш; жоҳил ва нодонларга насиҳат қилиб, уларни тўғри йўлга қўндиришдан эринмаслик.

Энди бу гўзал хислатларни диққат билан ўрганайлик: сиз ҳар бир ишда инсоф ва адолат чегарасидан чиқмадингизми, демак, бошқалар ҳам сизга инсофсизлик ва адолатсизлик қилишдан тийиладилар. Аксинча бўлса, сизнинг бир ёмонлигингизга ўн, балки

ундан-да ортиқ инсофсизлик ва адолатсизлик ёғилади. Боши устида шундай бало чақини чақин чақиб турганда ким ўзини бахтли ҳисоблаши мумкин?

Тилак ва орзуларга бандилик зарар экан, шайтоний ифвога қул бўлиб қолган кишини қандай бахтиқаролик кутаётганини тасаввур этиш мумкин. Шайтон «Аканг (ёки дўстинг) сарой қурди, сен ҳам қур, сенга, болаларингга ҳам шундай бахт насиб этсин», дейди. Ақл аввалига «Бунга менинг қурбим етмайди», деб бу ифвони қувади. Кейин эса бу ифво олдида енгилади. Ҳалолдан топаётгани етмагач, ҳаромдан ҳазар қилмайдиган бўлади. Бир куни пора олаётганида қўлга тушади. У қураётган сароймонанд иморатидан бахтини топмоқчи эди, адашди – бахтиқароликни қамоқхонадан топди. Фарзандларини бахтли қилмоқчи эди, улар бахтсизлик саҳросига ялангоёқ қувилдилар.

Ҳақиқат ва тўғрилиқ байроғини ҳаминша баланд тутган одамга бахтиқаролик ҳамла қилишга журъат эта олмайди. Ким бир марта ҳақиқатдан чекинибди, ким тўғри гап турганда ёлғонни сўзлабди – ўзига ўзи инсофсизлик қилибди. Нима учун? Айтилган ёлғонга кимдир ишонди, дейлик. Лекин орадан кўп фурсат ўтмай бу ёлғон барибир фош этилади. Бир марта ёлғончи бўлган одамнинг кўпчилик олдида ўзини оқлаб олиши қийин бўлади. Ёлғони фош бўлишдан чўчиб яшайдиган одамнинг бошига бахт қуши қўнганмикин?

Ёши катталарни ҳурмат қилган киши улардан хайрли дуо олади. Дуо – бахт саройининг эшигини очувчи калитдир. Кичикларга шафқатли бўлган киши орадан йиллар ўтгач, улардан марҳамат кўради. Айниқса, кучдан қолиб, бахтиқаролик кунларидан нола чекаётганида ана шу шафқат ва марҳамат эшик қоқиб келади.

Дўст ва бахт эгизакка ўхшайди. Дўсти йўқ одам бахтсиздир. Дўстига хиёнат қилган одам эса бадбахтдир. Агар дўстлик самимий ва холис бўлмаса, орада манфаат кўндаланг ётган бўлса, бахт уларнинг икковидан ҳам қолади.

«Чинакам бахтли бўлиш учун қандай фазилатларга эришиш лозим?», деб ўзингизга ўзингиз савол берганмисиз? Агар шу савол билан ўзингизни ўзингиз тез-тез тергаб турсангиз, сизни тарбия қилган устозингизга балли! Келинг, алҳол яна шу саволни ўртага қўяйлик-да, юқорида зикр этилган доноларнинг фикрлари асосида биргалашиб жавоб топайлик.

Чинакам бахтли бўлиш учун илмдан орттирилган фазилат керакми? Шубҳасиз, керак! Ақл туфайли ҳосил қилинган феъл-атвор зарурми? Албатта зарур! Могу мулкдан зиёда саломатлик-чи? Бегумон шарт! Ҳаё-чи? Мурувват, садоқат, тавозеъ, меҳнат-чи? Сахийлик, номус, омонатга вафо, ҳилм ва шижоат-чи? Керак!!! Булар ва булар каби яна ўнлаб фазилатлар ададсиз равишда керак!

Адоват, ҳасад, бахиллик, такаббурилик, ёлғончилик, мунофиқлик, чақимчилик, хиёнат, жоҳиллик, ялқовлик ва булар каби яна ўнлаб иллатлар-чи? Улардан ҳеч бўлмаса бир ёки иккитаси лозимми? Алҳазар! Алҳазар! Буларнинг биттаси ҳам кўплик қилади, чунки булар – бадбахтликнинг ҳомийларидир!

Ҳамонки бадбахтликдан сўз очилди, бу зулумот салтанатига яна бир карра зийраклик билан қараб ўтайлик. Бахтга эриштирувчи фазилатларнинг зидди киши бахтини, албатта, қаро қилиши барчага маълум бўлса-да, бу иллатларни яна зикр этишдан эринмайлик, токи, бахтиқаролик булутти сиз азиз умидимиз юлдузларига хавф солмасин.

Ҳикоят. Валий зот Тустарийдан сўрадилар:

– Бадбахтлик аломати қайсилар?

– Илми бўлатуриб амал қилмаслик. Амал қила туриб ихлосли бўлмаслик. Аллоҳ Таолонинг берганига рози бўлмасдан бошқа нарсалар ортидан қувмоқ. Ҳақ таоло дўстлари суҳбатига қўшилмаслик.

Ҳазрат айтган ҳикматнинг мағзини чақиш учун ўзимизни саволга тутиб, сўраб кўрайлик:

– Эй Одам фарзанди! Илм олишига рағбат қилган-мисан ёки умринг бекорчи ҳою ҳаваслар шамолида тўзиб ўтяптимми? Озми-кўпми илмга эриша олган бўлсанг, энди қандай амал қиляпсан? Илмда «ғийбат қилинмасин», дейилгани ҳолда сен кунда неча маротаба ўзингни ғийбатдан тўхтата олдинг? Бахилликдан-чи? Ғазабдан-чи? Амалинг бўлса, дуруст, аммо нима ниятда қилиняпти бу амалларинг? Дўстингга нима мақсадда яхшилик қилдинг? Бу яхшилик ортида тама борми ё холислик? Сен умрининг энг гўзал палласида турибсан, сенга ақл ва зеҳн, саломатлик берилган, ота-онанг оила дастурхонини тўкин қилиб қўйган. Қорнинг тўқ, устинг бут. Энди илмни мукаммал олмоқ ўрнига яна ниманинг ортидан қувяпсан? Саноқли сониялар каби тез ўтиб кетувчи умринг давомида неча марта қўлингга китоб олдинг? Бу китобга ажратган вақтингни тарозининг бир палласига, телефон ёки компьютер ўйинига кетган вақтингни иккинчи палласига қўйиб кўр-чи?

Бадбахтликнинг яна бир нишонаси бор: киши ўзини бахтли ҳис қилади-ю, айна чоқда бирон одамнинг бахтсизлигидан лаззатланади. Кимда шундай иллат бор экан, тавба қилсин-у бу хасталигини даволаш чорасини топсин. Чунки бахтсизликка учраш унинг қисматида ҳам бор. Бахтсизликка учраганида биров далда бермаса, аксинча, кулса, лаззатланса, нақадар аянчли ҳолга тушаркин!

Мазкур мавзудаги суҳбатимизга «бахтиёрлик – озоишта қалбга эга бўлиш билан вужудга келади», деган фикр билан якун ясасак бўлади. Қалб озоишталиги – илм олиш билан вужудга келади. Сиз ҳозир «бахт» деб ўйлаётган бойлик, мансаб, ҳатто оила қувончи – барчаси ўткинчидир. Ёшлик кунларини илм олишга сарф этаётган кишининг бахтигина боқийдир. Илм олиш бахтига етган одамнинг келгуси ишлари уни саодатга етаклайди. Эндиги суҳбатимиз шу ҳақда.

Инсонийлик тожи

Сукрот ҳаким «Ўқиб-ўрганмай туриб ҳам фойда ва зарарнинг фарқига ета оламан, деган одамни тентак деб билмоқ керак», деганлар. Қарайлик-чи, атрофимизда шундай тентаклар бормикин?

Илм хусусидаги суҳбат қилмасак ҳам бўларди. Чунки бу ҳақда кўп гапирилган, кўп ёзилган. Ҳар кунги бирингиз шошилиб, бирингиз эриниб, ўқишга борасиз. Бирингиз хоҳишсиз, бирингиз кучли интилиш билан илм оласиз. Шунга қарамай, бу мавзуга кенгроқ тўхталишимиз керак. Зеро, бу мавзуда кўп гапирилгани билан тенгдошларингиз орасида мазкур фарзга амал қилиш лозимлигини ҳали ҳам тўла ҳис қила олмайдиганлар ҳам бор.

Ота-она олти ёки етти ёшга етган фарзандини мактабга беради, чунки ҳукумат белгиллаган тартиб шундай. Мактабни битиргач, бировлари: «Шунча ўқиганинг етар, энди менга шаҳар олиб берармидинг», дейди (*Бу гап қизларга нисбатан кўпроқ айтилади, тўғрими? Бу ота-оналарга Расулulloҳ (с.а.в.)нинг «Илм истаи ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир», деб марҳамат қилганларини эслатамиз. Мазкур шарафли ҳадисда «муслим» ва «муслима» деб алоҳида таъкидланишига эътиборни тортамиз. Кўп масалаларда умумий тарзда «муслмонлар» ёки «эй иймон келтирганлар!» дейилгани ҳолда аёлларнинг илм олишлари фарз экани алоҳида таъкидланиши «қизларнинг ўқиши шарт эмас», дегувчиларга сабоқ бўлишини истардим).* Яна бировлари: «Ҳамма олим бўлиб кетверса, подани ким боқади?», деб ҳам қўяди. Афсусимиз шуки, бу бемаъни талаб айрим ёшларга ёқиб тушади. Поданинг боқувсиз қолиб кетишидан ташвишланишлари яхши. Аммо бу ҳаракатимиз билан комил одамийлик талабларидан бирини инкор этаётганларини ўйлаб кўрадиларми? Уларга «подани боқиш учун ҳам илм керак», дейилса, эҳтимол заҳарханда қилар-

лар. Уларга балки Суқрот ҳақимнинг «Ўқиб ўрганмай туриб ҳам фойда ва зарарнинг фарқига ета оламан, деган одамни тентак деб билмоқ керак», деган ҳикматли гаплари жавоб бўла олар? Эҳтимол, Сўфи Оллоҳёр ҳазратлари бу сатрларни айнан шундай биродарларимизга атаб битгандирлар:

*Агар бўлмаса илминг, э сабук сайр,
Билур болинг ву болинг барчасин хайр.*

Демоқчиларки, э шошқалоқ инсон, илминг бўлма-са, сен учун фойда ҳам, зарар ҳам бирдир. Зеро, сенинг заиф фикрингча, гуноҳларингнинг барчаси ўзингга хайрлидай бўлиб кўринади.

Одам маймунсифат, ҳеч нарсани билмайдиган, маданиятсиз ҳолда яратилмаган. Аллоҳ одамни илми қилиб яратган. Аллоҳ таборак ва таоло элчиси Иброҳим алайҳиссаломга: «Эй Иброҳим, Мен олимман ва олимларни яхши кўраман», деб марҳамат қилган. Жоҳиллик Одам болаларида кейинчалик пайдо бўлган. Одам кўз, тил ва қалб билан ҳайвонлардан фарқланади. Айрим ҳайвонларнинг кўзлари пиёладек келади, боши ҳам шунга яраша жуда катта бўлади. Аммо улар ўқиш ва илм олиш фазилатидан маҳрумлар. Яралмиш маҳлуқлардан инсонгагина илм раво кўрилган. Ҳеч қайси маҳлуққа берилмаган маърифат кийимлари Одам болаларига насиб этилган. Донишманд: «Хотинлар ипак кийимларини безанмоқ учун эмас, балки ўз гўзалликларини кўримоқ учун киядилар», деган экан. Одам ўз инсоний қиёфасини асраши учун ҳикмат ва маърифат либосини кийиши шарт. Баъзилар қилиб қўйган номаъқул ишлари учун нолиб, «Мени шайтон йўлдан урди», дейдилар. Шайтон йўлдан оздиргани рост. Аммо билмоқ лозим: шайтон алайҳилаъна илми одамни, айниқса, илмига тўла амал қилувчи одамни йўлдан оздира олмайди. Илмга интилган киши энг яхши инсондир. **Илмдан юз ўгириш – инсонийлик-**

дан юз ўгириш демак. Чунки **илм – инсонийлик тожи** ҳисобланади. Инсон илм билан шараф топади. Мол-мулк эса жоҳилнинг гурурланадиган матоҳидир. Илм одамни юксалтириб, ундан ёдгорлик қолдиради.

*Яна бир ҳикмат бор: ҳазрати Одам –
Билим, ақлу идрок сабаб муҳтарам.*

«Кутадғу билиг»даги бу байт бизнинг аждодимиз ким эканини эслатиб турмайдими? Тарихдан аёнким, Одам болалари ер юзида пайдо бўлган дастлабки пайтларданоқ илм сари, ўрганиш сари интилганлар. Ҳазрат Али (р.а) дебдиларким: «Жаннатга кириш ҳайратланарли муваффақият эмас, **маърифат – дунёнинг ўзида жаннатга эришиш** демакдир». Ўқув-идрок қоронғи тундаги машъалага ўхшайди. Билим эса машъаладан таралаётган нурга қиёс. У кишини ёритади, унга рўшнолик беради. Ҳар қандай ҳурмат кишининг ўқув-идрокидан келади. Ўқув-идроксиз киши бир ҳовуч кепак билан тенг, дейдилар. Заковат – ўзаро онт ичишиб дўстлашган кишиларга ўхшаса, билим – яқин қариндошларга ўхшайди. Буни дилга тугиб олмоқ фойдалидир. Дўст-оғайнилар, қариндош-уруғлар даврасидаги киши ўзини дадил сезади. Шундай экан, билимсизлар-чи? «Сўзни билимдон кишига сўзлаш керак, билимсизнинг тилини тушуниш қийин», деб бекорга айтмаганлар.

Билим – мисоли бир жилов, у одамни барча ёмон, ярамас ишлардан тийиб туради. Илм эгаси ўз тилакларини топади, орзу-мақсадларига эришади. Ақл-идрок эгаларининг нафи ҳар доим кўпчиликка тегиб туради. Билимдилар элда азиз бўладилар. Ҳурмат қозонадилар. Бутун ишлар уқув-идрок билан амалга ошади. Барча мураккаб ишлар билим билан ҳал этилади. Билимсиз кишилар – доноларнинг душмани. Билимсиз доимо доноларга хорлик тилайди. Бу улар кўнглининг туб-тубига чўкиб ётган ҳасад аломати. Илмсиз

одам сўқирга ўхшайдики, уни камситиб, четга суриб ташлаш инсофдан эмас. Балки кўр кўзни очиш учун билимдон илм хазинасидан унга нур бериши лозим.

Бақувват одамнинг жисмоний кучи доимий эмас, бугун бўлмаса, эртага тугайди. Лекин илм мангу яшайди. Илм эгаси бадавлат бўлмаса-да, ўз иззат ва ҳурмати йўқотмайди. Аксинча, итнинг бўйнига тилла занжир боғланса-да, ҳамма жойда ҳаром ҳисоблангани каби, илмсиз ва саховатсиз давлатманд ҳам кишилар нафратига дучор бўлади.

Илмли одамлар давлатнинг кўплигидан қувониб, озлигидан ранжимайди. Чунки илм шундай битмас ва туганмас хазина ва давлатки, уни ҳеч ким инсондан тортиб оломайди. Фалакнинг айланиши ҳам унга таъсир эта олмайди. **Ҳар нарса кўпайса, қиймати тугишади. Аммо илм ва одоб бундан мустаснодир.**

Улуғларимиздан Абулқосим Замаҳшарий айтадилар: «Хушсифат ва яхши хулқлар билан зийнатланмаган кимсани ипак кийимлар зийнатлай олмайди. Ернинг зийнати илм эгалари билан, кўкнинг зийнати юлдузлар биландир. Илм бир тоғ мисолидир. Бу тоғдан ошув кўп душвордир, тушув эса осондир. Билувчи билан кўп текшириб янгилик кашф этган билимдон орасида фарқ каттадир. Капалак ҳам, қарчиғай ҳам қанот қоқиб учади, аммо икковининг учиши бирдай эмас. Байт:

*Чин олим ҳийладан узоқдир, узоқ,
Нурнинг ўз сояси бўлмайди ҳеч чоқ».*

Ҳадис. Жаноби Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг аҳли аёллари Умму Салама (р.а.) ривоят қиладилар: «Ҳасан ёш бола эди, ҳазрати Расулуллоҳнинг косаларидаги сувни ичиб қўйди. Расули акрам савол қилдилар:

– Менинг косамдаги сувни ким ичди?

– Ҳасан ичди, – деб жавоб қилинди. Шунда рисолатпаноҳ жанобимиз:

– Ҳасан қанча сув ичган бўлса, барчаси илм бўлсин,
– деб дуо қилдилар».

Киши эгаллаган илм ёки ҳунар ҳеч маҳал унга зарар келтирган эмас. «Билимдонга бало йўқ», деб бежиз айтмаганлар. Илмсизлик ва ҳунарсизликнинг хорлик келтириши ҳақида ҳаётда миллионларча мисоллар мавжуд.

Донишманд дебдики: «Мен илм топа олмаган одам нима топганини, илм топган одам эса нима йўқотганини билсам эди...» Илм олишда диққат қилиш лозим бўлган жиҳат: **бу дунёда билмасликдангина эмас, нотўғри билишдан ҳам ҳазар қилмоқ шарт.** Зотан, бу барча ёмонликларнинг аввал боши ҳисобланади.

Ота-оналар орасида бир тоифаси борки, улар фарзандлари то коллежни (ёки лицейни) тугатгунларича уларнинг илм олишга муносабатлари билан қизиқмайдилар. Ўқишни тугатиш арафасида уни бирон олий ўқув юртига киритиш ҳаракатини бошлайдилар. «Фарзанд азиздир», деган ҳикматга амал қилиб пулларини аямайдилар. Мазкур ҳикматнинг «одоби ундан-да азиз», деган иккинчи қисмини унутадилар. Одоб фақат илм орқали камолга етажагини ўйлаб кўрмайдилар. Фарзандни бирон жойга ўқишга беришдан аввал келажакда қанчалик моддий манфаат бўлишини ҳисоб қиладилар. Камдан-кам ота-оналар «Фарзандимни халққа, Ватанга яхши хизмат қилиши учун ўқитишим керак», деган аҳдда бўладилар. Бу ўринда мен шундай ота-оналарни эмас, балки ақл ва зеҳнга суянмай, пул эвазига олий ўқув юртига кириб ўқишдан қувонувчи фарзандларни маломат қиламан.

Сўфи Оллоҳёр ҳазратларининг бу ҳикматлари эҳтимол уларга ибрат бўлар:

*Замона аҳли аксар толиби қадр,
Бўлай деб садри мажлис, қон қилур садр.*

Дейилмоқчики, бу замондаги илм истагувчиларнинг илм ҳосил қилишдан (яъни илм олмоқликдан) мақсадлари халқ ичида ҳурмату обрў топишдир. Бундай мақсад билан охират мажлисининг тўрида ўтирмоққа улар қандай қилиб муяссар бўлсинлар?

Албатта, бундай ният билан охират мартабасини топиб бўлмайди. Дейдилар: «Фарзандимни шарқшунослик институтида ўқитмоқчиман». Сўрайсиз: «Нечун?» Жавоб берарларки: «Хориж мамлакатларига бориб ишласа, кўпроқ пул топиб келади». Дейдилар: «Фарзандимни ҳуқуқшуносликка ўқитмоқчиман». Сўрайсиз: «Нечун?» Жавоб берарларки: «Бу соҳада пул топиб, бойимоқ осондир». Демасларки: «Фарзандимни Ватанга яхши хизмат қилиши учун ўқитгум, фарзандим халққа яхши хизмат қилиш учун илм олсин, сўнг илмига амал қилиб элнинг дуосига етишсин...»

Навоий ҳазратлари бу хусусда шундай деганлар: «Илм ўрганмоқ – эътиқодни мустаҳкамламоқ учундир. Аммо бойлик орттириш учун эмас. Саховатсиз бой ёғинсиз булутга ўхшайди. Илмига амал қилмаган олим устига китоб ортилган эшакка ўхшайди.

*Ҳаммол нафис рахт ила гар урса қадам,
Йўқ нафъ анга гайри музд бир, икки дирам».*

Маъноси: ҳаммол қимматбаҳо юк ташиша ҳам, унга бир, икки дирҳамли иш ҳақидан бўлак фойда йўқ.

Илмли одамни олтинга, билимсизни эса сариқ чақага қиёслайдилар ва дейдиларки:

*Илм агар дилга урар – ёринг эрур,
Урса танга, шубҳасиз, моринг эрур.*

Агар илмни чин дил ва ихлос билан холисаниллоҳ эгалласанг, бутун ҳаётинг даврида оғирингни енгил қилиб юрувчи йўлдошинг бўлади. Агар дунё бойлигига етишмоқ мақсадида илм олсанг, эгаллаган илминг

илон бўлиб, танангга чирмашади ва умринг бўйи сени азоблайди.

Юқорида зикр этилган бир неча салбий ҳолатларга учраб турганимиз учун ҳам, айтадиганларимиз такрор бўлса-да, мазкур мавзунини четлаб ўта олмаймиз.

Илм эгаллаш инсоний бурч, юксак масъулиятдир. Илм Аллоҳни таниш, ўзликни англаш, дунёни идрок этишнинг муҳим воситасидир. Шунингдек, давлат қудрати ва мамлакат тараққиёти асосида ҳам илм ётади.

Суюкли пайғамбаримиз (с.а.в.) дейдилар: «Ким илм ўрганиш учун йўлга отланса, Аллоҳ Таоло унга жаннат йўлини осонлаштиради. Малаклар илм толибининг амалидан хушнуд бўлганларидан унга қанотларини ёзадилар. Ердаги ва самодаги барча мавжудотлар ва ҳатто балиқлар унинг гуноҳларини кечишини сўраб, Аллоҳдан унга афв тилайдилар. Олимнинг обиддан устунлиги мисоли тўлин Ой нурининг бошқа юлдузлар нуридан устунлиги кабидир. Шубҳасиз, олимлар – пайғамбарларнинг ворисларидир. Пайғамбарлар ўзларидан кейин на бир динор, на бир дирҳам қолдирдилар. Ким илм олса, ўзига жуда улуғ бир улуш олган бўлур».

Яна бир ўринда бу ҳадис ривоят қилинади: «Бир соат илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхши, бир кунлик дарс эса уч ой тутилган нафл рўзадан афзалдир». Мазкур шарафли ҳадисни тўғри англамоқ лозим: бунда нафл ибодатлар инкор этилаётгани йўқ, балки улардан ҳосил бўлажак савоб билан илм олмоқликдан ҳосил бўлувчи савоблар миқдори қиёсланяпти.

Муҳтарам Пайғамбаримиз (с.а.в.) илм олаётиб ё илм бераётиб вафот этган кишини шаҳид, деганларким, бунинг ҳикматини англаб етсак, рўпарамиздаги кўп тўсиқларни енгиб ўта оламиз.

Илм – инсонийлик тожидир. Инсон илм билан шаараф топади. Мол-мулк эса жоҳилнинг гурурланадиган матоҳидир. Илм одамни юксалтириб, ундан ёдгорлик қолдиради. «Садақатул жория» деб аталмиш гўзал амал

мавжудким, илм ҳам шу доирага киради. Илм туфайли қолдирилган, одамларга манфаат берадиган ёдгорлик шу олимнинг вафотидан кейин ҳам номаи аъмолига ёзилиб турадиган савоб ёмғирини ёғдириб туради.

«Гулистон»да шайх Саъдий ҳазратлари бир ҳикоятни баён қиладилар.

Ҳикоят. «Миср вилоятида икки амирзода бор эди. Бири илм ўрганди ва бири мол жамъ этти. Охируламр, бири алломаи аср бўлди ва бири Азизи Миср бўлди. Сўнгроқ ул бириким, мол жамъ этмиш эрди, илм ўргангонга ҳақорат кўзи билан қараб, деди: «Мен салтанатга етушдим, сен ҳануз бурунги масконатда турмишсен». Бу деди: «Эй биродар, Ҳақ Таолонинг бу неъматини шукрин ҳаргиз адо қила олмасменким, пайгамбарлар меросин топмишмен ва сен фираъвн ва Хомоннинг меросин топмишсен, яъни Миср мамлакатига подшоҳ бўлмишсен».

Маснавий:

*Эрурмен нотавон ул навъким мўр,
Эмасмен нишзан ондоки занбур.
Мунинг шукрин нечун қилгум мани зор,
Ки эрмасмен қавийю мардумозор.*

Маъноси: мен ниш санчиб озор берувчи арилардан эмасман, мен чумоли каби беозорманким, нечун бунинг шукронасин қилмай?

Мақсадлари фақат бойлик бўлганлар унутмасинларким, Сулаймон (алайҳиссалом)га илм, мол ва мулкдан биттасини танлаш таклиф қилинганда ул зот илмни танладилар. Сўнг унинг сабабидан молга ҳам, мулкка ҳам эга бўлдилар.

Шоирнинг бу сатрларига диққат қилайлик:

*Илм ҳам боқийдир, ҳам абадий у,
Илмдан бошқаси саватдаги сув.*

*Илмсиз киши нима? Ҳайвон эрур,
Жонсиз тана, бир нақшсиз айвон эрур.*

Исломнинг асосларидан бўлган намоз, рўза, ҳаж, закот одам балоғат ёшига етгандан сўнг фарзга айланади. Бироқ илм олиш муддати бешиқдан то лаҳадга қадар, деб белгиланган. Яъни, она қорнидан туғилганидан то лаҳадга қадар бўлган давр мобайнида бани Одам илм олмоққа мажбур. Қуръони Каримнинг 752 жойида «илм» калимасининг зикр этилиши бу мажбуриятни бажармоқ гоят зарур эканини таъкидлайди. Қудсий ҳадисда Аллоҳ таборак ва таоло марҳамат қиладики: «Эй одам боласи! Билгилки, саломатлик – бирликда, ихлос – тақвода, художўйлик – тавбада, **ибодат – илмда** ва бойлик – қаноатдадир». Демак, илм олмоққа зеҳни етарли бўла туриб бу фарз амалига эътиборсиз юрган одам бурчини бажармаётган экан. Бу хусусда «Қутадғу билиг»да ажиб ҳикмат бор:

*«Билиг ўрган ашну топуғқа ўқуш,
Билигсиз топуғ осги булмоз улуш».*

Дейилмоқчики, ибодатдан бурун илм ўрган. Билмасдан ибодат қилган билан савоб тегмас.

*Билигсиз топуғ қилмишиндан кўрў,
Билиглиг уюмиш муёни ўрў.*

Дейилмоқчики, илмсизлик билан ибодат қилгандан кўра, илм билан ухлаганнинг савоби кўпдир.

Унутмайликки, ҳаётнинг чегараси бор, илмнинг эса чегараси йўқ.

Ривоят. Бадр урушида асирга олинган мушрикларни нима қилиш масаласи кўрилганда баъзилар уларни ўлдириб юборишни айтдилар. Аммо асирларни маълум маблағ тўлаш ҳисобига қариндошларига бериб юбориш таклифи маъқулланди. Айрим асирлар

камбағал, уларни сотиб олувчи қариндошлари ҳам йўқ эди. Шунда Расулulloҳ (с.а.в.) болаларга илм ўргатишни озод бўлишларининг шарти этиб қўйдилар.

Одамлар икки тоифада: билувчилар, яъни илм олганлар ва билмовчилар, яъни илм олмай жоҳил бўлиб қолганлар. Билим олганларни илмларига қараб даражаларга ажратиш мумкин. Илмни ўрганишни бошлаган-у берилган зеҳн ва идрок неъматига хиёнат қилиб, дангасалиги, сабрсизлиги ёки лоқайдлиги туфайли давом эттирмаган. Буларни чала билимли десак, ранжишмасин. Идроки ва имконияти кўтарганича ўқиб ўрганган, аммо илмни тўла қамровда эгаллай олмаганларни ўртача билимли деймиз. Юқори даража, мукамал илмли олимларнинг мавқеи ҳар томонлама баланд. Бу хусусда Аллоҳ ўз каломида «Биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурми?» («Зумар» сураси) деб марҳамат қилади. Албатта, улар тенг эмаслар. Ўзингиз мулоҳаза қилиб кўринг-чи: тилсиз ва қулоқсиз одам билан саломат одам тенгми? Тилсиз ва қулоқсиз одам имо ишоралар билан соғ одам вазифасини бажариши мумкин. Лекин илмсиз одам илмли кишининг вазифасини ҳеч қачон бажара олмайди.

Буқрот ҳаким айтганларидек: «Агар киши ўзи мукамал эгалламаган илм ҳақида гапирмаса, одамлар орасида тушунмовчилик ва тортишув юз бермайди. Жангу жадал олови сўнади».

Шу ўринда бир масалага ойдинлик киритишга ҳаракат қилиб кўрайлик: илм олишга даъват этувчи оятлар ёки ҳадисларни айрим биродарларимиз фақат диний илм олишга хос деб шарҳламоқчи бўладилар. Уларнинг бу фикрлари тўғри эмас. Чунки дунёвий илмларга эга бўлмаган миллат асоратда қолади. Шунинг учун ҳам Расулulloҳ (с.а.в.) «Илм олиш учун ҳатто Чин мамлакатига ҳам боринглар», деганлар. Хитойда ислом дини илми мутлақо йўқ эди-ку? Бутпарастлар мамлакатига бориб фақат дунёвий илмларни ўрганиш мумкин бўлганлиги ҳақиқат эмасми?

Аслида илмни диний ва дунёвий деб иккига ажратиш тўғри эмас. Зеро, бу ажратиш насроний динининг меваси. Бу дин тарихида «инквизиция» (лотинчада «таъқиб» маъносини англатади) деган жаҳолат ва зулм даври бўлган. Католиклар оламида XIII асрда бошланиб, то XIX асрга қадар давом этган бу ҳаракатдан асл мақсад насроний этиқодига зид бўлган таълимотларга қарши курашиш эди. Бу даврда неча ўн минглаб одамлар гулҳанда ёқилди. Булар орасида жодугарликда айбланган олимлар ҳам кўп эди. Ислом динида бундай жаҳолат бўлмаган, аксинча, барча илмларни олиш раббатлантирилган. Дунё фанининг шарқда гуллаган, беқиёс даражада ривожланган даври айнан ислом тарихи билан боғлиқ. Хоразмий, Беруний, Фарғоний, Форобий, Ибн Сино каби илм даҳоларининг фаолиятларини ёдга олсак, фикримизга далил бўлар. Ҳам дунёвий, ҳам ухровий илмни биргаликда олиб борилганига Амир Темура ҳазратларининг ҳаётлари ҳам мисол бўла олади. Ул зот «ҳофизул Қуръон» бўлганлар. Қуръон, ҳадис, тавҳид, тафсир, фикҳ, тасаввуф илми билан бир қаторда тарих, фалсафа, жуғрофия, иқтисод, ҳарб, санъат, меъморликни яхши билганликлари тарихдан маълум. Ўзингиз айтинг: жуғрофияни билмай туриб жаҳонгир бўлмоқлик мумкинми эди?

Беҳбудий миллат келажаги ҳақида қайғуриб фикр юритар эканлар, «дунё турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдир. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур», деб таъкидлаган эдилар. Бу фикрнинг нақадар тўғри эканини англаш учун тарихга бир назар ташлаш kifоя. Шарқ мамлакатларининг қудрат топиши фақат илм билан бўлди. Бу мамлакатларнинг хорланиши, ўзга мамлакатларга қул бўлишлари эса илмнинг таназзулга юз тутиши, бошқачароқ айтсак, жаҳолат туфайли бўлди. Ҳа, гоё кучли мамлакатларни илмсизлик барбод этган. Илмдан юз ўтирган мамлакатлар ўзга мамлакатларга қул бўлишдан аввал ўз жоҳилликларига қул бўлган эдилар. Зеро,

Сукрот ҳақим демишларки, «фақат бир эзгулик бор – билим ва фақат бир ёмонлик бор – жаҳолат». Нажот эса бир – Бухорий ҳазратлари ёзганларидай, «**дунёда илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлмагай**». Қай миллат олам аро улуғликни истабди, Юсуф Хос Ҳожиб ҳазратларининг ўғитларига амал қилсин: «**Ўқув қайда бўлса, улуғлик бўлар, билим қайда бўлса, буюклик бўлар**». Дунё неча минг йиллардан бери илмсиз одамнинг улуғланганини кўргани йўқ.

«Қутадғу билиг»да шундай ҳикматли сатрлар бор:

*Билиг бирла ёзлур қомуғ терс тугун,
Билиг бирла уқуш уқ тирилгил ўгун.
Билиг ишқа тутқил тақий тил кўпи,
Тақий ўгранутур усанма бу кун.*

Дейилмоқчики: ҳар бир қийин ишлар илм билан ҳал қилинур. Шунинг учун ақлли бўл, илмли бўл. Ақл билан яша. Илмни тўғри тил билан ишлат. Яна бир тарафдан ўрганишни қўйма.

Илмнинг ҳамма турини эгаллашга барча ҳам қодир эмас. Чунки одамлардаги зеҳн даражалари ҳар хил. Шунинг учун дунёвий илмларни эгаллаш фарзи кифоя саналади. Мисол учун, бир одам математиканинг гоят оғир масалаларини осонгина ҳал қилиб бера олса, бошқа одам бу формулаларни идрок қила олмайди. Бошқа бир одамнинг лаёқати кимёда, яна бошқасиники табобатда...

Умидимиз юлдузлари, ўқиш жараёнида сизни бир нарса қийнайди. Барчанинг бир даражада илм ололмаслиги ҳақиқат. Лекин катталар бу ҳолатни кўпинча тан олмайдиларки, сизнинг паришонлигингиз шундан. Бу ҳолатдан менинг ҳам кўнглим оғрийди. Кўпгина оилаларда фарзанд бечора ўз зеҳнига муносибини эмас, балки ота-онаси истагига мос илмни эгаллашга мажбур. Шу илмга унинг иқтидори борми, йўқми ўйлаб ҳам кўрилмайдди. «Фалончининг ўғли

физик бўлибди, менинг ўғлимнинг ундан нима ками бор, у ҳам физик олим бўлади!» деб чиранадилар ёки «фалончининг қизи уч ойда инглизчани ўрганиб бийрон-бийрон гапирадиган бўлибди, сен дангасасан, ҳали тўртта гапни эплаб гапиролмайсан!» деб уришадилар. Оқибатда боланинг умрини совурадилар.

Ўрни келганда олдинги суҳбатимизда бошлаб қўйган гапимни давом эттирай.

Бу дунёда яшаб, илмга рағбат этмаган кишини ҳаммомга кириб, ювинмай чиққан нодонга ўхшатишади. Шукрким, илм истовчи ёшлар кўп. Аммо улар орасида ҳаммомга ғоят кўп миқдорда пул тўлаб кирганлари ҳолда, ювинмай юриш учун яна қўшимча ҳақ тўловчилар ҳам бор. Демокчиманки, ота ёки она, амаки ёки тоға фарзанди ёки жиянининг ўн икки йил ўқигани билан билимсиз эканини, илм олмоққа рағбати ёки идроки йўқ эканини билса-да, пул, ўз номи билан айтсак, **пора** эвазига юқори ўқув даргоҳига киритадилар. Бу билан кифояланишса, олам гулистон эди. Афсус шундаки, ўша бола, илмга чанқоқ, аммо пули бўлмагани туфайли ўқишга кира олмаган зеҳн эгасининг ўрнини эгаллаб турган ўша думбул, барибир илм олмайди. Тўрт-беш йил мобайнида биттагина дафтарни дастмоя қилиб кўтаради-ю бориб-келаверади. Имтиҳон чоғларида эса отасининг чўнтаги яна кавланади. Бундан айрим муаллимлар ҳам манфаатдорлар. Ўша «айрим муаллимлар» илм истагидаги идрокли бола ўрнига дангаса ва нодоннинг ўқишга кириб қолганидан қайғурмайдилар. Жамият тақдири майли, ҳатто ўз фанларининг келажагини ўйламайдилар. Жамиятга хиёнат қиладилар, фанга хиёнат қиладилар. Илмсиз болага диплом берилиши туфайли жамиятнинг озор чекиши уларни ташвишга солмайди. Пора бериб ўқишга кирганларни икки тоифага ажратиш мумкин: биринчиси, юқорида айтганимиздек битта дафтарни кўтариб олиб ўқишга бориб келувчи такасалтанглар. Иккинчи тоифа булардан ҳам ўтиб ту-

шади. Бу тоифа бирон виждонсиз муаллимни топиб, унга синов дафтарчасини бериб қўяди, вассалом! Ўзи ўқишхонага қадам босмайди. Синов дафтарчасига эса баҳолар қўйилаверилади. Оқибатда бу ноинсоф диплом ишини ҳам аъло баҳога «ҳимоя қилди». Бундайларга ёшларнинг ўзлари «зачеткаси ўқиди» (синов дафтарчаси ўқиди) деб, таъриф берадилар.

Умидимиз юлдузлари, сиз бу тенгдошларингизни яхши биласиз. Кўнглингиз гашланади. Лекин бирон чора кўриш имконияти ҳозир сизда йўқ. Бу ҳолатларни кўриб, «ҳаётда адолат йўқ экан» деган бадбин хулосага ҳам келиб қоласиз. Сиз шу бадбинликдан эҳтиёт бўлинг. Тўғри, адолатсизликлар бор, лекин у узоқ йиллар давом этмаслиги керак. Сиз улғайганингизда бу адолатсизликларга барҳам бериш имконига эга бўласиз. Кўпроқ шу ҳақда ўйланг. Ота-оналарингиз замонидаги хатоларни қайтармаслик чорасини кўришга ҳозирдан тайёрланинг. Адолатсизликни кўрганда «менга нима!» деб қўл силтаб қўйиш, лоқайд бўлиш касаллигига ҳозирдан чалиниб қолманг.

Кейинги йилларда хорижга бориб ўқишга интилиш кучайди. Бу ҳаракатни бутунлай инкор этмаганимиз ҳолда деймизки, хорижда олинадиган илмни ўз юртимизда ҳам эгаллашимиз мумкин. Чунки ҳам ухровий, ҳам дунёвий илмларда етук олимларимиз борки, баъзи соҳаларни хорижликлар келиб биздан ўрганишса арзийди. Бу борада фақат бир масала ҳал қилинса бас: ўргатувчига ҳам, ўрганувчига ҳам хориждаги шарт-шароитларни муҳайё қилиб берилса кифоя. Олдимиздан оқувчи сувни қадрласак, ўзимизга фойдадир (Биласизки, кейинги йилларда жумҳуриятимизда дунёнинг йирик дорулфунунлари Вейсмейстер, Турин, Сингапур университетлари, Россиянинг иқтисод ва геология соҳасидаги олий ўқув юртлари ўз бўлимларини очганлар). Бизнингча, гап **қаерда** ўқишда эмас, **қандай** ўқишда! Илмни ўрганишга чин ихлос билан киришиш керак. Ишига ихлоссиз киришган уни охи-

рига етказа олмайди. Кейинги йилларда хорижга борган **айрим** ёшларимизнинг асл мақсадлари илм олиш бўлмаганини кўрдик. Таъбир жоиз бўлса, ўша **айрим** ёшларимиз илм толиби сифатида эмас, томошаталаб сайёҳ мақомида ўйнаб-қулиб бориб келишди. Илмга эмас, сайру томошаларга ихлос қўйишди. Яъники, хориж ҳаммомига бориб, ювинмай қайтиб келишди. Номлари улуг: чет элда ўқиб келган! Аммо супраси қуруқ – бошда илм йўқ, бирон-бир ишни эплотмайди. Илм танбал ва ишёқмасларга насиб этмайдики, бу ҳам сизу бизни ўйлантириши лозим бўлган бир масъаладир.

Айтишларича, бир одам арабча ўрганишни ҳавас қилиб, илмни дўстларидан биридин олтин тахта устига бир неча арабча сўзларни ёзиб беришни сўрайди. Дўст илтимосни бажаради. У одам эса араб сўзлари ёзилган олтин тахтани уйига олиб боради ва унга ҳар замон – ҳар замонда бир қараб қўйиб, ниҳоят «арабчани жуда яхши билиб олдим», деган қарорга келади-ю мажлисда арабча сўзламоқчи бўлиб, миси чиқади. Мажлис аҳлидан бири унинг илмсизлигини фош этиб, кўпчилик олдида уялтиради. У жоҳил одам эса: «Мендан хато топа олмайсан, сен ёғоч тахтага ёзиб ўргангансан. Мен ўрганган олтин тахтага шундай ёзилган», деб газабланади.

Илмни бўлиш инсонга ўз ҳурматини оширмақ ва иззатини сақламоқ учун ҳам керакдир. Илм бошқаларга ўргатиш учунгина қўлга киритилса, одамнинг ўзи ундан бирон наф кўрмаса, у сувидан барча фойдаланадиган, лекин ўзи бебаҳра булоққа ўхшаб қолади. Икки нарсадан: илм ва мол-дунёдан одам аввал ўзи фойдаланиб, сўнг бошқаларга улашиб бериши керак, дейдилар. Аммо мазкур фикрни бу шарафли ҳадис зидди деб тушунмаслик керак. Шарафли ҳадислардан бирида зикр этилишига кўра, агар ерни одамга қиёсласак, ёмғир илмдир. Ёмғирдан ернинг ўзи ҳам манфаат кўради, тўяди ва шунинг эвазига бағрида

экинлар ўстиради, мева беради. Баъзи ерларда сув тўпланади, кўл бўлади. Бу сувдан одамлар, жониворлар ичадилар. Айрим ерларга ёмғир ёққанининг фойдаси йўқ, сингиб кетаверади, гиёҳ унмайди. Ернинг ёмғир сувига тўйиши, сўнг мева бериши, бағрида тўпланган сувдан бошқаларнинг баҳраманд бўлиши илмга амал қилмоқликка бир ишора. «Ер тўйса – эл тўяди», деган мақолга кўра, агар ер тўймаса, унинг бағрида униб-ўсувчи ўсимликлар мева ҳам бермайди.

Илмга интилган киши энг яхши инсондир. Илмдан юз ўгиришни эса инсонийликдан юз ўгириш деб билмоқ керак. Киши «Эртага нима бўларкинман?», деб ғам чекмаслиги учун кунини илм билан нурлантириши зарур бўлади. Чунки илм уни адаштирмайди, хайрли оқибат келтиргувчи йўлларга етаклайди. Танлаган йўлининг тўғри эканини киши қандай англайди? Агар илм топгани сайин кимсанинг кибри ўла борса, демак, у тўғри йўлда. Қуёш зулматни қувгани каби, илм нури одамдаги ботил ишончларни кетказдими, демак, унинг қаршисида шараф дарвозалари очилибди. Ботилдан юз ўтирган одам илмни илм денгизидан идишига сиққанича олаверади. Ҳамма нарсани йўқдан бор қилгани англаган ва билган одам оқибатда энг катта илмга эришган бўлади. Саҳрода адашган сайёҳга кўкдаги юлдузлар, ҳаётда адашганларга эса олимлар йўл кўрсатадилар. Илмни ўрганишга киришмоқдан аввал ҳидоят йўлидаги устозга ихлос билан боғланиш керак. Таъкид этамизки, илмга ва устозга ихлоссиз боғланган кимса ишни охирига етказа олмайди. Шунингдек, мағрур ва нопок олимлардан илм олганлар ҳам мақсадга етолмайди. Замонасининг энг аъло олими саналса-да, ахлоқан бузуқ, жамоатга, жамиятга қўшилмайдиган инсонлардан ҳар доим узоқроқ юриш ва сақланиш лозим. Зеро, бундай кишилардан кўп зарарлар келиши мумкин. Олимларда учрайдиган ҳар қандай иллат бошқаларникидан кўра зарарлироқдир. Олимлардаги ёмон хулқ юқумли хасталик

сингари гоят хатарлидир. Унинг яхши инсонларга тез ўтиб қолиш хавфи мавжуд.

Илмига амал қилувчи олим – олам нуридир. Инсонлар шу нурга интиладилар. Тоғларга чиққанда киши роҳатлангани каби илмга рағбат қилган ақл эгаси олимларнинг ёнига борганда ажиб бир ҳузур топади. Илмига амал қилмаган уйқусираган одам кабидир. Агар илм тилда қолаверса, қалб тирилмайди. Илмни оғзида қолдириб, ёмон амаллар қилганлар Қуръони Каримда китоб юкланган эшакка ўхшатишган. Кимки илмига мувофиқ иш тутмабди, эшакликдан қутулмабди. Бошқача айтганда, бундай ҳолат берилган зеҳн, идрок, ақлни исроф этмоқликдир. Масалан, кибернетика илмини эгаллаган кимса, бозорда аёллар ичқўйлагини сотиб ўтирса, унга нима деймиз? Имом Ғаззолий ҳазратлари илмига амал қилмаган олимни бошқаларни кийинтиргани ҳолда ўзи яланғоч қолган игнага ўхшатганлар. Илмига амал қилмаган кишининг жоҳил ва нодондан фарқи йўқ, дейишади.

Чунки «Илм билан амал – лафз ва маъно жиҳатидан бир-бирига мулозим ва мувофиқдир. Чунки илмдан мақсад – амалдир.

*Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,
Эмдики илм ўлди, амал айлагил».*

Ҳазрат Навоий яна таъкид этарларким: «Илм ўқиб, унга амал қилмаган – ерни ҳайдаб, уруғ сепмаган ёки уруғ сепиб, ҳосилдан баҳра олмаганга ўхшайди».

Имом Аъзам (р.а.) бу хусусда «Чўлда адашганда кўп озуқадан кўра, адашмай тўғри юрилганда озгина озуқа қанчалик фойдали бўлса, илмга асосланган озгина амал ҳам жаҳолат ила қилинган кўп амаллардан фойдалироқдир», деганлар.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг ҳикматларида ўқиймиз:

*Амал қилса олимлар дину ойин ёруқи,
Кўрса бўлур аларни ранги-рўйи кўркини.
Амал қилмай қол илмин, ўқуй билмай қолганлар,
Орқасига кўтарур қирқ эшакни юкини.
Хожамен деб лоф урма, ушбу дунё бепоён,
Биламен, деб айтма, сен, кўнгилдаги чиркини.*

Саҳл Тустарий ҳазратлари таъкид этмишларким: «Олимлардан ташқари ҳамма ўликдир. Илмига амал қилувчилардан бошқа барча олимлар сархушдир. Ихлослилардан бошқа барча амал қилувчилар алдангандир». (Илмсизлар ўлик каби, дейилганда жисмнинг эмас, руҳнинг жонсизлиги назарда тутилганини англаб турибсиз, деган умиддамиз.)

Имом Ғаззолий ҳазратларининг қуйида баён этилгучи ибратларини ҳар биримиз ёдда сақласак чакки бўлмайди.

Ҳикоят. «Ақлий ва шаръий илмларни ишғол қилган эдим. Жуда кўп талабаларим бор эди. Қарасам, турли эҳтиромларга ўралиб қолибман. Шунда илм олишдан мақсадимни тушунгандай бўлдим. Амалим Аллоҳ ризоси учун эмас, мақом савдоси ва шуҳрат орзуси йўлида экан. Билдимки, ҳалок бўлишим муқаррар. Жарнинг ёқасига келиб қолибман. Ўз-ўзимга: «Қани, тезроқ ҳаракат қил. Умринг оз қолди. Ўрганган илмларинг ҳақиқатга айланмас экан, бу бир алданишдир. Энди вақтингни бўш ўтказишда давом этаверсанг, оқибатинг нима бўлади?», дедим.

Шу пайт ўзимда бир ўзгариш сездим. Дунё ва дунё савдоларидан қочиш билан дунё орзулари ва охират орзуси ўртасидаги ҳайрат водийсида олти ой жонсарақ ҳолда қайғу ва кўзёшлари ичида қолдим. Юрагим изтироб чекарди. Нақадар ожиз эканлигимни тушуниб етдим. Ихтиёримнинг қўлдан кетаётганига томошабин бўлиб турар эдим. Давосиз дардга, чорасиз хасталикка дучор бўлган киши каби Аллоҳга ёниб-ёлбордим, тазарру айтдим. Ниҳоят, «Намл» сурасида:

«... ёки музтар-ночор одам дуо-илтижо қилган вақтида (дуосини) ижобат қиладиган ва (унинг) мушкулини осон қиладиган...» дейилгани каби, Аллоҳ Таоло дуоларимни қабул айлаб, қалбимни уйғотди. Ичимдаги мол ва мақом орзуси йўқ бўлди. Ҳаммасидан юз ўгирдим.

Зикр, узлат, хилват, нафсни тийиш, риёзат ва ахлоқимни мукаммаллаштириш билан машғул бўлдим. Илмал яқин билан билдимки, Аллоҳга етишганлар ва ҳидоят йўлида юрганлар тасаввуф аҳли бўлган буюклар экан. Энг гўзал сийрат ва ахлоқ уларда экан. Зеро, уларнинг зоҳирий ва ботиний ҳоллари пайғамбарлик нуридан олингандир. Ер юзида эса пайғамбарлик нуридан ҳам порлоқроқ нур йўқдир».

Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) сўрадилар: «Эй Расулаллоҳ, охиратда сизнинг умматингиздан ёмонларнинг ёмонроғи ва азобининг кўпроғи қайси одам бўлади?» Ул саййид бул сўроққа шу он жавоб бермадилар. Сўрагувчи киши уч марта такрор сўраганларидан сўнг Пайғамбаримиз (с.а.в.) дедилар: **«Охиратда ёмонларнинг ёмонроғи – илмларидан фойда олмай, амал қилмаган олимлардир. Халқ орасида нима ҳукм қилсалар пора учундир. Авомларнинг нафси ҳаво-ларига қараб юрган олимларга бериладиган азоблардан қаттиқроқ азоб ҳеч кимда бўлмас».**

Жавобнинг савол уч карра қайтарилганидан сўнг берилишига сабаб: Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) олимлар ҳурматини сақлаб, уларни айблашга шошмаганларидадир. Аллоҳнинг ҳабиби он ҳазрат ўша мажлисда яна дедилар: **«Охиратда яхшиларнинг энг яхшироғи – яхши олимлардир. Улар билган илмлари билан халқ орасида амри маъруф ва наҳйи мункар қиладилар. Юмшоқ сўзлар сўзлаб, фосиқлардан йироқ қочгувчи бўлурлар. Бойлару амалдорларнинг мажлисларига яқин йўламаслар. Ва буларга бойликлари учун тавозе қилмаслар. Ҳукмлари учун пора олмайдилар. Масжид йўлидан**

**қолмай, бақслар қилмайдилар. Ҳар қандайин за-
мима ишлар бўлса, яхши олимлар барисидан
йироқ бўладилар».**

Олам аҳлини тўғри йўлга бошловчи Пайғамбаримиз
(с. а. в.) яна дедилар:

**«Дўзахда бир азобли қудуқ (чуқурлик) бор. Ўша
қаттиқ азобли қудуқни Аллоҳ Таоло «Жуббул
ҳузн» («қайғу қудуғи») деб атади. Ул қудуқ риё-
кор қорилар учундир. Булар шундайин олимлар-
ки, илм топиб, риёкорлик билан халқ орасида
ниятлари фақат обрў-эътибор топиш бўлган».**

Уламоларнинг тушунтиришларича, у қудуқ жаҳан-
нам ўртасида жойлашган. У чуқурнинг ҳайбатию азо-
би кўплигидан жаҳаннамнинг ўзи Аллоҳ Таолога ҳар
куни тўрт юз марта мадад сўраб сиғинар экан.

Шайх Саъдийдан ўқиймиз:

«Икки киши беҳуда ранж кўрдилар ва бефойда
саъй зуҳурга еткурдилар. Бири улким, кўп мол йиғин-
ди ва емади. Яна бири улким, кўб илм ўрганди ва амал
қилмади. Маснавий:

*Илм аро гар ваҳиди давронсан,
Амалинг бўлмас эрса нодонсан.
Топмоғунг дониш аҳли ичра ҳисоб,
Бир эшаксен, сенга юк ўлди китоб,
Бўлмагай ҳаргиз ул эшакга хабар,
Ўтун устида ё эрур дафтар.*

Илмни ўрганмак... дунё учун, неъматни емакга ва-
сила ва равеш қилмоқ учун эрмастурур. Байт:

*Илм сотмоқга кимки юз ўрди,
Жамъ этиб хирман ўтга куйдирди.*

Ҳикмат «Парҳезкор бўлмаган олим машъаладор
бўлгон кўрдур. Ўзгани йўлга солур ва ўзи йўлдин қолур.
Байт:

*Илмдин ҳар кишики олмади ком,
Бир матоъ олмай этди зарни тамом».*

Эрон шоҳининг вазири Бузургмеҳрдан: «Илм афзалми ёки мол?» деб сўрашди. «Илм», деди вазир. Яна сўрадилар: «У ҳолда нега олимларни бойларнинг эшигида кўрамузу, бойларни олимлар эшигида кўрмаймиз?» Жавоб бўлдики: «Чунки олимлар молнинг фойдасини билади. Бойлар эса илмнинг фазлини билмайди». Ажиб ва доно жавоб! Олим билади. Бой бутун бойлигини сарфлаганда ҳам сотиб ололмайдиган илмнинг фазлини билмайди. Мана шу жиҳати билан бой, гарчи олимни ўзининг эшигида хизмат қилдирса ҳам, даражада олимдан анча паст туради.

Адабиёт дарслигида ўқиган бўлсангиз керак: Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» саҳна асарларида ўғлининг илм олишига рағбат кўрсатмаган бойнинг фожияси кўрсатилган. Аммо уларда илм аҳли билан давлатмандлар бир-бирларига зид қўйилмаган. «Бойларнинг ҳаммаси илмсиз бўлади», деган хулоса эса нотўғридир. Чунки ҳалол йўл билан топиладиган бойликка илмсиз эришиб бўлмайди. Бундан ташқари истеъдодли ёшларнинг илм олишлари учун ҳиммат қилган бойлар ўтмишда каммиди? Бугунги кунда ҳам шундай ҳиммат эгалари бор. Улар илм учун сарфлаган маблағларига яраша эл ардоғига етишадилар.

Илм олмоқлик афзал, илмга амал қилмоқлик зарур экан. Илм ўргатувчи ҳақида нима деймиз?

Саййидимиз Муҳаммад алайҳиссалом бу хусусда: «Ким бировга бир нарса ўргатса, ундан ўрганиб, амал қилган одам савобича савоб олади», деб марҳамат қилганлар. Яна таъкид этганларким: «Инсонларга яхшиликни ўргатиб, ўзини унутган киши инсонларга ёруғлик таратиб, ўзини эритган мум кабидир».

*Киши икки турлуг киши отанур
Бирини ўргатигли, бирини ўгранур.*

*Икидин нару борча йилқи сони,
Тиласа муни тут, тиласа они.*

«Кутадғу билиг»да таъкид этиляпти: инсонлар бири ўргатувчи яна бири ўрганувчи деб икки турли бўлур. Бу иккисидин қолганини йилқи санаб, истасанг бу йўлни, истасанг у йўлни тут. Бу фикр сизга ёки тенгдошларингизнинг баъзиларига қўпол туюлиши эҳтимоли бор. Лекин холис ўйлаб қўрайлик, киши бир нарсани бошқаларга ўргатмаса, ўзи ўзгалардан ўрганмаса, унинг ҳайвондан нима фарқи қолади? Инсоннинг бошқа жонзотлардан фарқи айнан шунда эмасми?

Умидимиз юлдузлари, сиз туғилиб, беш-олти кунлик бўлганингизда оналарингиз сизларни бешикка солдилар. Кеча ва кундуз тинмасдан ҳаракат қилиб, кўкрак сутлари ила парвариш қилдилар. Қачонки олти-етти ёшга етганингизда мактабга берадилар. Мактабда муаллимлар сизларни меҳрлари билан тарбия қилдилар. Шу боис мактабни «илм бешиги», деб ҳам атайдилар. Бу бешикда сиз илм ва одоб ўрганиб, ақл ва фикрларингизни ўстирдингиз. Бола чоғингизда тан саломатлиги қанча зарур бўлса, ақлингиз ва фикрингизнинг саломатлиги ҳам муҳимдир. Чунки ақл ва фикрсиз тандан на ўзи учун, на бошқалар учун фойда бор. Шунга қўра, биринчи бешикка қараганда иккинчиси афзал кўринади. Биринчи бешикда сут ва таом бериб боққан она ва ота қанчалик азиз бўлса, иккинчисида илм ва одоб ўргатиб тарбия берган муаллим ундан ортиқ азиздир.

Тарихга шон-шараф берган буюк давлат арбоблари улуғ устозлар парваришида етишган эдилар. Бу устозлар ўз тарбиясидагилар қалбига масъулият ва марҳамат туйғулари жойлаштирганлар. Инсоният тарихида ўтган шоҳу султонларнинг сон-саноғи йўқ. Лекин уларнинг оз қисмигина кишилик хотирасида қолган. Тарих зарварақларида номлари нақш этилган шахслар ҳаётига разм солсак, уларнинг доно устозлар-

дан сабоқ олганларига гувоҳ бўламиз. Доно устоздан сабоқ олмоқ бир масала, бу сабоққа амал қилмоқ янада муҳимроқ масала. Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур ҳазратларининг устозларга кўргазган меҳр-илтифотлари бизга маълум. Мирзо Улуғбек ёшлик чоғларида, гарчи шаҳзодаларга хос одат бўлмаса-да, устозлари Қозизодаи Румий ҳазратларининг тўнлари этагини ўпган эканлар. Мирзо Бобур Самарқандга лашкар тортиб келганларида Хўжа Аҳрор валий ҳазратларининг беҳуда қон тўкмаслик хусусидаги ўғитларига амал қилиб, жанг қилмай изларига қайтганлар. Амир Темур ҳазратларининг хотираларида устозларнинг мартабаси хусусидаги ибратли гапларни ўқиймиз:

«Мени ёшлигимда ўқитган мулла Алибек деган кишинининг оғзида тиши йўқ бўлса ҳам, маҳалла болаларига Қуръон таълими бериб, хат ёзишни ўргатар эди. Мен етти ёшимда бу одамнинг мадрасасидан чиқиб, Шайх Шамсиддиннинг мактабхонасида ўқидим. Мен Кеш шаҳрини бино қилдираётган чоғимда у одамнинг вафот этиб кетганига хийла вақт ўтиб кетган эди. Устозларимдан Шайх Шамсиддиндан қолган фарзандларининг ҳаёт вазияти ёмон эмас бўлса ҳам, Мулло Алибекнинг фарзандларида қийинчилик борлиги кўрунур эди. Бу аҳволни кўзда тутуб, устозим Мулло Алибекнинг фарзандларининг ҳар бирига бир дондан уй солиб бериш билан, уларни узилмас маош билан таъминлашни волийларимга таъкидлаб амр берган эдим.

Шу мавзу устида Шом шаҳрида кўрушганим Ибн Холдун деган зотнинг бир ҳикматлик сўзи ҳамон ёдимда эди. У одам бундоғ дер эди: «Аллоҳ Таоло инсонларга берган саломатлик неъматидан кейинги неъмат, улуғ одамлар билан дўст қилмоқ неъматидур. Чунки улуғ одамнинг дўстлиги орқасидаги кишилар, тилак ва орзуларига эришиб, халқ орасидаги ўрни ва ҳашамати ҳам юқорилайдур», деб эди. Бу ҳикматлик сўздан

ташқари ўз идрокимда шундай бир ғоя ҳукмфармо эдики, менга нисбатан ҳар қандай жиҳатдан дўстлиги зоҳир бўлган, озу кўп хизматлари сабоқ айтган зотларнинг ўзларигина эмас, авлодлари ҳам маишат тўғрисида қийналар экан, бу менинг паст фитратлигимга далил бўлмай, деб тушунар эдим. Бу умумий кўз қараш орқасида ёлғиз Мулло Алибекнинг авлод афродларигина эмас, киндигим қони тўкилган, кўзим очилганда биринчи марта шу шаҳарни кўрган, мен билан бирга бу шаҳарда ҳаёт кечирган эркак-хотунларнинг барчасининг устозларим каби зиммамда ҳақлари бор эди. Буларнинг бир ҳамшаҳарлари дунёга ҳоким бўла туриб, буларнинг қийинчилик ичида яшамолари муносиб бўлмағай, деган фикрда илгаридан Кеш шаҳрининг бўлиб келган ўз қуввату лоёмутига ҳожатманд қадим ерлик кишилардан бўлмоғи шарти билан туғулган шаҳримда бирорта фақир одам бўлмаслиги учун доимий ойлик тайин қилдим. Бирор одам оила таъминотидан қийинчилик кўриб ғамлик бошини тиззасига қўймаслигининг тадбирини кўрдим».

Бу гапларни ўқиб ўйланиб қолдим: Амир Темурдан олдин ва кейинги йилларда оталаридан сўнг тахтга ўтириб, саройдаги илм аҳлининг қадрига етмай, хорлаганлар ва оқибатда ўзлари хорланганларга шундай васият қилинмаганмикин? Қилингандир. Илм аҳлининг қадрига етган подшоҳ уларнинг келажагини ўйлаши табиий ҳолдир. Кўзлари хазинадаги олтин жилосидан кўр бўлган тахт ворислари бу васиятни назарписанд қилмаганлар. Натижада, тириклик чоғлари элнинг қарғишига қолдилар, ўлгач, номлари қора билан ёзилди...

Искандар Зулқарнайннинг (Александр Македонский) Арасту (Аристотель) исми устози бор эди. У билан бемаслаҳат иш қилмасди. Устози саройга кириб келса, ўрнидан туриб, иззат билан кутиб оларди. Ҳатто уни ўз отасидан ҳам ортиқроқ кўрарди. Бир куни Ис-

кандар Зулқарнайдан: «Нечун Арастуни отангиздан ортиқ иззат қиласиз?», деб сўрадилар. Ул дедики: «Отам гўёки мени осмондан ерга туширди. Аммо устозим Арасту мени ердан осмонга кўтарди» (Яъни, отам мени дунёга келмоғимга сабаб бўлди. Устозим илм ва одоб ўргатиб, мартаба ва иззатимнинг ортмоғига сабаб бўлди).

Ривоят. Яна ҳукмдорлардан бири Султон Салим Мисрни забт этиб, Истанбулга қайтаётган эди. У қўшин олдида устозлари, мулозимлари, шайхул-исломлар қуршовида эди. Зафар машқлари чалинганда ибн Камолнинг оти ҳуркиб, сакради-ю Султоннинг сут каби оппоқ либосига лой сачради. Буни кўрган ибн Камол кўрқиб кетди. Бошқалар ҳам подшоҳнинг ғазабланишини кутдилар. Аммо Султон Салим дедики:

– Бу либосимни олиб, сақлаб қўйинг. Бу либос шундайлигича, лойи билан сақлансин!

Вазирлар бу буйруқ ҳикматини, сабабини сўраганларида Султон Салим шундай жавоб берди:

– Муҳтарам зот отининг оёғидан сачраган лой бизнинг шарафимиздир, у охирада васиқаи баротимиз бўладир. Либосимизга теккан лойни кўриб, авлодимиз ҳам ибрат олсинлар, уламо отининг оёғидан сачраган лой бизнинг назаримизда қанчалик қадрли эканлигини дунё тургунча авлодимиз хотирласин.

Бу ҳикоятларга ҳазрат Навоийнинг бир ранж ила ҳарф ўргатган устознинг ҳақини дунё ганжи билан адо этиб бўлмайди, деган ҳикматлари илова этилса, узукка кўз қўйгандай бўлар.

Не афсуски, устозлар ҳақини адо этишни ўйламайдиганлар ҳам бор. Мактабларда устозларни ранжитувчи ўқувчиларни учратиб турамиз. Айрим ота-оналар фарзандлари олдида устозларни ҳақорат қилишдан ҳам тоймайдилар. Устозига меҳр ва ҳурмат кўрсатишни билмайдиган ва ўрганишни истамайдиган бахтсиз талаба бир умр фақат ўзигагина меҳрибон ва фақат ўзинигина ҳурмат қилувчи худбин бўлиб қолади. Саҳ-

ро тиконини экиб, гул оламан, деган одам ақлли одам эмасдир. Ўзига илм-ирфон ўргатувчи устозининг қадрини билмаган одам Ватан, миллат учун фойдали бир одам бўла олмайди.

Шу ҳикоятлар баҳонасида икки мазмун англаувчи бир мақолга изоҳ бермоқ зарурати туғилди. Устозларнинг мавқеи ҳақида гап кетганда айримлар бу мақолни «Устоз **отангдан улуғ**», тарзида, бошқалар эса «Устоз **отангдек улуғ**» шаклида баён қиладилар. Бунга сиз нима дейсиз? Қайси бири тўғри? Фарзанд учун одамлар орасида отанинг мавқеидан баланд зот йўқ. Лекин ота ўрнида кўриб ҳурмат қилинадиганлар бор. Демак, устоз **отадек улуғ** экан. Лекин масаланинг бошқа томони ҳам бор: ота фарзандини боқишга, тарбия қилишга мажбур. Лекин устоз айнан шу фарзандга илм беришга мажбур эмас. Агар «бу бола ни ўқитмайман», деса айбли саналмайди. Шу боис ҳам унинг отага нисбатан улуғлиги мавжуд. Ҳазрат Али (р.а.) «Менга бир ҳарф ўргатган кишининг хизматкори бўлишга тайёрман», деганлар.

Умидимиз юлдузлари, бугун сиз шогирдсиз, ордан беш-ўн йил ўтиб сиз ҳам устозлик мартабасига ета-сиз. Шунда унутмангки, устознинг шогирдга биринчи галда ўргатадиган хулқи – камтарлик бўлиши шарт. Бу хулқни шогирдга сингдиришда ўз хулқи билан намуна бўлмоғи талаб этилади. Чунки манман, кибрли устознинг шогирдини камтаринлик шоҳсупасига кўтарганини ҳали тарих кўрган эмас. Манман олимнинг ҳамкасбларга ёмонлик қилиши бир нохушлик, энг асосий нохушлик – у ўз кибри туфайли илмнинг керакли чўққисини забт этиб бўлдим, деб ўйлайди ва ўсишдан тўхтади. Манман олим юқорига қарамайди, ўз оёғи остидан кўз узмайди. Шунинг учун илмдаги юқори чўққиларни кўрмайди. Афсуски, бундайлар кам эмас. «Мадрасада ўқиганим кифоя, илмим битта масжидни тебратиб туришга етиб ортади», дейдиганлар ёки «диссертацияни бир амаллаб ёқлаб олдим, энди

умримнинг охиригача дам оламан», деб адашувчилар ҳам бор. Буларга қуйидаги ҳикоятни эслатамиз.

Ҳикоят. Эрон шоҳи ҳузурига Румдан бир элчи келди. Шоҳ вазири Бузургмеҳрнинг донолигини элчига маълум қилиб қўйиш мақсадида:

«Эй Бузургмеҳр, дунёда нимаики бўлса, сен ҳаммасини биласан, а?», деб сўради. Шоҳ вазирдан «Ҳа, биламан», деган жавоб кутган эди. Аммо вазири «Билмайман», деб жавоб қилди.

Элчининг олдида мулзам бўлган шоҳ газабланиб сўради:

«Ҳамма нарсани ким билади?»

«Ҳамма нарсани ҳамма билади, аммо ҳамма ҳали онасидан туғилган эмас», деб жавоб берди доно вазир.

Яна бир доно вазирдан савол сўрадилар. «Билмайман», деб жавоб берди у. Яна сўрадилар, яна шу жавоб: «Билмайман». Шунда ажабланиб дедилар: «Шоҳ сизни доно вазир деб катта миқдорда ҳақ тўлайди-лар-у билмайман дейишга уялмайсизми?»

Доно вазир деди: «Подшоҳ менга билганларим учун ҳақ тўлайди. Агар билмаганларим учун ҳам тўласа, етти иқлимнинг хазинаси етмаган бўларди». Бу доно жавобларда камтарликнинг гўзал кўриниши мавжуд.

Устозлик ва шогирдлик бобида кишининг ёши аҳамиятли эмас. Илм олиш муддати умрини сўнггига қадар экан, фарзанди ҳатто набираси тенги устоздан ҳам илм олишга тўғри келади. Катталар аввалига болаларига илм ўргатадилар. Сўнгра ўзлари улардан ўрганишга ҳожат сезадилар. Кимки бунини хоҳламас экан, ўз давридан орқада қолади. Чунки фан янгиликларини ёшлар кузатиб борадилар ва тез эгаллайдилар. Ўз ташвишларига ўралашиб юрувчи катталар эса бу янгиликларни вақтида сезмайдилар ёки сезсалар ҳам тан олгилари келмайди. Шу боис ҳам фанда ёш олимлар билан катталар орасида тез-тез зиддият ва ихтилофлар чиқиб туради. Илм олишдан тўхтаб, қотиб қолган,

ёшлардан ўрганишни истамаган катта олимлар фан тараққиётига салбий таъсир кўрсатадилар.

Ҳазрати Умар (р.а.) илми ёшлиқда эгаллаш керак деб билганлар. Чунки ёш улғайгач, киши ёшлар билан бирга илм олишга уяла бошлайди. Айниқса, бирон мансаб эгаси қўл остидаги ёшлар билан бирга ўтириб илм эгаллашдан ор қилади. Илм ёшлиқда эгалланса онгга муҳрланиб қолади. Ҳазрат Умар «ёшлар билан илм олишга уялсанг ўқимай қўя қол», демоқчи эмаслар, балки шундай ноўрин ҳолатлар учраб қолишидан огоҳлантирмоқчилар.

Бир донишманддан сўрабдилар:

– Қандай қилиб илминг энг юқори чўққисига чиқдингиз?

Донишманд деди:

– Билмаган, тушунмаган нарсамни олимдан ҳам, оддий кишидан ҳам, каттадан ҳам, кичикдан ҳам сўрадим. Бу тўғрида уялмадим, номус қилмадим. Ўзимни юқори тутиб, мутакаббир бўлмадим.

Шу олимнинг ҳаёти барчамиз учун ибратдир. Чунки илм сўрашдан истиҳола қилинмайди, балки илм-сиз юришдан уялиш керак бўлади.

*Уялма маърифатни ўгранурдин,
Танур жойинг бўлур қолсанг танурдин.*

«Саботул ожизийн»даги бу байтнинг мазмуни будир: оқил киши илми ўрганишдан уялиб ўтирмайди. Нақадар қари бўлса ҳам, ўзидан кичиклардан ва катталардан сўраб ўрганмоққа қасд қилади. Зеро, киши орланиб, илми ўрганмай қолса, оқибатда дўзахга борур. (Байтда зикр этилган биринчи «танур»да «тандир», «ўчоқ», маъносида, яъни дўзах ўчоғи назарда тутилади. Иккинчи «танур» танимоқ, яъни билмоқ маъносида келади.)

Ҳазрат Навоий ёзганлар: «Билмаганини сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим. Оз-оз ўрга-

ниб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб, дарё бўлур. Ўрганишдан қочган – дангаса, ўрганишдан қочиш учун юзига важ-баҳона эшигини очган – ишққмас. Заҳмат чекиб илм ўрганган – донишманд.

*Илмдин орий улуснинг жоҳили худномаси,
Ўрганурга жидду жаҳд этган жаҳон алломаси.*

Маъноси: Илмдан четда қолган одам халқ орасидаги қайсар, жоҳилдир. Ўрганишга қаттиқ киришган эса жаҳон алломасидир.

Илмни эгаллаш қай пайтда афзал, деган муаммога донишмандлар турлича жавоб берганлар. Абдуллоҳ ибн Масъуд илмни фурсат бўлганда ўрганавериш керак, чунки илм зарур бўлган пайтда фурсат топилмайди, деб таъкидлаганлар. Қўпгина манбаларда илмни ёшлиқда эгаллашга даъват этилади. Буни «илмнинг **асосларини** ёшлиқда эгаллаб олишга ҳаракат қилмоқлик даркор», маъносида англасак дуруст бўлади ва бу бизларни катта ёшга етганда илм олишдан тўхтаб қолиш касалидан қутқариб қолади.

Умар Ҳайёмда шундай рубой бор:

*Акнун ки гул-и саъодатат пур бораст,
Даст-и ту зи жом-и май чиро бакораст.
Май хўр ки замона душмане гаддораст,
Дарёфтани рўз-и чунин душвораст.*

Рубойининг луғавий мазмуни: ҳозир саодатнинг гули серҳосил пайтда нега қўлинг май жоми билан машғул эмас. Май ичиб қол, чунки замона ўта бевафо душмандир. Бугунгидай кунни топиш қийиндир.

Мазкур рубойни шарҳлашдан аввал бир эслатмага эҳтиёж сезилди. Шеърятда истиора, яъни бадий ўхшатма бўлади. Шунга кўра рубойдаги, «май» сўзи ичимлик ароқ эмас, балки «ҳақиқат маърифати» маъносини англатади. Бадий адабиётдаги бу услубни

яхши англаш сизларни адашишлардан асрагани туфайли мавзуга мурожаат қилишни лозим топдик.

Демак, мумтоз адабиётда учровчи «май» ва «жом» сўзларини тўғридан-тўғри тушунмаслик керак. Устоз Алибек Рустамий юқорида зикр этилмиш рубойнинг асл маъносини бундай тушунтирадилар: куч-қувватга тўлган, саодат гулидан мўл ҳосил олишинг мумкин бўлган ҳозирги навқирон пайтингда ўзингни ўзинг ичкилик билан заҳарламасдан ва бошқа беҳуда ишлар билан машғул бўлмасдан ирода қўлини ишга солгину кўнгил жомини маърифат майи билан тўлдир, кишини бадбахт қиладиган ичкиликни эмас, саодатга мушарраф этадиган маърифат майини ҳозир имкон борида ичиб қол. Чунки замона ҳозирги ёшлигингдан, куч-қувватинг ва имкониятингдан ва охири жонингдан ҳам сени жудо қиладиган ғаддор душмандир. У сени қаритиб, турли дардларга мубтало қилганда бундай кунларни тополмайсан ва бу дунёдан ўкинчу надоматлар билан ўтасан.

Илмдан баҳраманд бўлиш кишига беадад ҳузур ва лаззат бағишлайди. Ҳақиқий маърифатга эришган одамдан нафақат дўстлари осойишта, балки душманлари ҳам тинч ҳаёт кечирадилар, дейдилар. Чунки маърифатли одамнинг ўй-хаёли илм билан банд бўлади, бировга душманлик қилишни ўйламайди. Мирзо Бедил ҳазратларининг «Кимки ҳаёт шамини илм нури билан ёқса, ҳаёти асрлар бўйи сўнмайди», деган ҳикматларини тарих улуғ алломалар ҳаёти мисолида тасдиқ этади. Мавзуни давом эттириш учун Ҳофиз Шерозийдан бир байт ўқиймиз:

*Аё аййуха-с-соқий, адир каъсан ва новилҳо,
Ки ишқ аввал намуд осон, вале ўфтод мушкилҳо.*

Луғавий маъноси: қани эй Соқий, бир косани айлангириб уни менга ҳам етказ. Чунки ишқ аввал осон кўриниб, кейин қийинчиликлар юз берди.

Байтга яширинган маъно: соқийдан мурод – маърифат тарқатувчи. Косадан мақсад – маърифат. Ишқ эса маърифат ишқидир. Шунга кўра байтни бундай тушунамиз: эй маърифат ошиқларининг Устози! Менга маърифат идроки аввал осондек кўринган эди. Аммо бунинг кўпгина қийинчиликлари чиқиб, менинг унга бўлган ишқимни сусайтира бошлади. Шунинг учун сен даврангга йиғилган шогирдларингни, жумладан, мени маърифат сирларидан бир озгина огоҳ қилиб, совиётган кўнглимни қиздир.

*Гул даврида ич боданиким, оқил эмастур,
Ҳар кимки, бу кун дунёда ҳушёр топилса.*

«Гул даври»дан мурод – умр баҳори. Яъни кишининг илм ўрганадиган ёшлик даври. Бода, яъни майдан мурод маърифатдир. Бу байтни «баҳорни ичкиликбозлик қилиб, кўнгилини айнитиб, бошингни оғритиб ўтказ», деб англамоқ нодонликдир. Байтнинг асл мазмуни будир: умрдан яхши ҳосил олиш учун унинг гул давридагидек гуллайдиган, ҳосилга замин тайёрлайдиган ёшлик даврида ҳаром ичкиликни эмас, маърифат бодасини ич. Кимки бу дунёда маст қилувчи ичкилик туфайли эс-ҳушини йўқотса, ҳунар ўрганиб, илм олиб, ҳақиқат сирларини билишга интилиб, камолот ҳосил этишга ҳаракат қилмаса, уни ақлли киши деб ҳисоблаб бўлмайди.

Бобур мирзода бир байт бор:

*Баҳор айёмидур доғи йигитликнинг авонидур,
Кетур соқий, шароби нобким, ишрат замонидур.*

Агар бузуқ шеърият нуқтаи назаридан тушунсак, йигитлик чоғида айш-ишрат қилиб ол, деган маънони уқамиз. Ҳолбуки, Бобур мирзо бундай ишратларга қарши бўлганлар ва ул зотнинг май ичишни таъқиқлаш ҳақидаги фармонлари тарихдан маълумдир. Маз-

кур байтда шоир йигитликни баҳор айёмига қиёслаб,
бу фаслда маърифатга даъват этипти.

*Боши билан шўнгиб кирмаса ҳар дам,
Сув остидан дурни топарми одам?*

Ҳамма гап ана шу дурни топишда. Афсус шуки, биз дурни севамиз, аммо уни топиш учун шўнғишдан эринамиз. «Тоққа чиқмасанг дўлона қайда, жон куйдирмасанг жонона қайда», деган мақол илм олишга ҳам тааллуқдидир.

Дунёда илм турлари кўп, барчасини бараварига эгаллаш мумкин эмас, дедик, ҳаммасини эгаллайман, деб интилувчи кимса оқибатда ҳаракатларини шамолга совуриши мумкин. Чунки ортиқча билағонликни фазилат деб ўйлаш хатодир. Билимнинг миқдори эмас, сифати зарурроқ деган нуқтаи назардан қарасак, фойдали нарсаларни билганимизга нисбатан бефойда нарсаларни кўпроқ билишимиз аниқ бўлиб қолади. Одам егани билан эмас, ҳазм бўлгани билан яшайди. Бу ақлга нисбатан ҳам тааллуқдидир. Хоҳламай ютилган таом, азобга айланганидек, иштиёқсиз илм билан шуғулланиш хотирани суст қилиб қўяди, нокерак нарсалар билан шу қадар тиқиштириб ташлайдики, оқибатда у қабул қилаётганларини сингдиролмай қолади.

*Ёниб келганда меҳнат шамъи, э ёр,
Ёниб, тутма ҳаво бодига зинҳор.*

«Қутадғу билиг»да айтилмоқچики, кўп машаққатлар билан ҳосил қилган илмингни нафс орзуларига сарф айлама, дўстим.

Ҳар нарсанинг зидди: оқнинг қораси, яхшининг ёмони бўлганидек, илмнинг муқобилида «жоҳиллик» деган иллат борки, у ёш ақларни заҳарлашга ҳамиша шай бўлиб туради.

Не эрур бу жаҳолат?

Бировнинг айбини ёки қусурини айтадиган бўлсак, «ақлсиз», «тентак», «эси йўқ» ёки дабдурустан «аҳмоқ» деб қўя қоламиз. «Жоҳил» деган иборани камдан-кам ҳолларда тилга оламиз. Орамизда жоҳил камми? Жоҳил ким ўзи? Жоҳилликдан бесаодатроқ яна нима бор?

Умидимиз юлдузлари, энди шу ҳақда гаплашиб олиш фурсати етди.

Инсонлар бошига тушадиган кулфат ва зулмнинг асосий боиси жаҳолатдир. Кулфат ва зулмдан халос бўлишнинг ягона давоси эса – илм. Жаҳолат ҳомийлари инсониятнинг энг ашаддий душманлари ҳисобланадилар.

Тилимиздаги «жаҳолат», «жоҳиллик» атамалари нодонликни ва бу нодонликни туғдирувчи билимсизликни англатади. Ёмонликнинг уч манбаи борлигини айтадилар: шайтон, нафс ва жоҳиллик. Ҳар қандай ёмон хулқнинг бошида нафс ва шайтон туради. Жаҳолатнинг турлари кўп, улардан учтасини алоҳида таъкид этиш керакки, қолганлари шу учтасидан баҳра олади:

- умуман ҳеч нарса билмаслик;
- ҳамма билган нарсаларни жуда ёмон билиш;
- лозим бўлмаган нарсаларни билиш.

Жаҳолат – ҳақиқатдан беҳабарликдир. Жоҳилни таълим-тарбия кўрмаган, ҳеч ерда ўқимаган, дипломсиз одам, деган маънода тушунмаслик керак. Моҳиятни билмаслик – жоҳилликнинг асли ҳисобланади. Шунинг учун олимликнинг юқори поғоналарига даъво қилувчилар орасида ҳам жоҳилликни учратиб қолиш мумкин. Бунга сабаб: илмнинг саёзлиги, ҳикматларни билмаслик ёки фаҳм этмаслик, ижтимоий, ахлоқий маданият танқислигидир. Жаҳолат одамни дунёга бепарқ қилиб қўяди, бепарволик эса секин-аста, аммо чекиниш билмай саратон (рак) ўсмасидек улғаяверади. Шунинг учун ақл эгаси жаҳолатга тўқнаш келгани ҳамон чарчоқ ва дам олиш нималигини бил-

май унга қарши ҳужум қилиши керак. Зарба кетидан зарба беришни тўхтатмаслиги зарур. Бу жараён умр бўйи давом этадики, буни эплай олмаган кимсанинг ҳаёти паришонликда ўтади.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари илм ўрганиш билан шуғулланмайдиган, илмдан йироқ кишиларни «нодон» деб атайдилар. Жоҳилликлари аниқ бўлгани сабабли ҳам улар нодондирлар.

*Аввал-охир хўблар кетти, қолдим ёлғиз,
Нодонлардин эшитмадим бир яхши сўз.
Доно кетти, нодон қолди, едим афсус,
Йўлни топмай, ҳайрон бўлуб қолдим ман.*

Инсон тарбиясида, аввало, жоҳилликни бартараф этишга алоҳида аҳамият берилади. Дунёга нима учун келганини билмаган, ҳатто сўрамаган, айниқса, бу ҳусудда тинглашни истамаган киши энг хавфли жоҳилдир. Аввалги суҳбатимиздан сизга маълум бўлдики, ҳаётда фақат билиш кифоя эмас, билганига амал қилиш лозим. Фақатгина билиб амал қилгани ҳам кифоя эмас, амалларни фақат холис тарзда қилиш зарур. Жоҳилнинг биламан, дегани кўрнинг кўраман, дейишига ўхшайди. Ўзининг илмига, мартабасига мағрур бўлиб, кеккайиб кетиш жоҳилликнинг бир хилидир. Ҳақиқатни инкор этиш жоҳилликдир.

Бирон амални яхши деб ҳисоблаб, бу йўлда бардавом бўлиши оқибатида инсонда ўша амалга мувофиқ хулқ шаклланади, мустаҳкамланади. Шунга кўра, Имом Ғаззолий ҳазратлари одамларни тўрт тоифага бўлганлар:

1. Ғофил инсонлар ҳақ билан ботилнинг, чиройли билан хунукнинг фарқига бормаидилар. Улар фитратан барча эътиқоддан холи. Лаззатларга ҳаддан ташқари тобе бўлиб қолганлари учун улар биронта истакларини ҳам тўла қондира олишмайди. (Яъни, бир лаззатни қўйиб, ундан яхшироғига чопади, кейин ундан

ҳам яхшироғини истайди... Шу тарзда биронта истагини ҳам мукамал амалга оширолмайдиган.) Бу тоифадаги инсон муолажани, яъни тарбияни тез қабул қилади. Фақатгина у бир муаллимга, бир муршидга муҳтож. Қалбида уйғониб, уни ғайратлантирадиган бир ҳимматга муҳтож. Шунда у тез орада хулқи гўзал инсонга айланади.

2. Жоҳил ва адашган инсонлар ёмоннинг нелигини биладилар, лекин яхши ишларга одатланмаганлари сабабли, қилаётган ёмон амаллари ўзларига чиройли бўлиб кўринади. Дунё истакларига қул бўлиш билан улар тўғрилиқдан юз ўтирган бўлсалар-да, амалларидаги қусурлардан хабардорлар. Бу тоифанинг тарбияси оғирроқ бўлгани учун уларга бир неча вазифалар юкланади. Аввало, улар бузуқликка одатланиш натижасида ичларида маҳкам ўрнашган жуда кўп иллатларни нафсларидан суғуриб олишлари шарт. Кейин яхшилиқка ундайдиган сифатни қалбларига экимоқлари керак. Хуллас, енг шимариб, жидду жаҳд этилса, бу тоифа тарбияси риёзат учун кенг майдондир.

3. Жоҳил, адашган ва фосиқ кимсалар ёмон ахлоқни яхши ахлоқ деб эътиқод қиладилар. Уларнинг наздида бу ахлоқ ҳақ ва энг гўзал. Ундаги бу қараш борган сари такомиллашади. Шунинг учун бу тоифадаги кишининг муолажаси мушкул, соғайишига деярли умид йўқ. Камдан-кам ҳолда у дардига даво топиши мумкин. Бу жиҳатларнинг барчаси залолатга кетиш имкониятини оширади.

4. Жоҳил, адашган, фосиқ ва ёвуз кимсалар нафақат бузуқ қарашда такомиллашадилар, балки улар ёмонликларини кўпайтиришни фазилат деб биладилар, бу билан фахрланадилар ва «бу ишлар қадримни оширади», деб ўйлайдилар. Бу тоифадаги кишининг аҳволи оғир. Улар ҳақида шундай дейилган: «Кексани тарбияламоқ – машаққат, бўрини тарбияламоқ – уни азобламоқдир».

Жоҳиллар жамият ичидаги иллатдир. Улардан эҳтиёт бўлмоқ керак, уларга яқинлашган кишининг қалби хасталанади. Ўтмишда қанча жоҳиллар неча мамлакатларни ва юртларни фалокатга дучор қилмадилар. Сир эмаским, Наполеон ёки Гитлер каби жоҳиллар ҳозир ҳам Ер юзида урчиб, қўпайиб ётибди. Турли мамлакатлардаги сайловларда улар миллионлаб овоз оладилар. Жоҳилнинг раҳбар бўлишини истовчиларнинг ўзлари жоҳилми ёки сайлаётган одамларининг жоҳил эканини билмайдиларми? Бу ҳам кишилиқ учун бир муаммодир. Ҳар ҳолда бир ариқдаги тоза сувни бошқа ариқдан оқиб келиб, унга қўшилган кир сувлар булғагани каби покиза инсонларни ҳам жоҳиллар тўғри йўлдан оздириб, кирлатадилар.

Жамиятнинг ярасини фақат олимлар тушунадилар. Аниқлаган ташхисларига қараб даволар топадилар. Жоҳиллар эса баттар яралаб қўядилар. «Қош қўяман, деб кўз чиқариш», «Дард устига чипқон», дейилган мақоллар шундай жоҳилларнинг ҳаракатига қараб юзага келган.

«Нисо» сурасида марҳамат қилинади: «Жаҳолат-ла ёмонлик қилиб қўйиб, сўнгра тезда тавба қиладиганларнинг тавбаси Аллоҳнинг зиммасидадир. Аллоҳ ана ўшаларнинг тавбасини қабул қилади. Ва Аллоҳ билувчи ва ҳикматли зотдир». Демак, йўлдан адашиб, гуноҳ ишларни қилиб юрганлар «биз қиладиганимизни қилиб қўйдик, энди кеч бўлди, тавбамиздан фойда борми, тушар еримиз аниқ-ку?», деган тушкун ўйга бормасликлари керак экан. Улар хатоларини қанчалик тез тушунсалар, жоҳилликларидан қанчалик тезроқ қутулсалар, ўзларига шунчалик яхши бўлади.

Исломдан аввалги даврлар «жоҳилият замони» деб юритилади. Ҳолбуки, у замонларда илмилар, шоирлар кўп бўлган. Аммо улар Ҳақ билан ботилни ажрата олмаганлар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) ўқиш ва ёзишни билмасдилар, аммо Аллоҳнинг суюкли ҳабиби мақомига етдилар. Дунёвий илмлар нуқтаи назаридан қара-

сак, Мирзо Улугбекнинг суюкли шогирди Али Қушчи ҳам хизматкорликдан олимлик шоҳсупасига кўтарилган эди.

Агар бир киши аниқ фанлар соҳасида олим даражасига етса-ю, аммо ўзининг инсоний вазифаларини билмаса, жоҳил бўлса, биринчи галда ўзига, кейин фанга ҳам зарар.

Мавлоно Румийда бир ҳикмат баёни бор.

Ҳикоят. Қўнгилини айнитувчи ёқимсиз исларга одатланган чўчқабоқар атторлик дўконига кириб, димофига атирлар ҳиди уриди-ю ҳушини йўқотиб, ерга йиқилди. Атторлар шошиб қолиб, уни тезроқ ҳушига келтириш учун турли атирларни ҳидлата бошладилар. Чўчқабоқар бундан баттар ҳолга келаверди. Охири атторлар чорасиз қолдилар. Чўчқабоқар ўлар даражага келди. Уни таниганлардан бири уйига хабар бергани югурди. Чўчқабоқарнинг укаси воқеани дарров англади. Чўчқанинг тезагидан бир сиқим олди-ю нажот бергани шошилди. У: «Акамнинг димофига ёмон ҳидлар сингиб кетган. Касалининг давоси ҳам шу ҳиддадир», деб чўчқа тезагини унинг бурнига тутди. Шунда ўлик каби ётган чўчқабоқар дарров ҳушига келди. Бунни кўрганлар йигит акасига қандай афсун ўқиди экан, деб ажабландилар. Лекин сир чўчқа тезагида эканини билмадилар.

Мавлононинг ҳикматларида гўзал ибрат бор. Молдунёни севган киши бойлик тўғрисида бирор нарса айтилган пайтда ухлаётган бўлса ҳам дарров уйғонади. Ҳатто ухлаётган ит ҳам бир нарса тарақласа кўзини очиб қўяди-ю уйқусини давом эттираверади. Лекин эгаси секингина чаппилатиб овқат ейишни бошласа, уйқудан уйғониб, сергак равишда унга тикилиб тураверади. Жоҳил ҳам чўчқабоқарга ўхшайди. Мушк ҳиди каби гўзал илмий мажлисларда ҳушидан кетиб, фафлат уйқусида ухлайверади. Жоҳиллар суҳбат бошласалар, кўзлари мошдай очилади. Чўчқа тезагидан ҳушига келган чўчқабоқарнинг бошқаларга зарари

йўқ. Жоҳиллар суҳбатидан уйғонган жоҳилдан эса қўрққулик.

Туяқушнинг ғалати одати бор: бирон хавфни сезса, бошини қумга тиқиб тураверади. Баъзи одамларда сал бошқачароқ одат мавжуд: туяқуш хавфдан қўрқаётган бўлса, булар ҳақиқатни кўрмаслик учун бошларини гўё қум орасига тиқиб яшайверадилар. Атрофга қарамайдилар, келажакни тасаввур қила олмайдилар. Донолар насихатининг ҳақиқатга эришиш йўли эканини, ундан баҳра олиш зарурлигини англашни истамайдилар. Энг ёмони – жоҳилликлари туфайли яқинлашаётган хатарни сезмайдилар.

Одам боласи яхши тарбия кўрмай ўсар экан, жаҳолат ботқоғига ботаётганини ўзи ҳам сезмай қолади: аввало, билмаган кишини камситади; бир киши билмагани учун исёнда экан, жоҳил эса билиб туриб гуноҳ қилади, демак, билмаган киши узрлироқ. Олимларни тан олмайди. Ҳолбуки, олимлар у билмаган нарсаларни биладилар, у нимани билади?! Ёши улуғларни менсимайди. Ахир уларнинг ҳаёт тажрибаси кўп, уларга қандай тенг бўлсин?! Ёшларни ҳақир санайди. Ҳолбуки, ўзи ёшлардан олдинроқ гуноҳга шўнғиган, маъсиятга ботган.

Жоҳиллик аломатлари яна нималарда кўринади:

- ўз нафсига қул бўлиш;
- ҳуда-беҳудага сўзлайвериш;
- бекорга аччиқланиш;
- эҳсонни ўз жойида қилмаслик;
- ҳаммага, айниқса синалмаган одамга ишонавериш;
- дўстни душмандан фарқ қилмаслик;
- сирини ҳар кимга айтавериш;
- ақсиз, иймонсиз одамларнинг маслаҳатларига қулоқ солиш;
- бефойда сўзларни кўп сўзлаш ва лойиқ бўлмаган одамларга (айниқса, ношаръий ишларига) ёрдамлашиш.

«Агар жоҳиллигим намоён бўлмасин, десанг, ўзгаларни эътибор билан тингла» дейилган доно гапга мавлоно Сайфи Саройининг «Гулистони бит туркий» асарларидаги бу ҳикмат қувват беради: «Ҳақимлардан бири айтмиш эканки, ҳеч ким ўзича ўз жоҳиллигига иқрор бўлмайди. Аммо ул одамнинг жоҳиллиги шундан маълум бўлиб қоладики, агар бир киши сўз бошласа, унинг сўзи тамом бўлмасдан туриб, ўша жоҳил ўртага тушиб сўзлай бошлайди. Бу эса жоҳиллик – жаҳд аломатидир. Ҳикматдан маълум бўладики, суҳбат чоғида сўзловчининг сўзларига диққат билан, сабр ва тоқатли бўлиб қулоқ солмоқ керак экан. Чунки ҳар кимнинг сўзида ҳам ўрнак олса бўладиган фикр бўлиб, ундан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Байт:

*Ҳар жоҳилдин халқ бўлса норизо,
Ул бўлур юз минг балога мубтало.*

Ҳар бир одам, ёшидан қатъи назар, юриш-туришига, гап-сўзларига, яхши-ёмон ишларига диққат қилсин-чи, саналган жоҳиллик белгиларидан ўзида ҳам бормикин? Давра суҳбатларида ўзини қандай тутасди? Кимдадир жоҳиллик белгиларининг ҳаммаси бордир. Кимдадир битта ёки иккитаси мавжуддир. Атрофдагиларнинг у ёки бу кишига «жоҳил» деган сифат беришлари учун шу битта ёки иккитаси кифоя қилади. Хонадонларимизга ҳам қараб қўяйлик: жоҳил отонанинг хонадони бамисоли уруш ўчоғи эмасми? Ёки инсонийлик ҳиссидан маҳрум ҳибс жойи эмасми? Бу ҳибсхонада туғилган, тарбия топган боланинг ҳаётдаги аҳволи не бўлар экан? Бугун дунёни разолатга, зулмага тортаётган жоҳиллар шундай уруш ўчоғида таваллуд топмадиларми экан?

Нуқсонли кишигина ўзини комил ҳисоблайди. Ўз нуқсонини исбот қила олган киши эса ҳақиқий комил саналади. Камолотга эришганлар ўз камолотлари

ҳақида мақтанмайдилар, аксинча, бу ҳолат жоҳилларда мавжуд. Бундай кишилар ўзларини олим деб атаганлари билан аслида жоҳилдирлар. Ўз камолоти билан мақтаниш жаҳолатдан ўзга нарса эмас. Такрор айтаман: кимки ўзини комил деб ҳисоблар экан, у, албатта, нуқсонлидир. Ана шу нуқсон унга камолотга етишиш учун йўл бермайди. Зеро, қуёш ҳам туш пайтида ўзини баркамол кўриб, энг юксак нуқтага кўтариладим, деб ўйлайди, аммо шу ондаёқ унга завола юзланади – у пастга қараб бота бошлайди. Негаки, унинг чиндан ҳам камолоти бор эди. Аммо уни кўрган заҳотиёқ завола юз тутди. Ўзини комил деб кўраётган киши гўё ёмон одамнинг ўзини яхши кишига нисбат этганидек бир гап. Бундайларни тузатиш осон эмас. Чунки уларнинг қасри кибр ва ғурурдан қад кўтаргандир. Бундайлар билан баҳслашишнинг фойдаси ҳам йўқ. Жоҳил билан тортишиб ўтирган олим ҳурмат кутмасин. **Бирор жоҳил одам сўзлайвериб, олимни сукут эттирса, таажжуб қилмаслик лозим, чунки тош гавҳарни синдира олади.** Жоҳил киши сукут билан жоҳиллигини яширсайди, ўртача ақлли одам ҳисобланган бўларди. Лекин жоҳиллик билан сукут иккиси бир одамда жам бўлолмас экан.

Афлотунга дедилар:

– Кечаги зиёфатда Фалончи сизни мақтади.

Буни эшитган Афлотун бошларини қуйи солиб, фикру хаёл уммонига гарқ бўлибдилар.

– Эй Ҳаким, мен нима дедимки, бунчалик фикру андишага берилдингиз?

Афлотун дедилар:

– Мени сен айтган сўзлар ўйга толдиргани йўқ. Мен қилган ишларимни ўйлаб ўтирибман: қанақа жоҳилонана иш қилган эканманки, бу қилмишим у жоҳилга ёқиб тушибди ва у мени мақтаб юрибди? Бирор аҳмоқлик қилмасанг, ҳеч бир аҳмоқ сени мақтамайди ва кўкларга кўтармайди.

Луқмони ҳакимдан сўрадилар:

– Ҳикматли сўзларингиз, одоб-ахлоққа доир ваъз-насиҳатларингиз билан кўпларни яхши йўлга солдингиз, насиҳатларингиз кор қилмай ўзининг ёмон феъл-атворини ташлай олмаган киши ҳам борми?

Луқмони ҳаким жавоб бердилар:

– Бор. У – жоҳил, бадфеъл одам. Уни шу ярамас хулқдан қайтаришга ҳар қанча уринсам ҳам фойдасиз бўлиб чиқди, тузатишдан ожиз бўлдим.

Ривоят. Бир шаҳардаги олим, фозил қози вафот этиб, унинг ҳурмати юзасидан ўғли қозилик мансабига тайин қилинди. Ўғил бағоят жоҳил ва нодон эди. Янги қозининг жоҳиллигидан уялган қариндош-уруғлари унга илм ўргатиш, адабли, тарбияли қилиш учун бир муаллимни тайин этдилар. Бир куни тил қоидалари дарсида муаллим мисол келтирди:

– Ўғлим, мана бу гапга диққат қилинг: «Аҳмад Маҳмудни урди», деган жумладаги қайси сўз эга, қайси бири кесим?

Бу саволни эшитиб қози ғазабланиб кетибди:

– Вой, Аҳмад нима учун Маҳмудни уради? Нега шу пайтгача ҳеч ким менга хабар қилмайди? Бечора Маҳмуд калтак еб индамай кетаверадими?

Муаллим бу жоҳилнинг сўзларидан кулишни ҳам кулмасликни ҳам билолмай, ажбланганича тушунтирмоқчи бўлди:

– Масала сиз ўйлагандай эмас, бу ерда урган, урилган киши йўқ, фақат мазкур жумладан эга ва кесимни топиш учун келтирилган бир мисолдир.

– Бекор айтибсиз! Ҳозир одам юбориб, Аҳмадни топтириб келтираман-да, унга жазо бераман. Ўзингиз «Аҳмад Маҳмудни урди», деб гувоҳлик бериб турибсиз-ку? Энди нега сўзингиздан қайтяпсиз?

– Тушунсангиз-чи, «урди» сўзи ҳақиқий эмас...

– Нима? Ҳақиқий эмас, дейсизми? Сиз Аҳмаддан пора олганга ўхшайсиз, унинг томонини олиб, айбини беркитмоқчисиз. Мен қозилигим вақтида бундай зулмга, бундай бевошликларга йўл қўймайман! – деб

муаллимни зиндонбанд қилишга, Аҳмад деган киши-ни эса топтириб келишга буюрди.

Воқеадан хабардор бўлган жоҳил қозининг қариндош-уруғлари етиб келиб, минг машаққат билан ҳақиқий ҳолатни англади, муаллимни озод этдилар.

Байт:

*Жаҳлдан одамга кўп қайғу-алам етар,
Жоҳил одам суҳбатидан алҳазар, минг алҳазар.*

«Ақлли одамларнинг душманлиги жоҳил одамларнинг дўстлигидан кўра яхшироқдир. Жаҳолат башарият фикри учун қоронғу бир кеча ва ҳар турли разиликларнинг онасидир», дейдилар.

Умидимиз юлдузлари, сиз бир маҳалла ёки қишлоқ ичидаги гап-сўзлар билангина ўралашиб қолмагансиз. Дунёда қандай воқеалар содир бўлаётганини кузатяпсиз. Айрим воқеаларга тушуняпсиз, баъзиларидан нафратланыпсиз, баъзиларига эса тушунмай қийналяпсиз. Дунё аҳволига бефарқ бўлмаслигингиз яхши фазилат. Бугунги кунда XXI асрдаги мавжуд барча жамиятлар ҳақиқий жоҳилият даврини бошларидан кечирмоқдалар деган фикрга қўшиласизми? Ҳа, фан-техника юксак даражада. Аммо асримиз инсонни умидсиз, изтиробли, ғамгин. Урушлар, янги турдаги мустамлакачилик сиёсатлари, ваҳшийликлар, зулму зўравонликлар, фаҳшнинг кенг тарқалиши, жиноятларнинг ва жиноят турларининг кўплиги ва шафқатсизлиги, ўз жонига қасд қилишлар, давоси йўқ хасталиклар... Бу иллатлар қайси мамлакатда йўқ. Қайси ривожланган мамлакат «бизда жаҳолат йўқ», деб мақтана олади? Энди қарайлик-чи, инсоният азалдан соғиниб келган ҳузур-ҳаловат, тенглик ва биродарлик, инсоф ва тавфиқ, раҳму шафқат, ўзаро муҳаббат қаерда, қачон ва қандай топилади? Жаҳолат, ақл ва туйғулар мажруҳлиги ҳозирги пайтда ахлоқий иллатга айланмоқдаки, дунё

оқиллари бундан ташвишланмоқдалар ва зулмат аро нур изламоқдалар.

Фан-техника ривожини тилга олдик. Бундай тараққиётга етишиш ечими оғир масала эмас. Агар бир мамлакатда фан ва техника пароканда аҳволга тушиб қолган бўлса, бир неча юз ёки бир неча минг иқтидорли илм эгаларининг саъй-ҳаракатлари билан бу тубанликдан кўтарилиш мумкин. Лекин мамлакат маънавияти тубанликка юз тутган бўлса, жаҳолат ботқоғига бўғзига қадар ботган бўлса, бир неча минг олимнинг ҳаракати кифоя қилмайди. Бу ботқоқликдан якка ёлғиз чиқиш ҳам қийин. Барча бараварига ҳаракат қилиши шарт.

Жаҳолатни турли разилликлар онаси, дедик. Жаҳолатнинг суюмли фарзандларидан бири – мутаассиблик (фанатизм)дир. Мутаассиблик илмсизлик булоғидан сув ичади. Қаердаки аниқ илм бўлмаса, у жойда фаразлар ҳукм суради, ҳар ўн фаразнинг тўққизтаси эса хато бўлиши мумкин. Мутаассиблик аввало дин кушандасидир, сўнгра эса жамият жигаридаги қуртдир. Мутаассиблик фақат динга хос тушунча эмас. Дунёни ташвишга солиб турган футбол фанатлари, рок фанатлари каби бевошликлар шулар жумласидандир. Мутаассиблик деганда кўпчиликнинг кўз ўнгига фақат Ислом дини келади. Уруш майдонларида ўзини портлатаётганлар келади. Ҳолбуки, Фаластинда биринчи бўлиб ўзини портлатган араб қизи насоро динига мансуб бўлган. Бугунги кунда бошқа динларда ҳам мутаассиблик авж оляптики, Токио метросидаги заҳарланиш фожиаси фикримизга далил бўлади. Кенг миқёсдаги жаҳолатга қарши онгли равишда кураш мутаассиблик илдинини қирқа олади. Мутаассиблик ҳамма замонларда турли жамиятларни ларзага солиб келганини эътиборга олсак, бу курашнинг узлуксиз давом этиши шартлиги аён бўлади.

Жаҳолатнинг яна бошқа фарзандлари ҳам барча динларда туғилиб турибди. Барча динларни янгидан

янги пайдо бўлаётган турли оқимлар силласини қурит-
япти. Диндаги ҳар қандай оқим – жаҳолатдир. Чунки
одамларнинг турли оқим ёки гуруҳларга бўлиниб олиб,
низода юришларини Аллоҳ таъқиқлайди. Аллоҳ бан-
даларини иттифоқликда умр кечиришларини истай-
ди. Диннинг асосий вазифаси одамларни Аллоҳнинг
паноҳи остига жамлаш. Низо, зиддиятлар шайтон па-
ноҳида гуллаб-яшнайдди.

Отангиз узоқ сафарга кетса-да, у ердан туриб сиз-
га хат ёзиб юборса, айрим ишларни буюрса, насиҳат
қилса, ёмонликлардан қайтишни таъкидлаб турса.
Сўнг сафардан қайтиб юзма-юз бўлганида буюрган
вазифаларнинг бажарилган ёки бажарилмаганини
сўраганда десангизки:

– Отажон, хатингизни ўқидим. Айрим жойларини
(ёки ҳаммасини) ёдлаб ҳам олдим, лекин буюрган иш-
ларингизни бажармадим.

Шундай дейишингиз отангизга ёқармикин? Шунга
кўра Қуръони Каримни ёдлаш билан ҳам вазифа ба-
жарилмайди. Унга ҳам амал керак. Тўлиқ амал қилиш
учун эса Қуръонни тушуниш шарт. Адашишлар ана
шу тушунмасликдан ёки чала тушунишдан келиб чи-
қади.

Бу суҳбатимизни ўқиб, атрофимиз жоҳиллардан
иборат экан, деган тушкун хаёлга борманг. Атрофи-
мизда, шукрим, ақл эгалари – оқиллар кўп. Сизнинг
вазифангиз оқилларга яқинлашиш, уларнинг илми,
хулқидан баҳраманд бўлиш, улар бошлаган йўлдан
юриш.

Ақл ва оқил

Донишманд дебдиким: «Ақлинг билан қара, кўз
хоиндур, қалбинг билан эшит, қулоқ ёлғончидир! Фикр
ақлнинг кўзгусидир».

Ақл билан иш кўрувчи одамни «ақлли» деб шараф-
лаймиз. Бунинг муқобилидагини баъзан «аҳмоқ», баъ-

зан юмшоқроқ тарзда «ақлсиз» ёки «эси паст» ёки «эси йўқ» деб қўямиз. Аҳмоқ билан ақлсизнинг (эси паст, эси йўқнинг) мавқеи бирми? Йўқ. Ақлсиз, эси паст, эси йўқ – одамнинг табиий камчилиги. Айб ҳам, гуноҳ ҳам эмас. У табиатан ақлсиз яралган. Одамнинг жисмоний қуввати турлича бўлганидек, ақл қуввати ҳам ҳар хилдир. Агар бир одам ақлсизлиги туфайли бирон айб иш қилса, айтайлик бировни сўкса, унинг бу иши узрли. Агар ақли бутун бўла туриб айнан шу ишни қилса, уни «аҳмоқ» деймиз.

Қуръони Каримда икки хил аҳмоқлик хусусида сўз юритилган. Уларнинг биринчиси кофир ва мушриклар тоифаси бўлиб, Аллоҳ Таоло улар ҳақида «Бақара» сурасида: «Улар кар, соқов, кўрдирлар. Демак, тушунмайдилар», деб; «Ёсин»да эса «...улар иймон келтирмаслар. Дарҳақиқат, биз уларнинг бўйинларига то иякларигача етадиган кишанларни уриб қўйдик, бас, улар кўра олмаслар», деб марҳамат қилган. Улар аслида кар эмаслар, қулоқлари яхши эшитади, аммо Ҳақ сўзларни эшитмагандай юрадилар. Соқов эмаслар, аслида тиллари бурро, аммо калимаи шаҳодатни айтмай яшайдилар. Кўзлари очиқ, аммо ҳидоят йўлини кўра туриб, ўзларини кўрмаганга оладилар. Булар жоҳилият замони вакиллари Абу Жаҳл, Абу Лаҳаб, Муғира ибн Валид каби кимсалар. Уларнинг қалблари муҳрли бўлгани учун ҳам ҳидоятга ета олмадилар. Улар ҳақиқатни кўра туриб, била туриб: «Ҳаққа ишонсак, хотинларимиз олдида масхара бўламиз», ёки «пайғамбарлик аслида бизларга берилиши керак эди, чунки бизларнинг мол-мулкимиз ва бола-чақамиз янада кўпдир», деган ақлсиз ва мантиқсиз сўзларни сўзлайвердилар. Улар ўз қабилаларидан чиққан Инсоннинг Ҳақ пайғамбар эканликларини билганлари ҳолда, аҳмоқликлари туфайли инкор этувчи ўжарликларидан қайтмаганлар.

Қуръони Каримда зикр қилинган иккинчи тоифа аҳмоқлар эса ўзларини ғоят ақлли деб биладиган ки-

шилардир. Дунёвий орзулар уларни гафлатга етаклагани учун кўзлари ҳақиқатни кўрмайди. Бундай кишиларнинг фақат айримлари бирон-бир фалокатга учраганларидагина кўзлари қисман очилиши мумкин.

Мавлоно Жалолиддин Румий аҳмоқлар ҳақида шундай деган эканлар: «Аҳмоқлардан қочингки, Исо алайҳиссалом улардан қочгани каби. Аҳмоқлар билан суҳбат қилиш натижасида неча марта қонлар тўкилгандир».

Ўрни келганда Исо алайҳиссаломнинг аҳмоқдан қочишлари баёни билан танишсак.

Марямнинг ўғли Исо худди арслон қувалаган каби тоғ томонга югуриб борар эдилар. Кўчадан ўтаётган одамлардан бири унинг орқасидан югурди ва деди:

– Нима бўлди сизга? Ҳуркитилган қуш каби учиб бормоқдасиз?

Исо алайҳиссалом шу қадар тез чопар эдиларки, шошилганларидан бу одамнинг саволига жавоб бера олмадилар. Ул зотнинг бу тарзда югуришларидан баттар ҳайратга тушган одам, ниҳоят яқинлашди ва яна сўради:

– Ё Рухуллоҳ! Аллоҳ ризоси учун бир он тўхтаг ва ҳолингиздан бизга хабар беринг? Кимдан ва нима учун қочмоқдасиз? Ахир орқангиздан қувлаётган арслон ҳам, душман ҳам, қўрқадиган бошқа бирон нарса ҳам йўқ-ку?

Бунга жавобан Исо алайҳиссалом дедилар:

– Бир аҳмоқдан қочмоқдаман, аҳмоқдан! Ўзимни у билан суҳбатлашишдан қутқаряпман. Мендан узоқроқ турки, ўзимни қутқарай.

Бояги киши яна сўради:

– Дуолари билан кўрларга ва карларга шифо берувчи Исо сиз эмасми?

– Ҳа, мен ўша масиҳман, – дедилар Рухуллоҳ.

– Маънавий сирларнинг тилсимини билган ва шунинг учун ҳам «Рухуллоҳ» номини олган маънавий зот Сиз эмасми? Ахир сиз дуо қилганда ўлганлар ҳам худ-

ди ўлжасини тутган арслон каби қабрдан сакраб чиқарди-ку?

Бунга жавобан Ҳазрати Исо дедилар:

– Ҳа, ўликларни тирилтирган менман.

– Эй Исо! Лойдан қуш ясаб, уларга жон бағишлаган Сиз эмасми?

– Ҳа, менман, – дедилар Исои Руҳуллоҳ.

– Эй тоза руҳ! Ўзингиз истаган нарсага қодир бўла туриб, яна кимдан қўрқиб қочмоқдасиз?

Исо алайҳиссалом яна жавоб қилдилар:

– Аввало руҳни ва сўнгра вужудни яратган Жаноби Ҳаққа ва унинг сифатларига қасам ичаманки, сен айтган бу дуони, яъни исми Аъзамни кар ва кўрларга қилган эдим. Улар тузалдилар. Сўнг бу дуони баланд чўққили тоққа қилган эдим, дуонинг кучидан ўртасидан ажралиб кетди. Сўнгра ўлик бир жасаднинг қаршисида ўқиган эдим, маййит тирилади. Ҳеч бир нарса бўлмаган фақирга ўқиган эдим, бой-бадавлат бўлди. Лекин бу дуони аҳмоқ бир қалбга минг дафъа шафқат ва марҳамат ила ўқисам ҳам ҳеч фойда бермади. Бу аҳмоқ қоратош каби қаттиқ туриб олди ва қора феълидан асло воз кечмади. Оҳақ тўкилган қум каби ундан бир ўт ҳам ўсиб чиқмади.

Бу сўзларни эшитган у одамнинг қизиқиши янада ортиб Ҳазрати Исодан сўради:

– Исми Аъзам бу қадар киши ва нарсаларга таъсир қилиб, фойда бергани ҳолда нега аҳмоқликка таъсир қилмади? Ҳолбуки, қолганлар ҳам хаста эдилар. Уларнинг даво топиб, аҳмоқнинг эса даво топмаслиги сабаби ва ҳикмати недир?

Саволга Руҳуллоҳ бундай жавоб бердилар:

– Эй инсон! Билгилки, аҳмоқлик иллати Худонинг қаҳридир. Қолганлари эса қаҳри илоҳийга дуч келмаган хасталиклардир. Бало ҳам хасталиқдир, лекин у ҳам мубталосидан шифо топади. Аҳмоқликка келадиган бўлсак, бу «Хатамаллоҳу ала қулубиҳим ва ала самъиҳим ва ала абсориҳим гишаватун» ояти билан

қаҳри Худодирки, аксарият ҳолларда бу хасталиқдан бошқалар зарар кўрадилар. Аҳмоқлик тамғаси Аллоҳнинг улар қалбига урган бир муҳридир. Уларнинг кўзларида ва қулоқларида пардалар бордир. Унга ҳеч кимса чора топа олмайди. Ягона чора – ундан қочмоқликдир.

Бу ҳикматни рамзий маънода тушунмоқ лозиммикин? Яъни: аҳмоқдан жисмонан эмас, руҳан қочмоқлик жоиз. Чунки жисмонан қочиб қутулиш мумкин эмас. Қайси даврага яқинлашманг, ақллилар орасида бир ёки бир неча аҳмоқ топилади. Аҳмоқлардан руҳан қочмоқлик – иймонни, виждонни, диёнатни уларнинг салбий таъсиридан эҳтиёт қилиш дегани бўлади. «Қозонга яқин юрсанг – қораси юқади», деганлари бежиз эмас. Қулоқлари ҳақиқатни тинглашдан, оғизлари ҳақиқатни сўзлашдан, қалблари ҳақиқатни севишдан завқ ололмайдиганлардан қочмоқ шарт экан. Чунки уларнинг руҳиятидаги касофат соғлом қалбга чўкиб, кишини абадий хасталикка дучор қилиши ҳеч гап эмас. Шу боис ҳам Исо алайҳиссалом ҳаворийларга: «Сизни қабул этмасалар ва сизни тингласалар, кетингиз. Кетаётганингизда оёқларингиз чангини қоқингиз», деганлар. Расулulloҳ (с.а.в.) **«Оқил – дўстим, аҳмоқ – душманим»**, деб марҳамат қилганлар. Аҳмоқларнинг суҳбати қарғалар сингари бир ўлакса атрофига тўпланиш кабидирким, мажлислари фасоддир, суҳбатлари ғийбат, бўҳтон, амалари эса қон тўкмоқликдир.

Умидимиз юлдузлари! Сизлар аҳли диллардан бўлишга интилинглар. Аҳли дилнинг мажлислари гул, суҳбатлари муҳаббатдир. Уларнинг амалари яхшиликка йўғрилгандир. Инсонийликнинг улўф фазилатини фақат шундайлар ёнидан топа оласиз. Оқилга йўлдош бўлиш, аҳмоқдан қочиш инсонни икки дунё саодатига эриштиражани ҳеч қачон унутмасангиз бас.

Орифлардан бири ҳикматлар ва ибратлар кўргазмаси бўлган бу оламни ақллилар учун гўзаллик сайри-

дан, ақдсизлар учун эса ейиш ва шаҳватдан иборатдир, деб таърифлаган. Мавлоно Румий «Маънавий маснавий» куллиётларида бундай ёзадилар (настрий маъноси):

«Қўнғиз гўнг титкилагани учун ҳам хушбўй ҳидлардан қочади. Унинг дориси қўнғил бузувчи ҳидлардир. Чунки шундай шароитга ўрганган, гўнг жону тани бўлиб қолган. Ақлли кишилар ҳам ақдсизларни тўғри йўлга солиш учун уларга ҳикматли сўзлар билан насиҳат қиладилар, хушбўй ҳидлар билан тарбия қилмоқчи бўладилар. Кимга хушбўй ҳидли нарсалар ёрдам бермаса, демак, бундай одам бадбўйга ўргангандир. Сен ҳам яхшиликдан, нурдан насибангни ол. Бурнингни гўнгга тикиб, қўнғизга айланиб қолма. **Инсон бўл, инсон!**»

«Ақл қувватининг мўътадиллиги тадбирнинг чиройли, зеҳннинг тиниқ, фикр-ўйларнинг тўғри ва ишончли бўлишини таъминлайди, амалларнинг нозик, нафс одатларининг махфий жиҳатларини англашни ўргатади, – дейдилар ҳазрат Имом Ғаззолий. – Ақлнинг ҳаддан ошиши макр-ҳийлага, фирибгарлигу айёрликка бошлайди. Агар ақл меъёрдан паст бўлса, бефаҳмлиқ, хом ғайрат, аҳмоқлик ва жунун пайдо қилади. «Хом ғайрат» деганда дунё ва охират ишларидаги тажрибасизлик, яъни фойда-зарарни фарқлаш қувватининг заифлиги, назарда тутиляпти. Дарҳақиқат, инсоннинг тасаввур ва хаёл қилиш қуввати нечоғли соғлом бўлмасин, тажрибасизлиги туфайли баъзан касалга ўхшаб қолади. Аҳмоқлик ва жиннилик ўртасидаги фарқ шундаки, аҳмоқнинг мақсади тўғри, лекин уни амалга ошириш йўли нотўғри. Чунки аҳмоқ мақсадга олиб борувчи йўл хусусида тўғри қарашга эга эмас. Жинни эса танлаш лозим бўлмаган нарсани танлайди. Аслида, жиннидаги танлов ихтиёрининг асоси бузуқ».

Ақлли, ақдсиз ва аҳмоқнинг фарқини билиб олгандай бўлдик. Энди ақл хусусида фаҳмимиз етганича

ақлашайлик. Дастлаб «Калила ва Димна»га мурожаат қиламиз.

Инсонни бутун ҳайвонлардан юқори қўйган, уни дунёнинг бутун сирларидан воқиф этган тўрт нарса будир: ҳикмат, **ақл**, қаноат ва адолат. Илм таҳсил этмоқ, савод чиқармоқ ва ҳар нарсани атрофлича тушуна билмоқ – ҳикматга; тадбир, сабр, назокат, марҳамат – ақлга; ҳаё, олижаноблик, ўзини қўлга олмақ ва ўзининг ҳақ-ҳуқуқини билмоқ – қаноатга; тўғрилиқ, ваъдага вафо, эзгу ишлар қилмоқ ва яхши хосиятга бўлмоқ – адолатга тегишлидир. Бу сифатларнинг бариси бир одамда мужассам бўлса, дунёдаги энг буюк мавқе ҳам уни гангитиб қўймайди. Энг катта кулфат ҳам уни саросимага сола билмайди. Бундай одам атрофида ўзини қувонтирмайдиган нарсаларнинг борлигидан ғам емайди, ўзида мавжуд нарсалардан маҳрум бўлса, ранжимайди. Бошига фалокат келса, ўзини йўқотиб қўймайди. Ҳикмат – битмас, туганмас хазинадир. Харжлаганинг билан у камаймайди. Асраганинг билан унга нуқсон етмайди. Ҳикмат шундай либоски, кийганинг билан эскирмайди (Ниҳояси йўқ роҳат ҳисобланмиш ҳикмат хусусида суҳбатимиз сўнггида яна батафсилроқ сўз юритамиз).

Ақл эса саховат эшиклари ва саодат хазиналарининг калитидир. Фоний дунёнинг азобу уқубатларидан халос бўлиш, боқий дунёнинг ноз-неъматларига етишиш ақл ва идрокка боғлиқдир. Инсонга ҳамиша ақли ҳукмронлик қилиши керак. Ақлини йўқотган кунини ўзини фалокатга отган бўлади. Ақлсиз бошнинг азобини эса вужуд тартади. Истеъдод, ақл-идрок икки хилдир: бири – табиий, онадан туғма бўлади; иккинчиси – касбий, яъни тажриба воситасида эришилади. Инсонларда бўлган табиий истеъдод ёғочдаги ёниш хусусиятига ўхшайди. Ёғочга ўт қўйилмаса ёнмайди. Шунга ўхшаш, табиий истеъдод ва ақл ҳам тажриба бўлмаса, ўзини кўрсата олмайди. Олимлар тажриба инсон ақл-идроқини камолга еказади, деганлар.

Бир одамни Пайгамбар (с.а.в.)га жуда кўп мақтадилар. Уни ҳар мақташганида Расулulloҳ (с.а.в.) «Ўзи ақллими?», деб сўрар эдилар. Бошқа бир ҳадисда эса: «Ақлли киши нафсини ҳою ҳавасга бермаган, ўлимдан кейинги охират ҳаёти учун ҳозирланган кишидир», дейилади.

Инсон ақли турли кўринишларда намоён бўлади:

- назокатли ва мулойим муомалада;
- ўзи ким эканлигини билиб, шунга риюя қилишда;
- ўз сирларини дўстга билдириш ёки билдирмасликни билишда, яъни ақсизнинг сирини бўлмайдиган, ҳар нарса тилида туради;
- ўзининг ва бошқаларнинг сирини сақлашда;
- тилини тийиб, ортиқча сўзламасликда;
- мажлисларда жим ўтиришни одат қилиб, сўралмаган нарсаларни айтмаслик, ва пушаймонлик келтирадиган сўзларни тилга олишдан сақланишда.

Ақлли одам қиладиган ишининг охири нима билан ва қандай тугагини олдиндан кўз ўнгига келтириши керак. Қаерга боражагини йўлга чиқишдан аввал билиши шарт. Акс ҳолда у йўлнинг ярмида сарсон бўлиб қолади. Фалокатдан бошқасига йўлиқмайди.

Аждодларининг ҳаётидан ибрат олиб, уларнинг тажрибасидан фойдаланган одам ақлли ҳисобланади. Ақлли одам бошқаларнинг хатосидан ҳам ибрат оладики, «Аҳмоқдан ақл ўрган», деб бекорга айтмаганлар. Мақолни тўғридан-тўғри тушунишга уринсак, ажабланамиз, чунки аҳмоқдан аҳмоқликни ўрганиш мумкин. Мақолнинг чуқур маъноси шундайки, аҳмоқнинг гапларини эшитиб, аҳмоқона ҳаракатлари туфайли эл олдида шармандали ҳолга тушишини кўриб, мулоҳаза юритиш ва у қилган аҳмоқликларни такрорламаслик керак. Ақл эгаси кўрганидан ибрат, эшитганидан сабоқ оладики, оқибатда ўтган хатоликлари учун фақат ҳасрат ва надомат чекавермай, аксинча, бу ишларни такрорламаслик чораларини кўради. Ҳазрат Навоий деганлар: «Ақлли одам эл хатосини кўриб, ху-

лоса чиқаради ва тўғри йўлни танлайди. Буни у хатосини бошқалар сезишидан ва юзига солишидан олдинроқ қилади:

*Оқил чу кўрса элда хато ижтиноб этиб,
Андин савоб йўл сари мойил қилур ўзин.
Қўймас анинг хатосига эл айлаб эътироз,
Айтурга юзи ўтрусида саҳвининг сўзин.*

Маъноси: Оқил бошқаларда хато кўрса ўзини тортади. Ўзини тўғри йўл сари мойил қилади. Унинг хатосига эл эътироз билдириб, юзига қараб, айбини айтишга ўрин қолдирмайди.

Одам боласининг ўзбилармонлиги ақлнинг заиф, кучсизлигидан дарак беради. Ўзбилармон одам ҳаммаша машаққатда яшайди. Зиёнли ҳар нарсада бир фойда ҳам бор, деб айтадилар. Энг яхшиси, бошқаларнинг кўрган зиёнларини назарда тутиб, уларнинг фойдали тажрибаларидан истифода этишдир.

Афсуски, ҳаётда аксини кўриб турамыз. «Биров томдан ташласа, сен ҳам ташлайсанми?», деган нақл бор. Кўриб турибмизки, бир одам аҳмоқлик қилиб томдан ташлади. Ўлмаган тақдирда ҳам лат еди, азоб чекди. Бошқа бир одам ҳеч қачон ўзини аҳмоқ санамайди-ю, бироқ ўша томдан бир ташлаб кўришга интилаверади, баъзан ташлаб кўриб, сўнг афсусланиб юради.

Умидимиз юлдузлари, сизнинг айрим дўстларингизда ҳам шундай иллат кўриниб қолади. Масалан, чекишнинг зарарини ҳаммангиз биласиз. Аммо синфингизда бир йигитча танаффус чоғида беркитиқча чекиб туради. Бу ишнинг яхши эмаслигини билса-да, яна бир-икки йигитча уларга қўшилишга ҳаракат қилади. Баъзан қўшилади ҳам. Сигарет чекиш билан чекланишса бир нави, нашага ўтиб қолишса, ёмон, жуда ёмон! Гўё вақтинчалик ҳавас бўлган бу ҳаракат ёш умрни ҳалокатга олиб боришини ўзингиз ҳам, ёш

бўлишингизга қарамай, ҳаётда кўп учратиб турибсиз. Кўра туриб ўзларини бу иллатлардан нари тутган умидимиз юлдузларни биз шарафлаймиз. Энди бу мисолни ўзингиз ҳам қузатаётганингиз катталарнинг ҳаётидан олсак.

Кўшнимиз ёки қариндошимиз дабдабали тўй қилди ва қулоғига қадар қарзга ботди. Тўйдан кейинги роҳат ўрнига азобли кунлар бошланганини ўзимиз ҳам кўриб, ундан-да дабдабали тўйга ҳаракат қиламиз. Ундан кўпроқ қарз кўтарамиз. Бу қилмишимиздан «сен бир қаватли уйнинг тоmidан ташласанг, мен тўққиз қаватли уй тоmidан ташлайман, абжағим чиққанини ҳамма кўрсин», деган маъно чиқмайдими? Кимлардир бизларни бу нодонликдан тўхтатмоқчи ҳам бўлади, «аҳмоқлик қилма», деб танбеҳ берса биз унга «ўзинг аҳмоқсан», деб катта кетамиз. Ўзининг ниҳоятда ақллигига астойдил ишонган одам деярли ҳаммаша ақли паст ёки бутунлай беақл одамлар тоифасига киришини билсак, эҳтимол бундай жавоб қилмасдик. Ҳазрат Умар (р.а.): «Ақли инсон яхшилиқни ёмонликдан ажрата оладиган одам эмас. Ҳақиқий ақл соҳиби иккита ёмон ишдан қайси бирининг зарари кўпроқ эканини билган одамдир», деган ҳикматларни унутмасак ўзимизга фойдалидир.

Айрим пайтларда бир аҳмоқнинг аҳмоқона ишини бошқа аҳмоқ «ақли иш қилибсан», деб мақтаётганига ҳам гувоҳ бўламиз.

– Фалончи бир йилдан бери қарзини қистаб келавериб, жонимга тегди. Бергани бир ярим минг доллар-у даъвоси осмонда. Кеча келганида бир оз кайф қилиб ўтирган эканман, ғазабим кўзиб, орқасига иккита теппиб, жағига бир мушт урувдим, қораси ўчди.

– Ақли иш қилибсан, бунақа нокаслардан қарз сўраш керакмас.

Икки аҳмоқ учрашганида яхшилиқ туғилишини умид қилиш – хўроздан ҳар кун тухум кутиш билан

баравар. Бошқачароқ айтсак: икки аҳмоқнинг учрашувидан яхшилик ҳосил бўлишига учинчи аҳмоқгина ишониши мумкин. Агар қарздорнинг зулмини эшитган ошнаси:

– Дўстим, бир гуноҳ устига иккинчи гуноҳни ортирибсан. Дарҳол жабрдийданинг ҳузурига узр сўраб бор. Тез кунлар ичи қарзингни ҳам қайтару биродарлик ришталарини тиклаб ол!, – деб айтса, унинг ақли намоён бўлади. Бунақа ҳолатларда ақл покиза қалбга қўшилса фазилатга айланади. Акс ҳолда, ақл фазилат эмас.

Бирон бир ҳиссиёт, хусусан, бойишга майл уйғонганида ғоят эҳтиёт бўлмоқ даркор. Агар ақл бўлмаганида ҳиссиётлар одамнинг тинка мадорини қуритган бўларди. Бемаъни ҳиссиётларни жиловлаш учун ҳам одамга ақл берилган, шундай эмасми? Қуч – ақлда. Ақлсиз бош – бамисоли шамсиз шамдон, дейдилар. Инсон жасадидаги ақл дарахтга ўхшаркан. Дарахт соғлом ва серҳосил бўлса, ундан самара умид қилиш мумкин. Унга пажмурдалик ва хазон етса, ўтин қилиб ёқишдан бошқа нарсага арзимади.

Умидимиз юлдузлари! Бидурсизким, инсоннинг бошида кўз, қулоқ, оғиз, бурун каби қийматли аъзолар жойлашган. Лекин инсонийлик моҳияти гўзал кўз ёки бежирим қулоқ билан эмас, балки ақлу заковат, маънавият ва қувваи ҳофиза билан юзага чиқади. Бу эса миядан ўрин олган бир жавҳар бўлиб, инсонга тақдим этилган буюк неъматдир. Миядаги кичкина бир иллат туфайли киши телбага айланади, ҳайвонлар қилмаган ишларни қилади. Инсоният ҳануз бу сирнинг тагига етолгани йўқ.

Ҳазрат Навоий ақлни гавҳарга қиёслаганлар ва деганларки:

«Гавҳар балчиққа тушгани билан қиймати камаймас. Эшакмунчоқ тожга таққан билан феруза ўрнини тутмас ва ҳеч ким унинг баҳоси пастлигини унутмас.

*Зевар била шакли хўб бўлмас,
Ҳар қизки эрур йамон лиқолиг.
Ҳар неча қоронғу бўлса ҳужра,
Шамъ анда бўлур фузун зиёлиг.*

Дейилмоқчики: агар қиз хунук бўлса, безак билан чирой топа олмайди. Ҳужра ҳар қанча қоронғу бўлса ҳам, шамнинг равшан нурини бўға олмайди, аксинча, қоронғу ҳужрада шамнинг нури қадрлироқ бўлади.

Инсонлар ақл билан мумтоздирлар. Ақл туфайли яхшилик ва ёмонликни идрок эта оламиз. Шунинг учун ихтиёримизни хайрга сарф этиш – ақлимиз қўлидадир. Киши молсизликдан қашшоқ бўлса-да, ақлдан бой бўлишга тинмай интилиши керак. Чунки мол билан бой бўлгандан ақлдан бой бўлган афзалроқдир. Ақл билан мол тўпласа бўлади, мол билан ақл тўплаб бўлмайди.

Ҳадис. Расулulloҳ (с.а.в.) бундай марҳамат қилдилар:

– Сизлардан аввалги умматлардан уч кимсанинг: абрас, кал ва кўрнинг аҳволдан ҳикоя қилиб бераман. Аллоҳ Таоло имтиҳон қилиш учун уларнинг олди-га бир малак юборди. Малак абрас касаллигига мубтало бўлиб, баданига оқ тушган одамнинг олди-га келди-да, сўради:

– Дунёда жону дилинг билан нимани истайсан?

– Бу хасталиқдан қутулиб, танамга гўзаллик қайтишини, одамлар мени кўрганларида ирганмай, қувонадиган чирой соҳиби бўлишни истайман. Фоний дунёда бундан бўлак хоҳишим йўқ.

Малак бу одамнинг баданини силади ва абрас хасталигидан халос этиб, уни гўзал бир вужуд соҳиби қилиб қўйди-да:

– Энди сенга давлат бераман. Қандай молни яхши кўрасан? – деб сўради.

– Туяни яхши кўраман, – деди абрас.

Малак унга ўн ойлик ургочи туяни берди-да: «Бу туяни Аллоҳ сен учун баракали этсин», деб дуо қилгач, калнинг олдига борди:

– Дунёда жону дилинг билан нимани истайсан?

– Бирдан бир умидим чиройли сочга эга бўлиш. Бунинг учун ҳеч нимама аямайман, – деди кал.

Малак уни ҳам сийлади. Калнинг бошидан чиройли соч ўсиб чиқди.

– Энди сенга давлат бераман, нимани хоҳдайсан? – деб сўради малак.

– Сигирни яхши кўраман, бир сигирим бўлишни аллақачондан бери орзу қиламан, – деди кал.

Унга бир сигир берилди. Малак: «Бу соғин сигирни Аллоҳ сен учун баракали этсин», – деб дуо қилгач, хайрлашди-да, кўрнинг олдига бориб сўради:

– Дунёда жону дилинг билан нимани истайсан?

– Энг орзу қилганим – кўзларимнинг кўришидир, – деди сўқир умид билан.

Малак уни ҳам даволади, кўзларини очгач:

– Сенга бойлик бераман, нимани яхши кўрасан? – деб сўради.

– Энг яхши кўрганим кўйдир. Кўй сурувларим бўлишини орзу қиламан.

Унга совлиқ берилди. Туя – бўталоқ, сигир – бузоқ туғиб берди, кўй кўзилади. Бу уч одам шунчалик бойиб кетдиларки, кўп вақт ўтмай учаласининг ҳам бир водийни тўлдирадиган туялари, сигирлари, кўйлари бўлди. Уларнинг ҳар бирлари бир водийга эга бўлиб, фароғатда яшаётган кезларда Малак яна Ерга туширилди. Абрас хасталигидаги бемор қиёфасига кирди-да, бир пайтлар шу касалликдан азоб чеккан одамга рўпара бўлиб ўтинч билан деди:

– Эй бадавлат инсон! Мен бир ғариб мусофирман. Кўп юрдим. Менга Аллоҳ ризолиги учун бир туя бер, манзилимга етиб олай. Сенинг рангинг ва баданингни чиройли қилгани ҳақи менга кўмаклаш.

– Сенга берадиган нарсам қолмаган, ҳамма нарсани бериб бўлганман, – деди абрас.

– Мен сени таниётганга ўхшайман. Сен ҳамма ҳазар қиладиган, одамлар ирганадиган абрас эмасмисан? Сен жуда камбағал эдинг. Аллоҳ сенга урғочи туя бериб, бадавлат қилмадими? – деди Малак.

– Йўқ, мен у одам эмасман. Бу мол менга отамдан, бобомдан қолган.

– Агар ёлғон сўзласанг, Аллоҳ сени аввалги ҳолингга келтириб қўяди. – Малак шундай деди-да, ундан нари кетиб, калнинг олдига борди. Абрасга айтган гапларни унга ҳам айтди, ёрдам сўради. Кал ҳам худди абрас каби рад жавобини берди. Малак унга ҳам «Агар ёлғон гапирсанг, Аллоҳ сени аввалги ҳолингга қайтарсин», деди-да, кўрнинг олдига борди. Унга сўқир ҳолида рўпара бўлиб, ёлборди:

– Мен фақир, йўқсил одамман, йўлдан қолдим. Юртимга қайтишга имконим йўқ. Менга Аллоҳ ризоси учун ёрдам бер. Сенинг кўзларингни очган, равшан қилган, сенга давлат берган Жаноби Ҳақнинг ризоси учун менга битта қўй бер.

Аввал сўқир бўлган, Аллоҳнинг марҳамати билан кўзи очилиб, бойиб кетган одам тиланиб келган кишига қараб ғоят ачиниб, дедики:

– Эй ғариб йўлчи! Мен аввал худди сен каби кўр эдим. Аллоҳ кўзларимни равшан қилди. Мен фақир эдим, Аллоҳ менга бир совлиқ берди. Бундан давлат орттирдим. Аллоҳ ризоси учун битта эмас, истаганингча қўй ол.

Ақлини йўқотмаган бу одамга қараб Малак шундай хитоб қилди:

– Қўйларинг ҳам, барча давлатинг ҳам ўзингга буюрсин. Аллоҳ баракатини янада оширсин. Бу сизлар учун Аллоҳ томонидан бир имтиҳон эди. Танишларинг имтиҳонда панд еб, Аллоҳнинг ғазабига учрадилар...

Бу шарафли ҳадис ақл эгалари учун беқиёс ибрат дарсидир. Атрофимизга қарайлик-чи, қадим замон-

ларда яшаган ўша абрас ва калга ўхшаганларни ҳозир учратармикинмиз? Афсуски, учратамиз. Кимки улардан ёрдам сўраса, ақл ўргата бошлайдилар, ёрдам ўрнига насиҳатларни қалаштириб ташлайдилар. Не ғамки, бундай аҳмоқлар дунё бунёд этилганидан бери бор. Ҳаёт ҳикматини кўринг: ёмон феълларнинг, яъни аҳмоқларнинг феъллари бир-бирига айнан ўхшайди.

Оқил киши ўз умрини озгина мол билан хуррам ва шодликда ўтказади. Нодон киши ҳисобсиз молу давлат билан доимо ғам-алам тортиб, саргардонлик билан кун кечиради. Барча нарсанинг кўнгилдагидек тугаши ақлга боғлиқ. Шунинг учун оқил киши барчадан улуғ ва муҳтарамдир. Ақл – нафснинг зиндони, ҳою ҳавас эса оромгоҳи ҳисобланади. Ҳою ҳавас турли хил иштиёқ ва орзуларни нафс олдига тухфа қилиб олиб келади. Аммо бу беҳуда ҳавасларни **ақл** ман қиладди. Демак, кишининг нафси ҳою ҳавасга мойил, ақлдан эса узоқдир. Шунинг учун оқил инсон нафс кўйига кирмай, ақл садосига қулоқ солади. Ишнинг оқибатини ўйлайди. Киши бахт-саодатга нафс орқали эмас, балки ақл орқали эришажагини тарих беҳисоб тарзда исбот этганки, бу ҳам бизлар учун ибратдир. Аллома-ларнинг бу гўзал фикрига қулоқ тутинг.

Бадан – нафс ўлкаси ва шаҳридир. Қалб шу ўлканинг қоқ марказидир, қолган аъзолар унинг хизматкорлари, ботиний қувват эса ўлканинг ёритувчи фонусидир. Ақл – уни тўғри йўлга бошловчи вазир. Истақ ва орзу хизматкорларнинг ризқини мувофиқлаштирувчи восита. Жаҳл ва ғазаб шу ўлканинг миршабларидир. Ғазаб инсонга тўғри йўлни кўрсатаётгандек туюладиган, аслида эса ёмонлик ва тузоқ ҳозирлаб қўйган қулдир. У аввал насиҳат қилиб туради, кейин ўлдиради. Қалбни оқкўнгил вазирига қарши қайрайди. Ақлнинг олди қисмидаги ҳаё қўриқчи мисолдир. Ақл ўртасида эса фикрлаш қуввати мавжуд. Эслаб қолиш қуввати эса ақлнинг орқа қисмида жойлашган.

Тил таржимон, беш сезги аъзолари эса унинг жосуси ва хабарчиларидир. Уларнинг ҳар бирига муайян вазифа топширилган. Кўз ранглар оламида, қулоқ овозлар оламида, бошқа аъзолар ҳам тегишли вазифаларни бажаришади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос хабар манбаидир. Улар ўзлари билган нарсани нафсга етказадиган эшикбон сингаридирлар. Подшоҳ мартабасидаги **қалб** дуруст бўлса, қўл остидагилар ҳам дуруст, аксинча, бетавфиқ бўлса, қўл остидагилар ҳам шундай бўлади. Қалб кин, ғазаб, сабрсизлик, ҳирс, ортиқча орзу ва тақдирдан рози бўлмаслик каби ботиний хасталиклардан фориф бўлсагина нажот топиб, ҳаловатга эришади.

Ақл бизни эҳтиросларимиз ва нуқсонларимиздан баланд тутибгина қолмай, фазилатларимиз, истеъдод ва эзуликларимиздан мақсадга мувофиқ фойдаланишда ёрдам беради. Зеро, ақлли бўлишнинг ўзи кифоя эмас, муҳими – бор ақлни ишлата билиш керак. Донолар орасида: «Айримларда ақл зўриқиш туфайли барбод бўлади. Аксарият инсонларда эса ишлатилмаганидан моғорлаб кетади», деган гап ҳам бор. Ҳаётда чарчаш туфайли барбод бўлишни кам учратамиз, аксинча, ақлнинг моғорлаб кетгани кўп учрайди. Баъзи одамларда ақл бутун умри давомида ташландиқ ер каби қаровсиз қолаверади. Ҳолбуки, ақл мулоҳаза юритиш, англаш хусусиятига, яъни сабаб ва оқибатни узвий боғлаш, «нима учун?» деган саволга жавоб бериш, тасодифларни аниқлаш, қонуниятларни очиш, кутилмаган ҳолатларнинг янги шароитларга мослигини белгилаш, воқеалар занжирининг боши ва ниҳоясини топиш қудратига эга. Шу туфайли инсон танасидаги соғлом ақл энг кичик вужудда жамулжам бўлган бемиқёс буюклик саналади.

Ривоят. Қадим замонда бир шаҳарда Қосим исмли меҳнаткаш одам яшарди. Кеча-кундуз ишлаб, меҳнати орқасидан бойлик ҳосил қилди, орттирган пулларини «бирон кунимга асқотар», деган умидда кўза-

чага жойлаб, бегона кўздан нари, деган мақсадда жар ёқасидаги чилонжийда дарахтининг остига кўмиб қўйди.

Орадан бир неча кун ўтгач, пулга муҳтож бўлди-ю кўзачани олиш учун дарахт остини кавлади. Не мусибатки, кимдир кўзачани кавлаб олиб кетибди. Бундан Қосимнинг ёруғ қуни тунга айланиб, боши гангиди. Унинг фозил бир биродари бор эди. Дарҳол унга учраб, арзи ҳол қилди. Фозил киши Қосим билан дарахт ёнига келди, ўйлади. Лекин, бирон тайин фикрга кела олмади. Бу онда уларга дарвишсифат бир одам, сўнг ёш бола яқинлашдилар. Воқеадан уларни ҳам бохабар этдилар.

– Чилонжийданинг илдизи турли хасталикларга дори бўлгани учун шифо истагидаги кимдир кавлаб олган, – деди у киши. Унинг фикрини бола қувватлади:

– Табиблардан сўраш керак, қайси табиб кимга чилонжийда илдизидан дори тайёрлаб берган бўлса, дарахтнинг тагини кавлаётиб кўзачани топган ҳам ўша киши бўлади.

Қосим ҳам, унинг фозил дўсти ҳам йўловчи одам ва нотаниш боланинг ақл-фаросатларига таҳсинлар айтиб, табиблар ҳузурига бирма-бир бориб суриштирдилар. Табиблардан бири уларнинг муаммоларини тинглагач, дедик:

– Ҳожи Ҳайдар исмли хаста одамни муолажа қилмоқ учун чилонжийда илдизини топиб келтиришни буюриб эдим. У киши келтирди, мен дори тайёрлаб бердим. Иншаоллоҳ, дардига шифо топгай.

Табиб айтган манзил бўйича бориб, Ҳожи Ҳайдарни топдилар.

– Шифо илинжида чилонжийда илдизини кавлаб олмоқчи эдим, бир кўзача чиқди. Дарахт бирон боғ ичида бўлсайди, боғ эгасидан суриштирардим. Эгасиз жар ёқасида бўлгани учун, кўзачани уйга келтириб қўйдим. Аслида кўзачага тегмаслигим жоиз эди. Бироқ, ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормайдиган бирор

одам қўлига тушиб қолса, эгаси чирқирамасин, деган мақсадда оддим. Омонатга хиёнат қилиш ниятим йўқ!

Қосим кўзачанинг ҳажми, ранги ва ичидаги тангаларнинг миқдорини айтгач, Ҳожи Ҳайдар бойликни эгасига қайтарди. Қиссадан ҳисса шуки, ҳар қандай муаммо ақл ила ҳал қилинур.

Ҳар бир одамнинг оз бўлса-да, ўз ақли бўлгани яхши. Чунки Фирдавсий ёзганларидек:

*Ақлдан гамгинлик, шодлик, ўктамлик,
Ақлдан борлигу йўқлигу камлик.*

Инсон дунёда ўз ақли билан яшамоқ учун туғилади. Ақл ўргатувчиси кўп бўлган ишдан фойда кам. Кимнингки ўз ақли йўқ экан, унга ҳамма одамларнинг бирваракай ақли ҳам наф беролмайди. Кўзи ожиз одам бу нуқсонини ёнидагилар ҳисобига тўлдиролмайди. Қаерда ақл етишмаса, у ерда ҳамма нарса етишмайди. Бу ўринда фақат ўз ақлига маҳлиё бўлиб, ўзбилармонлик билан кун кўришнинг ўз ақли билан яшашга интилишдан фарқлаб олиш керак. Яъни ҳар нарса меъёрида бўлиши афзал. Меъёрдан ошилса, биринчи ҳолатда мағрурлик ва кибр, иккинчисида эса танбаллик, лоқайдлик нишонлари кўринади.

«Кўр ҳассасини бир марта йўқотади», «Оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичади» каби деган мақоллар мағзини чақиш керак. Бу мақоллар ақли одамларга нисбатан айтилган. Ҳар қандай одам ҳаёт йўлида озми-кўпми, қоқилиб туради. Ақли одамлар тубан ва ярамас муҳитга тушиб қолсалар, тезда ундан қутулишга ҳаракат қилишлари зарур. Муайян вазиятда ақлини йўқотмаган одам умуман ҳеч нарсани йўқотмайди. Кимки кўр-кўрона номаълум йўлга чиқса, халқнинг тўғри кетаётган йўлидан узоқлашади ва қанча кўп йўл юрса, шунча кўп адашади. Агар бир одамнинг кўзига тикан кирса ва бу тиканни чиқариб олмасдан уни аҳамиятсиз бир нарса ҳисоблаб, кўзини ишқай бош-

ласа, мутлақ кўр бўлади. Ақлли одам кўпнинг раъйи билан ҳисоблашиб, унга ишониши лозим. Шу билан бирга, ақл ва тажрибанинг сўзларига ҳам қулоқ солиши зарур. Ақлли одам ўзига раво кўрмаганини ўзгага ҳам раво кўрмаслиги шарт. Чунки ҳар бир ишнинг ўз мукофоти ва оқибати мавжуд. Ақл билан фалокатнинг олдини олган, саросимага тушмаган одам бахтиёрдир. Ақл ва иродага таянмаган одам бундай пайтларда нажот топа олмайди. Бахтсизлик юз берганда одамга ақлдан бошқа ҳеч нарса ёрдам бера олмайди. Шу боис ҳам донолар: «Ақл барча эзгу ишларнинг асоси, саодат дарвозаларининг калитидир», дейдилар. Бу хислат кимда бўлса, унга илм ва ҳилм фазилати қўшилса, у одам шаън-шавкатга, иззат ва ҳурматга сазовор бўлади. Қадим файласуфларидан Демокритнинг «Тана гўзаллигини, агар унинг заминиде ақл ётмаса, ҳўкиз гўзаллигига ўхшатиш мумкин», деган фикрини эътиборсиз қолдирмаганимиз дуруст. Бу фикрни давом эттириб айтиш мумкинки: жасоратсиз ақл – аёлга хос хислат. Ақсиз жасорат эса – ҳайвонга хос хислат. Баён этилмиш фикрларнинг тасдиғини «Қутадғу билиг»да ҳам ўқиймиз:

*Билиғлик уқушлуқ киши ул киши,
Онингда нору борча йилқи туши.*

Маъноси будир: инсон дегани – илмли, ақлли кишиларга берилган номдир. Қолганлари йилқи сифатдир (яъни, ақлли, илмидан бошқасини йилқига қўшиб қўй, дейилмоқчи).

Ёр юзида қанча инсон бўлса, ҳаммасида ўзига яраша ақл бор. Аммо барчанинг ҳаракати ҳам фақат инсонга хос гўзал ҳаракат эмас. Кимдир ўз ақли даражасида ҳўкизга, кимдир оловга, кимдир ёғоч санамларга топинади. Кимдир пайғамбарни Худонинг ўғли, бошқаси императорни қуёшнинг ўғли, деб сиғинади. Кимдир ақли туфайли шараф тожиге эришади, яна

кимдир ақли ноқислиги туфайли ё гиёҳванд бўлади ёки зинокорлигининг мукофоти сифатида «ОИТС» каби хасталикка чалиниб, дунёни шармандалик либосида тарк этади.

Масал. Эчки билан туя ҳамроҳликда борар эдилар. Рўпараларидан дарё чиқиб, биринчи бўлиб туя сувга тушди.

– Дарё чуқур эмас экан, сув қорнимдан келяпти, сенам тушавер, – деди туя эчкига.

Эчки дарё томон юрмай, орқасига тисарилиб, дедики:

– Эй дўстим, дарё сен учун чуқурмасдир. Ҳар ҳолда қорин билан қориннинг фарқи бор. Сенинг қорнингдан келган сув мени кўмиб юборади-ку!

Ҳар ким ўз ақли ва қобилиятига қараб иш тутса, тўғри йўл танлаган бўлади. Акс ҳолда аввалроқ баён қилганим «сен ўзингни томдан ташлабсан, менинг сендан кам ерим борми, менам ташлайман!», деганлар каби ақл неъматидан йироқлашади.

Донолар ақлнинг мақбулини «ақли салим» деганлар. Ҳар ақл мақбул дейилмайди, мақбул эмаси ҳам мавжуд. Мақбул бўлмаганларини аввал баён қилганимдек «ақлсизлик» ёки «аҳмоқлик» дейишга одатланганмиз. Биз бир инсоннинг ҳаракатига «ақлсизлик» деб баҳо берамиз, аммо унинг ўзича, бу иши ақлдандир. Инсон ўз ақли даражасида кўп нарсаларни ўйлаб топиши мумкин. Кўп ишларни амалга ошириши ҳам мумкин. Аммо гап у амалга оширган ишнинг жамият учун маъқул ёки маъқул эмаслигида. Бошқача айтилса, ҳақиқатга мослигида ёки мос эмаслигида. Ақлнинг маҳсулотлари ҳақиқат тарозусида ўлчанади. Ақлли одам билан аҳмоқнинг фарқи шуки, ақлли доимо фикрлагани фикрлаган, аммо кам гапирди. Аҳмоқ эса доимо гапириб, ҳеч вақт ўйламайди. Ақлнинг тили ҳамиша фикрининг измида. Аҳмоқда бўлса бунинг акси. Ақлнинг тили – тафаккурнинг тилмочи, аҳмоқнинг тили эса гап ташувчи ва ғийбатчидир.

Ўрни келганда кўп хонадонларнинг шўрини қури-таётган бир аҳмоқлик ҳақида ҳам гапириб ўтай.

Умидимиз юлдузлари, маст қилувчи ичимликларни ичиш ҳаром, яъни ман этилганини биласиз. Шукрим, бу иллатдан **ҳозирча** йироқсиз, илоҳим, «ёмонликлар онаси» деб сифатланган бу хасталиқдан ҳаминша йироқ бўлинг. «Ҳозирча» деганимнинг маъноси, бугунги ўсмирлар яқин йилларда йигит ёшига етгач, аввал ота-оналаридан яширинча, кейин ошкора майхўрлик қилаверадилар. Яна афсуски, катталарга ҳавас қилиб пивоми ё виноми ичувчи ўсмирлар ҳам учраб туради. Илоҳим уларнинг бу касаллиги сиз ақли расо ёшларимизга юқмасин. Майхўрликнинг ақли кетказувчи ёмон иллат эканини ҳамма билади. Ажабки, бу иллатдан ўзини иҳота этишни ўйламайди. Бу мавзу алоҳида мулоҳазага, таҳлил ва хулосага муҳтож бўлгани учун ҳозирча гапни мухтасар қилиб, асосий баҳсни «Ёмонликлар онаси» деб номланган суҳбатда бир-галикда давом эттирамиз.

Аҳмоқ одам асли иродасиз одамдир. Кимки аҳмоқ бўлса, уни бошқалар алдайди, ихтиёрини олади, эзиб ишлатади. Фақат ақл соҳибигина чинакамига озод ва мустақилдир. Чунки ақл эркисизликка чидай олмайди. Зотан, қаерда ақл бўлса, қудрат ҳам ўша ердадир. Ақл ҳар қандай ёт таъсирлардан соҳибини ҳимоя қилади. Ақл ҳар қандай фитна устидан голиб бўлади. Ақлнинг кучига ишонмаслик – ақлсизлик белгиси. Ақл-идрокдан маҳрум бўлган бош сувсиз чашмага, адабсиз, тарбиясиз йигит эса эгар-жабдуқсиз отга, шарм-ҳаёсиз жувон тузсиз таомга, илмига амал қилмаган олим хушбўй гули йўқ бўстонга ўхшайди. Донишманддан сўрадилар:

– Кишининг ақлли одам эканини унинг қайси ишидан билиш мумкин?

Донишманд деди:

– Уч хислатнинг биридан билса бўлади: у юборган элчисига қараб, ё ёзган мактубига қараб, ёки юборган

совфасига қараб. Элчи – унинг ўзи демак; мактуби – унинг нутқи; совфаси эса – ҳимматидан дарак.

Комил ақлга эга бўлган киши ўзини паст мартабадан юқори мартабага кўтаради. Раъйи-ақли кучсиз бўлган киши эса ўзини баланд мартабадан қуйи ташлайди. Суқрот ҳақим вафотларидан олдин шогирдларига бундай насиҳат қилибдилар:

– Фароғат, шодлик кеч келиб, тез кетади, қайғу-алам тез келиб, анча узоққа чўзилади. Ҳар одамнинг иффат ва парҳезкорлиги бўлмаса, ҳар қанча зийрак ва доно кўринса ҳам, унинг ақли камолга етишган ҳисобланмайди. Шунга кўра, оқил ва камол иффатли, тавфиқли бўлмоғи шарт. Қилган ёмонликлари, фисқу-фужурларини ҳар ерда мақтаб, гердаиб сўзлаб юрган одамдан узоқлашинг. Комил, ақлли одам бузуқ хаёлларни кўнглига келтирмайди, ақл-ҳуш қуввати билан уларни рад этади.

Ҳақимнинг бу ибратига қўшимча қилиб айтиш мумкинки, ақл ва ҳаё ажралмас дўстдир. Бири йўқолса, иккинчисини топиб бўлмайди. Дунё дунё бўлиб яраганидан бери ҳали комил ақл эгасининг беҳаёлик қилганини, ёки аксинча, беҳаё одамнинг комил ақл эгалари мартабасида эъзозланганини кўрган эмас.

Ривоят. Ҳазрати имом Абу Ҳанифа Қуфий (қ.с.) тошлоқ йўлдан бораётган эдилар. Қаршиларидан бир ҳўкиз келаверди. Абу Ҳанифа йўлдан четландилар. Ҳамроҳлари дедилар-ки:

– Ё имом! Бу парҳез нимадандир?

Дедилар:

– Менинг ақлим бор, унинг эса шохи!

Луқмони Ҳақим дебдилар:

– Эй ўғил, одамлар сўзга устамонликлари билан мақтансалар, сен сукутинг билан мақтан. Ҳар нарсанинг далили бор: ақлнинг далили – фикр. Фикрнинг далили – сукутдир.

Ақл фойдаланилмагунича соҳибига фойда бермайди ва киши лайлак ҳолига тушади.

Масал. Дарахт тепасига ин қурган кабутар тухум қўйиб, бола очган чоқда тулки келиб дағдага қилди:

– Полапонларингни ташламасанг, дарахт тепасига чиқаман-да, ўзингни ҳам, болаларингни ҳам ейман.

Кабутар ўз жонидан қўрқиб, болаларини тулкига ташлади. Кейин яна тухум қўйиб, бола очди. Тулкининг ёмонлигидан қўрқиб ўтирганда лайлак учиб келиб паришонлиги сабабини сўради. Кабутар тулкининг дағдагаларини айтиб берди. Лайлак унинг нодонлигидан кулди-да, ақл ўргатди:

– Тулки яна келса, «Болаларимни ташламайман. Ис-тасанг ўзинг дарахтга чиқиб еявер, мен учиб кетаман, мени ея олмайсан», десанг аҳмоқлигича қолаверади.

Кабутар лайлак айтгандай қилди.

– Бу гапларни сенга ким ўргатди? – деб сўради тулки.

Кабутар ақл ўргатувчиси ким эканини айтгач, тулки лайлакни излаб кетди. Уни дарё қирғоғидан топиб, сўради:

– Эй лайлак, шамол ўнгдан эсса бошингни қандай сақдайсан?

– Бошимни чапга бураман, – деди лайлак дониш-мандлик билан.

– Шамол чапдан эсса нима қиласан? – деб сўради тулки ўзини гўлликка солиб.

– Бошимни ўнгга бураман ёки орқамни ўгираман, – деди лайлак унинг нодонлигидан кулиб.

– Шамол орқадан эсиб қолса нима қиласан?

– Бошимни қанотларим орасига оламан.

– Йўғ-е, мени лақиллатяпсанми? Бошни қанотлар орасига олиш мумкин эканини билмас эканман. Агар алдамаётган бўлсанг, бир қўрсат-чи?

Лайлак бошини қанотлари орасига олди. Тулки пайтдан фойдаланиб, унга ташланди. Бир ҳамлада ўлдириб, қорнини обдан тўйғазиб олди-да, ерда сочилиб ётган патларга қараб деди:

– Эй лайлак! Кабутарга ақл ўргатишни билибсан-ку, нечун ўзингга ўргатмадинг?

Ақл эгалари олимлар, фозиллар ва тадбирли ҳунармандларнинг суҳбатларидан кўп-кўп баҳраманд бўлади. Донишмандлар суҳбати мушк-анбар демакдир. Шоир айтмоқчи:

*Ҳам тавозелик бўлиб, ҳам баодаб,
Яхшиларнинг суҳбатин қилгил талаб!*

Ақл эгаси кўршапалак табиатли жоҳиллар билан улфатчиликдан қочади:

*Ёғ ичига тушса гар сув, нолалар қилгай чирог,
Суҳбати ножинс бўлгай боиси озору доғ.*

Донолар мажлисида, улуғлар суҳбатида ўзига муносиб жойда ўтириш ҳам донишмандликдан дарак беради. Ақл-идрок эгаси бошқаларнинг мартабаларини иззат қилади. Девоналар каби андишасиз сўзлаш шармандалиқдан нишон беради. Сабабсиз, ўринсиз кула бериш эса пушаймонлик билан натижаланади.

*Суҳбатга лойиқ эмас ҳар кимса ўринсиз кулса,
Гар кавуш кулса, оёқдан бўладир шаксиз узоқ.*

Суҳбатимиз аввалида ҳикмат хусусида қисман тўхталган эдик. Якунида яна шу мавзуга қайтсак, чунки ақл ва ҳикматни айри-айри кўриш номаъқулдир.

Афлотун ҳақим дебдилар: «Баданнинг қуввати – овқат, ақлнинг қуввати эса ҳикматли сўзлар, донолик ва донишмандликдир. Агар ақл шулардан маҳрум бўлиб қолса, овқатсизликдан бадан ҳалок бўлгани каби ҳалок бўлади».

Донишмандлар ҳикматни бундай таъриф қилиб ўтганлар:

Ҳикмат – ҳар бир ишда тўғрини хатодан ажратиш ёки бир нарса ҳақида энг тўғри ҳукми топиб чиқа-

ришдир. Ҳикматни яхшироқ англаш учун мана бу бир неча фазилатларни билиш лозимдир.

- Зеҳн поклиги – исталган нарсани ўйлаб чиқаришда нафснинг хуружига бўйин эгмасликдир. Қадим адабиётда бу «Зеҳн сафоси» дейилиб, бир масала, жумбоқнинг ечими ёки бир ишнинг натижасини қийналмай осон ва тез ўйлаб топиш тушунилади («Зеҳн» – идрок, тезфаҳмлик, «сафо» эса поклик, тиниқлик, равшанлик маъноларини англатади).

- Зийраклик – ишнинг аввалидан охирига қадар зеҳннинг чақмоқ янглиғ тез ҳаракатидир.

- Гўзал тасаввур – бир нарсани англаб чиқаришда, унга даҳли бўлмаган бошқа нарсани қориштирмасдан яхши англаш қувватидир.

- Осонлик билан ўрганиш – ортиқ машаққатланмасдан исталган нарсани ўрганиш қувватидир.

- Ёдда сақлаш – ўқиб англаган нарсани эсдан чиқармасдан ёдга олишдир.

- Эсга тушириш – ёдга олинган нарсани исталган вақтда дарров эсга туширишдир.

Ахлоқ илми бўйича биз англайдиган ҳикмат шу саналган хулқ ва фазилатлар билан топилади. Ҳикмат эгаси бўлганлар «ҳаким» деб аталадилар.

Мисол тариқасида «Гулистон»да бу ҳикматни ўқиш мумкин:

«Бир киши Ануширвонга мундоқ хушхабар еткурдики, Худойи Таоло фалон душманингни жаҳондин кўтарди. Ануширвон анго деди: «Ҳеч эшитдингмуки, Худойи Таоло мени жаҳонда доимий қўюрму?»

Байт:

*Гар адув ўлса анго бўлмасмен асло шодмон,
Ким ўзим доғи жаҳонда қолмағумдир жавидон».*

Турли давра гурунглирида инсонга хос «тўрт фазилат» деган иборани эшитиб турамыз. Суҳбатимиз аввалида «Калила ва Димна»дан мисол келтирганимиз-

да бу тўрт фазилат – ҳикмат, ақл, қаноат, адолат деб белгиланган эди. Қадим адабиётнинг бошқа манбала-рида бу фазилат – ҳикмат, шижоат, иффат, адолат деб таҳлил қилинади. Одам боласига сув билан ҳаводай зарур бўлган бу тўрт фазилат баёнида қисман фарқ бўлса-да, мантиқан фикр ягонадир. Ҳикматга доир тушунчалар билан устоз Алибек Рустамий изоҳлари-дан фойдаланган тарзда танишсак.

Ҳикмат ҳам назарий, ҳам амалий қувватлардан иборат бўлиб, зако, зеҳн сафоси, ҳусни тааққул ва та-ҳаффуз деб аталган тўрт хислатни ўз ичига олади. На-зарий қувватдан мурод – кишининг мавжудот ҳақиқатини англаб, ўз имконияти доирасида мутлақ борлиқни идрок этишидир. Ҳикматнинг амалий қув-вати эса шахснинг ўз ахлоқини яхшилаши ва эзгу иш-ларга ўзини одатлантира олишидир.

«Зако» дейилганда ўткир ақллилик, зийраклик, син-чковлик тушунилади. Синчков, сезгир, ақлли киши-ларни «закий» дейдилар. «Зако хайли» дейилганда за-коватли кишилар англашилади. Киши кўп ўқиши, би-лиши натижасида онги бойийди, сезгилар орқали би-линадиган нарсалар ана шу билим ёрдамида манти-қан таҳлил этилиб, хулосалар чиқарилади. Бундай ҳолат илмда кўп учрайди. Масалан, Ибн Сино ҳазратлари ҳали заррабин (микроскоп) йўқ пайтида микроблар борлигини айнан зако туфайли кашф этганлар. У зот касалнинг тарқалиш жараёни ва хусусиятларини ку-затиб, шу хулосага келганлар. Ёки лазер нурунинг кашф этилиши ҳам шундай. Олимлар нур бир ерга тўпланса, кучли қувват ҳосил қилишини англаб, сўнг шу илмий тахмин асосида тажрибалар ўтказганлар.

«Ҳусни тааққул» деб тўғри фикр юритиб, хато ва янглишишлардан сақланишга, ақлни яхши томонга ишлатишга айтилади. Чунки ният бузилса, киши ақли-ни суистеъмол қилиши мумкин. Бу ҳолда киши он-гида хато, янглиш фикрлар пайдо бўлади. Мафкура бузилади, натижада киши ҳикматдан узоқлашиб,

йўлдан озади («Хусн» – гўзал, «тааққул» – идрок, фикр юрғизиш, яъни ақл билан иш юритмоқ демакдир).

«Таҳаффуз» деганда кўрган, билиб олган ва ўрганган нарсаларни яхши эслаб қолиб, керак бўлган пайтда тезда эсга келтириш тушунилади.

«Ҳикмат» сўзининг асл маъноларидан бири – донишмандлик, доноликдир. Яна бир маъноси – яширин сабаб, сирдир. Яна бири – илми-маърифатдир. Яна бири – тадбирдир. Фалсафа илмини қадимда «Ҳикмат илми» деб ҳам атаганлар. Ҳикмати илоҳий – Аллоҳнинг хоҳиш-иродасини англади. Ҳикмати шукуҳи – билим шуҳрати, машҳурлиги демак. Ҳикмату ақл – илм ва ақл деганидир. Ҳикмат суйи урмоқ – муолажа қилмоқдир.

Донишмандларни, илму ҳикмат соҳибларини қадимда «Ҳикматгард» ёки «Ҳикматжўй» деб атаганлар. Донишманд, файласуф, олим, ҳакимларни «Ҳикматмаоб», «Ҳикматпараст», «Ҳикматпеша», «Ҳикматсоз» деб ҳам шарафлаганлар. Билимдонларнинг суянчиғи, ҳомийси – «Ҳикматпаноҳ» билимдонларнинг сезгири – «Ҳикматқийёс», дейилган. «Ҳикматобод» ҳикматга тўла маконни англаган.

Булар «ҳикмат» атамасига доир тушунчалар. Дунёда ҳикмат эшитган, эшитганидан тўлқинланиб, бошқага айтиб юрган одамлар кўп. Бу ҳам яхши фазилат. Аммо ҳикматга амал қилувчилар озким, афсусимиз айнан шунда.

Сухбатимиздан аён бўлаяптики, ақл-идрок ва ҳикмат эгалари – икки дунё саодати мукофоти билан тақдирланадиган бандалар экан. Мазкур сухбатимиз поёнида сиз азиз умидимиз юлдузларининг саодатлилар сафларида бўлмоғингизни истаб, дуо қилиб қоламан.

Донолик амал эрур

Донишманд – ҳақиқатга ошиқ кишидир. Шунга кўра, ҳар бир ҳақиқатталаб одам маълум даражада донишманддир. Донолардан ўрганиш ва ўрганган

нарсаларни бошқаларга ўргатиш хайрли амаллардан ҳисобланади. Одам боласи шу фазилат эгаси бўлишга интилиши керак.

Умидимиз юлдузлари, сизга ёки тенгдошингизга катталар танбеҳ бера туриб, «нодон» деб айблаб ҳам қўйишади. Ёшларда нодонлик бор, деган гапни катталар бажонидил маъқуллашади. Лекин ёшларда донишмандлик бор, дейилса, бу ҳақиқатдан кўз юмиб оладилар. Ҳолбуки, ҳар бир ёшнинг донишмандлиги ўзига хос. Агар биринчи синф ўқувчиси олий математикага доир масалани ишлаб беролмаса, уни нодонликда айбламаймиз, беш яшар бола палов дамлай олмаса «ношуд» демаймиз-ку?! Худди шунга ўхшаб бугунги ўсмирлардан Афлотуннинг донолигини талаб қилсак, ўзимиз кулгига қоламиз. Азиз фарзандларимизнинг ўзларига хос донишмандликлари ҳам борки, буни кўра олишимиз ва бу фазилатни бойитишларига шароит ва имкон яратиб беришимиз керак. Ўсмир-ёшларнинг донишмандлигига тарихдан мисоллар кўп. Суҳбатимиз аввалида баён этилажак воқеа Имом Шофиъий ҳазратларининг бола чоғларидаги доноликларини кўрсатади.

Ҳикоят. Бир кеча халифа аҳли аёли билан мунозара қилар эди. Хотин аччиқ устида эрига беҳос: «Эй дўзахи!» деб юборди. Шунда халифа: «Агар мен дўзахи бўлсам, сен талоқ бўлгувчисан», деди-ю икковлари бир-бирларидан ажралдилар.

Халифанинг жонига ўт тушиб, нидо қилди. Чунки у хотинини қаттиқ севар эди. Халифа уламоларга буюрдики, масалага фатво чиқаргайлар. Фуқаро ҳам, уламо ҳам жавобдан ожиз бўлгани учун таажжубда қолдилар. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Айтдиларки: «Буни фақат Аллоҳ билгайки, халифа жаннатимидир ё дўзахимидир». Саройда масалага жавоб излаб тўпланганларининг еттинчи кунини ҳазрати Имом Шофиъий (қуддиса сирруҳу) келдилар. У дамда ҳали бола ёшида эдилар. Бироқ, шунга қарамай, жавоб беражакларини

билдирдилар. Барча ҳайратда қолди. «Бола жинни шекилли, шундоқ кучли уламолар масала қаршисида ожиз бўлиб турганда бу нима дер эдики, халифа тингласа?» Халифа уларни лол қолдириб, Шофиъийга «Гапир!» деди. Бўлажак имом айтдилар:

– Мен сизга муҳтожманми ё сиз менга муҳтожмисиз?

– Алҳол, бу оламда мен сенга муҳтождирман, – деди халифа.

– Сиз менга муҳтож бўлсангиз, тахт поясини менга топширинг.

Халифа ўтирган еридан туриб, пастга тушди-да, Шофиъийни тахтга чиқарди.

– Аввал сиз менинг бир масаламга жавоб айтинг, – деди Шофиъий. – Сўнг мен сизнинг масалангизни ечман.

– Сўрайвер, – деди халифа итоат билан.

– Сўрайман, аммо сиз фақат ва фақат тўғриси айтасиз. Сиз бирон бир маъсийатга (гуноҳ ишга) қодир ҳолингизда, Аллоҳдан қўрқиб, ўша маъсийатни тарк этган пайтингиз бўлганми?

Бу саволни эшитгач, халифанинг чехраси ёришди ва деди:

– Балли! Ёшлигимда бир аёлга бошим айланди. Хилватда учрашдим. Бироқ, Аллоҳдан қўрқиб, ўша гуноҳни тарк этдим. Аёлни қўйиб юбордим.

– Рост сўзладингизми?

– Валлоҳ, шундоқ!

– Мен ҳукм қилурманким, аёлингиз сиздан чиқмагайлар ва сиз ҳам жаннатидирсиз.

Олимларнинг барчалари бу ҳукмдан ажабланиб, фарёд кўтардилар. «Сен бу масалани қандай далил билан ҳукм қилдинг?», деб маломат ёғдирдилар.

Шофиъий: «Қуръони Каримга асосланиб ҳукм қилдим», дедилар-да, «Энди ким ҳаёти дунёдалик пайтида Қиёмат куни маҳшаргоҳда Парвардигорининг ҳузурда туриши ва у Зотга ҳисоб-китоб беришидан

қўрққан ва нафсини ҳавойи хоҳишлардан қайтарган бўлса, у ҳолда фақат жаннатгина унинг учун жой бўлур», деган маънони англатувчи «Ван-Назиат» сура-сидан икки ояти карима ўқидилар ва ҳукмни такрор этдилар:

– Энди халифа жаннатидир ва аҳли аёлларининг бошлари очиқ эмасдир.

Бу жавобни эшитган олимлар ҳайратларини яши-ра олмай: «Бу ёш бола бўла туриб, шунчалик мақомга етибди, улғайганида қанчалар бўлур!», дедилар. Хали-фа эса ёш олимни ғоят хуш кўриб, ўн минг қизил ол-тин берди. Доно бола эса бу олтинларнинг ҳаммасини мискинларга тарқатди.

Энди «Қутадғу билиг»нинг насрий баёнига назар ташлаймиз:

«Кунтуғди Элиг Ўғдулмишдан сўради:

– Киши онасидан доно бўлиб туғиладими ёки му-айян бир ёшга етганидан кейин заковатли бўладими?

Ўғдулмиш унга жавоб айтди:

– Эй Элиг! Бу санъатнинг номи – билим ва уқувдир. Одамзот онасидан билимсиз туғилади. Аммо у билиб, ўрганиб, тўрга чиқади. Уқув ва зеҳн эса киши табиа-тида бўлади. Билим – кўп ўқиш ва ўрганиш маҳсули-дир... Уқув-идрок киши миясига жо этилган. Бошнинг азизлиги шундан.

*Болам тутсин десанг донолик йўлин,
Кичикликдан тегиз билимга қўлин.*

Агар бола кичикликдан билим ўрганса, унинг ид-роки ҳам яхши бўлади. Заковати ортади. Уқув-идрок киши учун кишандай гап. У ёмон ва ярамас ишларга яқин йўлатмайди. Уқувли тирикдир, уқувсиз – ўлик. Киши уйга, оддий эмас, қоронғу уйга ўхшайди. Уқув-идрок эса машъал каби унга нур сочади. Шу уйни ёри-тади. Яъни кишини равшанликка элтади. Тугун тут-ган ҳар бир иш у туфайли ечилади».

Ривоят. Муин ибн Зойид исмли ҳукмдор асирга олинган душманларидан уч юз кишининг барчасини қатл қилишга буюрди. Асирлар орасидаги ёш бола ҳукмдорга илтижо қилди:

– Улуғ ҳукмдор, мен ғоят чанқадим. Буюринг, бир пиёлагина сув беришсин. Ташна ҳолимда ўлиб кетмай, раҳм қилинг.

Ҳукмдор амри билан болага сув бердилар. Аммо бола сувни ичмай яна дедик:

– Ҳукмдорим, менгина эмас, барча асирлар ташнадирлар. Бу сувни ўзим ичиб, уларга бермасам, мурувватдан бўлмас. Агар берсам, ўзим ташналикда ўламан. Албатта, ҳаммамизни ўлдирасиз. Биздан марҳаматингизни аямай буюринг, барча асирларга сув берсинлар.

Ҳукмдор боланинг бу илтимосини ҳам қондирди. Асирлар сувларни ичиб бўлишгандан сўнг бола яна таъзим қилди:

– Марҳаматли ҳукмдорим, сувингизни ичгач, ҳаммамиз сизнинг меҳмонингизга айландик. Меҳмонни ўлдириш фазлу карам аҳдининг расми эмасдир, деганлар.

Муин ибн Зойид боланинг донолигига таҳсин айтиб, асирларга омонлик берган экан.

Яна бир ривоят. Подшоҳ ғазаб устида бир бегуноҳни ўлимга ҳукм қилди. Одил вазир ўртага тушиб, бечорани ҳимоясига сўз айтаман деганда подшоҳ унинг мақсадини англаб, гапини шарт бўлди-да:

– Қасам ичиб айтаманки, бу дамда сен нимани сўрасанг, сўраганингнинг аксини қилурман! – деб хитоб қилди.

Бу аҳдни эшитган вазир таъзим қилиб, подшоҳнинг адолатига ҳамду сано айтди:

– Подшоҳим, бу онда айни одил ҳукм чиқардингиз. Бу одамни албатта ўлдирдингиз.

Подшоҳ доно вазирининг бундай топқирлигидан қувониб, ўлим жазосини бекор қилган экан.

Демоқчимизки, кишидаги донолик бошқаларга хизмат қилсагина, донолик ҳисобланади. Чиройли сўзлар либосидаги сафсата донолик эмас!

Турли мавзулардаги суҳбатларимизда ҳазрат Навоий асарларидан мисоллар келтирдик, келгусида ҳам бу анъанани давом эттиражакмиз. Алҳол, донишманд шоирни дуо қилган ҳолда, ёшлик ҳаётларидан бир ҳикоятни баён қиламиз. «Аллоҳим, менга илм бердинг, энди амални ҳам бер!», деб Яратганга илтижолар қилган инсоннинг ёшлик кезлари амаллари қандай бўлгани билан танишайлик.

Ривоят. Самарқанддаги таҳсилни якунига етказиб Хиротга қайтаётган Алишер йўл азобида ҳориб-чарчаб бир тоққа етиб келди. Сурув оралаб юрган қари чўпон яқинлашаётган меҳмонни кўриб, унга пешвоз чиқди-ю ҳожасининг ўғлини таниб, қувониб кетди. Алишер ҳам отасининг чўпонини бир кўришдаёқ таниди. Чўпон совлиқларни соғиб, йигитни меҳмон қилди.

Атрофда ўтлаб юрган беҳисоб қўйларга қараб Алишер:

– Бу қўйлар кимники? – деб сўради.

– Ўғлим, бу қўйларнинг барчаси сизники, – деди чўпон. – Отангиз ҳаёт чоғларида икки юзта қўйни сизга атаб, боқиб беришни менга топширган эдилар. Ўша қўйлар ҳозир кўпайиб, етти юздан ошиб кетди. Отангизнинг омонатлари бўйнимда қарз бўлиб қолармикин, деган ташвишда эдим, шукрким, бу ташвишдан ҳам энди фориғ бўлажакман.

Алишер бу кеча чўпонга меҳмон бўлди. Тонгда сурувнинг энг сара қўйларидан икки юзтасини ажратди-да, «Бу сизнинг хизмат ҳақингиз», деб унга берди. Қолганини шу яқин атрофдаги бозорга ҳайдатди. Жониворлар семиз бўлгани учун харидорлар ўраб олиб, нархини сўрашди. Алишер нархни айтди-ю барчани ажаблантириб, бир шарт қўйди:

– Ҳусайн Бойқаронинг подшоҳ бўлгани суюнчисига мен бу қўйларни насияга бераман. Қўйнинг пулини

подшоҳ ўлган куни тўлайсизлар. Шу шартимга кўнган киши қўйларни етаклаб кетаверсин.

Қўйлар бир неча дақиқада талаш бўлиб кетди. Бу ҳодиса ўша кунидек подшоҳга етказилди.

– Эй олампаноҳ! Бугун бир телба йигит бозорга беш юз қўйни ҳайдаб келиб, халққа насияга тарқатди. «Ҳақини подшоҳ ўлган куни берасизлар», деб сизга ўлим тилади.

Бу хабардан дарғазаб бўлган подшоҳ телба йигитни ҳибсга олишни буюрди. Амр ижро этилиб, Алишерни саройга судраб келтирдилар. Шунда подшоҳ қарасаки, болаликдаги қадрдон дўсти занжирбанд қилинибди.

– Халққа беш юз қўй тарқатиш эвазига менга ўлим тилашдан мурад не эди? – деб сўради подшоҳ.

– Подшоҳим, мен сира чакки иш қилганим йўқ. Ниятим ҳам хайрлидир. Сизнинг тахтга ўтиришингизни муборакбод этиш мақсадида қўйларни насияга тарқатдим. Аслида бепул бериб юборишим лозим эди. Лекин раиятда текин молдан ҳазар қиладиганлар борким, ҳадяни рад этарлар. Шунинг учун қўйларнинг пулини подшоҳ ўлган куни берасизлар, деб шарт қўйдим. Энди қўйларни олиб кетганларнинг барчаси «Ишқилиб, подшоҳ ўлмасин, узоқ умр кўрсин, ўлиб қолса қўйнинг пулини тўлашимиз керак бўлади», деб сизни туну кун дуо қилиб юрадилар.

Бу доноликдан қувонган Ҳусайн Бойқаро дўстини бағрига босди. Ана шу каби доноликлари учун ҳам орадан йиллар ўтиб шоир Алишер Навоий муршидлик мартабасига етади, подшоҳ Ҳусайн Бойқаро эса унга мурид бўлади.

Тилимиздаги айрим атамаларни маънодош сўзлар сифатида қўллашга ўрганиб қолганмиз. Шулардан бири – «ақлли» ва «доно» атамаси. Меҳримизни қозонган кишини баъзан «жуда ақлли-да!», деб алқаймиз, баъзида эса «жуда доно!» деб олқишлаймиз. «Жуда ақлли доно», дейдиган пайтимиз ҳам бўлади, Хўш,

«ақллилик» ва «донолик» битта фазилатми? Бизнингча бундай эмас. Тўғри, ҳаётда ҳам ақлли, ҳам доно одамларни учратамиз. Лекин илмми, ақлли одамларнинг ҳаммаси ҳам доно бўлавермайди. Донолик турли диплому ва унвонлар билан белгиланмайди. Ҳаётда бир донишмандга дуч келгунча атрофимизда юзларча, балки мингларча олимларни учратамиз. Ўзини доно ҳисобловчиларга эса ундан-да кўпроқ дуч келамиз. Бир маҳаллада гувоҳ бўлиб эдим: профессор мартабасига етишган кишининг олий мактаб кўрмаган қўшниси бор. Бу кишининг болалиги ва ёшлиги оғир замонларга тўғри келиб, илм олиш орзусига етиша олмаган. Ота касбини эгаллаб, умри темирчилик билан ўтган. Бироқ илмга интилишлари бир зум ҳам сўнмаган. Ҳамиша ақли илм даврасига, суҳбатига интилиб яшаганлар. Улардан эшитганларига амал қилишни зарур деб билганлар. Маҳаллада кимки доно маслаҳатга муҳтож бўлиб қолса, шу кўчага бурилади, бироқ профессорникига эмас, темирчиникига киради. Демокчиманки, донолик фақат илмга эмас, ҳаёт тажрибасига ҳам боғлиқ. Ҳаётда узоқ умр кўрганлар кўп, барчаларининг ўзларига хос ҳаёт тажрибалари бор. Бироқ атрофдагилар уларни не учундир доно санамайдилар. Нима учун, ўйлаб кўринг-чи? Инсон ҳаётда кўрган-кечирганларини фикр қилиши, яхши-ёмонга ажратиши, яхшисини кўпайтириб, ёмонидан қочиши зарур. Агар ҳаёт тажрибаси таҳлил ва хулосадан бебаҳра бўлса, бу одамнинг ўзи ҳам доноликдан бебаҳра қолибди. Профессор ва темирчи акамизнинг фарқлари айнан шунда.

Агар ақл эгаси ақлини, илм эгаси илмини зарур ишларга йўналтира олсагина уни «доно» деб аташ мумкин. Шу фикрга кўра, доноликни илм ва ақлнинг амалдаги кўриниши деб белгиласак ҳам бўлади. Илмийроқ қилиб айтсак, донолик – ақл билан қўлга киритилган, кузатиш ва тажриба билан ҳаётга татбиқ этилган ҳақиқатлар йиғиндиси, фикрларнинг турмушга уй-

гуллашувидир. Донолик кўп билиш эмас. Одам боласининг онги ҳеч қачон жами нарсаларни қамраб ололмайди. Донолик иложи борича кўп билиш бўлмай, балки қандай билимлар энг зарур, қандайлари озроқ ва яна қандайлари бир мунча зарурлигини билишдадир. Яъни донолик сирларидан яна бири – нималарга эътибор бермасликни билишда. Одам нима егани билан эмас, нимани ҳазм этса, ўша билан яшайди. Бу ҳолат тана сингари ақлга нисбатан ҳам ҳақли равишда бир хил тааллуқлидир. Ҳамма нарсани баравар билишга интилиш – ҳамма соҳада чаласавод бўлиб қолиш демакдир. Азим дарёни кўз олдингизга келтиринг: денгизга қуйиладиган жойда майда-майда ирмоқларга бўлингач сувнинг шиддати кетади ва қувватини йўқотади.

Афлотун ҳақимдан сўрадилар:

– Файласуф олимсиз. Айтинг-чи, шунча ўқиб, қандай натижага келдингиз?

– Фақат бир нарсани англадим, – деб жавоб қилдилар аллома, – ҳеч нарса билмас эканман.

Ғаззолий ҳазратлари демишларки: «Билганларим қаршисида билмаганларимни оёқ остига олсам эдим, бошим кўкларга етган бўлур эди». Азизлар, диққат қилингким, бу сўзлар шунчаки камтарлик ифодаси сифатида тилдан учмаган. Чинакам донишманд эгаллаган илмни атрофидагилар юксак, деб қадрласалар-да, унинг ўзига билими кам бўлиб туюлаверган ва илм олиш ҳаракатидан то сўнгги нафасига қадар тинмаган.

Шоир айтarki:

*Дононинг бир кунда қилган ишини,
Нодон қилолмайди яшаб ёшини.
Доно бир кунда минг йил яшайди,
Нодон минг кунда ҳам йиғмас ҳушини.*

Доно бирон нимани билмасликдан қўрқмайди. Иккиланиш, меҳнат заҳмати, изланишлардан чўчи-

майди. Фақат бир нарсадан – ўзи билмаган нарсани биламан, деб таъкидлашдан қўрқади. Қадим файласуфларидан Цицерон айтади: «Сократ (Суқрот ҳақим)-нинг донолиги шунда эдики, билмаганини билдим, деб ўйламасди». Энг буюк олимлар ҳам ниҳоясиз илм қаршисида жуда ожиз экан, «барча нарсани биламан», деб даъво қилувчи ёки ўйловчи айрим дўстларимиз уялмоқликлари керак. Ёки «мактабда тўққиз йил ўқидинг, шу билим сенга етарли», деб фарзандининг илм олишдаги йўлини тўсмоқчи бўлган ота-оналар кейинчалик шарманда бўлиб қолишлари мумкин.

Зарур нарсаларни билмаслик иллатдир. Бундай одамни ё жоҳил, ё ношуд санайдилар. Лекин бирон бир нарсани билмаслик уят эмас. Чунки, айтганимиздай, ҳеч ким ҳамма нарсани билмайди. Масалан, тиббиёт олими қурилиш муҳандислигини яхши билмаслиги учун изза қилинмайди. Аммо билмаган нарсасини биламан, деб мунофиқлик қилса ҳам уят, ҳам зиён бўлади. Одамлар ниманидир билмаганлари учун эмас, балки ўзларини билимдон ва доно ҳисоблаганлари сабабли янглишадилар, адашадилар. Атрофга зийрак разм солинса, аслида англаш мушкул бўлган нарса йўқ. Шунчаки одам боласи билмаган муаммолар қалашиб ётибди. Ёмон, пойма-пой, узук-юлуқ, ҳатто янглиш билган гаплари эса ундан ҳам кўпроқ. Айнан шу янглиш маълумотлар одамни бутунлай билмайдиган нарсаларига қараганда кўпроқ жиловлайди ва чалғитади. Биз мана шу жиловга риоя қилмайдиган, чалғимайдиганларни доно деймиз.

Бир ўқимишли одам ўзини доно санарди, давраларда бировга гап бермасди. Айниқса, қишлоққа сафарга чиққудай бўлса, ундаги давраларда гапиривериб, одамларнинг эсини тескари қилиб юборарди. Гурунгда унинг учун тайин бир мавзу бўлмас эди. Гап бир-бирига уланса-уланмаса, «ҳар соҳадан бир шингил», дегандай, мавзуни мунажжимлик билан бошлаб, гинекология билан яқунларди. «Даврадаги қариялар-

га гинекологиянинг нима дахли бор?» деган истиҳола миясига келмасди. Шундай давраларнинг бирига гувоҳ бўлиб эдим. Сафарга бирга чиққан олимлар «донолик»нинг бу намойишини сукут билан кузатдилар. Мезбонлар ҳам андиша юзасидан жим эдилар. Даврадагилардан бири «доно»нинг гапдан бўшагини кутмай, сўзини шарт бўлди-да:

– Ака, илми ҳам сув қилиб ичиб юборган экансиз, омма, қойилмиз. Бизди қишлоққа шу пайтгача бунақа олимнинг оёғи тегмаганиди. Сўраганнинг айби йўқ, ака, сиз самолётни ҳам ҳайдайверасизми?

Савол киноя оҳангида берилганиди. Лекин жавоб жиддий бўлди:

– Бунинг ҳеч қийин жойи йўқ. Зарур бўлиб қолса ҳайдайверамиз...

Бу нодонликка нима деймиз? Агар «йўқ, бу иш қўлимдан келмайди», деса осмон узилиб, ерга тушармиди? Ёки мезбонлар «самолёт бошқаришни билмас экансиз, уйимиздан чиқинг», дейишармиди? Кишининг доно бўлиб кўринишида маъно йўқ. Асл маъно чинакам доно бўлишда эканини ҳамма ҳам билавермайди шекилли, а? Доноликка хос ҳар ишнинг ўз натижаси бўлажагини, яъни: мулоимлик – улуғ мартаба, қаноат – роҳат, тавозе – эъзоз келтиришини билган, ва амал қилган одамлар нақадар бахтлилар! **Донишмандликнинг чегараси мавжудлиги, калтабинликнинг эса чегараси йўқлиги** мана шундай давраларда сезилиб қолади.

Афлотун ҳақимдан сўрадилар:

– Олиму донишманд одам оддий кишилардан нимаси билан фарқ қилади?

Жавоб бердилар:

– Донишманд очиқ юзли, юмшоқ сўзли, тавозели бўлади. Бирор одамдан ўзи ҳақида бўлмағур сўз эшитса, ранжмайди. Мақташлар ва олқишларга учиб, ўзини юқори тутмайди, камтар бўлади.

Ҳа, камтарлик улуғ фазилатлардан бириким, ким уни менсимабди, одамлар назаридан тушибди, демак.

Бузургмеҳрдан сўрадилар:

– Инсон учун энг муҳим нарсa нима?

– Туғма зеҳн, – деб жавоб бердилар.

– Туғма зеҳн бўлмаса-чи?

– У ҳолда одоб ва илм ўргансин.

– Ўрганоолмаса-чи?

– Унда серилтифот ва сертавозе бўлсин. Бу ҳам одам боласининг зийнати.

– Бу ҳам қўлидан келмаса-чи?

– Унда бунақа тирикликдан ўлгани афзалроқ, ҳам одамлар ундан қутулади, ҳам ўзи ўзидан қутулади.

Бу ривоятни далил сифатида келтиришдан мурод «самолёт ҳайдашни биламан», деган биродаримизга «бу кунингдан ўлганинг яхшироқ», дейиш эмас. Кўп қатори унинг умрига ҳам барака берилсин ва донолик фазилатидан ҳам баҳраманд қилинсин. Бизларга эса бу каби ҳолатлардан ибрат олиб, донолик сари интилувчилар қаторида бўлиш насиб этсин.

Ривоят. Бир подшоҳнинг бош вазири ғоят доно, бироқ бошқа вазирларга нисбатан қорароқ ва хунуқроқ эди. Бир куни доно вазир келса-ки, подшоҳ бошқалар билан ҳазиллашиб, кулишиб ўтирибди.

– Бугун сарой аҳли ғоят хушчақчақ кўринадир, бу шодумонлик муборақ бўлғай, – деди бош вазир тавозе билан. Подшоҳ уни калака қилиб, роҳатланиб кулмоқчи бўлди-да:

– Булар қоп-қоралигинг ва хунуқлигинг сабабини билмоқчилар, тушунтириб бера оласанми? – деди.

Бош вазир бу масхарадан ранжиса-да, сиртига чиқармади, ҳилмлиқ ила сўз бошлади:

– Бу тушуниш унча мураккаб бўлмаган ҳолат-ку, шаҳриёрим. Маълумингизким, ўн саккиз минг оламини яратган Ҳақ Таоло одамларни дунёга келтириб, рўпарасига тўрт нарсани: донолик, қудрат, чирой ва бойлик неъматларини қўяркан. Одам булардан иста-

ганини олиши мумкин. Менинг бирдан бир орзуим донолик неъматини қўлга киритиш эди. Аммо бу неъмат бошқаларига қараганда жуда узоққа, етиб бориш мушкул бўлган осмонўпар чўққига қўйилган экан. Мен чўққига етиб бормоқ учун ғоят машаққат чекдим. Донолик неъматини қўлга киритиб, Яратганга шукрлар айтиб, изимга қайтсамки, қолган уч неъматни бошқалар илиб кетишибди. Шундай қилиб каминага на чирой, на қудрат, на бойлик насиб этди. Хунуклигим хусусида билганларим шу, қолгани ўзингизга аёндир, ҳазрат шаҳриёрим.

Подшоҳ ўшанда бош вазирни калака қилганига пушаймон еган экан.

«Донолик ҳеч қачон табиатга зид нарсани тақозо этмайди. Тафаккур буюк фазилатлардан биридир. Одамнинг донолиги – ҳақиқатни айтишда ва табиатга қулоқ солган ҳолда унга мувофиқ ҳаракат қилишда», деб ҳисоблашади европалик олимлар. Бу фикрга қарши гап айтиш ниятимиз йўқ. Аммо европаликларнинг ўзида «Ҳамма нарса ўз номи билан аталиши керак» дейилгувчи нақл ҳам бор. Мулла Жомий ҳазратларининг «Оламда ягона нурдан бошқа нарса йўқ. Фақат нур турли шакл ва кўринишлар билан кўринади», дейилмиш ҳикматларини унутмаслик керак.

Ўтган асрларда инсоният доноликнинг шу кўринишида кўп адашди. «Одам маймундан пайдо бўлган», деган ғоя узоқ йиллар яшади ва ҳозир ҳам яшаб турибди («Менинг бобом ёки бувим маймун эди», деб ҳисобловчилар яшар экан, эртага яна бир «доно» чиқиб, «менинг аждодим тўнғиз эди», деган ғояни шиор қилса, бу шиор атрофида юзлаб, балки минг-ўн минглаб тўнғиззодалар бирлашсалар ажабланмаслик керакмикин). «Маймунзода»лардан кейин «Табиатни енгимиз!», «Табиатни измимизга бўйсундирамиз!» деганлар пайдо бўлишди. Кейин «Ирсият йўқ нарса» дейдиганлар илм аҳлини ғоят қийнадилар. Ажабким, уларда ҳам илм бор эди, ақл бор эди, ўзларини доно ҳисоб-

лардилар. «Одамзотнинг яратувчиси Аллоҳдир», дейдиганларни «жоҳил», «бидъатчи», «хурофотчи» деб масхаралардилар. Булар битта ёки юзта бўлсалар ҳам, эътибор берилмаса бўларди. Улар жуда кўп эдилар, энг ачинарлиси, бу бемаъни ғоялар илмий давралар орасида қолиб кетмай, жамиятлар ва давлатларни бошқарувчи кучга айланган эди. Донолик кўринишидаги аҳмоқлик давлат даражасига чиққанда қандай фалокатлар юз беришини тарих аниқ кўрсатиб турибди. «Табиатни енгамиз!» деб чиранганларга табиат офатлари инъом этилди. Афсус шуки, бу ғояни ўйлаб топган, жамиятлар онгини заҳарлаган «доно»лар бу оламдан ўтиб кетишди. Уларнинг аҳмоқона ғоялари туфайли юз бераётган табиат офатларидан, турли-туман касалликлардан бугунги авлод азоб чекмоқда. Тошқинлар, довуллар, зилзилалар, цунамилар қадим замонларда ҳам бўлган, аммо ҳозиргидай офатларни келтириб чиқармаган. Айниқса, кутилмаган касалликлар довули бу қадар бўлмаган. Аҳвол шундайки, заминнинг ҳаёти ёки мамоти масаласи энди чин донолар хулосасига муҳтождир. Бундай донолар кимлар? Бу донолар оломоннинг телба хоҳишига бўйин эгмайди, аксинча, унга ўзи йўл кўрсатади.

Юқоридаги фикрлар исботи ўлароқ қуйидаги ҳикоятни келтираамиз.

Ҳикоят. Кўрлар маҳалласига фил адашиб келиб қолди. Кўрлардан бири филнинг оёғини ушлаб кўриб: «Ие, фил терак каби ҳайвон экан», деб хулоса ясади. Бошқа сўқир келиб жониворнинг хартумини ушлади: «Бекор айтибсан, фил теракка ўхшамайди, у мўри кабидир», деди. Бу икков масала талашаётганида учинчиси келиб қўл узатган эди, филнинг қорнига тегди: «Икковинг ҳам тентаксанлар. Фил деворнинг айни ўзи!» деди. Яна бири келиб жониворнинг думини ушлагач уни супургига қиёс қилди, қулоғини ушлаган қалқонга ўхшатди. Бошқаси филнинг бесўнақай тишини ушлагач, шерикларидан кула бошлади: «Эй

кўрлар! Эй аҳмоқлар! Ишонмасангиз кўринглар, фил қилич сингари бир ҳайвондир!»

Барча кўрлар ўзлари ушлаб кўрганларини ҳақиқат деб ҳисоблаганлари учун гап талашиб, бир-бирларини аҳмоққа чиқариб, ғавғо қила бошладилар. Уларни четдан кузатиб турган бир донишманд «Ҳеч бирларингиз ҳақиқатни тўлиқ топа олмадингиз», деса ҳам қулоқ солмадилар.

Қиссадан ҳисса шуки, дунёдаги барча хатоликлар асл моҳиятни кўра билмасликдадир. Ҳодисаларнинг асл моҳиятини билмаслик эса уларни ҳар ким ўз ақли ва тушунчаси билан ўлчашдан келиб чиқади. Бу дунёда кўп кишилар мазкур ҳикоятда бўлгани каби бир нарса ҳақида турлича тушунчада бўладилар ва шу тушунчалари асосида фикр айтадилар. Уларнинг ҳар бири «фақат менгина ҳақиқатни биламан», деб севиhib, мамнун бўладилар ва донишмандлик шоҳсупасини даъво қиладилар. Бир оз аввал зикр этганимиз – «маймунзода»лар ва «тўнғиззода»лар шулар жумласидандир.

Дунёда энг катта саодат ҳақиқатни кўриш билан бошланади. Шундай вақтлар бўладики, инсон фосиқ бир кимсани одил деб ҳисоблайди. Нотўғри назарияни тўғри назария деб қабул қиладики, оқибатда ё жохиллик ё нодонлик ботқоғига ботганини ўзи ҳам сезмай қолади.

Ҳар бир нарсанинг ҳақиқати унинг мазмунида эканини билмаган кимса маймун болалари ҳолига тушиб қолиши ҳеч гапмас.

Масал. Маймун энди пишаётган ёнғоқ меваларидан узиб чақди-да, мағзини болаларига келтирди. Маймунчалар ўзлари учун янгилик бўлган бу таомни маза қилиб еб олишгач, оналаридан сўрадилар:

- Бу ажойиб тотли емишнинг номи нима?
- Кузда пишадиган бу меванинг номи – ёнғоқ.
- Онажон, бизга у мева қаерда ўсишини кўрсатинг, ўзимиз бориб, тўйиб-тўйиб ейлик.

Маймун тоғ этагидаги ёнғоқзорни кўрсатиши билан болалари қувнашганича югуриб кетишди. Ёнғоқ дарахтларига осилиб чиқишиб, ҳали унчалик етилмаган, паққа бўлмаган меваларни узиб, пўстини ажратмай, қобигини чақмай оғизларига солганларича чайнамоқчи бўлдилар. Пўстлоқнинг заҳарли аччиқ таъми оғизларини бемаза қилиб, меваларни ғазаб билан отдилар-да, изларига қайтиб, оналарига таъна қилдилар:

– Эй она! Биз сизни гоят ғамхўр ва меҳрибон деб ўйлардик. Бизга у заҳарли мевани едиришдан мақсадингиз нима эди? Бизга бўлган ғаразингиз боисини тушунолмай қолдик?

– Болажонларим, сиз она қалбининг нечоғли меҳрга тўла эканини ҳис қила олмайсиз. Наҳот мен сизларга заҳарни раво кўрсам? Шундай демоқликдан уялмайсизларми? Энди менга айтинглари-чи, ҳов кўриниб турган дарахтга чиқдинглари?

– Ҳа.

– Яшил пўстлоғлик мевани узиб тишладинглари?

– Ҳа.

– Сизлар ёнғоқ мевасини эмас, ташлаб юбориладиган аччиқ пўстлоғини емоқчи бўлгансизлар. Мен сизларга мағзини чақиб бериб эдим. Сизлар гапимни охиригача эшитмай, бевошлик қилиб югуриб кетдинглари. Заҳар каби аччиқ пўстлоқ ичида ширин ва фойдали мағиз бўлишини айтишга улгурмадим. Энди мени ғаразғўй душман, деб койияпсизлар. Диққат билан тингланглари: агар ишнинг ташқи кўринишга боқсангиз, мана шундай алданаверасиз. Нарсаларнинг ичида нима борлигига диққат қилсангиз, ҳақиқатни топиб, бол каби ейсизлар.

Мазкурдан уқиб олишимиз лозим бўлган маъно шуки, бу дунёда ғавғонинг боши кишиларнинг бир-бирини яхши тушунмасликларидан бошланади. Кўп киши ҳақиқатни шу қиссадаги маймун болалари каби янглиш тушуниб, чин ҳақиқатни айтганларни мало-

мат қиладилар. Уларни душман санайдилар. Болшевиклар замонида, айниқса, Сталин зулми даврларида тарих бундай мисолларга кўп дуч келди. Зулмкорлар бирон ишнинг моҳиятини чуқур билмасдан туриб, ҳақиқатга эришиш мумкин эмаслигини тан олмадилар. Доноларга қирон келтирилиши замирида ана шу жоҳиллик ётади.

Инсон бошига бир мушкулот тушса, атрофидагилардан нажот излайди. Унинг хатоси ҳам шу ерда. Кимса нажотнинг қаердан эканлигини билиши керак. Энг доно маслаҳатни қаердан олишини ҳам билиши шарт. Ўйлаб кўрайлик-чи, нима учун азон чақириғида «Нажотга келинглар!» деб хитоб қилинади? Фоний дунёдаги энг доно одамлар ҳам бирон масала ечишда фақат ўз онгларига, билимларига суянмайдилар. Уларнинг онглари ва билимлари масаланинг ечими қайда эканини тўғри кўрсатиб беради, холос. Асрлар оралаб бизга қадар етиб келган бу муқаддас битиклар файласуфликни ихтиёр қилганлар учун кенг бир фазо, ақл учун кенг машқ майдони ва унутилмас хотира, маъносига тушунадиганлар учун ажойиб бир ибрат хазинасидир.

Ҳикоят. Бир куни подшоҳ доно вазири билан суҳбатлаша туриб «Сенинг пири муршидинг борми?», деб сўради. Вазир пирга қўл бермаган эди. Подшоҳнинг нима мақсадда бу саволни беришидан ажабланди-да, «Устозим бор», деб жавоб қилди. «Устозинг ким? Нима учун у ҳақда сира гапирмайсан?» «Устозим тарки дунё қилган зоҳиддирлар. Тоғда яшайдилар. Яқин кунларда шаҳримизга келишлари хабари бор», деди вазир. «Устозинг келса, уни менинг ҳузуримга чорла», деб амр қилди подшоҳ.

Подшоҳдан вазифа олган вазир ўтин бозорига борди-да, дарвешхўй бир одамни учратиб, уйига олиб келди. Қорнини тўйғизгач, муддаога кўчди:

– Сенга бир вазифа юклайман, айтганимдай бажарсанг, сўраганингни бераман.

Ўтинчи: «Вазири аъзам пул бермаган тақдирда ҳам амрини бажаришга мажбурман. Баҳонада ўн танга ишлаб ола қолмайманми», деб ўйлади. Вазир унга вазифани тушунтирди:

– Мен берган кийимларни кийиб, қўлингга тасбеҳни олиб, хонақоҳда қимир этмай ўтирасан. Сенинг ёнингга турли одамлар келади. Ҳатто подшоҳ ҳам келиши мумкин. Сени гапга солсалар ҳам чурқ этмайсан. Атрофга қарамайсан. Сенга ҳадялар беришлари мумкин. Ҳатто бўйинг баробар олтин берсалар ҳам, қарамайсан. Олтинни бир кесак деб билиб жим ўтираверасан. Агар айтганимни қилмасанг, бошинг кетади, шуни унутма.

Дарвеш либосидаги ўтинчини хонақоҳга кузатиб қўйган вазир саройга бориб, устозининг шаҳарга қадам ранжида қилганини айтди.

– Ҳозироқ ҳузуримга чорла, – деб буюрди подшоҳ.

– Давлатпаноҳ, зоҳид аҳли ҳеч қачон чорловга жавобан саройга келмаслар. Расм шулким, улар зиёрат қилинмоқлари даркор. Яна бир узр борким, менинг бирга бормоғим дуруст эмас. Сизнинг зиёратингиз хусусида сўзлаганимда, устоз менинг бирга бормоғимни ман этдилар. Агар истасангиз, сарой аҳли ҳамроҳлигида бормоғингиз мумкин.

Подшоҳ сарой аъёнлари ҳамроҳлигида хонақоҳга борди. Дарвеш либосидаги ўтинчи одамлар шарпасини эшитса ҳам тасбеҳ ўтирганича қимир этмай ўтирaverди. Подшоҳ унинг ёнига яқинлашиб салом берди. Алик олинмади. «Зикр билан банд бўлиб эшитмади», деб ўйлаган подшоҳ унинг ёнига ўтириб, гапга солмоқчи бўлди:

– Сиз вазиримнинг устози экансиз, исмингизни айтинг.

Жавоб бўлмади. Дарвеш либосидаги ўтинчи киприк қоқмай ўтирaverди.

– Мен подшоҳман. Тилагингиз бўлса, айтинг.

Яна жавоб бўлмади.

– Менга бир қаранг, дуо қилинг, – деб олтин тангалар тўкди.

Тангаларнинг овозидан ўтинчининг юраги хаприқиб кетса-да, қимирласа боши кесилажагини эслаб, киприк қоқмай ўтираверди. Илтимоси ҳам жавобсиз қолган подшоҳ эса аччиқланди. «Устози қип-қизил аҳмоқнинг ўзи-ку», деб изига қайтди-да, вазирни чорлади. Норозилигини бирданига ифода этмай вазирни донолик билан қармоққа илинтирмоқчи бўлди.

– Сенинг ҳар балога ақлинг етади. Қани айт-чи, бир аҳмоққа рўпара бўлиб қолсанг нима қилган бўлардинг?

– Доноларнинг ҳикматига амал қилардим.

– Донолар нима деганлар?

– Аҳмоққа дуч келсанг, сукут қил, деганлар.

Бу жавобдан сўнг подшоҳнинг қандай аҳволга тушганини тасаввур қилаверинг.

Энди узоқ мозийдан яқин ўтмишга қайтайлик.

Ўтган асрнинг саксонинчи йилларида Москва шаҳрида бўлиб ўтган фантаст адиблар анжуманида кўнгилисиз воқеага гувоҳ бўлиб эдим. Мажлисни фантастика соҳасида дунё таниган, ҳалол ва холислиги билан эъзоз топган ёзувчи бошқариб бораётган эди. Мажлис фантастика соҳасидаги китобларнинг савиясини муҳокама қилаётган эди. Сўз талаб қилиб минбарга чиққан адиблардан бири мавзу четда қолиб, мажлисни бошқараётган ҳурматли ёзувчининг йўқ айбларини санаб, номини балчиққа булай бошлади. Мажлис аҳди янграётган сўзларнинг тухмат ва ифво эканини англаб турарди. Нотиқнинг саёз асарлар муаллифи, иқтидорсиз адиблардан эканлиги ҳам барчага аён эди. Мажлис раиси «Ит ҳурар – карвон ўтар», ҳикматига амал қилса, олам гулистон эди. Аммо у шу ўринда ўзининг донолигига хиёнат қилди – нодоннинг қармоғига илинди-ю у билан олиша бошлади. Ўзининг эътиборига яраша иш қилмади. Оқибатда юрак хасталиги хуруж қилиб, касалхонага олиб ке-

тилди. Мажлисдаги мажбурий танаффусдан кейин яна ўша аблаҳ сўз талаб қилиб олиб, «Мен янглишибман, ҳурматли ёзувчидан узр сўрайман», деди. Мажлисда унинг ҳамфикрлари, истейдодсиз адиблар ҳам бор эди. Мажлис раисини жойидан усталик билан олиб ташлагани учун унинг «донолигига» таҳсинлар ўқишди. Дарҳақиқат, усталик қилинган эди. Аммо замирида зулм мавжудлиги учун бу тадбир доноликка йўйилмайди. Мажлис раиси йўлдан олиб ташлангани билан атрофда бошқа ақл эгалари бор эди ва анжуман қобилиятсизлар йўриғида давом этмади, улар муддаоларига ета олмадилар, асарлари қаттиқ танқид остига олинди.

Бу воқеани эслашдан мақсад шуки, зиёлилар иштирокидаги кўпгина анжуманларда жоҳиллар шу тарзда доноларга ҳужум қиладилар, уларни обрўсизлантиришга уринадилар. Улар мажлисдаги асосий масала бўйича доноларга тўғридан-тўғри ҳужум қилмайдилар. Чалкаш йўллардан фойдаланадилар. Айтайлик, қуёш физикаси келажакка бағишланган анжуманда қуёшга ҳам, физикага ҳам алоқасиз гаплар билан фозилларга тош ота бошлайдилар. Мақсад – уларни чалғитиш, кераксиз баҳсга тортиш. Уларнинг иши бу латифани эслатади: боғ эгаси ўғрини тутиб сўрадики: «Нега ўғирлик қилдинг?» Узр сўраши лозим бўлган ўғри дағдаға қиладик: «Хотинингга нега атлас лозим олиб бермадинг?»

Доноларнинг жоҳиллар ҳужумига сукут билан жавоб бермоқликларини ҳар қандай ҳолатда ҳам чекинишлари шарт, деб тушунмаслик керак. Агар шундай қилинаверилса дунё янада баттар остин-устин бўлиб кетарди. Агар жоҳилнинг жоҳиллигига қарши тура олмаса, доно доно бўлармиди? Гап шундаки, маълум даврада жоҳил қўзғайтган кераксиз масалага эътиборсиз қараш керак. Бошқа ҳолатларда ҳақиқат ҳимоясидан чарчамаслик талаб этилади. Москвадаги воқеада ҳурматли ёзувчи «сиз айтаётган масалалар мажлис

мавзуига алоқасиз, шу боис буни алоҳида гаплашсак», деса кифоя эди.

Жоҳил одам жоҳиллиги туфайли кўпинча ўзини ўзи фош қилиб қўяди. Худди қуйидаги ривоятдаги каби.

Ривоят. Акрам исмли доно одам даладан шаҳардаги уйига қайтаётиб, булоқ бошида тўхтаб, отдан тушди. Отни дарахтга боғлагач, хуржунни очиб, тамадди қила бошлаган дамда бир киши булоқ яқинида тўхтади-да, байталини Акрамнинг оти ёнига боғламоқчи бўлди.

– Ҳой биродар, отимнинг феъли ёмон, отингизни бошқа дарахтга боғлай қолинг. Яна тепиб ўлдириб қўймасин, – деди Акрам.

У киши ўзини карликка солиб, байталини ўша дарахтга боғлади-да, индамай келиб, Акрамнинг ёнига ўтирди-ю таклифни ҳам кутмай дастурхонга қўл чўзди. Акрам:

– Мен билан саломлашмай туриб, ёнимга ўтирасиз, ижозат сўрамай таомга қўл узатсиз, бу нима қилганингиз? – деса ҳам индамай овқатни тушираверди. Акрам «Бу одам гунг-соқов экан, озгина телбалиги ҳам борга ўхшайди», деб ўйлаб, унга бошқа гапирмади.

Бир маҳал Акрамнинг оти безовталаниб байтални бир тепган эди, қорни ёрилиб ўлди. Ўзини гунг-соқов қилиб кўрсатаётган одам отининг ўлганини кўрди-ю дод-фарёд кўтарди. «Отимни тўлаб берасан», деб талаб қила бошлади. Акрам:

– Ҳой нобакор, ўзингни телбасифат қилиб кўрсатаётган эдинг, энди тилинг чиқдимми? Отингни бошқа дарахтга боғла, демабмидим сенга? Менга даъво қилма, ўзингдан кўр, – деди-ю отига миниб, уйига равона бўлди. У одам ғавғосини бас қилмай, эргашиб келаверди. Акрам шаҳарга етиб, уйига кириб кетгач, қозихонага югурди. Қози унинг арзини эшитиб, Акрамни чақиртириб келди-да, нима воқеа юз берганини сўради. Акрам ўзини кар ва соқовликка солиб, унинг саволига жавоб бермади. Қози «Бу одам кар ва

соқов экан, уни айблай олмайман», деб ҳукм чиқаргач, даъвогар яна дод-фарёд солди.

– Бу муттаҳам ёлгондан ўзини кар ва соқов қилиб кўрсатяпти, – деди у ғазаб билан. – Мен байталимини миниб, даладан қайтаётсам, бу одам булоқ ёнида ўтирган экан. Байталимини унинг оти ёнига боғлаётганимда «Отим тепонғич, сен бошқа ерга боғла», деган одам соқов бўладими? Мен атай ўзимни гунг-соқов кўрсатиб, овқатидан еяётганимда ҳам «Бу нима қилганинг?» деб танбеҳ берганини ҳам унутдимикин?

Бу гапдан кейин Акрам кулимсираб, тилга кирди:

– Қози жаноблари, ўзимни кар-соқов қилиб кўрсатишимдан мақсад – бу нобакорнинг ўзини ҳузурингизда айбига иқрор қилдириш эди. Агар шу ҳақиқатни мен айтсам, у шубҳасиз тонар эди.

Қози Акрамнинг донолигига тан бериб, тилидан илинган муттаҳамни ҳайдаб чиқарди.

Яна бир ривоят. Сарой аҳлидан бири бегуноҳ бўлса-да, амир Лайс вазирининг дилгирлиги ва ғаразига қулоқ тутиб, уни ўлимга ҳукм қилди. Банда амирнинг ҳузурда бошини ерга қўйиб дедики:

Байт:

*Сен раво кўрсанг ҳар ишниким, писанд ўлғай манга,
Хўжа не ҳукм этса йўқдур бандага чуну чаро.*

– Аммо мен неча умрдин бери бу хонадоннинг неъматпарвардасидурмен. Ложарам, менинг қоним учун Қиёматда уқубат домига гирифтор бўлмоғингизни раво кўрмасмен. Агар мени қатл этмак истасангиз, шариат ҳукми билан ўлтуринг.

Амир сўради:

– Бу маҳал шариат ҳукми била ўлтурмак нечук бўлур?

Банда жавоб қилди:

– Рухсат беринг, мен аввал вазирингизни ўлтурай, ондин сўнг буюрингким, мени онинг қасоси учун

ўлтурсинлар. Токим мени ноҳақлик била ўлтурмамиш бўлмагайсиз.

Амир бу гапдан хандон бўлди ва вазирга қараб сўради:

– На маслаҳат берурсан?

Банданинг илтимосидан ҳуши учган вазир деди:

– Улуф амирим, бу ҳаромзодани Худо учун озод қилинг, то мени бир балога гирифтор этмасин, нединким, гуноҳ мендадур ва ҳақимларнинг бу сўзига амал қилмадимким, дебдурлар:

Қитъа:

*Кулух андоз ила чун бошладинг жанг,
Бошингни жаҳл тоши бирла ёрдинг.
Чу ўқ отдинг боқиб душман юзига,
Ҳазар қилгилки, омоч узра бординг.*

Доно одамнинг жоҳил ёки маст киши билан олишувини қуйидаги воқеага ўхшатсак бўлар.

Воқеа. Бир одамнинг оёғини ит тишлаб олди. Шундай қаттиқ қопдики, оёқдан қон оқиб, азоб бера бошлади. Оғриқ кучайиб, бечора кечаси билан ухлай олмади. Отасининг дард чекаётганини кўрган қизча содадиллик билан деди:

– Отажон ит қопганда нега индамай турдингиз? Сизнинг ҳам ўткир тишларингиз бор-ку? Сиз ҳам тишлаб-тишлаб, бурдалаб ташласангиз бўлмасмиди?

Отаси қизининг бу гапидан кулимсираб, унга шундай тушунтирди:

– Эй кўзимнинг нури, орзуим чечаги, кўнглимнинг овуноғи қизалоғим! Менинг ҳам ўткир тишларим бор. Лекин пок тишимни унинг нопок танасига уришим тўғри иш бўлмайди. Агар мен ҳам тишласам, мен билан ит орасида қандай фарқ қолади?

Одамларни икки тоифага: «Маъно аҳли» ва «суврат аҳли»га ажратиш мумкин. «Суврат аҳли» деб ҳар бир нарсанинг ташқи кўринишига қараб, унга юзаки

муносабатда бўладиган кишиларга, «маъно аҳли» деб эса нарса ва ҳодисаларнинг сабаби, натижа ва оқибатларини ўйлаб, оқилона муносабатда бўладиган шахсларга айтилади. Масалан, нонга бўладиган муносабатни оладиган бўлсак, суврат аҳлига мансуб киши унинг бозордаги ёки дўкондаги нархига қараб бир неча сўмлик арзон нарса деб ўйлайди ва уни увол ҳамда исроф қилишдан тортинмайди. Агар шу бир неча сўмлик нон уч-тўрт кун топилмаса, қандай аҳволга тушишини, айтиб чоғда, дунё аро неча миллионлаб кишиларнинг қорни нонга тўймай нобуд бўлаётганини хаёлига ҳам келтирмайди. Маъно аҳлига мансуб киши эса ўша бир неча сўмлик нон вужудга келиши учун талаб этиладиган меҳнатни ҳис этади. Аввали деҳқонларнинг хизмати, буғдойни туйиб, унга айлантириб берувчи ишчилар меҳнати, янги навлар устида заҳмат чекаётган олимлар меҳнати, новвойлар меҳнатидан ташқари табиий омиллар – ер-сув, ҳавонинг ҳам иштироки борлигини ҳисобга олади. Энг муҳими – шу нон Аллоҳнинг неъматини эканини билади ва Унга шукроналар қилади.

Донолик фазилатини ёшликда эгаллаган дуруст. Бу фазилат умр ўтгани сайин тажриба ҳисобига бойиб бораверади. Жоҳиллик ва нодонликни афзал билганлар эса аксинча, янада баттар ёмонлашиб бораверадилар.

Бир донишманд ёшлигида жоҳиллиги билан танилган қора Якуб исмли одамни қидириб юрган эди. Излагани унга рўпара бўлиб:

– Қора Якуб менман. Лекин ёшим улғайиб, соч-соқолим оқарди. Энди «оқ Якуб» десангиз ҳам бўлаверадим, – деди.

Донишманд қўлини қора Якубнинг кўксига қўйиб:

– Биродар, қорани оққа айлантириш қалбнинг иши. Соч-соқол оқаришининг бунга сира дахли йўқдур, – деди.

Бир кишининг донолиги туфайли энг оғир мушкулотлар ҳам ечилади. Ақд ва донолик кишининг ўзини ва атрофидагиларни турли балолардан асрайди. Тарихда Ҳажжож ибн Юсуф ас-Сақафий исмли зот ўтган. Бу киши юқори мартабаларда хизмат қилган, хусусан Ироқ волийси бўлган. Эллик тўрт йил умр кўрган бу одам тарихда «Ҳажжожии золим» номи билан қолган. У «Кескин иродали ҳукуматнинг жуда оз кишига зарари тегади, лекин заиф ҳукуматнинг зарари ҳаммага тегади», деган ақидани маъқул кўргани учун, айрим маълумотларга қараганда 120 минг одамни ўлимга ҳукм қилган, неча юз минг одамни, ҳатто аёлларни зиндонбанд этган. Бу одам ҳақида кўп ривоятлар мавжуд. Каминани ажаблантирган нарса шуки, мазкур ривоятларнинг аксариятида золимлиги зикр этилгани ҳолда унинг доноликни қадрлагани ҳам баён этилган. Яъни доноликнинг зулми енга олиши таъкидланган. Шулардан бири билан танишсак.

Ривоят. Ҳажжожии золим бир аёлнинг акаси, эри ва ўғлини ҳибсга олиб, ўлимга ҳукм қилди. Аёл арзга келди.

– Бу уч кишидан фақат биттасини афв этаман. Яхшилаб ўйлаб кўриб, айт: қайси бирининг озод бўлишини истайсан? – деди Ҳажжож.

– Эримни ўлдирсангиз, кейин эр топилади, юртда эркаклар кўп. Ўғил ҳам туғилади. Аммо ака топилмайди, чунки онам менга бошқа ака туғиб бермайди, – деди аёл.

Аёлнинг бу доно жавоби Ҳажжожии золимга таъсир этди:

– Ҳаммасини афв этдим. Сен мендан биттасини кечиришимни сўрадинг. Донолигинг ва тўғри сўзлигинг учун учовлари ҳам озодлар!

Донолик ҳақида сўз юритиб, нодонлик иллатини кўрмагандан ўтиб кетсак, инсофдан эмас, фикримиз ҳам чала қолади.

Нодонлигин тан олмас нодон

– Денгизга ўт тушса, балиқлар нима қилишади?

– Дарахтга чиқиб жон сақлашади.

– Аҳмоқ, балиқ ҳўкизмидики, дарахтга чиқса?

Икки нодоннинг бу суҳбати тўқилган латифами ёки ҳаётда ҳам шунақаларга учраб турамизми? Ўрни келганда нодонлар ҳолига ибрат назари билан қараб қўйсак фойдадан холи бўлмас.

«Нодондан қанчалик узоқ бўлсанг, бошинг шунчалик саломат бўлади», дейдилар. Кўпчилик орасидан нодонни қандай ажратиб оламиз? Пешонасига ёзиб қўйилмаса, кулоқ- бурни барчаники каби бўлса, ҳатто зоҳирий гўзаллиги билан кишини мафтун этса? Энг қисқа жавоб – дононинг акси нодондир. Айтишга осон, бироқ, дўстлар, қариндошлар, ҳамкасблар орасида нодони ким эканини аниқлаш мушкул. Нодонларча гапириб юборишдан, нодонларча бир иш қилиб қўйишдан ҳеч биримиз муҳофазаланмаганмиз. Нодонларча қилигимиз учун биров танбеҳ бермаса-да, узоқ вақтга қадар ўзимизни ўзимиз айблаймиз. «Наҳот шу ишнинг нодонликдан эканига ўзимнинг ақлим етмади?», деб ич-этимизни еб юрамиз. Агар бу нодонлигимиздан биров жабрланган бўлса, узр сўраймиз. Агар шундай қилсак, нодонлик ботқоғига ботиш бизга хавф солмайди. Бунинг акси бўлишдан Худо асра син. Нодон одам ўзидаги айбларни кўра олмайди-ю бошқаларнинг камчиликларини кўради. Аввал ўзидаги айбларни кўриб, шуларни тузатишга киришса, нодон бўлмас эди.

*Айбини нодон бутунлай билмагай,
Ўзгаларнинг айбидан айрилмагай.*

Ҳеч қайси нодон нодонлигини тан олмайди. Ҳолбуки, хатоларни тузатмаслик – чинакам хатодир. Баъзан кўнглимизга ёқмаган одамни ҳам нодонлар тои-

фасига киритиб қўя қоламизким, бу асли ўзимизнинг нодонлигимизни кўрсатиб қўяди.

Билмагани «билмадим», деб тан олишнинг доноликдан эканини айтдим. Бунинг акси – билмаган нарсасини «биламан», деб исбот қилишга тиришиши эса нодонликдир. Билмаслигини тан олган доно ўзини ҳам, бошқа бировни ҳам ҳалокатдан сақлаб қолади. Нодон эса... Нодон табибнинг аҳволидан хабар топганмисиз?

Ривоят. Бир шаҳарда тажрибали, беморга тўғри ва фойдали маслаҳат берадиган, ақли, хизрнафас табиб яшар эди. Ҳакимнинг ўзига ҳам бир дард илашиб, кўзи нурини йўқотди. Бундан фойдаланган лаёқатсиз бир нодон табиб ном чиқаришни умид қилди.

Шу мамлакат подшоҳи қизини акасининг ўғлига узатган эди. Ҳомиладор қизининг ой-куни яқинлашганда оғир бетоб бўлиб қолди. Подшоҳ тажрибали, аммо кўзи ожиз табибни чақиртириб келди. Табиб қизни кўриб, дарҳол ташхис қўйди. Унга «замахрон» дорисидан бир мисқолини тоза мушк ва долчинга қўшиб ичиришни тавсия қилди. Подшоҳ «Дорини ўзинг тайёрлаб, ўзинг ичир», деб буюрди. Табиб ожизлиги туфайли бу ишни қилолмаслигини айтиб, узр сўради. Шу атрофда турган нодон табибга жон кирди. Ўзини кўрсатиш, подшоҳ марҳаматига эришиши учун қулай фурсат келди, деб ўйлаб: «Бу менинг ишим, қизингизни мен даволайман», деди. Подшоҳ унга ишониб, дориворлар сақланадиган хонага йўллади. Илмсиз ва нодон одам бу соҳада ҳеч нима билмаса-да, ишга киришди: заҳар солинган идишдан заҳарни олди, бошқа идишлардан бошқа дориворларни таваккалига олиб, аралаштирди-ю олиб чиқиб, ҳомиладор маликага ичирди. Подшоҳнинг қизи дорини ичган заҳоти жон таслим қилди. Ҳазабланган подшоҳ дорининг қолганини нодоннинг ўзига ичирди. Табибликни биламан деб даъво қилган нодоннинг аъзойи бадани кўкариб кетиб, қийнала-қийнала ўлди.

Ривоятдан мурод шуки: бирон масаладан хабардор бўлмаган ҳолда сўз айтганнинг, билмаган ишига киришганнинг аҳволи шундай бўлади. («Билдим», дедим – тутилдим, «билмадим», дедим – қутулдим», деган мақолни кўпчилик билса керак. Мақол аслан тушунилса, фазилатга эмас, иллатга ундайди. Яъни «сиз бирон ишни билсангиз ҳам шу вазифани бажармаслик учун «билмайман», деб қўя қолинг», дейилмоқчи. Яъни биронинг ҳожатини чиқариб, савоб олишдан қайтармоқчи. Бу ёлғонга киради. Ёлғон эса гуноҳдир. Лекин мақолни «биладиганимни «билдим», деб, шу ишга тугилиб қолдим, билмайдиганимни «билмайман», деб гуноҳдан қутулиб қолдим», деб ҳам тушунишимиз мумкин. Бироқ, шундай маъно қидириб, ўзимизни ўзимиз алдамай қўя қолайлик. Мақол ҳамини биринчи маънода қўлланилади.)

Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари «Дуо қилинг, нодонларнинг юзин кўрмай», деб хитоб қилганлар. Фосиқ – ахлоқсиз одам барча миллатда ҳам нодон саналади. Бундай одамлар, айниқса, дили пок кишилар даврасида янада нодонроқ кўринадилар. Фисқ аҳли доирасидаги нодон барча соҳада ёмон. Хусусан, тақводорликда – руҳоний қиёфасида жуда ҳам ёмон. Бойлар орасидаги нодоннинг нима дейиши, тилла пашшанинг эса нима ейиши ҳаммага маълум. Яссавий ҳазратлари шундай нодонлардан паноҳ тилаяптилар.

Қадим ҳукмдорлардан бири машҳур бир алломага қозилик мансабини бермоқчи бўлди. Аллома унинг бу таклифини қабул қилмади. Ҳукмдор бундан газабланиб, уни жазолашни ихтиёр этди. Адабини бериб қўйишнинг кўп турларини ўйлади. Тан жазоси бермоқликни раво кўрмай, зиндонбанд қилишни буюрди. Ўша кунини номи чиққан бир нодонни ҳам ҳибсга олдириб, аллома ўтирган зиндонга ташлади. Орадан уч кун ўтмай, аллома дод-фарёд қила бошлади. Ҳукмдор уни зиндондан чиқартириб, қандай ҳодиса юз

берганини билиб турса ҳам «нима арзинг бор?», деб сўради. Аллома кўзларига ёш олиб ялинди:

– Ҳукмдорим, тақлифингизни бажони дил қабул қилурменким, мени бу нодон суҳбатидан қутқарсангиз басдир.

Ҳукмдор ўзининг доно тадбиридан қувониб, алломани қозиликка тайин этди.

Алломанинг фарёдига нима сабаб бўлиб эди? Маълумки, ақлли одам кераксиз вақтда билганини сўзлашдан тортинади. Нодон эса нима сўзлаётганини ўзи ҳам тушунмайди. Яхшиликка йўйиш мумкин бўлган сўзни ёмонликка йўйиб кишини гаранг қилади. Ўзи билмаган ёки тушунмаган нарсани ё муқаддас деб сиғина бошлайди, ё куфр санаб, тиш-тирноғи билан рад этади.

Навоий ҳазратлари ривоятдаги алломани жонидан тўйдирган бу тоифа ҳақида бир оз аччиқ, аммо тўғри таъриф берганлар:

«Нодон – эшак, балки эшакдан ҳам баттар. Эшакка нимани юкласанг кўтаради. Қаёққа ҳайдасанг, ўша ёққа боради. Унда ақл-фаросат даъвоси йўқ. Бермасанг – оч, берсанг – тўқ. Бу бир бечорадир – юк ташувчи, ўтин-чўп ташувчи, балки ғалла ҳам ташувчи. Нодон бу сифатлардан холи, зоти билим либосидан маҳрум. Нодоннинг иши такаббурлик, кеккайиш, хаёлида юз хил беҳуда ташвиш. Нодоннинг барча бемаъни иши ўзига маъқул. Барча ёмон феъли ўзига маъбул. Унинг кўнглида одамларга юз хил озор бериш хаёли. У жоҳиллигидан халққа минг зарар етказишни ўйлайди. Эшак ҳанграшидан қулоққа озордир, бундан бўлак не айби бордир? Эшак тегирмондан уйингга ун келтиради; уни пишириш учун даладан ўтин келтиради. Эшакнинг меҳнатлари миннатсиз, унинг азоблари кулфатсиз. Нодонни эшак, десанг ранжийди, газабланади. Эшакка эса яхши-ёмон барибир.

Байт:

*Бирида мунча ҳунар, ул бирида мунча уюб,
Қайсининг хўб эканин аҳли хирад билгай хўб.*

Яъни, эшак билан нодоннинг бирида ҳунар мавжуд, иккинчисининг айби кўп. Қайси бирининг яхшироқ эканини ақл эгаларининг ўзлари яхши биладилар.

Нодонликнинг дастлабки белгиларидан бири – ўзи тушунмаган гапга ҳам аралашавериши беҳуда ўқ узган овчига ўхшаб қолади. Нодонга «товуқмия» деб ҳам сифат берарларким, боиси: нодон қандай бемаъни гапларни айтмайди, товуқ қандай нажосатларни титмайди.

Ривоят. Подшоҳ доно вазири билан суҳбатлашиб ўлтирар эди.

– Кеча қариндошларингникига меҳмонга борибсан, қани, бир бошдан айт-чи, сени улар қандай иззат қилдилар? – деб сўради подшоҳ.

Вазир сўзни кутиб олиш маросимидан бошлади. Сўнг дастурхон устидаги неъматларни таърифлади. Сўнг таомларни. Ҳар таърифдан сўнг подшоҳ: «Кейин-чи, кейин нима ейилди?» деб сўрайверди. Вазирнинг ҳикояси яқунланмай туриб, подшоҳни зарур юмуш билан йўқлаб қолдилар. Орадан бир неча кун ўтгач, подшоҳ вазирининг хотирасини синамоқчи бўлиб тўсатдан:

– Кейин-чи, кейин нима ейилди? – деб сўраб қолди.

Вазир мутлақо эсанкирамай, хотиржам равишда ҳикоясини узилган жойидан давом этди:

– Кейин гал ясмиқ қайласига келди.

Подшоҳ вазирининг донолигидан қувониб, унга қимматбаҳо узук ҳадя этди. Буни кўриб турган бошқа аъёнларнинг юрагига ўт тушди. Ҳар бири «Подшоҳимиз ясмиқ қайласини егилари келиб қолибди», деган хаёлда уйларига шошилиб, шу таомни тайёрлатдилар-да, эртасига саройга келтирдилар.

– Бу нима? – деб ажабланди подшоҳ ажабланиб.

– Сизнинг қўнглингиз тусаётган тансиқ таом – ясмиқ қайласи, – деб жавоб бердилар.

Подшоҳ газабланди, чунки у ясмиқ қайласини ёқтирмасди. Кейин уларнинг муддаоларини англаб, дедики:

– Доно вазиримга ўткир хотираси учун ҳадя бериб эдим, ясмиқ қайласи учун эмас!

Нодонликлари учун жазо тайин этилди: ҳар бирлари ўзлари келтирган қайлани бўкиб қолгунларича едилар ва йигирма беш даррадан ҳам бенасиб қолмадилар.

Луқмони Ҳаким ўз ўғилларига бундай насиҳат қилганлар:

– Ўғлим, нодон ва жоҳил киши сен билан бирор масала устида баҳслашиб қолса, сен унга мулоимлик билан жавоб бер. Агар у сенинг жавобингдан қаноатланмай, жаҳли чиқа бошласа, сўзингни яна қайтариб айтма. У билан олишиб ўтирма, сукут қил.

*Сўзинг наф этмаса, қилма иода,
Бўлур айтган саринг жаҳли зиёда.*

Яна бир ривоят. Бир нодон одам Ҳотам Тойга қўп жабру жафо етказди. Оғзига келган ҳар бир ярамас сўзни айтишдан тортинмади. Ақлли кишининг нодон билан олишиб туриши дуруст бўлмагани учун Ҳотам Той ҳам у билан олишмасдан, сукут этиб турдилар. У киши чарчаб, сўздан тўхтагандан кейин Ҳотам Той дедиларки:

– Яна айтадиган ҳақоратли сўзларинг борми? Бўлса, менинг ёнимда айтиб битир. «Ақдсиз, нодон одам адабсизлик қилса, у билан олишмай, адабсизлигини кечиршдан ўзга чора йўқдир», деганлар. Шунга қўра, мен ҳамма ҳақоратли сўзларингга жавоб қайтармай, сукут қилдим. Сени афв этдим. Менинг одамларим орасида ўзингга ўхшаш паст табиатли, ақдсиз, нодон одамлар ҳам бор. Агар улар ёнида мени ҳақорат қил-

гудай бўлсанг, сенинг худди ўзлари каби нодон эканингни билмаганлари сабабли хужум қилишиб, таъқиқ этишимга қарамай, сенга озор етказарлар. Шунинг учун ҳам барча ҳақоратли сўзларингни ўзимга айтиб битира қол.

Шоир айтмоқчи:

*Ҳайвонни ҳайвон деб билмоқлик даркор,
Одамлар ичида ҳайвонсифат бор.
Ақли ҳеч бўлмаган нодон дўстингдан,
Қамчилаб урсанг-да, итинг вафодор.*

Ота-боболаримиз битикларида ўзини доно санаган нодондан сақланмоқлик кўп-кўп таъкид этилган. Мана шундай кишиларга қараб хирадманд аҳли деганки: «Нодон киши ўлса, ажабланмаслик керак, аслида унинг тириклик чоғи ҳам ўлимдан фарқланмайди».

Анушервони Одилнинг лочини боғичини узиб уч ди-ю, бир кампирнинг ҳовлисига қўнди. Кампир уни ушлаб олди-да, «бояқиш оч қолганга ўхшайди», деб ўйлаб, лочиннинг олдига бир ҳовуч дон сепди. Гўштхўр қуш донга қараб ҳам қўймади. Кампир:

– Бояқиш тумшугини тош-пошга уриб қийшайтириб олибди. Шунинг учун дон ея олмаяпти. Эгри жойини кесиб тўғирлаб қўйишим керак экан, – деб ўйлаб, лочиннинг тумшугини кесди. Кейин тирноқларига кўзи тушиб ачинди:

– Бечорагина, тирноқлари ўсиб кетгани учун юришга қийналаётган экан-да, – деб қушнинг тирноқларини битта-битта суғуриб ташлади. Лочиннинг ўлимига шу азобларнинг ўзи кифоя қилди.

Анушервоннинг одамлари лочинни қидира-қидира, уни кампирнинг уйидан ўлик ҳолда топдилар. Анушервон лочинининг ўлиmidан қайғурди. Вазирларидан бири унинг дардини енгиллаштириш мақсадида «Кампирга жазо бериш керак. Шу нодонлиги учун унинг барча тирноқларини суғуриб ташлаш лозим»,

деб маслаҳат берди. Бошқа вазирлари томонидан ўзгачароқ жазо таклиф қилинди. Одил Анушервон вазирларининг сўзларига илтифот қилмай айтди:

– Кампирга жазо бериш тўғри эмас. Жазоласак, зулм дарвозаларини очиб, адолатсизлик қилган бўламиз. Чунки кампирда ҳеч бир айб йўқ. Лочин ўз қадрини поймол қилиб, кампирдан гўё ёрдам талаб қилгандай унинг уйига учиб тушди. Нодон кампир лочиннинг қадр-қимматини қаердан билсин? У лочинга ачиниб, ўз ақл, тушунчасига мувофиқ ёрдам кўрсатмоқчи бўлди. Фақат унинг ёрдами «қош қўяман, деб кўз чиқарди» ҳикматига мувофиқ қушнинг ҳалокатига сабаб бўлди. Бу воқеадан барчамиз ибрат олмоғимиз шарт. Ҳар бир киши ўз қадрдонини ташлаб, қадр-қиммати нима эканини тушунмаган одам олдига бориб, унга ўз ихтиёрини ташласа, ўзининг ҳалокатига сабабчи бўлади, лочиннинг ҳолига тушади.

Шукрки, дунёда нодонларнинг пайини қирқиб тура оладиган ақл эгалари бор.

«Нодонга ҳар гапни айтманг, у сўз ташувчидир, – дейдилар ҳазрат Навоий, – Кўп гаплари пойма-пойдир, ёлғондир. Оз гапи – гўё насиҳат; асли гапирмагани маслаҳат. Унинг мақсади одамларнинг айбини фош қилмоқ. Ўзига ишончни расво қилса, шу хилда ўзининг ҳам айбини ошкор қилган бўлади».

Яна дейдиларки: «Нодон дўстни дўст сонига киритма; ақл шамини унинг беҳуда афсонаси ели билан ўчирма... Ақлли душмандан фойда имконияти бор. Лекин нодон дўстдан зарар имкони кўпроқ».

Бир савдогар подшоҳга тўртта қорабайир от совға қилди. Совға подшоҳга маъқул келиб, «Бундай отлардан яна борми?» деб сўради. «Бор, фақат бу ерда эмас, ўз шаҳримдадир. Юз минг олтин берсангиз, ҳайдаб келаман», деди савдогар. Подшоҳ ўйлаб ҳам ўтирмай, пулни беришга амр қилди.

Орадан ўн кун ўтиб, вазирга «Пойтахтдаги нодонлар рўйхатини ёзиб чиқ», деб буюрди. Вазир ўша за-

ҳоти ишга киришиб, рўйхатнинг бошига подшоҳнинг номини ёзди. Бундан подшоҳ газабланган эди, доно вазир тушунтирди:

– Давлатпаноҳ, ўзингиз ўйлаб кўринг: савдогарнинг ким эканлигини, қаердан келганини аниқ билмай туриб, ҳали йўқ отлар учун юз минг олтин бериб юбориш доноликданмидир?

– Хўп, яхши, – деди ночор қолган подшоҳ, – эртаниндин ўша савдогар отларни ҳайдаб келса, нима қиласан?

– Агар ўша савдогар отларни ҳайдаб келса, сизнинг номингизни ўчираман-у нодонлар рўйхатининг биринчи қаторига ўшанинг номини ёзиб қўяман.

Ҳаётда «Шу ошнамга ишонган эдим, оёғимдан чалди» ёки «шу биродаримнинг гапига кириб маломатга қолдим», деган шикоятларни эшитиб юрамиз. Унутмайликки, нодон ўғитида хато бўлиши муқаррар, душман насиҳатида алдов бўлиши шубҳасиздир. Одам боласи унисидан алданмаслик ва бунисига ўзини алдатмаслик чораларини кўриб юрса, кейин афсусланмайди. Ишнинг оқибатини, нима бўлишини билиш – оқилликдан, аммо келадиган фалокатга чора изламай, қайғу чекиб ўтириш – нодонликдан далолат берадики, куйидаги ривоят шул ҳақдадир.

Ривоят. Кашмир вилоятида бир подшоҳ бўлиб, хазиналарини тоғлар кўтара олмас ва лашкарлари ҳисобини билиб бўлмас эди. У комронлик туғини зарнигор фалакка тикиб, адолат ва раиятпарварлик овозасини машриқу мағрибга етказган эди.

Бу подшоҳнинг бир ажабтовур маймуни бор бўлиб, баъзи офатлар вақтида суяниб қолгани боис унга шоҳона парваришлар қилар эди. Маймун ҳам юксак ихлос билан шоҳга маҳрамлик қилар, кечалари қўлига қилич олиб, унинг бош томонида ўтириб чиқар, тонг отгунига қадар ухламай, ўз хизматлари риштасини узмай келар эди.

Иттифоқо, бир зийрак ўғри бул вилоятга ризқ излаб келиб қолди. Ўлжа илинжида маҳаллаларни айла-ниб, пайт пойлаб, вазиятни ўрганиб юрганида бетаж-риба ва нодон ўғри билан танишиб қолди. Мусофир ўғри янги дўстидан маслаҳат сўради:

– Қайси маҳаллага бориб, кимнинг уйини тешсак экан?

– Шу маҳалла раисининг отхонасида бир семиз эшак бор, – деди нодон ўғри. – Раис уни жуда яхши кўриб парвариш қилади. Икки қули ҳамиша шу эшак атрофида парвона. Аввал ана шу эшакни ўғирлайлик. Кейин Чорсудаги шишагарлик дўкони томини тешиб, шишаларни шу эшакка ортиб жўнаймиз.

Мусофир ўғри бу таклифнинг бемаънилигини фаҳм-ласа-да, ўйлаб кўришга ваъда қилди. Шу онда кутилмаганда қаршиларидан миршаб чиқиб қолди. Доно ўғри зийраклик қилиб, ўзини панага олди. Нодон ўғри эса ушланди.

– Сен кимсан, бемаҳалда бу ерда нима қилиб юрибсан, қаерга кетяпсан? – деб сўради миршаб ундан.

– Мен ўғриман. Раиснинг эшагини ўғирлаб, шишалар дўконининг томини тешиб, шишаларини эшакка юклаб, уйимга олиб кетишга жазм қилиб эдим. Сиз халақит бердингиз.

Нодоннинг гапини эшитган миршаб қулди:

– Офарин! Ўғриларнинг шунақаси ҳам бўлар экан-а! Бир неча посбон кўриқлаб турадиган эшакни деб ўзини бало домига отган, бир тангага арзимайдиган шишаларни деб ўзини хатар йўлига солган ўғрини энди кўришим. Агар шунча ҳаракатни подшо хазинасини ўмариш учун сарфлаганингда оқибати бошқачароқ бўлармиди? Шу ишни эпласанг, ҳеч бўлмаганда замона аҳли қошида мағрур бўлиб қолардинг.

Миршаб шундай дегач, нодон ўғрининг қўлларини боғлаб, зиндон сари судраб кетди. Доно ўғри эса нодон дўстининг ишидан ибрат олиб, огоҳ бўлиб, миршаб сўзларидан хулоса ясаб ўзига дедик: «Бу ўғри

менга нодон дўст эди. Миршаб эса – зийрак душман. Нодон дўст мени аниқ ҳалокат сари солди, бу душман сўзларига кўра хазинага борилса, кўп йиллик умидим рўёбга чиқади». Шундай қилиб у подшоҳ қасри атрофини ўрганиб чиққач, лаҳм қазий бошлади. Тош кесиб, лаҳм заҳматини кесди. Ниҳоят, ўғри шоҳ ётоғидан бош кўтарди. Қараса, подшоҳ заррин ўринда ухлаб ётибди. Ҳамма ёққа гиламлару шойи атласлар тўшалган. Атроф жавоҳиру қимматбаҳо тошлар билан безалган. Қимматбаҳо шамдондаги шамлар равшан ёниб турибди. Парвоналар эса камбағаллар кўнглидек номуродлик шуъласига ўзни уриб ётибди. Қилич яланғочлаган бир маймун эса шоҳнинг бош томонида сергак турибди. Ўғри унга ажабланиб қараб, ўйланди: «Бу савил бундай даражага қандай тарзда эришди экан? Шаҳриёрнинг жонини қўриқлаш нечук унга топширилди экан? Шоҳу миллат тақдирига дахлдор бу ўткир қилич унинг қўлига қаердан тушди экан?» Ўғри хаёл денгизига чўмиб, саросима билан атрофни наззора қилар эди. Ногоҳ бир неча чумоли шоҳ сийна-сига ўрмалаб кела бошлади. Шоҳ безовталаниб, уйқу-сираб кафти билан кўкрагини силади. Маймун бу ҳаракатдан зийракланиб қарасаки, бир неча чумоли ҳукмдорини безовта қияпти. Ҳазабдан унинг кўзлари чақнаб кетди:

«Маҳобатидан юлдузлар ҳам бедор бўлган мендек зийрак посбон турганда, бу бир неча заиф чумолиларга мундоғ густоҳликни ким қўйибди?!»

Шундай қилиб, ҳамият жоҳилиятни ҳаракатга келтирди. У қиличини даст кўтариб, шоҳ сийнасида эркин ўрмалаётган чумолиларни чопиб ташламоқчи бўлди. Ана шунда ўғри наъра тортди:

– Эй нобакор жавонмард, тўхта, ҳозир олам биноси устунини йиқитасан!

Шундай деди-ю югуриб келиб, маймуннинг қилич кўтарган қўлини ушлади. Бу наърадан шоҳ ҳам уй-

гонди. Икковининг ҳолатини кўриб, ажабланиб, ўғридан «Сен кимсан?» деб сўради.

– Сиз олийҳазратга душмани донодурман, – деб жавоб қилди ўғри. – Бу ерга мол талабида келиб эдим. Агар бир лаҳза гафлатда қолсам, бу меҳрибон, лекин нодон дўстингиз ҳамма ёқни қонга тўлдирар эди.

Шоҳ воқеа тафсилотини эшитиб, беҳад ташаккурлар билан дедиким:

– Ҳа, азалий иноят сабаб, ўғри посбон ва душман меҳрибон бўлиши ҳеч гап эмас экан.

Шоҳ ўғрига навозишлар кўрсатиб, ўзининг яқин мулозими этиб тайинлади. Маймунни эса занжирбанд эттирди.

Қарангки, нияти ёмон ўғри донишмандлик либосини кийгани учун мол-давлат, шон-шавкат тожини бошига қўйдилар. Маҳрами асрору, меҳрибон маймун нодон бўлгани учун ундан эъзоз либосини ечиб олдилар.

Байт:

*Хасми доноки, офати жондур,
Яхшироқ дўстдинки, нодондур.*

Ҳар бир инсон қудрати ва истеъдоди кўтарадиган ишга қўл урмоғи керак. Ўз ақл-идроки ва кучига қараб иш тутмаган киши эл орасида кулгу бўлиб қолади. Бу ҳақдаги ҳикоятга диққат қилинг.

Ҳикоят. Бир бургут қўзичоққа ҳамла қилиб, чангаллади-ю уни даст кўтариб учиб кетди. Буни кузатиб турган қарғанинг ҳаваси жўш уриб, бургутга тақлид қилмоқчи бўлди ва ўтлаб юрган қўйга чанг солди. Бироқ панжалари қўйнинг юнгига илашиб қолиб, қанча уринмасин, чиқара олмади. Оқибатда чўпон этиб келди-ю уни тутиб олиб, болаларига ўйин қилиб берди. Болалар қарғани кўришиб: «Бу қушнинг оти нима?» деб сўрашди. Чўпон: «Бунинг оти «қарға» эди. Бироқ, бундан салгина олдин у ўзини бургут деб та-

саввур қилди. Мана энди у ўзининг ким эканлигини билиб турган бўлса керак!» деб жавоб берди.

Мулойим ва тадбир билан қилиш мумкин бўлган бир юмушни қўполлик ва тадбирсизлик билан бажариш нодонлик эканини билмайдиганлар ҳам бор. Бундайларни, айниқса, кўпчилик иштирокидаги маросимларда тез-тез учратиб қоламиз. Қаттиқ-қаттиқ гапириб, кулаверадиған, хизмат қилиб юрган ёшларга ҳуда-беҳуда танбеҳ бераверадиған кимсалар борларки, шу одатлари билан кўпнинг назарига тушишни истайдилар. Улар чиндан ҳам эътиборда бўладилар, фақат ўзлари истаган мақомда эмас, балки нодонлик кўринишида бўладиларки, бундан сақланишларини истардик. Маросимда хизмат қилиб юрган ёшларнинг бири зийрак бўлса, иккинчиси табиатан эътиборсизроқ бўлиши, бири кўпчиликка тез аралашиб кетса, иккинчиси одамовироқ бўлиши, кўпчилик орасида хизмат қилиб юришдан тортиниши мумкин. Шундай пайтда баланд овозда «Ҳой, хода ютганмисан, қимирласанг-чи тезроқ!» ёки «Гап сотиб, ош егани келганмисан ё хизмат қилганими?» деган гап ҳам, «Барака топинглар, яхши ҳам сизлар бор экансизлар, қани тезроқ бўла қолайлик» дегани ҳам бир оғиздан чиқади. Шу оғиздан қандай гап чиқиши тилни бошқарувчи ақлга боғлиқ.

Одинги суҳбатимизда киши ҳамиша кимнингдир маслаҳатига муҳтож эканини айтиб эдим. Яна шу мавзуга қайтишни ихтиёр қилдим, чунки ҳаётда нодон маслаҳатчига дуч келиб, азобимиз беш баттар бўладиган ҳолатлар ҳам учраб турадики, худди бу ривоятдаги оқибат каби.

Масал. Бир ўрмондаги каклик ризқ излаб узоқроқ кетиб эди, уясини ёввойи товуқ эгаллаб олди. Каклик келиб, уйни бўшатишни талаб қилди. Товуқ дедик:

- Ҳозир бу уй меники. Агар сеники бўлса, исбот қил.
- Менинг қозидан ҳужжатим бор, – деди каклик.

– Унда бир одилни топиб, унга мурожаат қилишимиз керак, – деди товуқ.

– Шу яқин атрофда кечаю кундуз ибодат билан бўлувчи бир мўмин мушук бор. Ундан зиёда одилроқ қозини топа олмаймиз. Фақат угина сўзимизни диққат билан тинглаб, одилона ҳукм чиқариб беради.

Таклиф маъқул бўлиб, мушук ҳузурига бордилар. Мушукнинг кўзи уларга тушди-ю, лабини иштаҳа билан ялаб қўйди. Лекин сир бой бермай, ибодат қилгандай тош каби қотиб бир оз ўтирди. «Ибодати» якун топгач, икки нодонга ўтирилди. Шунда каклик назокат билан сўз бошлаб, орадаги низонинг сабабини баён қилди. Мушук даъволарни эшитгач, шундай деди:

– Менга қарилик таъсир қилиб, танимда қувват қолмаган, кўзларим нурсизланиб, қулоқларим оғирлашган. Яқинроқ келинлар-да, баландроқ гапиринлар, токи сўзларингизни яхшироқ эшитиб, одилона ҳукм чиқарай. Лекин бундан олдин сизларга бир маслаҳат берай, диққат билан тинглаб, сўзларимга амал қилсангиз, икковингиз ҳам бахтга эришасизлар.

Мушук шу қадар тилёғамалик билан ширин сўзлар эдики, каклик билан товуқ унга маҳлиё бўлишиб, яқинлашиб қолганларини ҳам сезмай қолдилар.

Мушук эса... бир сапчишда икковини ҳам тутди-ю еди...

*Кўз очиб юмгунча ўтади даврон,
Ўтган кун қайтмайди бу шундай замон.
Нодонлар бир-бирин асло кўролмас,
Одамзот одамни йиқитар ҳамон...*

Умидимиз юлдузлари, шоирнинг шу тўртлиги билан бу мавзудаги суҳбатимиз ҳам охирлади. Мазкур суҳбатдан сўнг ўзингизда нодонликнинг бир учқунини сезиб қолсангиз-у дарров ўчира олсангиз, муддаомиз шудир. Суҳбатларимизни ўқиётганингизда айрим ҳикматлар, фикрлар, ҳатто мавзулар сизга

такрорланаётгандай туюлиши мумкин. Бунинг учун каминани эзмаликда айбламанг. Гап шундаки, одамдаги фазилатлар ва иллатлар алоҳида-алоҳида яшмайди. Бир-бирига чамбарчас боғланган, бу мавзудаги фикрлар эса бир-бирини давом эттиради, тўлдиради. Китобхон асарни ўқиётганида турли ҳолатларда бўлади. Баъзан ҳар бир сатрни диққат билан ўқийди. Ўқиганидан олган маънолари ўзининг тарбиясида асқотади. Баъзан эса паришонлик туфайлими, юзаки ўқиб, айрим фикрлар, ҳикматлар маъносига эътиборсиз ўтиб кетади. Сал туриб, паришонлиги тарқаганда, китобнинг кейинги саҳифаларида ўшандай фикр ва ҳикматга дуч келганда энди диққат билан ўқийди, маъно олади. Масалан, ақл ҳақида ўтмиш донишмандлари баён қилган юзлаб ҳикматлари бор. Мавзу бир, баён усули эса турлича. Шунга кўра, ўқувчининг қабул қилиши ҳам ҳар хил бўлади. Бизга мерос бўлиб келган ҳикматларнинг сизга осон тушунарли бўладиганларини танлаб олдик. Йиллар ўтиб, ёшингиз улгайгани сайин бошқа китоблардан баҳраманд бўлиб, ҳикмат хазинангизни бойитиб боришингизга умид қилиб, суҳбатимизни яна давом эттирамиз.

Ялқовлик меваси

Бир ялқов иккинчисига дебди:

– Фил бўлгим келяпти: хартуми билан овқатни олиб, шошиламай ейди.

Хартумини қаёққа узатса ҳам етади.

– Бўлмайди, – деди иккинчи ялқов, – илон бўлган яхши. Илон ётганича овқат еяверади...

Биз – катталар сиз – азиз ёшлардан норози бўлганимизда сизларни кўпроқ дангасаликда айблаимиз, тўғрими? «Бунча ялқовсан!» деган гапни уйда ҳам, ўқишда ҳам эшитавериб, кўнглингиз оғриши ҳам ҳақиқат.

- Ўғлим (кам ҳолларда қиз тилга олинади, энг кўп норозилик келинларга нисбатан бўлади) ялқов, уйқучи, кун ёйилгунича ётади;

- Ўғлим эгилиб ишламайди;

- Келиним идишларни чала ювади...

Азизлар, бунақанги даъволарни ҳар биримиз деярли ҳар куни эшитамиз, шундай эмасми? Айниқса, қайнона-келин можароларининг асосини шундай даъволар ташкил этади. Энг яхши қайнона ҳам энг яхши келинидан қусур қидирса, шу соҳада, албатта, топади. Келин шамоллаб ётиб қолса ҳам, қайнонага ялқовликни яширувчи ниқоб бўлиб туюлиши эҳтимоли бор. Фақат чаққон келингина қайнона кўнглига йўл топа олиши мумкин. Эринчоқ, ғайратсиз келинлар эса бу борада ўзларини қайта тарбиялашлари лозим бўлади. Гап фақат ота ва онага ёки қайнонага яхши кўринишда эмас. Оддий ҳақиқат шуки, ялқов қурувчи қандай бино қуриши мумкин? Ялқов ёшлар кўркем оила саройини қандай қурадилар? Таъбир жоиз бўлса, ялқов, иш ёқмаслар икки фарзанд орттирадилар: зорлик ва бадбахтлик. Эринчоқлик дунёдаги мавжуд ҳамма нарсанинг душманидир. Танбаллик, ғайратсизлик, журъатсизлик, камбағаллик каби балоларнинг ҳаммаси эринчоқликдан келиб чиқади. Кайковуснинг: «Ялқовлик – танни ишдан чиқаришдир. Мажбур этиш билан ўз танингни итоатли қилдир ва уни мақсадга мувофиқ қилиб бўйсунитишни ўргат» деган ҳикматини Муҳаммад Заҳирий Самарқандийнинг бу фикри қувватлайди: «Модомики, беғамлик ва ношудлик кўрсатилар экан, қулай фурсат қўлдан бериб қўйилади. Вақт ўтганидан кейин афсусланиш бемаъни ва бефойдадир».

Латифа. Икки ялқов ётган жойга ўт тушди. Ўринларидан туриб қочитишга ҳам эриндилар. Олов тили оёқларига етганида бири «Э Худо!» деб зорланиб қўйди. Иккинчиси шундай дейишга ҳам эриниб, шеригидан илтимос қилди: «Мен учун ҳам «Худо» деб қўйгин...»

Бу латифалардаги воқеаларни ҳаётда учратмай-мизми? Бундан баттарларига ҳам дуч келамиз. Афсуски, айрим ардоқли ёшларимиз замон ялқов одамларнинг беомон душмани эканини етарли тушунмайдилар. Танбаллик ва фаоллик икки йўлдир, унинг бири эл нафратига дучор қилади, иккинчиси эл ҳурматига сазовор этади. Набий муҳтарам дедилар: «Танбаллик, дангасалик қалбни тош қотиради, қаттиқ қилади, қорайтиради». «Камбағаллик айб эмас», деган мақол бор. Агар бу камбағаллик дангасалик оқибатида бўлса, гоят улуғ айбдир. Мирзо Бедил ҳазратлари ёзадилар: «Ишсизлик хирмонидан бошоқ териб юрганлар, яъни ялқовликлари, дангасаликлари туфайли тиланиб юрганлар, албатта, хўрлик чекдилар. Булар тиришмоқликдан кечгани, дангасаликлари кучайгани сайин хирслари ортиб, ҳасадлари тобора ўса борадир».

«Лисон ут-тайр»дан бир ҳикоят. «Халқ орасида бир ишқмас, танбал киши бор эди. Одамлар унинг беғайратлигидан ҳайрон қолар эдилар. У одамлардан туртки, шапалоқ ер, бунинг эвазига улардан бир бурда нон ёки таом олиб, кун кўрарди. Кишилар уни қувиб юборсалар ҳам у ҳеч қаерга кетмай, ўзининг ёмон қилиқларини тарк этмасди. У тортадиган жафоларига ўзича маълум бир нарх тўғрилаб қўйган ҳам эди. Қайси бир киши уни бир тепса ёки урса, у ўша кишидан бунинг ҳақини талаб қилиб олар, қўлига тушган нарсани дарҳол оғзига солар эди.

Кунлардан бир куни кимдир унинг қўлига озгина нон бериб, эвазига шундай мушт туширдик, натижада танбал ер тишлаб қолди. Гарчанд у шапалоқлар еб, қорнини тўйғазиб юрган бўлса-да, бир мушт билан энди қайта ўрнидан турмайдиган бўлди...»

Фақат ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаш, ялқовлик – муваффақият қувватини кесувчи бир касалликдир. Ҳа, бу касаллик танбалликнинг ҳосилдир. Хасталикнинг оқибати нима бўлиши эса маълум: агар ўхшатиш қўпол туюлмаса – танбаллик ўлимнинг бир туридир.

Инсон бу ўлим туфайли ҳамма нарсани йўқотади. Ялқовлик – эркисизликдир. Киши инсонларга юк бўлган кунни эркини йўқотади. Инсоннинг саодатдан маҳрум бўлиб, маънос яшаши шу ялқовлик, ғайратсизлик натижасидир. Ҳақиқат шуки, ҳали ҳеч ким муваффақият нарвонига қўлини чўнтагига суқиб чиқмаган. Танбаллик ҳеч бир одамга фазилат эмас, лекин олим ва илм толиби дангасалик қилса янада хунук.

Одамлари танбал, дангаса бўлган, илму фан ривожланмаган, қонун топталган юрт сира ривож топмайди. Халқи ўзгаларга қарам бўлади, душманлар бу юртни истаганларича талайдилар, топтайдилар. Натижада халқ улкан моддий ва маънавий зарар кўради. Фақат Ватани эмас, жонидан ҳам маҳрум бўлади. Роҳати, тинчлиги, эрки, ҳурмати, осойишталиги бир тийинга ҳам арзимас бўлади. Шу боис Мунаввар қори ҳазратлари юз йил муқаддам деганлар:

*Жаннат каби гўзал юртинг
йиглаб, сендан иш кутадир.
Сенда кўргач ишсизликни,
ҳасрат чекиб, қон ютадир.
Тур ўрнингдан, оч кўзингни,
Айт ёвингга сўнг сўзингни.
Ёвинг кимдир, биласанми –
нодонликдир, ялқовликдир,
Ёвга қарши курашмаслик –
қўрқоқликдир, анқовликдир.
Иш қиличин, тур, қўлга ол!
Ёвга қарши чиндан қўзғол!*

Англагандирсиз, киши энг аввал ўзининг вужуди руҳини бошқараётган душмани – ялқовлигини енгитиш шарт экан. Жисмоний меҳнатдан қочиш кўп ёшларга хос одат бўлиб қолди. Баъзан ҳашарга чиқарилган ўсмирларни, ёшларни кўраман: қўл учида ишлашади, эгилгилари келмайди. Бирон соат ишлаб, му-

аллимларининг кўзларини шамғалат қилиб, қочиб қолиш пайида бўладилар. Мен «ҳашарга *чиққан*» эмас, «**чиқарилган**» деб ёздим. Ўзлари яшайдиган кўча, маҳалла, шаҳарни озода сақлашга ҳисса қўшишни онгли ва ихтиёрий равишда амалга оширмайдилар. Мен мана шунга афсусланаман. Бугунги кунда шаҳарлик ёшлар қўлларини совуқ сувга урмайдиган бўлиб ўсяптилар. Қишлоқда туғилиб ўсганлар орасида ҳам ялқовлар кўп учрапти. Улар қишлоқдаги меҳнатдан қочиб, шаҳардаги енгил ҳаётга учяптилар. Учяптилар-у, лекин «қанотлари куйиб» яна изларига қайтяптилар. Бу ҳам афсусли ҳол.

Азизлар, мени тўғри тушунинг, мақсадим сиз – ёшларни ёмонлаш эмас. Замон одамларни ялқовлаштириб қўйяпти. Электр ва автоматлаштириш деган нарсалар жисмоний меҳнатни сиқиб чиқаряпти. Бугунги қизларимиз, келинларимиз қўлларини қавартириб ишлашлари шарт эмас. Ошпичокда қийма чопмайдилар, кир ювадиган машина, чангютгич, музлатгич-у микротўлқинли иситгич ва яна шунга ўхшаш ўнлаб мосламалар хизматларида. Ҳатто телевизорни (ҳатто чироқни!) ёқиб-ўчириш учун ўриндан туриш шартмас – диванда ёнбошлаб, тугмалар босилаверилади. Шунақа шароит бўлгач, одам дангасалик ҳовузига чўкмай яна нима қилсин?

Жисмоний меҳнат бир масала, ақлий ялқовлик, яъни маънавий танбаллик янада оғирроқ масаладир. Ёшларнинг илм олишга эринишлари жамият учун ҳам зарарлидир. Агар дарё суви денгизга қуйилиб турилмаса, ҳар қандай катталиқдаги денгиз ҳам қуриydi. Бекорчи ва ишёқмас – иродасиз одамдир. Агар одам фикрлашда дангаса бўлса, жаҳолатга ботиши, гуноҳи ортиши шубҳасиздир. Олимлар сафи ёшлар ҳисобига тўлиб турмаса, мамлакат инқирозга юз тутади. Айрим ёшларнинг билим олишга ялқовлик қиайишларига сабаб – ота-оналарининг ҳамёнлари ёки юқори мартабали танишлари экани ҳақида қисман сўз айтган эдик.

Пул эвазига ёки таниш ёрдамида имтиҳондан ўтишни билган йигит ёки қиз бошини оғритиб китоб ўқирканми, дарс тайёрлар эканми? Ўша пулдор ёки мартабали ота ва оналар фарзандларининг бу касалини биладилар. Касалликнинг олдини олиш ёки муолажа қилиш чорасини кўрмай, аксинча, рағбатлантириб турар эканлар, кимни айблашимиз керак бўлади? Ялқов фарзандними ё рағбатлантирувчи отани ва онаними? Эртага бу ялқовликнинг аччиқ ва заҳарли мевасидан қайси бирлари кўпроқ зарар кўрадилар?

Тилимизда «боқиманда» деган атама бор. Ўзи ишламай, ота-онасининг бошига ўтириб олиб яшовчи ялқовлар шундай аталади. Болалар ва илм толиблари «боқиманда» доирасига кирмайдилар. Лекин бола ўсмир ёшига етгач, ўзини ўзи эплаш тадбирларини ўргана бориши шарт. Албатта, фарзандини боқиш ота-онага малол келмайди. Лекин ота ҳам, она ҳам бир куни дунёдан ўтади. Улар ўтгандан кейин боқиманда боланинг аҳволи не кечади?

Бир киши дўстига ҳасрат қилди: «Ўғлимнинг боласи яқинда иккита бўлади. Лекин ҳалигача оиласини боқишни ўйламайди, ҳатто ҳовлининг ишларига эгилмайди». Дўсти уни овутди: «Ҳозир сизга эркалик қияпти. Ўғлингиз ақлли йигит, кейин эплаб кетади». Боқимандаликка ўрганиб қолган бу ўғил отаси вафот этганидан кейин ҳаётда ўз ўрнини топа олармикин? Рўзгорини эплаб кетиши осон бўлармикин?

Масал. Бир бойнинг икки кўппаги бор эди. Бирини уйни қўриқлашга, иккинчисини овга ўргатган эди. Бой уйга кириши билан уйни қўриқлашга ўргатган кўппаги думини ликиллашиб унга пешвоз чиқарди. Бой уни эркалатарди. Овдан олиб келган ўлжалари билан сийларди. Бунга овчи итнинг жаҳли чиқарди. Бир куни у уй кўппагига деди:

– Менга қара! Бу ўлжанинг кетидан югурган, сувдан олиб чиққан менман-ку? Сен эса мен тугган ўлжани уялмасдан еяпсан-а!

– Менга нима учун даъво қиласан, – деди уй кўппаги. – Сен бу арзингни хўжайинга айт. Мени тайёр овқатга ўргатган у эмасми?

Қиссадан ҳисса шуки, болаларни танбал қиладиган ҳам, ишчанлика ўргатадиган ҳам ота ва она! Шундай экан, уларнинг ўзлари фарзандларига ўрнак бўлишлари, танбалликдан қочиш хусусида бетўхтов равишда насиҳатлар қилишлари, ҳамиша яхшиликка, меҳнатсеварликка бошлашлари зарур. Болаларини ҳунар ўрганишга қизиқтириш, билимли бўлишга ундаш зиммаларидаги бурч эканини унутмасликлари керак. Танбалликнинг охири надомат эканини унутиб, болаларини дангаса, тайёр ейишга ўргатган оталар ва оналар, шубҳасиз, фарзандларига энг катта ёмонлик қилган, ҳатто уларни ўлимга маҳкум этган бўладилар.

Лаббай, «жуда-а оширвордингиз», демоқчимисиз? «Танбаллик орни ўлдиради», деган ҳикматга кўра, ялқов ва беор одамни тирик мурда деб аташ мумкин-дир? Танбаллик ёмон ахлоқни вужудга келтиради. Ёшлар орасида учраб турган кўппина жиноятлар айна танбаллик оқибатида юзага чиқяпти. Меҳнатсеварлик яхши хулқни юзага чиқаради. Интилган ёмонликдан қутулади, танбаллик ёмонликка яқинлаштиради.

Шундай тарбия қилиш лозимки, токи фарзанд тайёр ошдан эмас, меҳнат билан топилган луқмадан роҳатлансин. Фақат ўз оиласигина эмас, балки мамлакатнинг порлоқ келажаги меҳнатсевар инсонларга боғлиқ эканини, текинтомоқнинг эса мамлакатга, халққа зарарқунанда эканини тушуниб етсин. Файратли одам инсониятга хизмат қилишини, файратсиз танбал эса инсониятга юк эканини ҳам англасин. Меҳнатсевар инсон фақир бўлса ҳам доимо ҳурматда, танбал одам бой бўлса ҳам, доимо беобрў эканини билган фарзанд камол топади. «Наф келтирувчи киши ўғилдан ҳам яхши бўлиши мумкин. Беҳуда ишлар билан банд бўладиган ўғил эса ёвдан ҳам ёмон» деган ҳикмат бекорга айтилмагандир.

Ривоят. Бир одамнинг битта оти ва икки ити бор эди. Итлар оч қолишиб, зорланиб ўтиришганида от: «Нега бунча қайғули кўринасиз?» деб улардан ҳол сўради. Итлар отга маънос боққанларича ҳасратларини бошладилар:

– Аҳволимиз чатоқ, очлик туфайли ўлар ҳолга келдик. Хўжайинимиз бизга яхши илтифот қилмайди, берган сарқитига қорнимиз тўймайди. Овқат талабида ёнига яқинлашамиз десак, болалари тепиб ҳайдашади. Бундан алам қилиб, тоққа чиқиб кетган эдик. Йўлда ҳаво айниб, селга дуч келдик. Мана, титраб-қақшаб, аввалгидан ҳам баттар ҳолда жойимизга қайтдик. Бахтсиз эканмиз, энди зорланишдан бўлак иложимиз қолмади.

От уларнинг сўзларини тинглагач, деди:

– Э дўстларим! Иззат ва саодатни фақат бахт-толедан кутиб, ишламасдан ялқовланиб ётиш аҳмоқликдир. Сизлар кунда бир эринибгина ҳуриб қўйиш билан чекланмай, менга ўхшаб ишлаганингизда эди, хўжайинимиз мени яхши тўйдиргани каби сизларни ҳам сийлаган бўларди. Ҳеч ишламай, ялқов бўлиб ётиш ва ўтган-кетганга акиллашнинг фойдаси йўқ. Дунё иши – меҳнат уйидир.

Масаллар ва ривоятларда бекорга жониворлар ҳаётига мурожаат қилинмайди. Қаранг, уй ҳайвонларини одамлар боқадилар. Жониворлар инсон марҳаматига муҳтожлар, чунки улар офилхонада ёки катакда бандилар. Далага чиқарилсалар, барчалари ўз емишларини топиб еяверадилар. Лекин юқорида тилга олганим «боқиманда»лар-чи?

Ҳайвонот боғида туғилиб, улғайган йўлбарс ўрмонга қўйиб юборилса, ов қилолмай оч қолиб, ўлиши мумкин экан. «Боқиманда»лар шундай аҳволга тушмасмикинлар? Тушадилар! Бунақаларни ҳаётда учратиб турибмиз. Улар баён қилинган ривоятларда оталарининг мулкини совурган нодонлар каби кун кечирадилар. Ҳаётлари нолиш билан ўтади. Баъзилар ўзларини

ўзлари имтиҳон қилиб: «Мен ҳеч нима қила олмайман, қўлимдан ҳеч нима келмайди», деган фикрда ўзларига ишонмаган ҳолда юрадилар. Бу хато тушунчадир. Одам шундай яралганки, у бекор туролмайдди. Одамнинг онги бекорчиликни қабул қила олмайди, тугён кўтаради. Одам айни бекорчиликдан ҳалок бўлади. «Ҳалок бўлишни» ҳам рамзий, ҳам айни маънода тушунавериш керак.

Ялқовларни «онадан шундай туғилган», деб айбла-сак инсофдан бўлмас. Бу туғма касаллик эмас, уни келтириб чиқарадиган турли омиллар бор. Шуларнинг энг асосийси – кишидаги ироданинг сустиги. Ялқовликдан қутулмоқчи бўлган одам, аввало, иродасига ҳукм ўтказа оладиган бўлиши керак. «Мен керакли ишни қила оламан, менинг ишимни кутяптилар, мен фойда келтиряпман!» деб ўзини ўзи ишонтириши шарт. «Ғайрати бор одамни эр дегил, ғайрати йўқни қаро ер дегил». «Қаро ер» – дунёда хор бўлиш демак. Хор бўлмаслик учун ялқовликдан ғайрат сари ўтиш зарурлигини ҳар бир ёш йигит ва қиз тушуниб олишлари лозим.

Меҳнатни севмайдиган одам ҳар бузуқликни қилишга тайёрдир. Меҳнатнинг кишига бахт-саодат келтиришига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Ялқовлик, бекорчиликнинг эса фалокат гирдобига ташлашини ҳамма ҳам ўйлаб кўравермайди. Шундайларга бу ривоят ибрат бўлар, деган умиддаман.

Яна бир ривоят. Балиқчи тутган балиқларини уйига олиб келар экан, бир золим йўлтўсар овини тортиб олди, балиқчининг инсоф ҳақидаги илтижоларига қулоқ солмай, уни дўппослади. Ночор қолган балиқчи Худого зорланди: «Э Раббим! Мени заиф, у ноинсофни эса кучли қилиб яратибсан, қара, у менга зулм қилди. Махлуқотингдан бирини энди унга рўпара қил, токи бутун олам ундан ибрат олсин. Э Раббим, Ўзингга сифинаман ва Ўзингдан нажот кутаман, Сен ҳар нарсага қодирсан!»

Текинтомоқ йўлтўсар балиқларни пишириб еяётган пайтда томоғига қилтаноқ тиқилди. Нафас ололмай қолди. Табибларга югуриб, даво топмади. Доно табиблардан бири уни тавба қилишга даъват этди. Золим Аллоҳ Таолога ёлбориб, қилган гуноҳларига тавба қилди. Кечаси тушида: «Балиқчининг ҳақини берасан, кейин хасталиқдан қутуласан», деган нидони эшитди. Уйғонди-ю, балиқчини қидириб топди. Ҳақини берди, узр сўради. Ана шундан сўнг шифо топди.

Меҳнатсиз нон тишлайдиган одам бу ривоятни унутмаса яхши бўларди. Бугун бўлмаса эртага, эртага бўлмаса кунлар ёки ойлар ўтиб текинтомоқлиги учун жавоб беришига тўғри келиб қолади. Жазо муддати келишини кутмай яхшилик томон ўзгаргани аълороқ эмасми? Саъй-ҳаракат инсонга шод-хуррамлик инъом этади. Ялқовлик, ишёқмаслик эса маъюслик, умидсизликка туширади, жондан бездиради ва бир қанча кулфату машаққатларга гирифтор қилади. Шу сабабларга кўра, донолар ёшларга хитобан дедиларки: «Файрат ва матонат билан ишланг, меҳнатни севинг, саъй-ҳаракатни қўлдан берманг, ялқовлик, бекорчилик иллатидан ҳазар қилинг. Вужудингизнинг ҳузур-ҳаловатини меҳнат таъмин қилади». Асрлардан бери янграб келаётган бу хитобга қўшимча қилиш шартмикин?

Пайгамбаримиз алайҳиссалом: «Оламда энг ёмон нарса – бекорчиликдир», деганлар. Халқимизда «Бекорчидан Худо безор», «Бекор ўтиргунча бекор ишла», деган ҳикматлар ҳам бор. Ҳаракат қилмаган киши танбал бўлиб қолишини айтдим. Танбал киши эса бекорчи гаплар билан машғул бўлади. Чунки бекор юриш – иллатларнинг онаси, гурбатларнинг маконидир. Бекорчи гаплардан эса турли миш-мишлар, ифволар туғилади. Миш-мишлар тарқалган жойда эса дўст – душманга, душман эса думи босиб олинган илонга айланади. Донолар дедиларки: «Эркакнинг бекорчилиги – рафлат, аёлнинг бекорчилиги – шаҳват».

Азиз умидимиз юлдузлари, сиз бу ҳикматларнинг мағзини чаққунингизча, мен катталар, айниқса, қайноналар қулоғига бир гапни секин айтиб қўяй:

Ардоқли қайнонажонлар, ҳаётда кўриб турибсиз, келинларнинг бири серғайрат бўлса, иккинчиси имилаб ҳаракат қилади. Балки ғайратлисининг иши чалароқдир, имиллагани эса ишни пухта қилиши мумкин. Сизга униси ҳам, буниси ҳам ёқмайди, тўғрими? Лекин иккови ҳам касаллик эмас. Секин ҳаракат қиладиган келинни ялқовликда айблаб, турткилайверсангиз, ўчакишиб, ростданам дангасаликни касб қилиб олади. Шунинг учун ҳар икки ҳолда ҳам уларни ширин сўзларингиз билан йўлга солинг. Тез ҳаракат қиладиган келинни батартиб ишлашга ўргатиш осонроқ. Лекин имиллайдиганини тезлатишингиз қийинроқ бўлади. Демак, бу борада сиздан сабр талаб қилинади.

Баъзи хонадонлар икки ёки уч-тўрт келин тушириш бахтига муяссар бўлганлар. Келинлар ўзаро иттифоқликда яшаётган бўлсалар, бу қайнонанинг хизмати ва шу хайрли хизмати эвазига эришган саодати. Айрим қайноналар атайин эмас, ўзлари билмаган ҳолда келинлар орасидаги яхши муносабатни бузиб қўядилар. Бир келиннинг хизматини иккинчисига таққослаб, «Фалончи овсинингизга ўхшаб чаққон-чаққон ҳаракат қилсангиз бўлмайдими?», деб қўядилар. Бунақа гапни кўпчилик орасида ҳам айтиб юборадилар. Фақат келинлар эмас, куёвлар ҳам бир-бирига таққосланса, камситилган томоннинг кўнгли оғрийди. «Хизматни чаққон келин қилаверсин», деб ўчакиша бошлайди. Келиннинг хизматига баҳо беришда, чаққонликка ўргатишда бировдан ўрнатилган олишга даъват этмай, «Жон қизим, дард кўрманг, онангиз барака топсинлар, ҳамма ишларингиз ажойиб, фақат тезроқ бажарсангиз, ўзингизга ҳам яхши...» деганга ўхшаш ширин гаплар билан тарбия қилсангиз, муддаога етишингиз шубҳасиз. Келинга хонадондаги барчанинг

бири олиб, бири қўйиб иш ўргатавериши ҳам яхши эмас. Ақл ўргатувчиси кўп бўлган ишдан фойда чиқмайди.

Умидимиз юлдузлари, дангасалик иллатидан қутулишга даъват қилганим ҳолда яна бир масалага диққатингизни тортсам: ҳар қандай иш ўз вақтида ва ўз ўрнида қилиниши керак. Қишда тунука том бўялмайди, шундай эмасми? Ғунча баҳорнинг илиқ нафасига алданиб бемаврид кулгани учун совуқ ел уни поралаб кетгани каби беҳуда ва бемаврид бошланган иш оқибати яхши бўлмайди. Ҳеч бир иш ғайрат ва шижоатсиз бўлмайди, аммо жойида ишлатилмаган ғайрат ва жасоратдан маъно йўқ. «Ақл ва тажрибаси ҳали етарли даражада ўсмаган ва жисмоний қуввати кам бўлган одам бир ишга киришиб, ҳаддидан ошса, натижада паришон ҳолга тушади», деган эдилар мавлоно Румий.

Ялқовлик иллатининг муқобилида «ғайрат» ва «шижоат» деб аталувчи гўзал фазилатлар бор. Бу фазилатнинг ярми назокатдан, ярми садоқатдан иборат, дейилса ҳам бўлади.

Шижоат хавфли вазиятларда кишини тўғри йўл ва асл мақсаддан чекинишга йўл қўймайдиган куч бўлиб, олти хислатни ўзига жамлайди:

1. «Кибр-и нафс». Яъни, руҳий улуғворлик бўлиб, бу хислат туфайли киши улуғ ишларни амалга ошираётганда роҳат ёки машаққатларга парво қилмайди. Масаалан, урушда икки йўл мавжуд: бири – қаҳрамонлик йўли, бунда жон хатари мавжуд; иккинчиси – хиёнат йўли, бунда жон ҳаловати бор. Руҳан заиф киши жон ҳузур-ҳаловатини танлайди. Аммо бу нарса вақтинчалиқдир ва бу йўлнинг охир-оқибати хорликдир. Тарихда бунга мисол кўп.

2. «Улувв-и ҳиммат» – кишининг инсонга хос камолот йўлида гов бўладиган ҳар қандай қийинчиликка эътибор бермай эзгуликка интилишидир («улув» – энг олий). Бунга илм олишда лозим бўлган шижоатни ми-

сол қилиб олишимиз мумкин. Маълумки, шижоатсиз киши илм ололмайди.

3. «Ҳилм» – ҳар қанча ғазаб қўзғайдиган иш содир бўлганда ҳам ўзини босиб, мулойимлик кўрсатишдан иборат.

4. «Тавозу» – ўзгаларга, айниқса мартаба ва фазилатда ўзидан қўйи бўлганларга нисбатан ўзини улф ҳисобламасликдир.

5. «Ҳамият» – ўз халқининг ва ўзга элларнинг урфу одатларини ҳурмат қилиш, жамиятнинг қонун-қоидаларига риоя қилиш, оиласининг, дўстларининг шарафини сақлашдан иборат (яъни, ор-номус сақлаш ва уни ҳимоя қилиш).

6. «Риққат» – луғавий маъноси – нозиклик. Кишининг ўз жинсига, яъни жони бор ҳамма нарсага раҳмдил ва шафқатли бўлиши, ўзгаларнинг дарду аламларини, қийин аҳволини ҳисобга олиб, шунга яраша, лекин изтиробга тушмасдан амал қилишидир.

Йўқчилик ғайратли, шижоатли, ишчан одамнинг эшигидан мўралайди-ю, ичкарига кира олмайди. Киши бир ишга киришган чоғда офирликлар юз берса, мақсади манзилига етишмоқ йўлида меҳнат ва машаққатлар чекса ноумидлик кўчасига қадам қўйишдан ўзини тийишга куч топа олиши керак. Бунинг учун талаб этиладиган шижоат ва матонатга эга бўлсагина оёғини тўғри ва қаттиқ қўйиш билан бу мушкул йўлни босиб ўта олади.

Англадикки, шижоат ва матонат инсонга ҳар ишда муваффақият бахш этади. Шижоат – ботирлик, мардлик билан ишга киришиш, матонат эса бардошлилик, мустаҳкам ва қатъий иродали, деган сўздир. Бу хислатларга эга бўлган киши бахту саодатга эришади. Имом Ғазолий ҳазратлари бундай ёзганлар: «Шижоат билан хулқланган инсон олийҳиммат, мард, жасур, довюрак, мулоҳазали, нафси синиқ, сабр-тоқатли, ҳалим, босиқ, салобатли, мулойим бўлади. Аммо шижоатнинг ҳаддан ошиши ўзни тута билмаслик, ўйла-

масдан иш қилиш каби оқибатларга олиб келади. На-тижада киши бир нафасда мақтанчоқ, димоғдор, газабнок, такаббур, иззатталаб, шуҳратпарастга ай-ланиб қолади. Шижоат меъёридан кам бўлса, унинг ўрнини хорлик ва хўрлик, доимий безовталиқ, қўрқоқ-лик, ҳақни бой бериш, майдалашиш эгаллайди».

Меҳнатдан қочиш хору зорлик билан натижаланар экан, муроду мақсад хазиналари меҳнат кўприги ус-тидадир. Кишини ҳаётдаги мушкулликлардан фақат тадбир ва меҳнат қутқаради.

Ривоят. Бир деҳқон ўлими олдидан болаларини йи-ғиб деди:

– Болаларим! Бу дунё фонийдир, ҳар бир тирик жон ўлади. Мен ҳам ўляпман. Сизга васиятим шуки, дала-мизга бир хазина кўмиб қўйганман, вафотимдан сўнг уни қидириб топинглар. Далани ҳеч қачон сотманг-лар.

Фарзандлар оталари жанозасини ўтказишгач, да-лага отландилар. Хазинани қидириб, далани кавлаб чиқдилар. Лекин ҳеч нарса топмадилар. Жуда маъ-юсландилар. Кейин далани текислаб, буғдой уруғи сеп-дилар. Ер мўл ҳосил берди. Болалар буғдойни соти-шиб, олтинларни ўзаро бўлишдилар. Шундагина ота-ларининг васиятларидаги хазина ҳақидаги гапнинг маъносини англадилар. «Хазина кўмиб қўйдим» деган гапи замирига – далага яхшилаб ишлов берсангиз, ба-рака топасиз, хазинага меҳнат орқали эришилади, деган ҳикмат яширинган экан. Худди донишманд шоир Фирдавсий айтганларидай:

*Меҳнат тагидадир, эй оқил, ҳар ганж,
Ганж топмас ҳеч кимса тортмас эрса ранж.*

Бу ҳикоят ҳар бир киши учун бир сабоқдир. Дунё-да пешона тери билан ишлаб топилган нондай қадрли хазина йўқ. Меҳнат билан топилган луқма энг тотли луқмадир. Шундай экан, ҳар одамнинг ўзи бир хазина

на. Унинг меҳнат қилиб топган нони эса энг ширин, энг тотли луқмасидир. Дангаса бажараётган ишидан меҳнатсевар деҳқончалик роҳат топа олмайди, мамнун ҳам бўла олмайди. Зеро, ишчи ишлаб иштаҳаси очилади, луқмаси ҳам ширин бўлади. Табобат ходимлари берган маълумотларга кўра, ишчи ва деҳқонлар жамиятнинг жисмонан энг соғлом одамлари экан.

Ҳа, меҳнатга ўрганган одам саодатга эришади. Чунки меҳнат билан банд одамнинг ёмонлик қилишга вақти қолмайди. Меҳнатни севиш, ғайрат ва матонат билан ишлашнинг учта ширин меваси бор: тан саломатлиги, кўнгил роҳати, ақл ва зеҳннинг ортиши. Меҳнат инсонни уч балодан асрайди: юрак сиқилишидан, ахлоқий бузуқликдан, муҳтожликдан. Меҳнат меҳмон бўлмаган ер ҳеч қачон бахт-саодат ўрни бўла олмайди. Инсон меҳнатдан тўхтаса, камолотдан ҳам тўхтайдди. Чунки камолот саройининг пойдевори ҳам, девори ҳам меҳнатдир. Меҳнат ҳосили билан яшаган инсон ўз эркига ҳоким, юлғичлик билан бойлик тўплаган хасис эса ўз иқболига зolim. Ҳикмат аҳди айтганидек, вужудимиз – ерники, шарафли ишларимиз – элники! «Инсоннинг тилак ва хоҳишлари меҳнат туфайлигина амалга оширилиши мумкин, – деб ёзганлар Беруний ҳазратлари. – Шон-шавкатга, мартабага меҳнатсиз эришган киши ҳурматга лойиқми? Юқори мартабага меҳнатсиз эришган киши маълум бир муддат ичида роҳат ва фароғатда яшайди, яхши кийинади. Аммо у улуглик либосидан маҳрум, яланғоч кимсадир». Яхши номни меҳнат билан орттириш керак, яхши ном чиройли сўзлар учун, ваъдалар учун берилмайди. Балки меҳнат натижаси учун, меҳнатга астойдил қўйилган меҳр учун берилади.

Бир нарсага диққат қилиш керак: ҳаром луқма топаётган ҳам меҳнат қилади. Лекин унинг меҳнати жамиятга наф бермагани, аксинча, бошқа бировларга зарар келтиргани учун савобдан маҳрумдир. Бунини хайрли меҳнат доирасига киритиш ножоиздир. Аса-

лари, қовоқари ҳам, итпашша ҳам меҳнат қилади. Лекин бу меҳнатларнинг натижаси қандай?

Қуввати ва тоқати етмаган ишга киришиб, ўзига заҳмат ва машаққатни юклаш ҳам тўғри эмас. Ўзига ва халққа манфаати тегмайдиган ишлар билан машгул бўлиб, умрни зое кетказишдан сақланиш керак. Ҳар бир ишга самимий дўстларнинг иттифоқи ва маслаҳатлари билан киришилгани маъқул. Киши кучи етмайдиган ишга майл қилмай, номуносиб ишга қадам қўйса, оқибатда уддасидан чиқа олмай, пушаймон ейди.

*Кимки энгиллик қилиб гар чекса тиз,
Тишлагай бармогин, айтгай: «Во, дариг!»*

Эътиқодли кишилар яхши-ёмон, осон-қийин, пуллик-пулсиз ишларда ҳам бирдай ўз ишларини севиб-севиб бажарадилар ва истиқомат қилаётган жойлариню, ишларидан мамнун бўлаверадилар. Ҳатто иссиқ-совуқ муҳит, тоғ-адир бўлсин, турган жойларига рози бўлиб, қилаётган ишларида саботли бўладилар.

Биздаги «меҳнат» атамасини туркманлар «заҳмат» дейдилар. Бизда «заҳмат» «қийинчилик, машаққат» маъносида қўлланилади. «Меҳнат – заҳмат» деганимизда, тил қоидасига кўра, маънодош сўз – такрор отлар назарда тутилмайди. Балки меҳнат қилиш жараёнида дуч келинадиган қийинчиликлар назарда тутилади. Дунёда осон иш йўқ. «Осон» ёки «қийин» дейишимиз нисбий тушунча. Шаҳар шароитида улғайган келин учун тонгда туриб кафтдек ҳовлини супуриб қўйиш дунёдаги энг машаққатли иш бўлиб кўриниши мумкин. Лекин қуёшдан олдинроқ уйғониб сигир соғган, самоворга ўт қалаган, қайнота-қайнонасининг таҳоратига илиқ сув тайёрлаб берган, тандирни қизитиб, нонуштага нон ёпган, кейин далага чиқиб, қуёш ботгунига қадар тинмаган, уйга қайтиб овқат пиширган, кир ювган жувон учун ҳовли супуриш арзимаган

иш экани табиий. Кўп қаватли уйларда яшаб, жисмоний меҳнатга кўникмаган эрка қизларимиз катгароқ ҳовлига келин бўлиб тушишса қийналадилар ва нолий бошлайдилар. Шундай эркатойларга айтадиганим: нолишдан фойда йўқ. Астойдил ишлашни ўрганишга киришинг. Бу масалада ўғил эркатойларнинг аҳволи ночорроқ бўлади. Йигит киши чиниққан, ғайратли бўлиши керак. Ғайратсиз, заиф йигитлар ҳаёт йўлининг ҳар қадамида қоқилаверадилар. Салгина қийинчиликка дуч келсалар қизлардан баттар йиғлаш ҳолига тушадилар. Бу – уят, шундай эмасми?

Фарзанд тарбияси ҳақида сўз кетганда кўпчилик бу борада асосий эътиборни меҳнатга қаратиш тарафдори. Менингча, энг маъқул йўл шудир. Меҳнат барча замонларда ва барча жамиятларда буюк ҳуқуқ, буюк зарурат ҳисобланган. Маданият юксаклиги меҳнатга бўлган муҳаббатга боғланади. Ўзгачароқ таъбир билан айтсам, маданият қанчалик юксак бўлса, меҳнат шунчалар юксак қадрланади. Чунки меҳнат ҳамиша инсон ҳаёти ва маданиятининг асосини ташкил этган. Донишманд айтмоқчи, агар ҳаёт кемаси меҳнат лангарига суянмаса, ҳамма шамоллару довулларга дош беролмайди.

Бундай таърифларни кўпчилик билади. Аммо бу ҳақиқатларни болалар онгига қандай сингдириш керак? Шиорлар биланми ё аниқ ҳаракатлар биланми?

Диққат қилайлик, дунёда тирик жон борки, ҳаммаси ҳаракатда, ҳаммаси меҳнат билан банд. Лекин инсон билан бошқа тирик жонлар меҳнати орасида «**ОНГ**», «**ВИЖДОН**», «**ҲАЛОЛЛИК**» деган тушунчалар бор. Шундай экан, биз инсонга хос тушунчалар асосидаги меҳнатни, фақат ўзига эмас, жамиятга ҳам наф келтирадиган меҳнатни назарда тутишимиз керак.

Ҳиндларнинг оламари машҳур адиби Рабиндранат Тҳакур меҳнатни маданиятнинг бир кўриниши ҳисоблайди. У 1935 йили ёзган эди: «*Бир кун талабалар билан сайр-ҳаво қилиб юрганимизда, йўлда бир жуфт*

ҳўкиз қўшилган аравага дуч келдик; арава лойга тиқилиб қолган экан. Мен билан бирга кетаётган талабалар ёрдамлашиб, аравани қуруқ жойга чиқариб қўйишди. Шантиникетонга келган қандайдир бир киши юк кўтаришга хизматкор топа олмаган экан. Талабаларимиздан бири ўйлаб ўтирмасдан, унинг юкини елкасига олиб, айтган жойига элтиб берди. Талабалар шундай тарбия олган эдиларки, бирор жойдан келган одамга ёрдам кўрсатиш ва уларнинг хизматида бўлишни ўз вазифалари деб билардилар. Яқинда улар Шантиникетон йўлини қуришида ишладилар, ҳамма ўнқир-чўнқирларни тўлдириб текисладилар. Бу ишларнинг ҳаммасини улар ўзларидаги **ички рағбат** таъсири остида бажардилар. Улар китобга ҳам, адабиётга ҳам қарамасдан, **ҳақиқий маданият нимани талаб қилса**, шунини идрок қилиб олдилар. Бир вақтлар мен бу талабаларнинг барчасини, номларини ҳам яхши билардим. Орадан кўп йиллар ўтди, улар ҳар томонга тарқаб кетишди. Умид қиламанки, улар ҳали ҳам бошқа кишиларга шундай меҳр-муҳаббат билан қараётгандир, **ҳасад деган нарсани ва бошқаларнинг ютуғига кўз олайтиришни билмаслар** ва ҳамини заифларга ёрдам қўлини чўзарлар. Олижаноб кишининг қандай бўлишини билишларига ва олижаноб кишилар қандай бўлса, улар ҳам шундай иш тутушларига **ишончим комил**».

Адибнинг мақоласидаги «ички рағбат» ва «ҳақиқий маданият нимани талаб қилса», «ҳасад деган нарсани ва бошқаларнинг ютуғига кўз олайтиришни билмаслар» деган сўзларга алоҳида эътибор беришингизни истардим.

Ҳалол меҳнатга муҳаббати бўлмаган одам тўғри йўлни йўқотиб қўяди. Оқибатда барчаси ҳалокат жариғига борувчи турли сўқмоқларга дуч келади: бири ҳамини норозилик ҳиссига тўла бўлади ва шу ҳис билан яшайди. Бири зеркиш, қониқмаслик ботқоғи,

яна бири ўз-ўзини аста-секинлик билан маҳв этишдан иборат бўлади. Бу йўллардаги боланинг онги, нафси молниқидан фарқданмай қолади. Агар «Ҳалол ва онгли меҳнат – ҳаёт асоси», деган шиордан келиб чиқсак, бошқа йўлларни танлаган ўсмир тириклайин ўлиб бораверади.

Ҳалол меҳнатнинг афзаллигини фарзанд онгига сингдиришда атроф-муҳитнинг салбий таъсирини ҳисобга олмасак бўлмас. Жамият «бой» ва «камбағал» деган тоифаларга бўлинган паллада боланинг дунёни англаши анча мураккаб кечади. Боланинг оиласи ҳалол меҳнат билан кун кўради. Ота-онаси ҳамиша иш билан банд. Шубҳасизки, фарзандининг ҳузурида баъзи баъзида бўлса-да, нолиб қўйишади. Уларнинг қўшнисини эса бадавлат. Ҳамиша иш билан эмас, маишат билан банд. Бола бу фарқни кўзи билан кўриб турибди. Унда «яхши яшаш учун ҳалол меҳнат қилиш шарт эмас», деган тушунча шакллана бораверади. Ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи ота-онаси унинг кундан-кун ортиб бораётган талабларини қондира олмайди. Ҳалолликдан нарида юрувчи ота-она эса фарзандини ошириб-тошириб таъминлаб қўйган. Ана энди боладан сўраб кўрайлик-чи, қай бири афзал экан.

Бу ўринда бадавлат оиланинг фарзанди онгидаги тушунчани ҳам назардан соқит қилмаслик керак. У ҳам ҳалол меҳнат ҳақида кўп эшитади. Қўшнисини мисолида бу ҳалол меҳнат туфайли қандай яшаш мумкинлигини кўради. Шу ўринда амалдаги кўриниш билан назария тўқнашади ва амалдаги кўриниш болалар онгига ҳукмронлик қилиб олади. Виждон, ҳалоллик – олий даражадаги фазилат экани ҳақидаги гапларни улар ҳазм қила олмайдилар. Шайх Саъдийнинг:

*«Есам арпа нонини меҳнат билан,
Шириндир бировларнинг оқ нонидан» –*

байтларини бу тоифа болаларга сингдириш осон кечмайди. Хаёлан бир тажриба қилиб кўрайлик: бир неча тенгдошларингизнинг рўпарасига иккита нон қўйайлик-да, биттасига оғирроқ меҳнат билан етишасиз, иккинчиси учун меҳнат шарт эмас, денг-чи, қанчаси меҳнат билан олинувчи нонни танлар экан?

Меҳнат тарбиясини боланинг суяги қотгач бошлаш керак, дегувчилар янглишадилар. Бола эмаклаганда ёки хонтахтани ушлаб юра бошлаганида билибми-билмайми, бу тарбия бошлаб юборилади. «Пиёлани олиб бер», «Қошиқни узатиб юбор», дейиш меҳнат тарбиясининг дебчасидир. Шу ўринда гўдакнинг ҳаракатини кузатайлик: у ҳали «меҳнат – ички эҳтиёж самараси», деган тушунчадан йироқ. Лекин сиз айтган пиёлани узатиб юборгач, уни мақтаб, эркалаб қўйсангиз, у шодланади ва иккинчи, учинчи пиёлани ҳам узата бошлайди.

Демак, меҳнат учун рағбатлантириш лозим экан. Ўша гўдак буйруқни бажармади – пиёлани узатмади, шунда ота ёки она уни меҳнатга ўргатиш учун зўрлай бошлайди. Пиёлани мажбурлаб ушлатади, узатишга ҳам зўрлайди. Йўқ, азизлар, буни меҳнат тарбияси доирасига киритишимиз қийин. Меҳнатга зўрлаш болада меҳнатга нисбатан нафрат уйғотиб қўйиши мумкин.

Меҳнат тарбияси шаҳарга нисбатан қишлоқда осонроқ ҳал этилади, деб ўйлайман. Айнан қишлоқда меҳнатга мажбурлаш усули кучлироқ. Бола истаса-истамаса отаси ёки онаси қанотида меҳнат қилишга мажбур. Айрим болаларда меҳнат мажбурияти мавжуд, меҳнатга севги эса заиф бўлади. Шундайлар шаҳар шароити билан танишгач, қишлоққа қайтишни истамай қолади. Россиядаги қишлоқларнинг бўшаб қолишини айнан шу билан изоҳлаш мумкин. Тўғри, бизда у даражада эмас, аммо шундай ҳоллар мавжудлигини инкор этмаслигимиз ҳам керак.

Ўзингизга маълум, шаҳарда, айниқса, кўп қаватли уйларда яшовчиларни меҳнатга жалб этиш анча қийин.

Бу уйларда яшовчи тенгдошларингизнинг асосий иши, аввалроқ айтганимдай, кунда бир марта нон дўкони-га бориб келиш, ҳафтада бир марта икки челақ ахлат-ни олиб чиқиб тўкиш. Бу иш ҳам зўр машаққат билан бажарилади. Катта ака ўртанчага буюради, ўртанча эса кичигига. Униси «Ҳадеб мен қилавераманми...» деб нолийди, оқибатда ғавғодан безиган ота ёки она бу ишни ўзи бажариб қўя қолади.

Бу уйларда яшовчи болаларни атрофни тозалаш учун ҳашарга жалб этиш ҳам қийин. Ота-онаси зўрлаб чиқарса ҳам қўл учида ишлайди. Ҳовлини тозалашни ўзлари учун паст иш деб биладилар. Шунинг учун ҳам кўпгина уйларнинг атрофи ахлатхонани эслатади. Кўчани супуриб қўйишнинг улуғ савоб эканини вақ-тида фарзанди онгига сингдирмаган ота-она энди бо-ласининг ишёқмаслигидан нолимаса ҳам бўлади. Агар бола 16–18 ёшигача ҳалол меҳнатга ўргатилмас экан, демак, унда «интизом» деган фазилат шаклланмайди. Бу фарзанд иродасиз, танбал, ҳавойи бўлиб қолади. Ҳаётга қизиқиши ҳам заиф бўлади. Айнан шу тоифа болалар ароқхўр ва гиёҳвандлар чангалига осон туша-дилар.

Айрим ота-оналар фарзандларини биронта ҳунар эгасига шогирдликка берадилар. Тўғри, жамиятда бо-лаларни оғир меҳнатга жалб этиш мумкин эмас. Кор-хоналар бу талабга амал қилишни баъзан меъёридан ошириб юборишади. Ўсмир бажарадиган юмуш мав-жудлигига қарамай, уларни яқинлаштиришмайди. Ҳунараманд усталар эса аксинча. Сувоқчими, кулолми, дурадгорми – болаларни ёнларига оладилар. Болалик-дан устанинг ёнида юрганларнинг ҳам кўзи пишади, ҳам қўли ўрганади. Оқибатда улар моҳир уста бўлиб етишадилар. Энг муҳими – бекорчиликдан санғимай-дилар. Меҳнатсеварликнинг хайрли экани ҳақида юзта насиҳатдан кўра шу усул дуруст эмасмикин?

Тўғри, усталар ҳам ҳар хил бўлади. Ҳаммаси ҳам бегона болага ҳунарини очиқ кўнгиш ва қунт билан

ўргатавермайди. Устанинг қанотига кирган ўсмирларнинг барчаси ҳам тўғри ва ҳалол йўлга киравермайди. Юқорида зикр этилган алдов ёки айёрилик билан ҳунардан бўйин товлашга интиладилар. Бу ўринда яна ота-она ва устанинг биргаликдаги тўғри муносабати муҳим. Афсуски, инсофли усталар кўп эмас, бекорчи болаларнинг барчасини қанотларига олавермайдилар.

Халқ маорифи тизимида «Қўшимча таълим марка-з»лари мавжуд. Бу марказларда турли ҳунарлар ўрга-тилади. Санъатга жалб этилади. Нақш, ганчкорлик, ўймакорлик, дурадгорлик, чеварлик, тўқувчилик каби тўғарақларда болалар деярли тўла бўлади. Санъат тур-ларига қизиқиш ҳам кучли. Лекин бу марказларга яқин атрофдаги мактаб ўқувчиларигина қатнайдилар. Узоқроқдаги мактабларнинг ўқувчиларини ота-она-лари юборишмайди. Бориб-келишидан хавотирлани-шади. Ундан ташқари мазкур тўғарақларга асосан ўн уч – ўн тўрт ёшгача бўлган болалар қатнайдилар. Ўсмир ёшидагилар учун эса шуғулланадиган юмуш яна йўқ. Демак, ўсмирларнинг бўш вақтлари тўлалигича ўзларига топширилган, деб ўйласак ҳам бўлар. Бўйсун-маслар тарбиясининг энг нозик, айна дамда хатарли нуқтаси ҳам шу ерда. Бўш вақтига ўзи хўжайинлик қилувчи болалар кўп ҳолларда кўча ёки маҳалла зўра-вонлари таъсирига тушадилар ва бунинг оқибати нима бўлиши барчага маълум.

Ривоят. Бир темирчи тиним билмасдан кечаю кун-дуз ишлар эди. У баҳорнинг нафис гулларига буркан-ган водийларни, шаршараларни кўрмас эди. Бир куни дўсти келиб, баҳор гўзалликларини таъриф қила кет-ди. Шунда темирчи унга деди:

– Дўстим, гарчи бу дунёда жаннатдай гўзал жойлар кўп бўлса-да, лекин ишимни чала қўйиб кетсам, ўша жаннатмакон жойлар гўзаллиги менга татимайди.

Бу ҳикоятни ёшлар қулоққа қуйиб олсалар арзий-ди. Чунки ишлаш саодатдир. Инсон қанча ишласа, бу булоқдан шунча ичиб, шифо топаверади. Ҳикмат аҳди-

нинг: «Пул йўқ, деб қайгурма, иш йўқ, деб қайгур», дейишлари бежиз эмас. Иш пайтида сайр қилмоқ эса ўзини ва жамиятни фалокатга тортиш демакдир. Иш вақти ва сайр вақтини белгилаб олган киши ҳаёт лаззатини тотати.

Дунёнинг тамали меҳнат асосига қурилган. Буни беҳуда деб билганлар залолатга, бу йўлдан юрганлар эса саодатга юз бурадилар. Меҳнат ҳаёт чироғига мой қуяди, тафаккур эса уни ёритади. Бу ҳикматни сиз азиз ёшларимиз унутмасангиз, ишларингиз ўнгидан келаверади: «Ишла болам, қарилик сендан «ёшлигинг қаерда эди?» деб сўрайди.

*Ўзингни меҳнат кунини овутинг,
Не гам келса даврондин, осон тутинг.*

Ҳазрат Навоийнинг бу байтларига осетин халқининг «Кўп ишловчи кўп яшайди», деган мақолини илова қиламан. Мақол оддий гапга ўхшайди, а? Яъни, кўп ишловчи жисмонан бақувват бўлади, ҳар турли хасталик уни осонлик билан енга олмайди. Мақолга яна бир маъно яширинган: кўп ишловчи одам ўзидан кўп яхшиликлар мерос қолдиради ва унинг номи ўлимидан кейин ҳам яшаб қолади. «Бу кашфиётни фалончи олим қилган», «Бу кўприкни фалончи уста қурган», «Бу безакни фалончи заргар ясаган», «Бу бўз ерларни фалончи деҳқон обод қилган» каби. Оғир меҳнатнинг ширин мевалари мана шулар бўлади.

Ҳаётдан ҳамма лаззат топишни истайди. Лекин барча ҳам унга эриша олмайди. Нега? Ҳар қандай меҳнат ҳам ширин мева беравермайди. Нега? Русларда «Телба ақл оёққа дам бермайди», деган мақол бор. Ҳар бир иш ақл билан бажарилиши керак. Шошма-шошарлик, чалакам-чаттилик яхши натижа бермайди. Шунинг учун доно халқимиз «Етти ўлчаб, бир кес», дейди.

Ривоят. Султон Маҳмуднинг қирқ вазири ва бир сеvimли қули бор эди. Подшоҳ бу қулни қирқ вазири-

дан кўра устунроқ қўярди. Барча вазирларига тайин этган маошнинг тенг ярми миқдорида қули Аёзга ҳам ҳақ тўларди. Шу боис барча вазирлар қулни ёмон кўрардилар. Уни султон назаридан қолдиришга ури-нардилар. Бир куни ўнг қўл вазир:

– Олампаноҳ! Қулингиз Аёзни ҳаммамиздан устун кўришингизнинг боиси нима? – деб сўради.

Ақлли подшоҳ бу саволга сукут билан жавоб берди. «Унинг аъло фазилатини вақти келганда айтаман», деб қўйди ичида.

Кунларнинг бирида султон вазирлари ҳамроҳлиги-да овга чиқди. Узоқда бир қора нуқта кўринди. Подшоҳ вазирларидан бирига бу нуқтанинг нима эканини аниқлаб келишни буюрди. Вазир отини елдириб ўша жойга бориб келди-да: «Олампаноҳ, кўзингизга кўринган бу нуқта бир карвон экан», – деб ҳисоб берди.

– Бу карвон қаердан келаётган экан? – деб сўради подшоҳ. Вазир буни сўрамаган эди, афсусланиб, бош эгди.

Подшоҳ буни билиб келиш учун иккинчи вазирни жўнатди. Вазир тезлик билан бориб қайтди-да: «Олампаноҳ, бу карвон Ҳиндистондан келаётган экан», деди. Подшоҳ «Ҳиндистоннинг қайси шаҳридан келаётган экан?» деб сўраганда вазир жавоб беролмай уялди. Подшоҳ буни аниқлаш учун учинчи вазирни жўнатди. Вазир карвоннинг Деҳли шаҳридан келаётганини билиб келди, лекин подшоҳнинг «Қаерга кетаётган экан?» деган саволига жавоб бера олмади. Буни аниқлаш учун тўртинчи вазир юборилди. У карвоннинг Ҳамадон шаҳри томон йўл олганини билиб келди-ю карвонда қандай юк борлигини айтиб бера олмади. Шунда бешинчи вазир карвонга бориб дори-дармон ва ипак матолар олиб кетилаётганини аниқлаб қайтди. Подшоҳ: «Карвон Деҳлидан қачон йўлга чиққан экан, бу ерда яна неча кун бўларкан?» деб сўрагач, вазир ер чизиб қолди. Шунда подшоҳнинг жаҳди чи-

қиб «Аёз қаерда?» деб бақирди. Хизматчилар югуриб бориб Аёзни бошлаб келишди.

– Аёз, ўғлим, отга мингин-да, анави қора нуқта нималигини билиб кел, – деди подшоҳ.

Қул таъзим қилгач, отга минди. Шамол каби учиб бориб келди-да деди:

– Олампаноҳим! У қўрганингиз қора нуқта бир карвондир. Ипак матолар ва дори-дармонларни юклаган бу карвон фалон куни Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳридан йўлга чиқиб, Ҳамадонга йўл олибди. Карвон уч кун бу ерда қолар экан. Фалончи сарбоннинг ҳимоясида уч кундан кейин Ҳамадон сари йўлини давом этар экан.

Шу тариқа қирқ вазир қирқ марта бориб билиб келган гапларни Аёзнинг бир ўзи бир марта боришида билиб қайтди. Шунда подшоҳ вазирларига қараб:

– Аёзни нима учун қадрлашимни энди билдиларингми? – деб танбеҳ берди.

Румий ҳазратларининг «Маснавий»ларида баён этилган бу қиссада жуда муҳим ибрат дарси бор. Ҳамма ҳам ишлайди. Лекин диққат билан ишлайдиганлар кам топилади. Инсон диққат қилсагина бирор масаланинг асл моҳиятидан хабардор бўлади. Мана шу қиссада Аёзнинг қирқ вазирдан устунлиги масаланинг руҳи ва моҳиятини тўла англаб олиши туфайлидир. Ҳаётда муваффақиятга эришишнинг энг муҳим сирларидан бири ҳам айнан шунда, яъни топширилган, бажариладиган ишнинг моҳиятини яхши тушуниб етишда. Бирон ишни бошлаб юбориш осон. Аммо ишни охиригача етказиб, натижа ҳосил этиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди.

*Чу деҳқон чекмаса жавру жафосин,
Емишларнинг киши кўрмас вафосин.*

Киши эгаллаган яхши фазилатлари учун ҳаётда оладиган мукофотлари кўп. Масалан, салом берса, ўша

заҳоти алик олинади. Айрим яхши хулқлари учун бериладиган мукофотга маълум муддатдан кейин эришади. Лекин меҳнаткашлигининг мукофоти узоқ куттирмайди.

Ҳар қандай меҳнатнинг зийнати ҳунар эканини барчамиз биламиз. «Ҳунар қўлингдаги тилла узукдан ҳам аъло эканини унутма», деганлар ҳикмат аҳли. Бир ҳаким ўғиларига бундай панд берур эдики: «Э жон фарзандларим, ҳунар ўрганинглар, нединки, мулк ва молга эътимод йўқдир. Сийм ва зар хатар маҳалидадир – ё ўғри барчасини бирдин олур ва ё ҳоким оз-оз олиб йўқ этар. Аммо ҳунар чашмаи равон ва давлати бепоёндулки, агар ҳунарманд одам давлатдин тушса, ҳеч ғам ва алами йўқдур. Нединки, ҳунар унинг зотида улўф давлатдир ва ҳар ергаки борса, соҳиби қадр бўлур ва мажлиснинг юқорисида ўлтурур ва ҳунарсиз киши гадойлик қилур ва ҳар жойгаки борса, беқадр ва безътибор бўлур. Байт:

*Ота меросини гар истасанг, ўрган ота илмин,
Ки қолган мол отадин саҳл муддатда тамом ўлгай.*

Ҳорун ар-Рашидга тобе шаҳарлардан бирининг ҳукмдори шундай ҳикоя қилган:

– Отам ҳар вақт мени ҳунар ўрганишга тарғиб қилиб: «Ўғлим, ёшлигингни ганимат билиб, ҳунар ўрган, мансаб ва давлатингга ишонма, бир кун буларинг қўлдан кетиши мумкин, бироқ ҳунар доимо сен билан бирга бўлади, сени ҳеч бир муҳтожликка туширмайди», деб насиҳат қилардилар. Мен отамнинг насиҳатларини жону дилим билан қабул қилиб, ҳунар ўрганишга бел боғладим. Ҳунарлар орасида гилам тўқиш менга хуш ёқди. Энг моҳир гилам тўқувчига шогирд тушиб, бу ҳунарнинг нозик сир-асрорини пухта эгалладим.

Отамнинг вафотларидан кейин Ҳорун ар-Рашид шаҳарга мени ҳукмдор қилди. Орадан кўп ўтмай, икки йўлдошим билан Бағдод сари йўлга чиқдик. Бир

неча кун сафар ранжини тортиб пойтахтга доҳил бўлдик. Қорнимиз оч эди. Жуда зийнатланган ва озода бир емакхонага кирдик. Емакхона соҳиби бизни кўрган замони дарҳол ёнимизга келиб, ҳол-аҳвол сўрашиб, айтди:

– Сизлар бошқа шаҳардан келган обрўли кишиларга ўхшайсизлар, бозорда овқатланиш сизлар учун айбдир. Шу яқин орада бир озода жойимиз бор, сизларга ўша емакхонада таомланиш ярашади.

Биз унинг таклифини қабул қилдик. Хизматчиси бизни айтилган шинам уйга бошлаб борди-да: «Пича ўтира туринглар, ҳозир таом келтираман», деб эшикни беркитди. У кетиши билан биз ўтирган уй иккига ажралиб, барчамиз ертўлага тушиб кетдик. Ўзимизга келишга улгурмай туриб, уй яна асл ҳолига қайтди. Бир оздан кейин ертўла эшиги очилиб, пичоқ ушлаган икки хизматкор пайдо бўлди. Жонимиздан умидимизни уздик. Бизни йўлдан урган емакхона эгаси одамларни алдаб бу ерга келтираркан-да, сўйиб, гўштини таомга солар экан. Шу топда бошимга бир фикр келиб дедимки:

– Биз моҳир гилам тўқувчилармиз, бизларни ўлдиришдан фойда кам. Бошлиғингизга чиқиб айтинг, керакли нарсаларни етказса, ажойиб гиламлар тўқиб беражакмиз.

Таклифим маъқул келиб, эртасигаёқ айтган нарсаларимни муҳайё қилишди. Шерикларим кичикроқ ҳажмдаги гилам тўқишди, мен подшоҳга аталганини тўқишга киришдим. Иш ниҳоясига етгач, хўжайинга дедимки:

– Буни бозорга олиб чиқманг, бу гилам подшоҳ саройини безаши керак. Ҳорун ар-Рашидга тортиқ қилсангиз, кўп фойда оласиз.

Хўжайинга бу таклиф хуш ёқди. Ўша қуниёқ гиламни кўтартириб, саройга равона бўлди. Ҳорун ар-Рашид гиламни қизиқиш билан кузатиб, бурчагига тикилиб қолибди. Мен бу бурчакка гулларга мослаб, ўз

муҳримни тўқиган эдим. Бизнинг Бағдод сари йўлга чиққанамиздан, сўнг изимиз йўқолганидан хабар топиб, нима қилишини билмаётган Ҳорун ар-Рашид бу муҳрни кўрибоқ бошимизга мусибат тушганини англабди-ю, емакхона хўжайинини ҳибсга олиб, сўроққа тутибди. Ҳунар шарофатидан ўзимнинг ва йўлдошларимнинг жони омон қолди...

*Бўлса ғариб айрилибон шаҳридин,
Чекмагуси хорлиг аҳли ҳунар.
Мамлакатидин агар ўлса жудо,
Ёнгуси оч подшоҳи баҳру бор.*

Ҳунар доно билимдан афзал, дейдилар. Яъни, ҳар кимнинг ҳунари бўлмаса, у қуруқ девор билан тенг. «Йигит кишига етмиш ҳунар оз», дейдилар. Бу мақол олимга ҳам, авомга ҳам тааллуқли. Биламизки, яхши олимларимиз орасида рўзгорга зарур ҳунарлардан ҳам беҳабарлари бор. Айтайлик, битта миҳни эплаб қоқа олмайдиганлар ҳам бор, десам балки ишонмасиз. Балки «Олим одамга шу ҳунар шартми?», дерсиз. Бизнингча, ҳар бир одам касби ва илми даражасидан қатъи назар, айрим ҳунарларни ўрганиб олгани дуруст. Ота-оналар ҳам «болам ўқияпти», деб уни жисмоний меҳнатдан, хусусан, ҳунар эгаллашдан четламаганлари яхши.

Арасту ҳақим ёшлари етмишга борганда чолғу чалишни ўрганибдилар. Шогирдлари: «Оппоқ сочингиз билан чолғу машқ қилгани уялмайсизми?», дейишса, жавоб қилибдиларки:

– Даврада ўтирган одамлар бу ҳунарни билганлари ҳолда, мен кўзимни мўлтиллашиб ўтирсам, ўшанда уят бўлур эди. Ҳар қандай илму ҳунардан хабардор бўлиш, уни ўзлаштириш йўлида тортиш мумкин бўлган барча азиятларни билиш одамнинг фазилатидир. Жоҳил кишигина бунинг маъносига тушунмайди ва фойдасини билмайди.

«Мулки Ажам тарихи» деган китобда бундай ҳикоя қилинади: «Эроннинг афсонавий подшоҳларидан Гуштасп Румга бориб, Қўстантанияда манзил қурганида қўлида ҳеч вақоси йўқ экан. Бировдан бирон нима сўрашга иззат-нафси йўл бермабди. Гўдаклик чоғларида отасининг саройида бир темирчи бўлган экан. Гуштасп ўша темирчининг пичоқ, тиг ва узанги ясашига ҳаваси келиб, ҳар гал унинг олдида борганида темирчининг ҳунарини завқ билан томоша қиларкан. Қўстантанияда пулсиз қолганида темирчиларнинг олдида бориб: «Менинг бу ҳунардан хабарим бор», дебди. Уни мардикор қилиб ёллашибди. Кунига қанча пул тушса, бир қисмини унга беришаркан. Шу тариқа муҳтож бўлмай, ўз тирикчилигини ўтказибди. Вақти-ки келиб, ватанига қайтиб, тахтга ўтирганида: «Ҳамма мол-дунёсининг қўп ёки кам бўлишидан қатъи назар, фарзандларига касбу ҳунар ўргатсин, ҳунарли одам ҳеч қачон бировга муҳтож бўлмайди», деб фармони олий берибди.

Ҳунар туганмас хазина эканини таъкид этиб, ҳунарсиз инсоннинг доимо қўрқув, таҳлика ичида яшашига диққатингизни тортаман. Ҳа, дунёнинг таназули уни қўрқувга солади. Очлик қўрқуви уни ҳар доим чўчитади. У доимо ҳаёт ташвишларига асир бўлиб юради. Фақат ҳунар соҳибигина ҳар чоғ эркин, озоддир. Шу боис, ҳар киши эркин озод яшаши учун аниқ бир ҳунар соҳибни бўлиши лозим. Юқорида зикр этилган ҳикоятда катта ибрат бор. Инсон олим бўлиши баробарида бир ҳунар соҳибни ҳам бўлса, у мустақил ва ҳур бўлади. Акс ҳолда, у ҳатто илмини асирликка маҳкум қилади.

Ҳазрати шайх Аҳмад Мағрибий (қ.с.)нинг тўрт ўғиллари бор эди. Тўрттовига ҳам ҳунар, касб-кор ўргатдилар ва сўраганларга айтдиларки: «Ҳунарни шунинг учун ўргатдимки, менадан кейин ўзларининг қўллари меҳнати нонини есинлар. Бориб: «Мен фалончининг ўғлиман!» деб сиддиқлар жигарини ёқмасинлар. Не-

чукким, Пайғамбаримиз (с.а.в.) марҳамат этганлар: «Қўлнинг меҳнати, пешонанг тери билан егин-у, динингни емагин» (Бу ерда «динни пулга сотмагин», деган маъно бор).

Айримлар илм ололмаганлар ҳунар эгаллашар, дейдилар. Бу хато фикр! Бу ҳунарни, ҳунар эгаларини камситишдир. Ҳунарга ҳам Худо берган қобилият зарур. Масалан, кибернетика профессорига ҳарчанд ўргатинг, заргарлик ҳунарини эгаллай олармикин?

Одамнинг баракали ва бадавлат бўлиши учун касбу ҳунардан қимматроқ мато йўқ ва улғулик ҳамда саодат осмони учун эса қобилиятдан ёрқинроқ юлдуз йўқдир. Ҳунар суви билан сугорилмаган киши гўёки мева ва сояси йўқ қуруқ дарахтга ўхшайди. Ёки ҳид ва рангдан холи гулга монанддир. Дарҳақиқат, бу фирдавсмонанд гулшаннинг райҳонлари ҳидидан димоғини муаттар қилган киши хилма-хил камёб, лаззатли неъматлардан баҳраманд бўлади. Бу неъматнинг ёқимли майидан бир журъа топмаган киши доимо бахтсизлик ва ожизлик билан боши оғриб, хумор бўлиб юради. Кўп азоб ва уқубатлар юкени елкасида кўтариб юришга мажбур бўлади. Билим ва ҳақиқат боғининг боғбонлари касбу ҳунарсиз кишиларни жамиятнинг разил ва пасткаш кишилари деб ҳисоблаганлар. Касбу камолсиз кишининг муҳаббати ҳеч бир дилдан жой топмайди ва ҳеч ким касбу ҳунарсиз кишига ёрдам қўлини чўзмайди.

Ким ўз қўлидан келадиган ишни ташлаб, қўлидан келмайдиган бир ишга ёпишса, албатта, муваффақиятсизликка учраб, расво бўлади. Кейинги пушаймони ёрдам бермайди. Дейдиларки, ҳунар ёддан чиқмасанда, лекин нозик томонлари унутилади. Инсон ўз ишини яхшилаб ўрганиб, уни ҳеч қачон қўлдан бермаслиги керак. Бўлмагур хаёлларга берилиб, шохдан-шохга қўнмаслиги, ҳар қандай гулнинг гўзаллигига учавермаслиги керак.

Аввалги суҳбатларимизда илмни кераксиз жойларга сарф қилишнинг зарари ҳақида сўз юритгандик. Файрат-шижоатни ноўрин ишлатиш хусусида ҳам фикрлашдик. Шунинг давоми сифатида ҳунарни исроф қилишга доир бир ҳикоят билан танишсак.

Ҳикоят. Одатдан ташқари ажойиб ҳунар кўрсатишга қодир эканини даъво қилган бир кишини подшоҳ ҳузурига олиб келишди. У киши ёнидан бир қутича игна олди. Бир жуводизни бир устунга қадади. Кейин сал нарига тисарилиб, игналарни жуводиз кўзидан отиб чиқара бошлади. Ҳунарини кўрсатиб бўлгач, таъзим қилди. Подшоҳ бу ҳунари эвазига юз олтин бериб, орқасига юз қамчи уришни буюрди. Сарой аҳли бундан ажабланган эди, подшоҳ тушунтирди:

– Бу одам жуда зўр истеъдод ва қобилиятга эга, лекин уни фойдасиз ўринларга сарф қилади. Ҳунарини тақдирлаб, юз олтин беришга, истеъдодини фойдасиз нарсаларга исроф қилгани учун юз қамчи уришга буюрдим, токи бундан кейин истеъдодини халқ, юрт манфаати йўлида сарф этсин.

Ҳунар эгаларининг халқ орасида баобрў экани айтилди. Лекин аҳли ҳунар орасида бир иллат борки, бундан кўз юмиб бўлмас. Ҳасад, ичқоралик, иғво... каби хасталиклар қобилиятли ҳунар аҳлини кўп нохуш этади. Биз ҳасад ва туҳмат қурбонлари – қамалган, отилган олимлар, ёзувчиларни кўп тилга оламиз. Ҳолбуки, бундай қирғинлар ҳунар аҳли орасида ҳам бўлган. Қўли гул заргарлар, наққошлар, ганчкорлар, мисгарлар таъқиб қилиндилар, қамалдилар, сургун қилиндилар, отилдилар...

«Калила ва Димна»да бу баён бор: «Ҳунар эгаларини ҳамиша истеъдодсиз ва бахил одамлар оёқости қилдилар, улар олчоқ ва разил одамларнинг нафрат ва ғазабига сабаб бўладилар. Истеъдодсиз, бахил ва олчоқ одамлар истеъдодли ва олижаноб одамлардан кўпдир, шунинг учун ғийбат ва бўҳтон билан яхшиларни ҳалок

этадилар. Хасис сахийни кўрса, жоҳил олим билан мажлисга тушса, аҳмоқ оқил билан суҳбат қурса, юраклари сиқилиб, қонлари қайнаб кетади. Истеъдодсиз одамлар ҳунар эгаларини ерга уриб, уларни гуноҳкор қилиб кўрсатишга ҳаракат этадилар. Диёнатни жиноят қилиб кўрсатадилар, бахт-саодат воситаси бўлган ҳунар ва истеъдодни бахтсизлик василасига айлантирадилар». Неча минг йил аввал баён этилган бу ҳикматнинг долзарблиги ўтмиш жамиятда, айниқса, Сталин зулми йилларида аниқ кўрилди. Бу масалага эътиборни қаратишимдан мақсад, ҳунар эгаллаётган ёшлар йўларида шундай нохушликларга учрасалар, чекинмасликлари керак. Кўпни кўрган устозлар шогирдларига бу ҳақда ҳам ўгит берсалар, ёшлар ҳасадгўйга дуч келганда довдираб қолмайдилар, туҳматчилардан қўрқиб ҳунарларини тарк этмайдилар. Эл-юрт миннатдорчилигига сазовор бўлиб, фароғатли умр кечирадилар.

Азиз умидимиз юлдузлари, сизнинг ҳам ҳар бир қилган ишингизга шундай таҳсину офаринлар ёғилишини тилаб, кейинги мавзу билан танишишга таклиф этаман.

УЧИНЧИ БЎЛИМ
ТИЛИНГНИ АВАЙЛА – ОМОНДИР БОШИНГ

Инсонийлик гавҳари

Умидимиз юлдузлари, «Тилингни сақла, бошинг омон қолади», «Тил бўлсайди ўз қалбининг сирдоши, кесилмасди тил эгасининг боши», деган мақолларни эшитган бўлсангиз керак? Бу мақолларни шунчаки эшитиб қўя қолганмисиз, ё мағзини чақишга уринганмисиз? Бу мақоллардаги ҳикматни тасдиқ этувчи воқеаларни ҳаётда кўрганмисиз ё эшитганмисиз?

Дарахтни кессалар унинг илдизидан бир шохча кўкариб, унинг ўрнини босади. Танадаги қилич ва ўқ яраси ҳам битиб кетади. Лекин тил яраси ҳеч вақт тузалмайди. Қалбга санчилган сўз ўқини чиқариб бўлмайди. Бадан заҳардан, қалб ёмон сўздан ўлади. Чунки сўз қиличи темир шамширдан ҳам ўткирроқдир.

Қиличдан етган жароҳат тилдан етган жароҳатга қараганда енгилроқдир. Чунки қилич баданни, тил эса қалбни жароҳатлайди. Вужуд яхши таом билан жонланганидек, қалб ҳам яхши сўзлардан ором олади.

*Синса кўнгул шишаси, тадбир билан бўлмас бутун,
Устихон эрмаски, они рост қилса мўмиё...*

Масал. Бир одам айиқ билан дўстлашиб, уни уйига бошлаб келди. Бу меҳмоннинг ташрифидан норози бўлган хотини: «Фу, шу сассиқ билан ошно тутиндингизми?», деб афтини бужмайтирди. Буни эшитиб ранжиган айиқ болтани олиб, дўстига узатди-да, илтижо қилди:

– Шу болта билан пешонамга бир ур!

Айиқ илтимосини қайтаравергач, дўст унинг пешонасига болта урди. Жонивор оғриқ азобидан ўкириб,

ўрмонга қараб югурди. Орадан ҳафталаар ўтгач, у яна дўстига рўпара келиб, дедики:

– Қара, болтанинг изи битиб кетди, лекин хотининг тилидан учган сўз яралаган юрагимга даво тополма-япман...

«Кимки кўнгилни қаттиқ сўз билан жароҳатлар экан, унга аччиқ тил заҳарли найзадек санчилади, – деганлар ҳазрат Навоий. – Кўнгилда тил найзасининг жароҳати битмас, у жароҳатга ҳеч нарса малҳамлик қилмас. Агар бир кўнгилда тил найзасининг жароҳати бордир, фақат яхши сўз ва ширин тил унга малҳам ва роҳатдир. Мулойим сўз – ваҳшийларни улфатга айлантиради. Сеҳргар – оҳанг билан афсун ўқиб, илонни инидан чиқаради... Сўзда ҳар қандай яхшилиқнинг имкони бор. Шунинг учун айтадиларки, «нафаснинг жони бор».

Сўз – туя бурнига ўхшаш, унга жилов солса бўлади. Ёхуд у туянинг бўйни кабидир, етовга юраверади. Демак, масала – уни қай томон етаклашда! Кишининг сўзи жонга роҳат бергувчи бўлмаса, сўзламаслик керак.

*Қилур қаттиқ тақаллум ўнг ишинг чап,
Сўзинг тиклаб кўнгул бузгунча тик лаб.*

Сўфи Оллоҳёр ҳазратлари мазкур байтда гўёким устоз Навоий фикрларини давом эттирадilar: қаттиқ сўз бўлар ишингни бўлмас қилар. Нина қўлни санчиб азоблаганидек, қаттиқ сўз ҳам кўнгилларни санчиб, яралайди. Аммо нина санчиғи битиб кетар, дил яраси битмас. Қаттиқ сўзинг дилни яраламаслиги учун ўша сўзни айтадиган лабингни ёпиқ тут, яъни кўнгилни бузгувчи сўзлар учмасидан олдин лабингни тикиб ташла.

Гўзал сўзлар фақат амалга оширилгандагина чиройли натижалар беради. Муолажа йўлини топган касал одам унга амал қилмаса, табобат илмини билгани мут-

лақо фойдасиздир. Ёмғир томчилари ерни жонлантиргани каби комил инсонларнинг сўзлари кўнгиллари жонлантиради. Қудсий ҳадисда марҳамат қилинади-ким: «Эй Одам боласи! Агар сўзинг ялтироқ – майин бўлиб, амалинг қабиҳ бўлса, унда сен мунофиқларнинг мунофиғисан». Кимки тилини яхшиликка ишлатса, қуролидан усталик билан фойдаланувчи овчи каби бўлади. Ўзи тушунмаган сўзга аралашаверадиган киши эса нуқул беҳуда ўқ узаверадиган ношуд овчига ўхшайди. Бир оғиз ширин сўз шундай қудратлики, у ўз жонига қасд қилмоқчи бўлиб турган кишини ҳаётга қайтарадики, «яхши гап билан илон инидан чиқар, ёмон гап билан пичоқ қинидан чиқар», деб бежиз айтмаганлар. Яхши сўзларни сўзлашга одат қилмаган киши фалокатга учрайди. Ақлли одам ўз сўзига ҳоким бўлади. Уқув ва билимнинг тилмочи (таржимони) – тилдир. Кишига рўшнолик, яхшилик ва эзгуликлар оқил сўзламаклик ила келади. Шу боис ҳам демишларким: «Тил – арслон, мисоли ётар қафасда, эй тил эгаси, бошингни асра!» Қадимдан қолган одобга доир қайси китобни варақламанг, «Тилингни сақла, бошинг саломат бўлади», мазмунидаги насиҳатга дуч келасиз. Шундай бўлиши бежиз эмас, зотан, ўринсиз сўзламоқликнинг натижаси – пушаймонлик экани ҳақида тарихдан мисоллар излашга ҳожат йўқ. Ҳар биримиз ўз тилимиз туфайли неча-неча марта пушаймонлар еганмиз, шуни унутмасликнинг ўзи кифоя.

Ҳикоят. Подшоҳ тўрт олимни чорлаб, дебдики:

– Ҳар бирингиз биттадан шундай ҳикмат айтингизки, у тарбиянинг асоси бўлсин.

Биринчиси айтибди:

– Донишманд одамларга ярашадиган нарса – сўзла-масликдир!

Иккинчиси дебди:

– Дунёда энг фойдали нарса шуки, инсон ўз ақли билан маслаҳатлашмасдан сўз бошламасин.

Учинчиси:

– Инсон учун энг хайрли нарса – ўйламасдан сўзла-масликдир.

Тўртинчиси айтибди:

– Инсон учун энг тинчи шуки, у ўзини толе ихтиё-рига топширсин.

Энди баён этилажак доно фикрлар ҳазрат Навоий-данки, англаб, амал қилган киши барака топқусидир.

«Сувнинг мазаси – муз билан, ошнинг мазаси – туз билан, одам яхшилиги – сўз билан. Сиҳат тиласанг – кўп ема, иззат истасанг – кўп дема. Яхшиларнинг ҳуна-ри – сўзида, бўзчиларнинг ҳунари – бўзида. Бефойда гапни кўп айтма, фойдали гапни эшитишдан ҳеч қайт-ма. Оз гапирган оз янглишади. Оз еган – оз касаллана-ди. Очлик негизида ҳикмат бор, тўқлик тагида ғафлат бор.

Ҳақнинг дўстлари – садоқат-покликнинг конидир, Ҳақ душманлари – ёлғончилардир. Тилнинг ихтиёри-ни қўлингда асрагил. Сўзингни эҳтиётлик билан сўзла. Вақтида айтиш керак бўлган сўзни асрама, айтиш керак бўлмаган гапнинг яқинига йўлама. Сўз борки, эшитувчининг танига жон кирғизади, сўз борки, га-пирувчининг бошини елга учиради. Тилинг билан ди-лингни бир тут; тили ва дили бир кишининг айтган сўзи – бут (яъни, айтган сўзига ишонса бўлади). Сўзни кўнгилда пишитмагунча тилга олма. Дилингда бор гап-нинг ҳаммасини тилингга келтирма. Гарчи тилни ти-йиш – дилга меҳнатдир, аммо сўзни ёйиш – бошга офатдир. Айтиш керак бўлган гапни унутма; айтмай-диган ерда ўзингни сўзамол тутма. Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт.

*Киши чинда сўз деса зебо дурур,
Неча мухтасар бўлса, авло дурур».*

Сўзлар – ўзликнинг ифодаси. Катта дарахтлар ки-чик уруғларда яширинганидек, кишининг асл кўри-ниши сўзларига яширинган бўлади. Тили бошқа, дили

бошқа мунофиқлар бир кунмас бир кун ўз сўзларидан илинадилар. Бугун уларнинг мунофиқликларини яширган ширин сўзлари эртага заҳарга айланиб, фош қилади. Чунки заҳарнинг устини ширин қобиқ билан қоплашнинг фойдаси йўқ. Қобиқ емирилади, заҳар эса заҳарлигича қолади.

«Олдин ўйла, кейин сўйла» дейдилар. Чунки, ўйламай айтилган сўзлар қалбларни ўлдиради. Осмондан қор ҳам, дўл ҳам, ёмғир ҳам ёғади. Бу ёғинлардан экинзорлар ё яшнайтиди, ёки фалокатга учрайди. Инсон оғзидан чиққан сўзлар ҳам бамисоли қор, ёмғир, дўл кабилар. Улар кишиларга ё ҳаёт бағишлайди, ё ўлдиради. Яъни, қор вақтида ёғса – ҳаёт манбаи, бевақт ёғса талафот.

Фойдасиз сўз – фойдасиз дори кабилар. Бошқачароқ айтилса – дорининг ҳам, сўзнинг ҳам ортиқчаси зарарлидир. Сукут вақтида сукут сақлашни, суҳбат пайтида сўзлашни билган киши бахтиёр инсонлардан ҳисобланади. Маъносиз, пойма-пой сўзламоқдан кўра сукут қила билиш нодир фазилатдир. Зеро, сукут лозим бўлганда сукут сақлаган, суҳбат лозим бўлганда суҳбатлашни билган инсонни буюклар сафига қўшарларки, вақтида сукут сақламак – оқил сўзламакнинг шартларидан биридир. Тушунмай, ўйламай гапирадиган киши сархуш кабилар. У нима деганини билмайди, ҳам ўзига, ҳам атрофидагиларга фалокат келтиради. Унутмаслигимиз шарт бўлган шарафли ҳадисларким: «Кимки омон юришни истаса, жим туришга ҳаракат қилсин». «Сукут сақламакликни ўзингга одат қилгил. Чунки сукут сақлашлик шайтонни ҳайдайтиди ва сени динингни сақлашингга ёрдам беради».

Ҳикоят. Хуросон ҳукмдори Ҳусайн Бойқаро илм толибларига сабоқ бераётган доно вазири Алишер Навоийга яқинлашиб, кўрсаткич бармоғи билан бошини кўрсатди. Навоий ҳазратлари ҳам кўрсаткич бармоқлари билан тилларини кўрсатдилар. Ҳукмдор бу ишорадан бош чайқади-ю илм толиблари даврасига яқин-

лашмай, изига қайтди. Бу ҳолатни кузатиб турган шогирдлар устоздан имо-ишоранинг маъносини сўрадилар. Устоз бу жумбоқни ечишни уларнинг ўзларига ҳавола этдилар. Улар қанча ўйлашмасин, тайинли жавоб топа олишмади. Шунда жавобни устознинг ўзлари бердилар:

– Имо-ишорада мураккаб маъно яширинмаган. Жавоб жуда оддий: дўстим Ҳусайн мендан «Бошга балони нима келтиради?», – деб сўрадилар. Мен эсам унга «Тил», деб жавоб қилдим.

*Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар нечаки агёр дурур ёр айлар.
Сўз қаттиги эл кўнглига озор айлар,
Юмшоги кўнглиларни гирифтор айлар.*

Яна бир ҳикоят. Султон Маҳмуд ва унинг вазири хожа Аҳмад Ҳасан Маймандийнинг даврида Абу Аҳмад Саҳд исмли баззоз бўларди. У молдор, бадавлат, ўғли эса беақд, каззоб эди. Шу ўғил султонга тегишли йигирма минг динорли бўёқни ўғирлаб, сотиб, маишат қилиб юрганида сири ошкор бўлди. Султон бўёқ пулини Абу Аҳмад Саҳддан ундириб олишга фармон берди. Вазир баззозни ҳузурига чақиртирди ва деди:

– Сен султоннинг молини ўғирлаган ўғлинг учун жавоб беришинг керак. Сен қандай қилиб бу жиноятга йўл қўйдинг? Ё ҳеч ким билмайди, деб ўйладингми? Бу қилмишинг учун барча мол-мулкингни тортиб оламан!

– Султонимнинг умрлари узоқ бўлсин, – деди баззоз таъзим билан. – Ўғлимнинг гуноҳини кечирсинлар. Маълумингизким, унинг исми Аҳмаддир. Кимнингки исми Аҳмад экан, у албатта, аҳмоқ бўлур. Нимаики ёмон иш қилган бўлса, аблаҳлиги ва бехирадлиги туфайли қилгандир. Бинобарин, уни жазолашдан кўра, гуноҳидан кечиш аълороқдир.

Вазир бу гапларни эшитиб, гоятда дарғазаб бўлди:

– Сен ўглингдан ҳам баттар диёнатсизроқ экансан. Сендек беандиша аҳмоққа лаънатлар бўлсин!

Баззоз вазирнинг ғазаблангани сабабини тушунмади. Ҳатто вазирнинг исми Аҳмад эканини ҳам фаҳм этмади. Бунинг ўрнига:

– Жаноб вазирнинг ғазабланишларидан маълум бўладирки, менинг ҳақимда бировдан ёмон сўз эшитган кўринадилар, – деди.

– Балли, сенинг **тилингдан** эшитдим, – деди вазир.

«Оғзига келганни демак – нодоннинг иши, олдига келгани емак – ҳайвоннинг иши», деган ҳикматга мувофиқ баззоз жазосини олди.

Мазкур ҳикоятга бу ибратни хулоса қилсак ўринли бўлар:

Азизлардан бири деди:

– Бир ҳадис эшитганманки, ўттиз йилдан бери ҳамон унга тўла амал қила олмайман.

– Ул қайси ҳадисдир? – деб сўрадилар. Жавоб бердилар:

– «Эрнинг мусулмонлигин кўркамлиги улдурки, фойдасиз нарсаларни сўзламагай», деган ҳадисдир.

Сўзлар мисоли ерга сочилган уруғ дони. Агар оғиздан чиққудай бўлса, уларни битталаб териб олиш мумкин эмас. Эл-юрт эшитганидан кейин уларни пардалаб бўлмайди. Ширин ва эзгу сўзлар оқиб турган зилол сувга ўхшайди. Зилол сув қаерга оқиб борса, у ердан анвойи чечаклар униб чиқади.

Кўпчиликка маълум ривоятга кўра, подшоҳнинг тушида барча тишлари тўкилиб тушади. Аъёнлардан туш таъбирини сўраганида улар «Ҳамма қариндошларингиз ўлиб кетишар экан», деб балога қолишади. Доно вазир эса «Сиз барча қариндошларингиздан кўпроқ умр кўрар экансиз», деб ҳадиа олади. Ҳолбуки, ҳар иккала таъбирнинг маъноси бирдир.

Фузайл ибн Иёз дебдиларким: «Сўзини амалдан деб билганларнинг гапи оздир. Ҳикматга фақат сукут ва

тафаккур билан ворис бўладилар. Сўзлашдан тақво этиш луқма ва таомдаги тақводан ортиқдир». Фикрдаги «тақво» сўзига диққат қилайлик: таомдаги тақвога гўзал равишда амал қилганлари ҳолда, тил тақвосига бепарво кишиларнинг эл орасида беобрў юришларига гувоҳ бўлмаймизми? Мазҳабимиз раиси Имоми Аъзам ҳазратларининг муҳрларида мана бу сўзлар ёзилган экан: «Сўз айтсанг эзгу сўз айт, агар ундайин сўзни айтолмасанг, тек тур». Шайх Саъдий айтганларки: «Нодонга хомушлиғдин яхши нима йўқдур, агар муни билса эрди, нодон бўлмас эрди. Қитъа:

*Фазлинг гар йўқ эса они билгил,
Ки сўз айтурга очма ҳаргиз тил.
Одамини тил этгуси расво,
Очма оғзингни, бўлма бепарво.*

Аввалги суҳбатимизда Луқмони Ҳакимнинг насиҳатларини баён этиб эдик. Энди шу насиҳатнинг ўзгачароқ кўринишдаги баёни билан танишсак фойдадан холи бўлмас: «Эй жоним ўғлим, бир нодон кимса олдинга келиб, сўз сўраб, баҳслашмоқ истагида бўлса, жавобини юмшоқ ва ширин сўзлар билан бергил. Шоядки, ўша нодон жаҳолат мастлигидан ўзига келса. Ул нодонга сучуклик билан жавоб берган сўзинг фойда қилмаса, сўзингни такрор қилма. Зероки, такрор қилганинг сайин нодоннинг ўпкаси қабариб, жаҳолати ошар. Агар у жоҳил юмшоқ сўзни ҳам англамаса, унда тек турмоғинг афзалдир». «Бир одам билан бир масала устида сўзлашар экансиз, сўзингизни жанжалга бош бўладиган даражасига олиб борманг. Тилингизни тийинг» – Суқрот ҳакимнинг бу ҳикматлари Луқмони ҳаким насиҳатларининг давоми ўлароқ ибратлидир.

«Сукут сақламоқ»ни халқда «тилни тиймоқ» деб ҳам атайдилар. Тилни тиймоқнинг маъноси фақатгина жим турмоқ эмас. Маъно биз ўйлагандан кўра чуқур-

роқдир. Яъниким, тилни тиймоқ – хоинлик, туҳмат, ёлгон, ғийбат, чақимчилик, истеҳзо, бировни масхара қилиш, ёлгон қасам ичишдан тийилишдир. Шунингдек, Қуръони Карим ўқиладиганда, иқомат ва хутба вақтида, ҳожатхонада сўрашмоқ ва суҳбатлашмоқдан тийилишдирки, биз ҳаётда кўпинча бунинг аксини кўрамиз.

Кимнинг сукутга тоқати етмаса, сўфийлар ҳаётидан ибрат олсин. Чунки сўфийликнинг гўзал ахлоқларидан бири айнан сукутга кўринадиди. Устоз Қушайрий дейишларича, сўфийлар гапиришда офат, яъники зарар борлигини билгач, сукутни афзал кўрганлар. Гапиришда нафснинг улуши, мақтанчоқлик иллатларини намоён қилиш, чиройли гапириб, бошқалардан ўзини ажратиб кўрсатишга майл каби таҳликалар борлиги учун ҳам улар шундай йўл тутишган.

«Тил бўлса ҳам, бўлмаса ҳам бошга бало», дегувчилар йўқ эмас, бор. Аммо ҳақиқат шуки, керак сўзнинг сўзланмоғи шарт. Тўғри, ортиқча айтилган сўз киши кўнглига малолдир. Аммо сўзламаслик ҳам дуруст эмас. Бу ҳолда «соқов» деган маломат юзага чиқиши мумкин. Йўриқни ўртача тутган одам қут-иқболга эришади. Тилнинг зараридан кўрқиб юрилса, кўпгина фойдали фикрлар ҳам пинҳона қолиб кетиши мумкин. Ёмон ва яроқсиз сўзлар билимсиз одамнинг тилдангина чиқади. Шунинг учун ҳам билимсизларни ҳайвон қаторига қўшганларки, бу ҳақда аввалги суҳбатларимизда баён қилиб эдик.

Камгаплик – донолик йўлининг бошланиши. Сергап одам вайсақи бўлиб қолади. Унинг билим ўрганишга вақти етишмайди. Бироқ, киши сўзламас экан, унинг билимдон ёки билимсиз эканлиги ҳам маълум эмасда. Киши учун жуда керакли бўлган икки аъзо бор: бири – **тил**, иккинчиси – **юрак**. Тил – сўз учун, юрак – кўнгли эса шу сўздан лаззатланиш учун берилган. Шу туфайли тўғри, рост сўзни сўзлаш учун тилни тебратмоқ, яъни ҳаракатлантирмоқ керак. Эгри, яроқсиз

сўзларни ташқарига чиқаргандан кўра тилнинг ҳаракатсиз қолгани маъқул.

*Кишилар эмаси ёвуздан ёмон,
Ардоқли кишилар камгап ҳар қачон.*

Фаридиддин Аттор «Кўп гапирадиганларнинг қалби касалдир», деганлар. Сергап одамнинг ақли тилида бўлади. У нима гапираётганини ўзи ҳам билмайди. Бошқалар ҳам унинг сўзларига аҳамият бермайдилар. Маҳмадана, валдиоровчи одам очиқ бир мактубга ўхшайди. Уни истаган одам ўқийверади. Қудсий ҳадисда марҳамат қилинадик: «Эй Одам фарзанди! Агар дилингда қаролик ва баданингда дангасалик ва ризқингда танглик бўлса, бас, билгилки, буларнинг сабаби **беҳуда ва бемаъно** сўзларни кўп сўзлашингдандир, демак, бундан сақлан».

Баъзан даврадаги бир одамнинг гаплари маънили туюлиб, аввалига диққат билан эшитадилар. Агар нотик бу эътиборни суниистеъмом қилса, гаплари қанчалик маънили бўлмасин, давра зерика бошлайди. «Сўзга усталик нима?» деб сўралса, донолар «Қисқа сўзлаш, аммо гапнинг маъносини бузмаслик», деб жавоб берадилар. Агар сўз қалбдан чиқиб келса, эшитгувчининг қалбига дарров таъсир қилади, аммо тилдан содир бўлса, қулоқдан нарига ўтмайди. Гарчи нотикнинг сўзини бўладиганлар бамисоли йўлтўсар, ҳаёсиз қароқчига қиёс этилса-да, сергап одамнинг ўзи давра аҳлини йўлтўсарга айланишларига мажбур қилиб қўяди. Ўзаро гап-сўз бошланади. Зийрак нотик даврадаги ўзгаришни сезиши, гапни дарҳол мухтасар қилиши шарт. Акс ҳолда давра аҳлидан бетоқатроғи «Бўлди-е!» деб нотикни беҳурмат қилиб қўйиши ҳам мумкин.

Шайх Абу Бакр ибн Аййош (р.а.) деганларки: «Тупроқ сувни тортиб қуритгани каби, кўп гапириш ҳам савобларни қуритади».

Камтар одамлар кўп гапиришдан қочадилар. Улар кўпроқ эшитмоқни истайдилар ва ёқтирадилар. Эшитмоқ – кишини бойитади, кўп гапирмоқ саёзлатади. Кўп гапирган кўп янглишади. Кўп еган – кўп йиқилади. Ҳақиқатким, кўп сўзга ёлғон, албатта, аралашади. Таъкидким, тан касалининг асоси кўп емоқдир, қалб касалининг сабаби – кўп демақдир. Кўп демақ – сўзга мағрурлик, кўп емоқ – нафсга бандалиқдир. Одам учун бу сифатлар кераксиз ва барчаси худпарастликка оиддир. «Кўп гапирувчи, кўп егувчи – дўзах ўтига ошиқиб кетувчи, – деб ёзадилар ҳазрат Навоий. – Сўзламоққа берилган, емоққа қул бўлган одам билим шарофатидан маҳрум бўлади.

*Кўп демақ бирла бўлмагил нодон,
Кўп емақ бирла бўлмагил ҳайвон».*

Одам боласи илми даражасидан қатъи назар, кўп гапни ёқтирмайди, аниқроғи, ҳазм қила олмайди. Лекин ўзи кўп гапиришни ёқтиради, гапира-гапира сира чарчамайди. Шуниси ажабланарли!

Маҳмадона ва сафсатабоз шоирлардан бири Абдураҳмон Жомий ҳузурларига келиб мақтанди:

– Тушимда Хизр пайғамбар оғзимга муборақ тупукларидан туфладилар.

Бу гапдан устоз бош чайқаб дедилар:

– Янглиш айтяпсан. Аслида Хизр пайғамбар сенинг бетингга тупурганлар, гапдан тинмай оғиз очиб турганинг учун тупуклари оғзингга ҳам тушган бўлиши эҳтимол.

Кайковус фарзандига хитобан шундай дейди:

«Киши суҳандон, суҳангўй (нотиқ) бўлиши керак. Эй фарзанд, сен суҳангўй бўлғилу, аммо дуруғгўй (ёлғончи) бўлмағил. Ҳар сўзни андиша била бошлағил, токи айтғон сўзингдин пушаймон бўлмағайсан. Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдир. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг (ичи торлик) бўлмағил. Ул сўз

ишинга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун уни эшитгил, то юзингга сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт (йўқотиш) бўлмасун. Совуқ сўзли бўлмагил. Совуқ сўз бир тухумдир. Ундан душманлиғ ҳосил бўлур.

Эй фарзанд, агар ҳар нечаким суҳандон бўлсанг, ўзингни билғондан кам тутгил, то сўзлаш вақтида нодон ва бевурд бўлиб қолмағайсен. Кўп билиб, оз сўзлагил ва кам билиб, кўп сўз демағил. Нима учунки, ақлсиз шундоқ киши бўладур – у кўп сўзлар. Дебдурларки, хомушлик саломатлик сабабидур, чунки кўп сўзлагувчи оқил киши бўлса ҳам, авом уни ақлсиз дерлар. Ақлсиз киши хомуш бўлса, уни оқил ҳисоблайдилар. Кўшиш (ҳаракат) қилким, халойиқ сени таъриф қилсунлар ва шундоқ сўз дегилким, у ишга ярасун, бекор ва зое кетмасун».

Кайковуснинг бу ўғитига яна бир донишманднинг насиҳатини боғласак, узукка кўз қўйгандек бўлур: «Фарзандларим, эшитган сўзларингизнинг энг гўзалини ёзиб олинг. Ёзган сўзларингизнинг энг гўзалини ёдланг. Ёдлаган сўзларингизнинг энг гўзалини сўзланг». Абу Бакр Сиддиқ (р. а)дан насиҳат: «Нимани гапирганингни, кимга гапирганингни ва қачон гапирганингни унутма!»

«Сўз – ҳақиқатнинг сояси ва парчасидир, – демишлар мавлоно Румий, – модомики, соя ўзига тортар экан, у ҳолда ҳақиқат янада яхшироқ жазб этади. Сўз – баҳонадир. Бир инсонни бошқа бир инсонга тортган нарса сўз эмас, балки иккаловида мавжуд бўлган руҳий бирликдан бир парчадир».

Яъни, агар руҳий бирлик бўлса, суҳбат ширин бўлади. Ёки аксинча. Масалан, майхўрларни ҳам руҳий бирлик бирлаштиради. Уларнинг бемаъни суҳбатлари ҳам шу сабабли ўзларига ҳузурли туюлади. Ҳидланган ўлимтиқлар устидан эсанг шамол ҳар тарафга ёқимсиз ҳидлар тарқатади. Нафасларни бўғади. Ҳикматлар лаззатидан маҳрум фосиқларнинг суҳбатидан худди шундай бадбўй ҳид тарқалади. Улар ўзларининг

бузгунчилиги билан ичма-ич бўлиб кетганлар. Бузгунчиликларидан лаззат оладилар.

Оқил билан телба ўртасидаги бутун айирма шундаки, оқил одам доим фикрлагани фикрлаган, аммо кам гапиради. Телба-нодон одам эса доимо гапириб, ҳеч вақт ўйламайди. Оқил одамнинг тили ҳамиша фикрининг измида. Телба-нодонда эса бунинг акси. Оқил одамнинг тили тафаккурнинг тилмочи, телба-нодоннинг тили эса гап ташувчи ва гийбатчидир. Шу боис ҳам «Тинглашда биринчи, гапиришда эса охиргиси бўл», демишлар.

«Бир сўз айтмоқчи бўлсанг, маъносини ўйлаб кўр. Сўзламайдиган тақдирда зиммангда масъулият қоладиган бўлсагина сўзла. Акс ҳолда овоз чиқарма», деб насиҳат қилганлар имом Ғаззолий ҳазратлари. Шайх Саъдий баён этишларича, ҳиндистонлик донишмандлар Бузургмеҳр камолоти ҳақида сўзлаб, ул зотнинг гапирганларида тўхтаб-тўхтаб, бир оз ўйлаб, сўнгра сўзда давом этишларини қусур ўрнида кўрдилар. Нединким, тингловчи кишининг мунтазир қилиб қўйишларини айбли деб билдилар. Бузургмеҳр уларга бундай изоҳ бердилар:

– Бир нарса ҳақида сўзлагандан кейин «Бу номақбул гапни нега айтдим?», деб пушаймон қилишдан кўра, ўйлаб, андиша қилиб сўзлаш афзалдир.

Мазкур жавобдан «ўйламасдан тилга келган сўз зарардир ва илмдан бебаҳра сўзнинг қадри йўқдир», деган ҳикматни уқиш мумкин. Шарафли ҳадиски: «Мўминнинг тилидан фаришта сўзлайди. Кофирнинг тилидан шайтон сўзлайди».

Бир киши донодан сўради:

– Фалон обид ҳақида на дея олурсанки, ўзгалар анинг изидан таъна қилиб, қўб сўз айтурлар.

Доно у обид билан сира суҳбат қурмаган эди, шу боис деди:

– Зоҳирида ҳеч айб кўрмасмен ва ботинида на айби борин билмасмен.

Яъни, ташқи кўринишида камчилик йўқ, аммо сўзларини тингламай туриб, унинг камоли ҳақида фикр билдириш амри маҳолдир.

Туфилган одам вақти-соати етгач, албатта, ўлади. Ундан ҳеч бир нишона қолмайди. Лекин унинг сўзлари оқил, эзгу бўлса, бошқалар юрагидан жой олиб улгурса, унинг номи мангу қолади. Инсон икки нарса туфайли қариллик нималигини билмайди: бири – хуш қилиқ, яна бири оқил сўзламаклик. Одамдан қоладигани ҳам оқил сўздир. Ҳамиша очиқ, самимий сўзловчи одам мардона яшаб, мардона ўлади.

Халқимиз фитратида латиф сўзламоқликка интилиш бор. Латиф сўзлар барча давраларда қадрланади. Қўпол ифодадан барча нафратланади. Маълум бир ҳолатни ифодаловчи сўз қулоққа қўполроқ эшитилгани учун рамзлардан фойдаланилади. Масалан: «Фалончи ўлди» ёки «Фалончи ўлиб қолибди-да», дейилмайди. «Қайтиш қилди», «Омонатини топширди» ёки «Бандалик-да», дейилади. «Тугди» дейиш ҳам қўпол эшитилгани сабабли «кўзи ёриди» ёки эркалагансимон «қўзилади», деб ҳам қўйилади. Ҳар қандай хунук хабарни ҳам доно одам чиройли тарзда ифода этиб бериши мумкин. Бунинг учун одам айтадиган сўзининг маъносини яхши билиши керак. Сўзининг таъсирини аввал ўзи ҳис қилиши шарт. Кейинги йилларда бизда сўзни ҳис қилмаслик, сўзни тушунмай ишлатиш анча кучайганга ўхшаяпти. Бу ҳолат чойхонадаги суҳбатларда учраса ранжимасак ҳам бўлар. Аммо матбуот, радио ва телевидениедаги ёш ҳамкасбларимиз фаолиятида тилга эътиборсизлик тез-тез учраяптики, бу гоят ачинарлидир. Бир кун теле бошловчи кўрсатувлар режасини эълон қилгач, «маза қилиб ҳордиқ олинг», деса ажабланибман. Чунки «ҳордиқ» – «чарчоқ» демакдир ва ҳордиқ олинмайди, балки чиқарилади. Агар бошловчининг гапини «таржима қилсак», «кўрсатувларимизни томоша қилиб, маза қилиб чарчанг», деган маъно чиқади. Шунга ўхшаш «савод» ҳам олинмайди,

савод чиқарилади. Чунки «савод» – «қора» демакдир, яъни «ҳажар ул-асвад» – «қора тош» демакдир. Мумтоз шеърятда «кўз қораси» «кўз саводи» тарзида ҳам қўлланилади: «Кўз саводин айлади кирпикларинг Парвезни, Не ажаб бўлса жамолинг шавқидин гулбез (гул ҳиди сочувчи) кўз». Қалби маърифатдан холи, қоронғулик асоратидаги одамни «саводхон» дейиш керак, биз эса нечундир билимликларни назарда тутамиз. Аслида эса киши қалбидаги қоронғулик ҳайдаб чиқарилиб, илм нури билан ёритилади. Яъни, савод ҳайдалади, чиқарилади, зиё эса олинади.

Шу каби хатоликлар кўпки, уларни бартараф қилиш ҳар бир зиёлининг бурчи ҳисобланиши баробарида ёшлар ҳам бу масалани билишлари ва ечимига эътиборни қаратишлари жоиз. Катталар «лутфан» деган сўзни ишлатишни яхши кўрадилар. Таклифномамаларга «тўйга лутфан таклиф этамиз», деб ёзилади. Ўзларича чиройли шаклда таклиф қилгандеклар. Сўзнинг маъносини билган одам эса бу таклифномадан ғашланиши мумкин. Чунки лутфан таклиф қилишимиз, «Асли сиз тўйимизга айтишга арзийдиган одамлардан эмассиз-ку, лекин бизнинг марҳаматимиз кенглиги туфайли истисно сифатида таклиф қиляпмиз», деган маънони англатади. Агар шу чиройли сўзни ўз ўрнига қўйиб «Тўйимизга лутфан ташриф буюринг», десак, гўзал маънони баён қилган бўламиз. Яъни, «Марҳаматингизни аямай, тўйимизга ташриф буюриб, бизларни қувонтиринг», деган бўламиз. Одамийлик талабидан қаралганда, муурожаат қилинаётган одамнинг ҳурматини адо этиш, мартабасини баландроқ қўйиш одати бор. Сиз катталарнинг муомаласида «тақсир» деган сўзни эшитиб турасиз. Бу «дўстим, сизнинг мартабангиз меникидан баландроқдир», деган маънодадир ва бу камтарлик белгисидир.

Кишининг киши томонидан ҳурматланиши тил – ширин сўз орқали бўлади. «Сен» ҳам, «сиз» ҳам бир оғиздан чиқади», дейдилар. Халқимиз «сиз»га одатлан-

ган. Шу боис ҳам Расулulloҳ (с.а.в.) номларини тилга олганимизда эҳтиром билан сизлаймиз. Русларда, арабларда, туркларда ҳатто ота-оналарини ҳам сенсираш одати борки, шу боис ҳам Пайғамбаримизга (алайҳиссалом) нисбатан ҳам «сен» шакли қўлланилади ва бу уларда айб саналмайди. Бизда эса ҳурмат-сизлик ҳисобланади.

Ҳаётда барчани сенсирайдиганлар ҳам учраб туради. Гўё сизласа амал отидан тушиб қолгандай туюлса керак-да. Сенсираш бизда манманликни намойиш қилади, холос. Водий томонларда гўзал одат бор – фарзандларини ҳам сизлайдилар. Тошкентда кишининг ўзи бўлмаса-да, сизлаб ҳурматланади. Масалан: «Аданг уйдами?» деб эмас, «Аданг уйдამилар?» деб сўралади. Жавоб ҳам шунга яраша: «Адам ишда» эмас, «Адам ишдалар». Фарзандларни оқил сўзлашга ўргатмоқлик айнан шу ҳолатдан бошланади. «Мактабда ўқитувчинг нима деди?» деб эмас, «Ўқитувчинг нима дедилар?» десак фарзандимизни чиройли тарбия қилган бўламиз. Чиройли ва оқил сўзловчиларнинг «ота-онасига раҳмат!» деб дуо қилиниши бежиз эмасдир. Оқил сўзламакни бола кўчада ёки мактабда эмас, дастлаб уйда ўрганади.

Сафарда эканимизда бир одамни кўрсатиб, унга таъриф бердилар. Ўша одам ҳеч кимни сизламас экан. Маълумки, «лар» қўшимчаси фақат сизлашни эмас, кўплик маъносини билдиради. «Ҳорманглар», десак асосан кўплик маъноси назарда тутилади. Ўша одам ҳурмат маъноси англашилиб қолмасин учун «ҳорманглар», демай «ҳамманг ҳорма!» дер экан.

Истанбулда чорраҳадаги ҳаракат тартибини назорат қилаётган полиснинг муомаласидан ғоят таъсирланган эдик. Биздагилардан фарқли ўлароқ, у ердаги полис автомашина ҳайдовчиларининг кўча ҳаракати қоидасини бузишини пойлаб турмай, йўловчиларга хизмат қилар эканлар. Лозим бўлган онда автомашиналар ҳаракатини тўхтатиб, пиёдаларга йўл очар экан-

лар ва «ўтайлик» дер эканлар. Биз шу сўзга эътибор қилдик. «Ўтинглар!» ёки «ўтинг!» дейилса ҳам ҳурмат оҳанги сақланади. Лекин бу шаклда буйруқ оҳанги ҳам мавжуд. Шу оҳангдан қочиш учун лутфан «ўтайлик», дейишар экан.

Умидимиз юлдузлари, сиз атрофингизда бундан ўзгача ҳолатларга кўп гувоҳ бўлгансиз. Таққослаш дуруст бўлмаса-да, ибрат юзасидан ўзимиздаги аҳволга боқайлик: аввало милиционер биродаримизнинг пиёдаларга бундай хизмат қилганларини учратганимизча йўқ. Шундай хизмат қилган тақдирларида ҳам «Қани, тезроқ бўла қолларинг! Ҳой ота, намунча лаллаясиз!» каби муомалаларга гувоҳ бўлармидик, валлоҳи аълам! Ҳар ҳолда автобус, троллейбусларда шунақа муомалаларга кўникаб қолганмиз. «Тушадиганлар олдинга ўтсин», «Кира ҳақини тўлаб қўйинглар»... Бунинг ўрнига «Барака топгурлар, кира ҳақини тўлашни унутиб яна гуноҳкор бўлиб қолмайлик», дейилса-чи? Ажаб! Ажаб! Йўловчи кира ҳақини тўлайди. Эҳтимол, ҳайдовчининг ширин сўзлиги учун қўшимча ҳақ тўлаши керакдир? Сўз шамол бўлса, ҳақоратли ёки қўпол сўз елвизак каби зарарли эканини билсак-да, «елвизакка чидаймиз», деб ўзимизни ўзимиз қийнаб юрамиз.

Умидимиз юлдузлари, тил ҳақида фикр юритилганда сизга айтадиган танбеҳларимиз ҳам бор. Кўпгина тенгдошларингиз оғизларидан қандай бемаъни сўзлар учаётганига эътибор бермайдилар. Мактабларда бўлганимизда ҳатто қизларнинг оғзидан «эй ҳариф», «козёл», «қулоққа лағмон илма», деган сўзларни эшитиб ранжиймиз. Бундан ташқари, чет сўзларни қўшиб гапириш касаллиги ҳам борки, айрим тенгдошларингиз бу касалликдан қутулишга ҳаракат қилмаётганга ўхшайди. Аслида бу касаллик сизларга биз – катталардан юққан. Улғайганингизда сиз ҳам бу касалликни болаларингизга юқтирмасангиз яхши бўларди. Сизнинг тилингиздан «короче», «вабше», «почти», «звонит қил», «очкилик бола», «шими утюгланмаган», «чистий

ўзбекча» каби кўп-кўп сўзлар мустаҳкам ўрин олган-лиги афсусли ҳолдир. Мен ёшлар билан ҳар учрашувда бу масалага уларнинг диққатини қаратаман. Ҳатто фелъетон ҳам ёзган эдим. Оғзидан чиқаётган сўзларга эътибор бермайдиган нодон бола номидан ёзилган мактубни эътиборингизга ҳавола қиламан:

«Пажалиска»

Каминани йўқлаб онда-сонда бўлса-да, мактуб келиб турадур. Телевидение идорасидаги муҳтарам муҳаррирларнинг илтифоти ва ҳиммати ила ўзбек тилига доир мумаммолар хусусида берилмиш бир кўрсатувда иштирок этиб эдим. Не бахтки, бул суҳбат томошабин ўртоққа маъқул тушиб, у зоти муҳтарамнинг кичкинагина мактубига арзибмиз. Ижозатлари ила мазкурни эътиборларига ҳавола этсам:

«Хўрматли окахонла, бугун байрам баҳонасида беш-олти огайни кампания бўлиб балдет қилиб ўтирувдук. Узбекский тил ҳақидаги передачани кўрдук. Ништяк гапларни этдийла. Нў, бир братан гапирганда қулоққа лапша осди. Ваабше қойил эмасмиза унга. Ҳозир ўзбек тили государственний тилга полный ўтган-ку? Ҳаммамиза чистий ўзбекча гаплашишимиза керакми, абезательний керак. Ман бунақа болтунларни савсем ёқтирмийман. Ўша болтун братан «трамвайга ўтирдук», дейди. Бизани предкаларимиза «трамвай» дейишмаган, ўзбекчасига «кўнка» дейишган. Ўзбекчани чересчур яхиш билмасанг, нима қиласан гапириб, одамларни настроениясини бузиб. Пачти ҳаммамиза шу мнениядамиза. Ҳаммамиза патриот бўлишимиза керак. Если ҳаммамиза все как один чистий ўзбеча гапиришига ўтмасак, минг старатса қилайлук, ҳамма ишимиза капейка бўлиб қолади. Ман ўзбек тилига тўст этдим. Ҳамма ўзбек тили учун бир рядда бўлиши керак, орада биттаям места свободна қолмасин, дедим. Ҳамма до дна ичди.

Силаям бизани паддержжа қиласила, деб подписим-ни қўйдим. Ман Красний мост кварталдаги домда тураман. «Раджи золотой» десайла, ҳамма точна кўрсатиб беради. Оқ брюк билан позалоченний очки тақиб юраман. Билагимда циганкалардан олган браслетим ҳам бор. Бошпурт бўйича Ражабтилла Каримтиллаевичман. Гапимни яна битта добавкаси бор: сила билан отделна ўтириб, отдуши гаплашмоқчиман. Соғласна бўласила, силага неудобна бўлмайди, деган мнениядаман. О, кейми?»

Дилни ўртаб юборгувчи бу мактубга жавобимиз тайин:

– Нима ҳам дердик, пажалиска деймиз-да...

Умидимиз юлдузлари, бу сатрларни ўқиб кўз олдингизга балки бирор дўстингиз келгандир. Сиз бундай ноқисликлардан холидирсиз. Сизга баракалла, деб, ўртоғингизни бу касалликдан қутулишига ёрдам берасиз, деган умид ила мавзунни давом эттирамиз.

Ҳикоят. Икки шоир одил подшоҳ Нўширавоннинг зиёфатида ҳозир бўлдилар. Бири баланд овозда байт ўқиди:

*Яхшилигим қайтсин, десанг сен,
Яхшилик қил, яхши ўй ўйла!*

Навбат иккинчи шоирга келганда бу байтни ўқиди:

*Ёмонлигим қайтмасин, десанг,
Ёмон бўлма, ёмон ўй қилма!*

Бу байтларни эшитган Нўширавон хушҳол бўлиб, биринчи байтни ўқиган шоирга минг дирҳам, иккинчисига эса беш юз дирҳам ҳадя бермоқликни амр этди. Шунда вазирлардан бири ажабланиб сўради:

– Эй одил амирим, уларнинг байtlари бир маънода бўлгани ҳолда не учун ҳар хил тухфа бердингиз?

Нўширавон шундай жавоб қилди:

– Рост, маъно бир. Бироқ, сўзда тафовут бор. Биринчисининг сўзи бошдан-оёқ яхшилик ҳақида бўлди. Иккинчисиники эса кишига фақат ёмонликни эслатди.

Яна бир ривоят. Бошқа замонда ва бошқа мамлакатда шунга ўхшаш воқеа содир бўлган экан. Подшоҳ бир бегуноҳни ўлдирмакка амр этди. Ул бечора ноумидлик ҳолатида қабиҳ сўзлар айтиб, подшоҳга дашном берди, андоқким, дебдурлар: «Ҳар кишиким жонидин кечар, кўнглидан ҳар на сўз бўлса, они қўрқмай изҳор этар». Подшоҳ у одамнинг дашномига тушунмай, вазирларидан «Ул на сўз айтур?», деб сўради. Оқил вазир дедики:

– Эй подшоҳим, ул бечора айтурким: «Ҳар киши қаҳру газабин ютиб, халқнинг гуноҳин ўтиб, эҳсон қилса, Ҳақ Таоло уни дўст тугар ва жами гуноҳидан ўтар».

Подшоҳга бу гап хуш келиб, айбланувчининг гуноҳидан ўтди, ўлим ҳукми бекор бўлди. Алҳол, яна бир гофил вазир бор эдиким, оқил вазирга қараб деди:

– Подшоҳнинг суҳбатида сандин ва мандин ёлгон сўз айтмоқ муносиб эмасдур. Бу киши подшоҳга дашном қилди. Сен бу сўзларингни ёлгон айтурсан!

Подшоҳга гофилнинг сўзи нохуш келиб, ундан юз ўгириб деди:

– Сенинг бу рост сўзингдан унинг ул ёлгон сўзи манга хўб яхши кўринур, нединким, унинг бу сўзи амният ва маслаҳат биносига истехком берур ва сенинг сўзинг фасод ва шарорат турғузмоқни тақозо қилур. Андоқким, хирадмандлар айтубдурлар: «Маслаҳатомиз ёлгон сўз фитнангиз рост сўздин яхшироқдир».

Бу вазиятда подшоҳ «Ҳар бир сўзни ҳақиқат деб сўзлайвериш хато, аммо ҳақ сўзни тинглаш ва унга амал қилиш – фарздир», деган ҳикматга амал қилган эди.

Жўшон ҳазратларининг китобларида ажиб воқеа баённи ўқиб хотирлаб қолган эдим.

Ўн саккизинчи асрда леди Монтегу деган хоним Инглистон элчиси бўлмиш эрига ҳамроҳ бўлиб Истанбулга келади. Бу ерда кўрганларини мактублар тарзида ёзиб, китоб ҳолида чоп эттиради. Шу китобда ёзишча, у Фотима Султон деган хушсурат ва хушхулқ аёл билан танишади, уни ёқтириб қолади, гўзаллигидан ҳайратланади ва инглизларга хос сўзамоллик билан ҳазиллашади:

– Хоним афанди, сиз жуда гўзалсиз, шу қадар чиройлисизки, бу ерга келган-кетган хотинлар хуснингиздан ҳайратда. Агар Англияда бўлсангиз эди, эркаклар атрофингизда гирдикапалак бўлишарди.

Хоним афанди бу инглизча лутфдан бир чўчиб тушади. Чунки инглиз завқи, хоҳиши, лутфи мусулмонниқидан тамоман фарқ қилади. Хоним афанди ғазабланади-ю, аммо начора, у леди меҳмони... Шу боис гоят эҳтиёткорлик ва назокат билан шундай жавоб қайтаради:

– Сўзларингизга ишонмайман, инглиз эркаклари гўзаллик қадр-қимматини билганларида эди, сизни бу ерга зинҳор жўнатишмас эди.

Бу мулоқатдан қаттиқ таъсирланган инглиз хоним мактубида бундай ёзади:

«Азизим, бу нуктадонликка боқ! Бу зарофатга боқ! На қадар зарифлик! Нозиклик! На қадар зариф инсонлар!»

Ҳа, буни бир ўқ билан икки қуённи уриш деб атайдилар. Хоним афанди, аввало, меҳмоннинг гўзаллигини лутф билан эътироф этди ва инглиз эркакларининг аёлларга нисбатан муносабатлари аянчли ва шармандали эканини билдирди.

Ҳазрат Сўфи Оллоҳёрдан ўқиймиз:

*Мусулмон ўғлида бўлса сучук тил,
Олиб келса бўлур бир қий била фил.*

Маъноси: Мусулмон боласи ширинсўз бўлса, филни ип билан йўлга солса бўлур, дейилмоқчи.

Инсон боласи ҳатто душманига ҳам ёмон сўз айтмасликка ҳаракат қилиши керак. Душманни ислоҳ этувчи сўз айтиш уни кўп балолардан асрайди.

*Сучук лафзи билан мўри хирадманд,
Солур зўр аждаҳонинг оғзига банд.*

Дейилмоқчики, ширин сўз билан ақлли қумурсқа (чумоли) баҳайбат аждаҳонинг оғзига банд солади. Бундан мурод: кимсанинг ўзи заиф бўлса-да, яхши гапи билан улуғ мартаба эгаларига ўтит тузоғини солиб, тўғри йўлга йўллай олади.

*Мулойим тил билан беҳарбу безарб,
Бировни келтурурлар шарқдин гарб.*

Дейилмоқчики, мулойим сўз билан ҳеч бир уруш-талашсиз бировни машриқдан мағрибга келтура олурлар.

*Бу эрлар олмайин бир игна қўлга,
Солурлар неча гумроҳларни йўлга.*

Сучук тилли эрлар ҳеч бир уруш қуролини қўлга олмай, биргина юмшоқлик билан қанча йўлдан озганларни тўғри йўлга соладилар («игна» сўзи уруш қуроли маъносида келади).

*Сучук тилдир ажаб ганжи муаззам,
Ато қилган билан ҳеч бўлмағай кам.*

Яъни: ширин сўз шундайин ажойиб хазинаки, сарф қилган билан камаймас, шу боис уни бошқалардан қизганиб юрма.

*Дема ҳарфеки, бўлса бемаоний,
Агар тил ҳарзе бўлса, сан тил они.*

Маъноси будир: агарчи гапирар экансан, сўзингнинг ақалли бир ҳарфи ҳам маъносиз бўлмасин. Мабодо тилинг ботил ва беҳуда сўзлар сўзлайверса, унда сен бундай тилни тишлаб ташласанг ҳам бўлади. («Ҳарза» – беҳуда, маъносиз вайсаш, демак. Китобнинг айрим нашрларида «агар **тил заҳарли** бўлса, тил они» деган шаклда ҳам ёзилган. Яъни, беҳуда вайсайвера-диган тилни тилиб-тилиб ташла, дейилмоқчи.)

*Калиди ганжи маъноким, забондур,
Анга бир нуқта тушса, кўп зиёндур.*

Дейилмоқчики, маънолар хазинасининг очқичи – тил. Қулфнинг ичига бирор майда нарса – чўп тушса ҳам зиён бўлади. Калит ишламай қолиши мумкин. Байтдаги «нуқта»дан мурод – араб ҳарфларида «забон» сўзидаги «б» нуқтаси ёнига яна бир нуқта тушиб қолса, маъно ўзгариб, бу сўз «зиён» деб ўқилиши мумкин.

Ривоят. Хитой, Ҳинд, Эрон ва Рум подшоҳлари бир ерга йиғилиб: «Ҳар биримиз биттадан ҳикмат айттайликки, дунё тургунча турсин», дедилар.

Хитой шоҳи деди:

– Мен айтган сўзимни қайтариб олишдан кўра, сўзни оғиздан чиқармасликка ҳаракат қиламан.

Ҳинд шоҳи деди:

– Мен ўз фойдасини кўзлаб айтган сўзи зарар берган ва ўзини ҳалок қилган одамга ҳайрон қоламан.

Эрон шоҳи деди:

– Оғзимдан чиқмаган сўзим – қулимдир, айтганим эса – хоҷам.

Рум шоҳи деди:

– Мен айтмаган сўзимдан ҳеч вақт пушаймон бўлмаганман. Айтганимдан эса тез-тез пушаймон бўламан. Шоҳларнинг индамаслиги фойдасиз ва бе-

маъни суҳбатлардан кўра яхшидир. Инсон ҳар нарсадан кўпроқ ўз тили туфайли балого йўлиқади.

Ҳар киши Низомий Ганжавий ҳазратларининг бу насиҳатларига амал қилса кам бўлмас:

*Олдин билиб олиб, кейин сўзлагил,
Олтин топиб, сўнгра харжин кўзлагил.*

Оқил сўзламак фазилати ҳақида гапирганда суҳбатда ким аввал сўз бошлаши керак, сўрамоқ одоби қандай бўлиши керак, деган саволларни четлаб ўтиш мумкин эмас. Аввали шуки, катталар сўрамасдан туриб, ёшларнинг сўз бошлалари одобсизлик саналади. Ишончли бўлмаган кишининг олдида айтар сўзни ўйлаб гапириш икки карра муҳимдир. Кимки бошқаларни ўз ҳузурига чорлар экан, сўзни шу чорлаган киши бошламоғи жоиз. Сўрамасдан олдин сўз бошлаш инсоний одатларга зид бўлиб, оқиллар таърифига кўра, бу ҳайвонлар қаторидаги иш бўлур эди. Телба, тентак, ақли заиф бўлганларгина бошқаларнинг савол ва қизиқишларини кутиб турмасдан гап бошлаб юбораверадилар. Шунинг учун улар кўп дакки эшитишади. Байт:

*Қора бошга ёвуз ёвдир қизил тил,
Не-не бошни еди, яна егай, бил!*

Латифа. Бир гадо овқатланиб ўтирган кишилардан: «Нима еяпсизлар?», деб сўради. «Заҳар» деб жавоб бердилар. Шунда гадо бетакаллуф равишда таомга қўл узатиб дедик: «Заҳардан менга ҳам беринглар, сизлар ўлсангизлар, менга ҳаётнинг қизиғи йўқ».

Ҳар куни ҳар биримиз ўнлаб, ҳатто унданда кўп савол-жавобларнинг гувоҳи бўламиз. Ўзимиз кимлардан дир, ниманидир сўраймиз, кимларнингдир саволига эса жавоб қайтарамиз. Баъзан «Шунақа ҳам бемаъни савол бўладими?» деб гапланамиз. Баъзан саволга яраша жавоб бўлганини ўзимиз ҳам сезмай қоламиз.

Ривоят. Бир одам вазири аъзамнинг уйини излаб юриб, унинг ўзига дуч келди. Танимагани учун:

– Вазири аъзамнинг уйлари қаерда? – деб сўради.

Вазири аъзам ўзининг уйини кўрсатиб қўйди-ю йўлида давом этаверди. Излаган одам унинг уйини топиб бориб, эшикни тақиллатди. «Хожамиз яқингинада чиқдилар», деган жавобни эшитиб, кечгача кутди. Кечки пайт вазири аъзам қайтгач, «Вазири аъзам сизмисиз? Ҳали ўз уйингизни менга кўрсатиб кетавердингизми? Ахир мен сизни излаб келувдим-ку? Бир бечорани куттириш адолатданми?», деб ранжиди. Шунда вазири аъзам дедик:

– Биродар, сиз мендан «вазири аъзамнинг уйлари қаерда?», деб сўрадингиз. Сўрофингизга муносиб равишда уйни кўрсатдим. Агар «Вазири аъзамни қаердан топаман?», деганингизда «Менман», деган бўлардим ва сиз кутиш азиятидан қутулар эдингиз. Сиз мендан эмас, тилингиздан шикоят қилганингиз дуруст.

Шу вазири аъзамга подшоҳ: «Пойтахтда нечта сўқир, нечта басир бор, аниқлаб беринг», деди. Шунда вазир уйига бориб йиғма сўрини (каравот) хизматкорига кўтартириб, бозорга олиб борадиган серқатнов кўчага келтирди-да, бир қисмини йиғиб, қолганини йиғмоқчи бўлаётгандай ҳаракат қилиб турди. Шу пайт подшоҳ аъёнлари билан шу кўчадан ўтиб қолди. Аввал аъёнлар, сўнг подшоҳнинг ўзи «Нима қиляпсиз?» деб сўради. «Нима қилаётганимни ҳали кечки пайт айтаман», деди вазири аъзам. Улар кетгач, бошқалар ҳам қизиқиб сўрайверишди. Вазири аъзам хизматкорнинг қўлига бир дафтар бериб: «Нима қиляпсиз?», деб сўраганларни кўзи ожизлар саҳифасига, «Бу ерга нима учун сўри қўймоқчисиз?» деганларни кўзи очиклар рўйхатига ёзмоқни буюрди. Кеч киргач, рўйхатни подшоҳга тақдим этди. Подшоҳ кўзи ожизлар рўйхатида ўз номини кўриб ғазабланди. Вазири аъзам изоҳ бердики:

– Давлатпаноҳим, ҳали кўчада сўрини йиғаётганимда «Нима қиляпсиз?» деб сўрадингиз. Бошқалар ҳам

шундай деб сўрашди. Кишининг нима қилаётганини кўрмаган одамгина «нима қияпсан?» деб сўраши мумкин. Шу боис сизни ҳам кўзи кўрмайдиганлар рўйхатига ёздирдим. Қаранг, бу рўйхат кўрадиганлар рўйхатига нисбатан анча узун.

Бу изоҳ подшоҳга маъқул келиб, вазирига ҳада берди.

Суҳбатлашиб ўтирган одамнинг бири иккинчисидан баъзан «Мен боғдан келсам, сен тоғдан келасан-а!» деб ранжийди. Айрим суҳбатлар Мавлоно Румий ҳикматларидаги воқеани эслатади.

Ҳикоят. Анчадан бери хаста ётган одамнинг бир кар маҳалладоши бор эди. Дўстлари унга «Хаста биродарингни шу пайтгача ҳам йўқламабсан-а?», деб танбеҳ бердилар. Бу гап карга таъсир қилиб, дарҳол зиёратга отланди. Йўлда бора туриб ўйланди:

– Мен карман, у эса хаста – ғоят паст овозда гапирди. Ҳеч нарсани эшитмасам, қандай гаплашаман?

Ўйлай-ўйлай «Беморнинг гапларини юздаги ифодадан билиб оламан, – деб қарор қилди. – Уйга киргач «Қандайсан?» деб сўрайман. У хазин табассум қилади, шу жилмайиши «яхшиман», дегани бўлади. Шунда мен «Алҳамдулиллаҳ, жуда ҳам хурсандман», дейман. Кейин «Нима ичиб, нима еяпсан?», деб сўрайман. Албатта «Шўрва» ёки «сут», деб бирон таомнинг номини айтади. Шунда мен «Ош бўлсин», деб дуо қиламан-да, «Қайси табиб қараяпти?», деб сўрайман. «Фалончи табиб», деб биронтасининг номини билдиради. Мен «У табибнинг ғоятда қўли енгил, яхши даволайди», деб кўнглини кўтараман», деган тайёргарлик билан беморнинг уйига кириб борди. Режаси бўйича «Қалайсиз, қўшнижон», – деб сўради. Бемор шукр ва сабр қилувчилардан эмасди. Шу боис кар кутгандай «Худога шукр, яхшиман», дейиш ўрнига маҳзунлик билан:

– Касалим оғир, ўляпман, – деди. Кар бу гапни эшитмасан-да, юзидаги хазин табассумдан ўзича хулоса чиқариб, суҳбатини давом эттирди:

– Оҳ! Оҳ! Жуда хурсандман, Худога шукр!

Бемор бу одамнинг карлигини унутиб, гапидан газабланди. «Бу одам душманам экан-да, билмай юрган эканман», деб ўйланди. Кар эса давом этди:

– Нима еб, нима ичяпсиз?

– Заҳар еб, заҳар ичяпман, – деди бемор аччиқла-
ниб.

– Ош бўлсин, – деди кар. – Қайси табиб келиб ту-
рибди?

– Азроил келиб-кетяпти.

– Оҳ, оҳ! Унинг қўли жуда енгил-да, яхши даволай-
ди.

Шундай деб ўзича беморнинг кўнглини кўтарган бўлиб, ўрнидан турди. Унинг душман эканига қатъий ишонган бемор эса газаб ўтида қовурилиб қолаверди.

Мавлавийнинг бу қиссалари кишилар ўртасидаги баъзи англашилмовчиликларни яққол кўрсатиб беради. Салкам саккиз аср илгари баён қилинмиш бу каби воқеа бугун айнан эмас, рамзий маънода ҳаётда кўп учрайди. Айримлар бу дунёнинг машаққатлари остидаги касал одамга ўхшайдилар. Баъзи одамлар эса илмдан, одоб-ахлоқ ва фазилатдан жуда узоқ бўлганлари туфайли нозик туйғуларни англамайдиган, ҳақиқатни тушуниб етмайдиган карга ўхшайдилар. Уларнинг ўзаро суҳбатлари, ҳатто меҳрибончиликлари ҳам ҳақиқий эмас. Бундай кишилар ҳар қандай гапни ўз тушунчасига кўра англаб, шунга қараб, бошқалар билан дўст ёки душман бўладилар. Баён этилган воқеа сувратга эмас, сийратга қараб иш тутсанг тўғри бўлади, деган мазмундаги сабоқдир. Чунки яхши тушунмаган сўзлар ҳар икки томонни ранжитади. Гапини яхши тушунтира олмаган киши охирида на-
домат чекади.

Мавлавий ҳазратлари ташқи белгилар, сўзлар шаклига эътибор қилмаслик, балки сўзнинг маъносига ва самимийлигига эътибор бериш лозимлигини кўп таъкидлайдилар. Кимнингдир сизга айтган сўзлари сод-

да, тўпори туюлиши ҳам мумкин. Лекин чиройли гапирган одамга нисбатан унинг муҳаббати сохта эмас, тама-ғаразга асосланмаган. У сизга садоқатли. Юракдан айтилган гаплар айтувчининг садоқатини ифодалайди. Шу боис ҳам қалби пок кишиларнинг суҳбати барча учун ёқимли бўлади. Зеро, инсон қалби қанча тоза, саришта бўлса, илму ҳикмат унда шунча акс этади. «Кўнгил – жавҳар, сўз эса – араз (ҳодиса)», – дейдилар Румий ҳазратлари. Агарчи киши фикрини сўз билан ифодаласа ҳам, лекин бу сўз кўнгилдан чиқдими ёки йўқми – муҳими шу! Сўз – қурол, мақсад эса кўнгил. Кўнгил ўрганмаса, эҳтиросларга тўлишмаса, сўзда таъсир бўлмайди. Айниқса, бир ғарибнинг кўнглини шод қиладиган сўз айтиш олтин хазинаси топишдан афзалроқдир. Чунки бу асл инсонийлик гавҳарини улашишдир.

Мухтасар сўз айтмоқнинг афзаллигини таъкидлаган ҳолда, бу мавзудаги суҳбатда қисқаликка эришолмаганим учун узр сўрайман. Донолардан ўқиб, ўрганганим анчагина эдики, уларнинг, баҳолиқудрат, барчасини сиз азиз умидимиз юдузлари билан баҳам кўрмоқни истадим, бирини баён этиб, бошқасини четда қолдиришга кўнглим бўлмади. Узримни қабул қилишингизга умид билдириб, кейинги мавзуга ўтаман. Аслида бу алоҳида мавзу эмас, балки ҳозирги суҳбатимизнинг мантиқий давомидир.

Саломнинг хосияти

*Саҳроларда иш беради бўлса хум,
Соясидан баҳра олади гужум.
Салом берши бўлар гапнинг калити,
Эй яхшилар, ассалому алайкум.*

Пайғамбаримиз алайҳиссаломдан сўрадилар: «Қайси амал энг яхши амалдир?» Жавоб бердилар: «Таниган ва танимаган одамингга таом ва салом бермоғинг».

Салом бериш – суннат, алиқ олиш вожибдир. Салом ўзига хос дуо, ибодатдир.

Умидимиз юлдузлари, ёдингиздадир, эртақларда кўп ўқигансиз: даҳшатли аждаҳолар ёки алвастилар маконига келиб қолган қаҳрамонлар ёвузни кўриши ҳамон салом берадилар. Шунда аждаҳо нима дейди, эсингиздами? Ҳа, «Саломинг бўлмаганда икки ямлаб, бир ютардим», дейди. Бу нимани англатади? Салом дуоסי ҳар қандай ёвузнинг кўнглини юмшатиш қудратига эга. Ёдингизда бўлса, силаи раҳмга доир суҳбатимизда «Қариндошларни салом билан бўлса ҳам йўқданг», деган мазмундаги шарафли ҳадисни тилга олган эдик. Демак, совға-саломлар ўз йўлига, саломнинг қадри эса ўзгача. Расулulloҳ (с.а.в.) Анас ибн Моликка (р.а.) хитобан дедилар: «Эй ўғлим, уйингга ва қариндош-уруғингникига борсанг, саломлаш, бу салом сенга ва оила аъзоларингга барака келтиради». Қариндошларимизнинг қутлуғ хонадонларига саломсиз кириб боргудай бўлсак, олиб борган қаймоқ-нонларимиз уларга татимайди. Ўша қаймоқ-нон ейилгач, адо бўлади. Салом туфайли қилинган дуо эса яшаб қолаверади. Хонадонга гўшт ёки қовун кўтариб кирмасак, «Нега гўштсиз қуруқ келдинг?», деб ранжишмайди. Остона ҳатлашимиз билан салом бермасак, офринадилар. Эҳтимол, «Бу одобсизни, бу бесаломни ким тарбия қилган?», деб ғазабланишлари ҳам мумкин.

*Худойим берибди инсонга калом,
Бемаврид иш қилиб тортмагин алам.
Яхши ҳам, ёмон ҳам шундан билинар,
Ким бўлса олдидан ўтма бесалом...*

Буни ҳаммамиз биламиз, шунинг учун ҳам ота-она азиз фарзандининг ҳали тили чиқмаёқ, жажжи қўлчаларини кўксига қўйиб салом беришга ўргатади. Тилидан биринчи марта «ассалом!» деган тотли сўзни эшитганида беҳад қувонади.

Саломнинг шаклида, ташқи кўринишида ҳар бир миллатнинг ўзигагина хос томонлари бўлиши мумкин. Бизда ўнг қўлини чап кўксига қўйиб, тавозе билан саломлашишнинг гўзал одоби мавжуд. Шунга қарамай, айрим одамлар икки кафтларини киндиклари устига қўйиб, эгилиб салом берадилар. Уларнинг бу ҳолати саломга нисбатан рукуга ўхшаб кетади. Киноларда кўрганмиз, ҳукмдор ёки бошқа амалдорлар ҳузурда руку нима экан, саждага ҳам борадилар. Эмаклаб келиб, ҳукмдорнинг оёғи остига сажда қиладилар. Мана шундан сақданиш керак. Салом бировнинг устунлигини, ўзининг эса пастдалигини таъкидлаш учун эмас. Бу одат қадим подшоҳларнинг ўзларини буюк деб ҳисоблаган даврларидан мерос бўлиб ўтиб келган бўлса, эҳтимол.

Саломнинг шакли турлича бўлгани билан мазмун-моҳияти бир. Саломлашишни бизга Яратган роббимизнинг ўзи буюради. «Нисо» сурасида айтадики: «Қачонки сизга бир саломлашиш ила салом берилса, сиз ундан кўра яхшироқ алик олинг ёки худди ўзидек жавоб беринг». Солмон Форсий (р.а.)дан мазкур оятнинг амалдаги ҳолатини акс эттирувчи шарафли ҳадиски: «Бир одам Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларига келиб:

– Ас-салому алайка, йа Расулуллоҳ! – деди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) у одамга:

– Ва алайкас-салому ва роҳматуллоҳи, – дедилар.

Кейин бошқа бир одам келиб:

– Ас-салому алайка, йа Расулаллоҳи ва роҳматуллоҳи, – деди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) унга:

– Ва алайкас-салому ва роҳматулиллаҳи ва барокатуху, – дедилар.

Сўнгра яна бир одам келиб салом берди:

– Ас-салому алайка, йа Расулаллоҳи ва роҳматулиллоҳи ва барокатуху.

Расулуллоҳ (с.а.в.) унга худди ўзидай жавоб қайтардилар:

– Ва алайкас-салому ва роҳматуллоҳи ва барока-
туху.

Шунда у одам мазкур жавобдан ажабланиб, деди:

– Эй Аллоҳнинг расули! Ҳузурингизга мендан ол-
динроқ фалончи ва фалончилар келиб салом берди-
лар. Сиз мендан кўра уларга яхшироқ жавоб қайтар-
дингиз?

Шунда Пайғамбаримиз (с.а.в.) дедилар:

– Сен менга салом берганингда ошириб айтишим
учун ҳеч нарсани қўймадинг. Аллоҳ: «Қачонки сизга
бир саломлашиш ила салом берилса, сиз ундан кўра
яхшироқ алик олинг ёки ўзидек жавоб беринг», деган.
Сенга ўзидек жавоб бердим.

Абу Ҳурайра (р.а.) Расулulloҳ (с.а.в.)дан сўрадилар:
«Йа Расулalloҳ! Менга бир иш ҳақида хабар беринг-
ки, мен ўша ишни қилиб, жаннатга кирайин». «**Салом-
ни ошкора қил**, очларга таом бер, силаи раҳм қил,
тунда одамлар ухлаган пайтда қоим бўл. Сўнгра сало-
мат ҳолда жаннатга киравер», – дедилар Пайғамбари-
миз алайҳиссалом.

Мазкур ҳадисдаги «**Саломни ошкора қил**», деган
амалга диққатимизни қаратайлик. Баъзан қайси бир
биродаримизнинг имо-ишора билан салом бергани
ёки бош ирғаб алик олганига гувоҳ бўламиз. Бу чиройли
одоб эмас.

Кўпинча давраларда салом бериш одоби ҳақида сўз
кетса «Аввал ким салом бериши керак?» деган савол
кўтарилади. Эр ва аёл рўпара келганда биринчи бўлиб
аёл салом бериши керак. Бу билан аёл камситилаётган-
ни йўқ. Агар эр салом берса, гўё аёлни гапга тортишга
баҳона излагандай бўлади. Ўрнида айтиш лозимки,
айрим мамлакатларда шаҳар ёки қишлоқларда аёл-
лар билан қўл бериб кўришилмайди. Салом ва алик-
нинг ўзи билан кифояланишади.

Кўчада пиёда билан суворий (ҳозир машинадаги
одам) учрашиб қолса, пиёдага машинада ўтирган одам
салом беради. Чунки пиёда олдин салом берса, бу са-

ломдан мақсад замирида «Тўхтанг, мени ҳам ола кетинг», деган тама бўлиши мумкин. Бир киши кўпчилик орасига кирганда бир марта салом беради, ҳар бир одамга алоҳида-алоҳида салом бериши шарт эмас. Улардан бири алик олса кифоя. Агар ҳаммалари алик олишса савоб бўлади. Ўн киши ўтирган жойга тўрт киши кирса, бирлари салом берса бўлади, тўртовлари ҳам салом бериши афзалдир, ўтирганларнинг ҳар бирлари алоҳида-алоҳида тўрт марта эмас, бир марта алик олсалар кифоя. Ўтирган ёки тик турган одамга юриб келган киши салом беради. Таомланаётган киши эса, аксинча, яқинлашган одамга салом беради. Чунки дастурхонга яқинлашаётган одам аввал салом берса, «овқатингга шерик қиласанми?» деган тама яширинган бўлиши мумкин.

Ўтирган одамларга салом бериш масаласида яна бир баҳсли жой бор: айтайлик, чойхонада ўн одам шахматми ё нардами ўйнаб ўтирибди. Кириб келган одам одоб юзасидан уларга салом бериши керак. Лекин бу ҳолда салом бермагани маъқул. Чунки ўйинга банд одамлар алик олмасликлари ва бунинг оқибатида гуноҳкор бўлиб қолишлари мумкин. Кўпинча чойхонадаги ўйинчиларнинг бош ирғаб алик олганларини кўрамизки, бу ҳам кишининг гашини келтиради. Халқимиз одобига кўра каттами ё ёш болами салом бергач, алик олиниб, сиҳат-саломатлик, ҳол-аҳвол сўралади. Бош ирғаб алик олувчиларда бундай одоб йўқ. Бугун чойхонага бир юмуш билан кириб қолган ўсмир саломига шундай алик олинишини кўргач, эртага бош ирғаб алик олган беодобни кўчада кўрса, салом бермай ўтиб кетса, ким айбдор бўлади?

Кўчадаги ҳаракатни назорат қилувчи милиция ходимлари машинани тўхтатган онларида ўзларини таништирадилар, ҳужжатни талаб қиладилар-у ҳайдовчига салом беришни унутиб қўядилар. Эҳтимол, панжаларини чаккаларига олиб келишлари, русчасига айтганда «чест» беришларини салом ўрнига ўтади, деб

ўйлашар. Йўқ, бу ҳаракатлари салом ўрнига ўтмайди. Одоб юзасидан аввал салом бериб, бунинг эвазига алиқдан иборат хайрли дуо олганлари минг марта яхши. Агар кун давомида эллик одамни тўхтатиб салом берсалар, ўзлари эллик одамдан дуо олган бўладилар.

Савдо ходимлари ҳам бу ҳолатга эътибор беришлари шарт. Тижорат аҳли бошқа касб эгаларидан чиройли муомалалари билан ажралиб туришлари зарур. Баъзан дўконга кирсак, сотувчи (кўпроқ ёш сотувчи) шериги билан гаплашиб турган ёки кроссворд ечаётган бўлади. Кирган харидорга бир қараб қўяди-ю, «Сен келдингми ё ит келдимми?» дегандай ўз юмуши билан банд бўлаверади. Айниқса, қизларда бундай беодоблик кўп учрайди. Агар сотувчи савдо билан банд бўлса ҳам, кириб келган харидорга салом берса, нур аланнурдир.

Биз бир даврага кирганимизда салом беришга одатланганмиз. Хайрлашар маҳалида «ассалому алайкум» дейиш хулқидан узоқроқмиз. Бу хулқни ҳам эгаллаб, хайрлашув саломини берсак, гўзал ва ёқимли бўлади. Қабристон ёнида ўтилаётганда, ичкарига кирилмаса ҳам салом берилади. Ўз уйимизга кираётганимизда ҳам хонадон аҳлига салом беришимиз керак. Айрим оилаларда эрталаб бир-бирларига салом бериш одати йўқлиги яхши одобдан эмас.

Бир ёш оила бузилиш даражасига етиб, маҳаллага арз билан чиқдилар. Бунақа пайтларда қайноналар келиннинг кўп айбларини айтиб ташлашади. Менинг диққатимни қайнонанинг «келиним эрталаб салом бермайди. Қанча ўргатсам ҳам қулоғига олмади», дейиши ажаблантирди. Шунда келиннинг онаси «Бир ҳовлида яшаб турса ҳам салом бераверадими? Бизникида бунақа одат йўқ», деб изоҳ берди. Келинда саломлашиш одоби йўқлигига ким сабабчи экани шу изоҳдан кейин маълум бўлди.

Умидимиз юлдузлари, сиз уйда салом беришга ўргангансиз, ўқишга борганингизда устозларингизга

ҳам салом берасизлар, баракалла! Лекин тенгдошларингизга салом бермайсиз. Бир-бирингиз билан қўл бериб кўришасизлар-у, «қалайсан?» деб қўясизлар. Баъзиларнинг «салют!» ёки «привет!» деган одатлари ҳам борки, бу дуруст одоб эмас.

Ҳаммомда, ҳожатхонада салом берилмаслигини билсангиз керак. Кўп жойларда эрталаб уйғонгач, таҳорат қилинмагунча ёки то юз-қўл ювилмагунча салом берилмайди. Айрим жойларда эса бу одобга эътибор берилмайди. Уйқудан бош кўтарилиши билан кўринган одамга салом берилади. У одам эса ювуқсиз бўлса ҳам алик олаверади. Бу одатнинг қайси бири тўғри, деб баҳслашиш ортиқча. Албатта, салом дуоси покиза ҳолда қилингани маъқул. Лекин маҳалла ёки қишлоқ аҳли бунга одатланмаган бўлса-ю, сиз меҳмонга борганингизда ювиқсиз ҳолда салом бермаганингиздан ажабланишса, ўз одатингизни ҳилмлик ила тушунтириб берганингиз яхши.

Қуръон ўқиладиганда, номаҳрам хотинларга, намоз ўқиб турган одамга ҳам салом берилмайди.

Бизнинг одобимизга кўра, кичиклар катталарга салом берадилар. Лекин кичиклар баъзан болаликларига бориб ё бирон нарсага чалғиб, салом беришни унутишлари мумкин. Шунда катталар уларни дарров урушмай, салом берсалар, шунинг ўзи дакки ўрнида ўтади. Қўл бериб кўришишда эса кичиклар аввал қўл узатишдан тийилишлари керак. Агар катта киши қўл узатса, эҳтиром юзасидан қўш қўллаб кўришмоқ афзал. Катта киши қўл узатмаса, салом беришнинг ўзи кифоя. Ҳол-аҳвол сўраш ҳам аввал каттадан лозим. Болалар, ёшлар салом беришганда биз – катта ёшлилар «Ваалайқум ассалом» дейишдан ташқари яна улар тушунадиган тилда «Баракалла!» ёки «Ота-онангга раҳмат!» ёки «Илоҳим бахтли бўл!» деб қўшимча дуо қилиб, мақтаб қўйсақ, унинг келажақда янада гўзал ахлоқ эгаси бўлиб етишишига ҳисса қўшган бўламиз. Қани эди, барча шу одатни ўзлаштирса! Кўчага чиққан

Ўсмир-ёшлар уйга янада кўпроқ, олам-олам дуолар билан, таниган-танимаган ўнлаб одамларнинг хайрли тилаклари билан қайтган бўлардилар.

Салом бераётган одамнинг чеҳраси очиқ ва хурсанд бўлсин. Алик олувчининг қувончи юз-кўзларидан сезилиб туриши керак.

Телефон орқали саломлашиш ҳам ўзига яраша одобни талаб қилади. Телефон жириглаганда гўшакни кўтарган одам «Ассалому алайкум, лаббай», деса гўзал хулқ соҳиби эканини намоён этган бўлади. Ҳеч бўлмаса «лаббай» деса ҳам чиройли бўлади. Баъзан эшитиб, кўнглини хира қиладиган жавобларга диққат қилайлик: «Ҳа, ким керак?» ёки «Алло, кимсиз, сизга ким керак?» Баъзилар эса русларга тақлид қилиб «Да!» деб қўйишади. Шундайлардан бири гўшакни кўтариб «Да, да!» деса қўнғироқ қилган киши «Мен дадангиз эмас, поччангизман», деб пичинг қилган экан. Ҳар ҳолда, инглизча «алло», русча «да»нинг ўрнига ўзимизнинг «лаббай» яхшироқ эшитилади. Дейлик, гўшакни кўтарилиб «лаббай!» дейилди. Шунда қўнғироқ қилувчи албатта салом бериши, бу томон алик олгач, мулоқот бошланиши керак. Баъзан бунинг аксига гувоҳ бўламиз: «Алло, Гули борми?» ёки «Алло, Гулини чақириб беринг»... Баъзан эса ҳе йўқ, бе йўқ сўралади: «Бу ер қаердан?» ёки «Ким бу?» Шундай дейилгач, шубҳасиз «Сизга ким керак эди?» деган савол берилади. Ёки «Аввал қаерга қўнғироқ қилаётганингизни билиб, сўнг рақам теринг», деб жеркиб берилиши ҳам эҳтимол.

Телефон ҳақида гап кетганда, мавзудан салгина четга чиқсак-да, қўл телефонларидан фойдаланиш одобига тўхталиб ўтсак: ҳозир катта-ю кичикнинг қўлида телефон кўрамыз. Қаерда бўлса ҳам баралла овозда гаплашаверадилар. Бир куни хорижлик меҳмон билан ошхонада тамадди қилиб ўтирган эдик, ёнимиздаги сўрида ўтирган йигитлардан бири телефонда гаплаша бошлади. Меҳмон унга ажабланиб қараб-қараб қўйди. Йигит гапини мухтасар қилмади. Бун-

дан гашланган меҳмон ошхона ходимини чорлаб: «Бу укамизга айтинг, биз бунга таомланиб, ҳузурланиш учун келганмиз, гаплари бўлса, идораларида гаплашсинлар», деди. Ошхона ходими мижозини бездириб қўйишдан чўчиб, уни инсофга чақирмади. Шунда меҳмоннинг ўзи танбеҳ берди. Хайриятки, йигит инсофли экан, айбини тушуниб, дарров узр сўради.

Бир куни тонг саҳардаги тўй ошида телефон жиринглади. Йигит бемалол гаплашаверди. Ҳатто «Ҳозир ошдаман», деб кекириб ҳам қўйди. Таассуф шундаки, йигит ўша гапларини уч соат кейин, ҳатто кечки пайт ҳам гаплашса бўлаверарди... Ана шундай ҳолатларда беодоб укаларимизга қўнғироқ қилиб: «Алло, фаросат борми?», дегимиз келади.

Асосий мавзуга қайтсак: биринчи бўлиб салом беришга «Қутадғу билиг»да яхши бир мисол бор. Зоҳид ва донишманд Ўзғурмиш подшоҳ Кунтуғди элиг ҳузурига келганида салом бермайди. Подшоҳ бундан ажабланади. Сабабини сўраганида донишманд дейди:

– Сенга атайлаб салом бермадим. Тўғри, салом бериш кишига соғлиқ, саломатлик тилашдир. Салом – соғлиққа асос. У кишига эминлик, омонликдир.

*Омон берди эрга салом қилувчи,
Саломатлик топди алик олувчи.
Салом бўлди одам тинчига гаров,
Соғлиқ олар салом билан қолувчи.*

Саломлашиш қоидасида улуғлар кичикка салом беришса, етук иш бўлади. Кичиклар камтарлик йўлини тутиб, улуғлар сўзини олса, ўзини улуғлик сари элтади.

Тасаввур қилингки, улғайган чоғингизда сиз бир идора раҳбари ҳузурига кирдингиз. Улуғлар одобидан ибрат олган раҳбар сизни салом бериб қарши олса, ишингиз битмаса ҳам бу хонадан қўнглингиз ёришиб чиқасиз. У билан қадрдонлардай сўрашасиз, ўртада-

ги суҳбат ҳам самимий бўлади. Агар тунд равишда, ўтирган жойида саломингизга истар-истамас бош ир-габ алик олса-чи? Бу хонага кирганингизга пушаймон ейсиз. Ишингиз битса ҳам, кўнглингиз хира бўлиб чи-қасиз. Бу раҳбарга иккинчи учрашмасликка онт ича-сиз ва бундай кишиларга бу шарафли ҳадисни эслат-гингиз келади: «Одамларнинг энг ожизи – дуога ожиз-лик қилган одам. Одамларнинг энг бахили салом бе-ришга бахиллик қилган одамдир».

Ҳикоят. Ўзини хокисор олиб юрувчи, бойликни менсимовчи, доимо илм кетидан қувган киши бир олимнинг шуҳратини эшитиб, зиёратига отланди. Қўлида ҳеч нарса бўлмагани учун йўл-йўлакай бир рай-ҳон шохини олиб, тухфа сифатида олимнинг олдига қўйди, ҳурматини баён қилиб, унинг қўлини ўпди. Олим унинг саломига алик олмади, лутфига эътибор ҳам бермади. Илм толибининг бундан дили оғриса-да, изига қайтмай, бир чеккага ўтиб, индамай ўтиравер-ди. Олимнинг ҳаракатларини кузатиб ўзича деди: «Бу олим илмига мағрурланиб кетибди. Бир оз ўтирай-чи, қани, нима гап бўлар экан, шунга қараб иш тутарман». Бу орада эшик очилиб, башанг кийинган бир киши кириб келди. Орқасидан эса тугун кўтарган хизмат-кори кўринди. Меҳмонни кўрган олим дик этиб ўрни-дан турди, саломга алик олди, икки қўллаб сўрашиб, уни тўрға таклиф қилди. Хизматкор тугунни олимнинг қўлига тутқазди. Олим: «Хуш келибсиз, сизни кўриш-дан бағоят хурсандман», деб меҳмондорчиликнинг қоидасини ўрнига келтириб, зиёфатни бошлади. Зиё-фатдан сўнг барча шогирдлари китобларини кўтариб, унинг атрофидан жой олишди. Олим билан бой ора-сида суҳбатни қизиқиб кузатаётган хокисор киши: «Бу олим беадаб киши экан, адабини бериш пайти кел-ди», деган қарорда, ўрнидан туриб, олимнинг рўпа-расига ўтирди.

– Муҳтарам олим, бир мушкул масалани ечишга ёрдам берсангиз, – деди у одоб билан.

– Қандай масала, айт, – деди олим.

– Мавлоно, сиз бугун илму фазл даъво қилмоқдасиз. Айтинг-чи, сизнинг фикрингизча, салом неча хил бўлади?

– Салом бир хил бўлади. Салом-алик қилиш барча кишиларга вожибдир, – деди олим.

– Китоблардан мен ҳам шундай маъно топганман. Лекин сизнинг ҳузурингизда салом икки хил экан. Сиз ўз гапингизга ўзингиз қарши чиқяпсиз.

– Бу бемаъни даъвони қаердан олдинг? – деб газабланди олим.

– Сиз салом ва алиқда бой билан камбағал орасида фарқ бор, деб билар экансиз. Мен бир неча дақиқа илгари ҳузурингизга кириб, салом бердим. Қўлим бўшлигини кўриб, сиз алиқ олмадингиз. Кейин ёнингизда ўтирган бадавлат киши кириб келди. Хизматкорининг қўлидаги тугунни кўрдингиз-у, саломига алоҳида луфт билан алиқ олдингиз. Ўрнингиздан туриб, қаршиладингиз, ёнингиздан жой бердингиз. Шу ҳаракатингиз билан «Салом бир хил бўлади. Салом-алиқ қилиш барча кишиларга вожибдир», деган гапингизга ўзингиз қарши чиқдингиз. Муқаддас китобларда «Биров сизга салом берса, унинг саломидан кўра яхшироқ қилиб алиқ олинг», дейилмаганми ахир! Сиз илмни бойлик топиш учунгина ўқиган экансиз. Биздек бечораларни шунинг учун ҳам хор тутдингиз!

Ўтирганлар илм толибининг гаплари ҳақ эканини тасдиқлаб, бош қимирлатдилар. Илм толиби бундан руҳланиб, гапини давом эттирди:

– Инсон учун меҳмон азиз. Мен уйингизга меҳмон сифатида келдим. Сиз эса инсонлар одатини ҳам поймол қилдингиз. Меҳмонни ҳурматлаш ўрнига, саломига алиқ олишни ҳам лозим кўрмадингиз. Китобларда: «Кимки меҳмонни эъзозламаса, у одам эмас», дейилган. Яна бир ўринда: «Меҳмонга очиқ юз ва ширин сўз бўлиш савоби юз йиллик тоат-ибодат кабидир», дейилган. Сиз илмингизга мағрурланиб, ён-атрофингизга

ҳар хил китобларни йиғиб, бойлик тўплаш йўлига кирибсиз. Тўлаган китобларингиздаги илмга амал қилмасангиз бундан нима наф?

Илм толибининг гапларини эшитганлар унга офарин айтдилар. Юзлари қизара бошлаган олим эса: «Эй биродар, нега менга ёпишиб олдинг? Ахир мен нима гуноҳ қилдим?» – деб ғўдиранди.

– Сизни илмига амал қилмовчи десам, гапга ҳам туншунмас экансиз, – деди илм толиби. – Шунча гапим ва келтирган далилларим ҳам сизга таъсир қилмабди. Барча китобларда «Фақир ва бечора кишиларга кўмаклашинг, толиби илмларни ҳурмат қилинг», дейилган. Сиз бунинг аксини қилдингиз. Ёнингизда ўтирган бойни эъзозладингиз. Бизларни эса хор тутдингиз. Илм сиздек кишига ҳайфдир!

Бу гаплардан кейин олим хатосини тан олиб узр сўраган бўлса-да, илм толиби бундай кишидан илм ўрганишни номуносиб деб билиб изига қайтди...

Ҳар қандай ишқ-муҳаббат, меҳр-оқибат саломнинг тилла занжири билан боғланади. Суқрот ҳақимдан ибратки: «Дўстингга йўлиққан вақтингда кулиб, очиқ юз билан кўриш. Яхши сўз билан унинг кўнглини кўтар. Дўстликнинг бошланиши мадҳ-сано биландир». Ҳа, дўстлар бир-бирлари билан «ассалому алайкум» деб сўрашишмаса, саломнинг нима қиймати қолади? Ҳар бир одам, ёшми-каттами, фарқи йўқ, саломнинг аҳволлар эшигини очувчи сеҳрли калит эканини унутмаслиги шарт.

«Салом»нинг маъноси «тинчлик» демак. Миллатимизнинг саломлашиш одати «Ассалому алайкум», дейиш биландир. Салом узилган жойда одамийлик узилади. «Ёсин» сурасида жаннатга кирувчиларнинг Парвардигор томонидан салом билан кутиб олиниши хушxabари бор. Бизнинг «ассалому алайкум» дейишимиз билан айрим турк биродарларимизнинг «гун айдин» (кунингиз хайрли бўлсин), айрим озарбайжон дўстларимизнинг «сабоҳингиз хайр» (тонгингиз хайрли

бўлсин), инглизларнинг «гўд монинг», русларнинг «доброе утро»си орасида катта фарқ бор. Буларнинг барчасига нисбатан «ассалому алайкум»нинг маъноси тегранроқдир. Чунки салом эътиқод билан ҳам боғлиқ. Бу сўз: «Бу дунёда ҳам, охирада ҳам саломат бўлинг! Дарду мусибатларга йўлиқманг. Сиз охирада ҳам салим (саломат) бўлинг, жаннатга кириңг, Аллоҳ сизни «Дорус салом» бўлган жаннат аҳлидан қилсин: азобдан, ғамдан, қадардан йироқ бўлинг!» каби хайрли тилакларнинг маъноларини ўзида жамлайди. Хайрлашар чоғида ғарбликларнинг «бай-бай», русларнинг «до свидание»си билан бизнинг «Аллоҳга топширдим!» ёки «Аллоҳ паноҳида асрасин!» орасида ҳам жуда катта фарқ бор. Биз Аллоҳга топширамыз. Бир киши билан ажралаётган пайтимизда у кишининг муҳофазаси омонлигини Аллоҳдан сўраймыз. Яъни, «Сизни Аллоҳга топширдим, сизни Аллоҳ асрасин», деб дуо қиламыз.

Бу дуоларимиз эриниш ёки билмаслик оқибатида чала бўлиб қолади. Нима учун шундайлигини аниқ билмайман. Эҳтимол, айрим ҳолларда русчадан таржима таъсир қилгандир? Масалан, таом еб ўтирган кишига қараб улар «Приятного аппетита» деб тилак тилашади. Бу ўринда улар «желаю» («тилайман») сўзини тушириб қолдиришади. Биз бу тилакни айнан таржима қилиб «ёқимли иштаҳа» деб қўямиз. Диққат қилмаймызки, иштаҳанинг ёқимсизлиги бўлмайди. Иштаҳа ё бўлади, ё бўлмайди. Шунинг учун ҳам ота-боболаримиз бу ҳолда «ош бўлсин», деб қўйишган. «С праздником!» табриги ҳам шундай. Унда «Поздравляю» («табриклайман») табриги тушиб қолган. Юқорида зикр этганимыз «Желаю Вам доброго утро» – «Сизга кунингизнинг хайрли бўлмоғини тилайман», бўлиши керак. Гапдаги сўзларни қисқартириб ишлатишни хуш кўрувчи руслар хайрли тилакларини ҳам «думи юинган товуқ» ҳолига келтириб қўйганлар. Хусусан, «здравствуйте» – соғ бўлинг дегандир. Ҳарбийлари «здрo

желаю», деб тўлиқ айтадилар. Бу муаммони ҳал этиш рус тилшуносларининг ўзларига ҳавола. Биз қисқартиришни улардан ўрганмасак бас, деймизу ёмон одатларини такрорлаётганимизни сезмаймиз. Масалан, «раҳмат», «ташаккурлар» ёки «узр» деб қўйиш одатимиз бор. Булар ҳам «думи юлинган» тилаклардир. «Раҳмат» – Сизга «Аллоҳнинг раҳмати бўлсин!», (Русларнинг «спасибо»си ҳам «Спаси тебя Бог» – «Сени Худо асрасин», демакдир) «Ташаккуримни (ёки «узримни») қабул қилинг», деб тўлиқ айтишга эринамиз. «До свидание», «пока», деган тилакларни «Ҳозирча хайр», «Кўришгунча» ёки «Кўришгунча омон бўлинг», деймиз. Афсусли жойи шундаки, бундай чала тилакларни теле ёки радио бошловчилар тилидан қўп эшитамиз. Қизиқ-да, кўришгунча омон бўлсак, ундан кейин-чи? Бунинг ўрнига «Ҳамиша омон бўлинг» ёки «Сизни ҳамиша Аллоҳ паноҳида сақласин», десак дуо мукамал бўлади. Биз бировдан раҳмат эшитганимизда русларга тақлид қилибми «не за что» – «арзимаиди», дейишга ўрганиб қолганмиз. Бу сўзни икки хил маънода тушуниш мумкин. «Менинг қилган бу яхши ишим арзиманган бир иш» ёки «мен катта иш қилдимۇ айтаётган раҳматингиз бу хизматим олдида ҳеч гап эмас, арзимаиди». Русларда бошқа жавоб ҳам бор: раҳмат айтилганда «пожалуйста» – «марҳамат», дейишади. Бировдан раҳмат эшитганимизда «Аллоҳ рози бўлсин!» дейишга тилимиз бормаса, «марҳамат», деб қўя қолайлик. Бу сўз маъзида «сиз менга яхшилик қилганингиз учун Аллоҳ сизга марҳамат қилсин», деган дуо маъноси жамлангандир.

Ёнимиздаги одам аксирганида «Соғ бўлинг!» дейишга одатланиб қолганмиз. Бу ҳам русча «Будьте здоровы!» дейилувчи тилакнинг ўзбекча таржимасидир. Албатта, бу хайрли тилак. Аммо мусулмонларда бундан ҳам аълороқ одат бор. Аксирган одам ёнидагиларга эшиттириб «Алҳамдулиллаҳ!» дейиши лозим. Чунки Одам алайҳиссаломга жон киргани ҳамон аксириб,

Аллоҳ таборака ва таоло илҳомлантиргани сабабли шундай деганлар ва шу одоблари учун фаришталар ул зотни иззат қилганлар. Аксирган одам «Алҳамдулиллаҳ!» дегач, бу ҳамдни эшитганлар у кишига «Йарҳамукаллоҳ!» деб тилак билдиришлари лозим бўлади. Бунинг маъноси Аллоҳнинг раҳматини тилашдир. Бизда тирик одамга Аллоҳнинг раҳмати тиланса, ғалати қараб қўйишади, чунки «Аллоҳ раҳмат қилсин», дуосини, асосан, марҳумларга нисбатан айтиб ўрганиб қолганмиз. Ҳолбуки, тириклар ҳам Аллоҳнинг раҳматига муҳтождирлар.

Баъзи бировлар «Ассалому алайкум», деб тўлиқ айтишга эринибми, «салом» ёки «саломалайкум» ёки «сомайкум» тарзида ифода этадиларки, бу гоят хунукдир ва товушларнинг бузилиши тескари маъно англатиб қўйиши мумкин. Масалан, «ас-сому алайкум» дейилса «сизга ўлим бўлсин!» деган маъно келиб чиқади.

Ҳазрати Ойиша онамиз (розийаллоҳу анҳо) айтадилар: «Расулуллоҳ ҳузурларига яҳудийлар келиб: «Ассому алайкум», яъни «сизга ўлим бўлсин!» дейишди. Шунда мен: «Ўлим ўзларингга бўлсин ва Аллоҳ Таолонинг лаънати ва ғазаби ҳам сизларга бўлсин!» деб уларни қаргадим. Шунда Расулуллоҳ: «Ойиша! Қўй, ундай дема, офир бўл, қаттиқ муомала қилишдан ва қарғашдан ўзингни сақла!» дедилар. Мен: «Ё Расулаллоҳ, буларнинг гапини эшитмадингизми?», дедим. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Сен ҳам менинг гапимни эшитмадингми? Мен уларга «ва алайкум», яъни «айтган гапларингиз ўзларингизга бўлсин!» дедим. Аллоҳ Таоло менинг уларга қилган дуои бадимни қабул қилади. Аммо уларнинг менга қилган ёмон тилақларини қабул қилмайди».

Одамзот бир-бирини ҳамиша дуо қилиб юришга буюрилган. Ёмон дуодан, ўзгага ёмонлик тилашдан қайтарилганмиз. Пайғамбаримиз (с.а.в.) дуони ибодат деб сифатлаганлар. Абу Зарр Фифорий (р.а.) «Таом туз билан мазали бўлганидек, яхшилик ҳам дуо билан

ширин бўлади», деганлар. Хайрли дуо – бошқаларга ҳамиша яхшиликни раво кўриш. Кимнингдир дарддан фориг бўлиб, шифо топишини, кимнингдир фарзанд кўриб шодланишини, яна кимнингдир ҳожатлари раво бўлишини, сафардагиларнинг йўллари беҳатар бўлишини иташ. Бу истакларни банданинг ўзи амалга оширолмади ва шунинг учун Аллоҳ Таолога илтижо қилиб сўрайди. Дуо холис – ғараз ва риёдан, тама ва миннатдан холи бўлмоғи шарт.

Одамлар бир-бирларини фақат хайрли дуо қилмоққа буюрилганлари баробарида «дуойи бад» – ёмон тилақдан қайтарилганлар. Дуойибад қилмоқ, яъни бировга Аллоҳ Таолодан ёмонлик соғиниш одам фарзандига хос эмас. Дуойибад кўпинча қарғиш кўринишида бўлади. Баъзан қарғишларни эшитиб қоламиз: банда кўзларининг кўр ёки оёқ-қўлларининг шол бўлиб қолиши сўралади. Бу каби қарғишларда икки хил нодонлик мавжуд: агар банда айбдор бўлса, унга қандай жазо беришни Яратганнинг ўзи билади. Жазо тури банда томонидан белгиланмайди. Фараз қилайликки, қарғиш тегиб, ўша одам кўр бўлди. Хўш, бундан дуойибад қилган кимсага бирон наф борми? Фақат кўнгил қувончи бордир. Бу кўнгил қувончининг эгаси эса иблисдир.

Баъзилар ўзлари ёмон деб фараз қилувчи кишиларнинг ўлимини ҳам истайдилар. Аввало, ўлим дуо билан келмайди. Бу тақдир ёзуғидир. Хўш, ўша одам дунёни тарк этса, дуойибад қилувчининг ҳаёти чиройлироқ бўлиб қоладими?

Ёмон ниятли дуодан кўра хайрли – яхши дуо қилмоқлик Одам фарзанди учун фойдалироқ эмасми? Ёмон деб ўйлаганимиз одамга инсоф, ҳидоят тиласақда, дуоларимиз ижобат бўлиб у киши яхшилик йўлига ўтса, фақат бизга эмас, жамиятга фойда-ку?

Бу масалада яна бир мулоҳаза бор: кимнингдир кўр ёки шол бўлишини ёки тезроқ ўлишини истовчи банданинг қалби қандай экан? Кир ва қора эмасмикин?

У ҳолда бошқа бир юраги қора уни дуойибад қилиб ўтирмаганмикин?

Не афсуски, айрим оилаларда доимий равишда дуойибадни эшитиб турамиз. Буни авом тилида «қарғиш» деймиз. Оналарнинг ўз фарзандларини қарғашлари янада ачинарли ҳолдир. «Жувонмарг бўлгур!», «Қўлгинанг синсин!», «Тилгинанг кесилсин!», «Қорнинг ёрилсин!» Албатта бу қарғишлар юрак қаъридан отилиб чиқмайди, тил учида, жаҳл натижаси ўлароқ айтилади. Бироқ, «яхши гапга ҳам, ёмонига ҳам фаришталар «омийн!» дейди». Дуоси ижобат бўлиб қолса, она додини кимга айтади? Агар «жувонмарг бўлгур» деган ибора «ёшлигингда ўлиб кет!» деган маънони англатишини билганларида эди, оналарнинг ҳеч бири бу сўзларни тилга олмаган бўлардилар.

Ташқи гўзалликни кўз ила кўриб, баҳо бермоқлик мумкин. Ички гўзаллик, хусусан, ҳусн чиройига тил ила ифода этилувчи салом ва дуо гувоҳлик беради. Шундай экан, тилимизни фақат салому ва ширин сўзлар қулига айлантириб қўя олсак қандай яхши! Афсуски, тилни қул қилмоққа шайтон алайҳилаъна ҳам харидор. Шайтон тилни эгаллаб олса, қалбни маҳв этиши ҳам осон кечади. Тил мазах ва сўкишдан парҳез қилмадимми, саломи қуруқ, дуоси ижобатсиз бўлиб қолиш эҳтимоли бор.

Ҳазилнинг таги зил

Тилимизда «ҳазил», «эрмак», «калака», «мазах», «масхара» деган сўзлар мавжуд. Булар шунчаки маънодош сўзлар эмас, балки инсон зотини хунуклаштириб турадиган иллатларнинг номларидир. Яна «пичинг», «истеҳзо», «заҳарханда» деган тушунчалар мавжудки, булар ҳам чегарадан чиққан ҳолларда гуноҳга етакловчи иллатга айланади.

Бизнинг халқимиз хушчақчақ, ҳазил-мутойибани севади. Ҳатто маънодош сўзларни «ўйнатиб» ҳам кул-

ги уйғотади. Самимий кулги одамшавандалик ва руҳий соғломликнинг белгиси. Беғараз кула олган одам яхши одам саналади. Атиргулга муаттар бўй қанчалик зарур бўлса, одамга ҳазил-мутойиба шунчалик зарур. Фақат нодонларгина кулмай яшайдилар, разиллар камдан-кам ҳолларда қувноқ бўладилар, деган донишманд ҳақ гапни айтган. Ҳатто айрим ўтмиш донишмандлари «Фақат қувноқликкина нақд олтин бахт, қолганининг бари – насия қоғоз. Кулмай ўлгандан кўра, бебахт бўлсанг ҳам кулган яхши», деб ҳазилга ғоят юқори баҳо берганлар. Кулги яхшилиқдан бўлса дуруст. Беозор кулги руҳни соғломлаштиради. Аммо бу масалада меъёр деган ўлчов бор. Агар самимий, беғараз ҳолатда бошланган ҳазил ҳаддан ошдимми, яъни чегарасидан чиқдимми, фалокатга асос бўлиши ҳеч гапмас. Ҳатто узоқ йиллик дўстлар даврасида ҳам баъзан хафагарчилик юзага келади, баъзан эса иш мушталлашиш, ҳатто пичоқбозликкача бориб етади. Бу нохуш ҳолатнинг илдизига эътибор берсак, оддий ҳазилга бориб тақалади.

Бу ҳақда ҳазрат Алишер Навоий ҳам танбеҳ бериб ўтганлар: «Ҳазил қилаверишдан ҳурматсизлик ортади. Ҳазилнинг охири жанжалга олиб келади. Кўп ҳазиллашиш номус ва ҳаё пардасини чок этади. Адаб ва ҳурмат эгаларини бебурд ва беобрў қилади. Қўлингдан келганча таъзим ва адаб биносини йиқитма. Ҳаё ва ҳурмат пардасидан чиқма».

Гап шундаки, ҳамма ҳам дўстига эплаб ҳазил қила олмайди. Одам ўзининг ҳазил-мутойибага қай даражада усталигини белгилаб олиши керак. Бугунги бир ҳазилга дўстлари кулишса, эртага худди шу гапга гашларини келиши мумкин. Сабаб: ҳазилнинг сингиши учун кишининг кайфияти ҳам муҳим. Киши яхши кайфиятда бўлса, «ўтмас тешада йўнилган»дай тўмтоқ ҳазилга ҳам кулаверади. Кўнгли гашланиб турган бўлса, нозик қочиримдан ҳам газабланиб кетиши мумкин. Баъзилар раҳбарларининг беўхшов, тўмтоқ ҳазилларига

ҳам мириқиб куладилар. Бу – лаганбардорликнинг бир кўриниши.

Дўстлар даврасида яна бир нарсага эътибор берилмайди: йигирма ёки ўттиз йиллик улфатнинг шу давр ичида тинмай такрорланиб келадиган ўзаро ҳазиллари бўлади. Бу даврада ҳазил чегарадан чиқса ҳам, кимдир дўстининг ҳазилини малол олса ҳам сир бой бермай жилмайиб қўявериши мумкин. Лекин даврада бегона меҳмон ўтирса, ўзаро самимий ҳазил ҳам оғир ботиб, ҳазил нишонига олинган дўст чидолмай қолиши мумкин. Қадрдон улфат кўпинча ёшликни эслаб, ёшликдаги қилиқларидан кулади. Кимдир, қачондир маст бўлиб ариққа думалаб қолган, кимдир ёқаси кир кўйлақда юрган, кимнингдир қорнига чипқон чиққанда ҳушидан кетиб қолган... Кулгига асос бўладиган воқеалар кўп. Лекин бу воқеалар фақат шу даврадагина кулги уйғотади, ташқаридан келган одам учун мутлақо қизиқарсиз, ҳатто бачкана туюлишини улфатдагилар фикр қилиб кўришлари керак. Ҳазиллашганда ҳам ақлни ишлатиб ҳазиллашиш шартлиги, одобли ва оқил одамларга нисбатан энг арзимас ҳазилни ҳам қилиш дуруст эмаслиги, шунинг баробарида ожиз ақлга ҳам ҳазил ўринсизлиги, бемаъни кулгидан ҳам бемаънироқ нарса йўқлиги ёдда тутилса янада яхши. Баъзан даврада иштирок этмаётган бир одам эсланиб, унга ё хунукроқ бир лақаб тақайдилар ёки бирон жисмоний камчилиги мисолида сўз ўйини қилиб, куладилар. Аввало, бу қилиқ гийбат ва масхара ҳисобланади. Ҳазил ниқобидаги шу масхарада кинининг чўлоқлигидан кулинса-ю ўша даврадаги кимнингдир яқин одами шундай жисмоний камчиликка эга бўлса, у қандай аҳволга тушаркин, тасаввур этиб кўрайлик-чи?

«Қобуснома»дан ҳикматки: «Ҳазил айб бўлмаса ҳам, ҳазилдан эҳтиёт бўл. Ҳазил қилиш мумкин, аммо ярамас сўз айтиш ёмон... Ҳазилни мастлик чоғида қилма, чунки ёмонлик ҳазилдан келиб чиқади. Эй фарзанд,

ўзингдан пастроқ одам билан ҳазиллаш, бўлмаса ҳазиллашма, чунки сенинг иззатинг кетмасин ёки тенгдошларинг билан ҳазил қил, чунки жавоб берсалар айб бўлмайди. Уят сўзларни айтма, ҳаддан ташқари ҳазил қилма, чунки одамни хор ва беқадр қилади. Халққа нима десанг шуни эшитасан, халққа нима қилсанг шуни кўрасан».

Ҳазил-мазахга ўрганган, оғизларидан беандаза сўзлар чиқаришга одатланган одамлар кейинроқ шу феъларидан дакки ейдилар. «Ҳазилнинг таги – зил», деган сўз бекорга айтилмаган. Ҳазилни ҳам туз каби меъёрида ишлатмоқ зарур. Ҳазиллашиш одобини эгаллаш осон эмас. Лекин ҳазилни тушуниш одоби ҳам мавжуд. Афсуски, ҳазилни барча бир хилда тушунавермайди, ҳатто беозор кулгини малол олади. Шунинг учун ҳам:

*Ҳазиллашганда сен сақла одобни,
Балки англамаслар сен айтган гапни.*

Кўпчиликнинг кулгиси иллатли нарсаларга кучли зарба бўлиб тушади. Танбеҳни ҳатто сўкишни кўтаришса кўтаришади-ю, аммо кулгига ҳамма ҳам чидайвермайди. Ҳеч бир кимса кулги бўлишни истамайди. Ҳатто бир улфатда ҳазилга нишон бўлаётган одамнинг ўғли тасодифан иштирок этаётган бўлса, отасига айтилаётган беозор ва беғараз бўлган гапларни масҳара ўрнида қабул қилиб, газабланиши мумкин.

Ҳикмат аҳли ҳазилдан қочишни ҳақиқатдан қочиш каби баҳолаганлар. Ҳатто ҳазилни тушунмайдиган одамни нодон ҳисоблаб, гапларига жиноятчига ишонмагандай ишонмасликни тавсия этганлар. Беозор ҳазилни малол олиб, жанжал чиқарувчини халқда «жиззаки», деб атайдилар. Жиззакиликдан қутулиш қийин, шу боис бундай табиатли одамлар ҳазилкашлар даврасида узоқ ўтирмаганлари маъқул. Ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтаришга лаёқати йўқ киши дав-

рани «гуллатишга» ҳисса қўшиш мақсадида ё ёлгон тўқишга киришиб кетади ё эзмалик билан баҳслаша бошлайди.

Бу каби ҳолатни кузата туриб улуг адиб Бальзакнинг «Майнавозчи ҳамиша енгилтабиат бўлади», деган ҳикмати тўғримикин, деб ўйлаб қоламан. Ахир Арас-ту ҳаким «истаган нарсадан қулгили жиҳат қидира-вериш одати маънавий қашшоқлик аломатидир», деб бежиз огоҳдантирмаганлар. Маънавий қашшоқликни минглаб одамлар ҳузурида кўз-кўз қилавериш доно-ликдан бўлмаса керак...

«Эрмак» – «ҳазил»дан кейинги босқич. Самимият че-гарасидан чиқишда, таъбир жоиз бўлса, «эрмак эша-ги»га минилади. Эшак бўлганда ҳам ажабтовур, бир доирада айланавериб кишининг асаб томирларини бир-бир узаверади. Сўнг бу «яғир» эшакда «калака» аталмиш бадбўй қўлмакка тушилади. Ўзгани калака қилғувчи нодонга бу қўлмак зилол сув каби туюлиб симираверади, роҳатланаверади. Заҳарланиши мум-кинлигини ўйламайди. Ҳажв йўналишидаги асарлари билан дунёга танилган европалик Сервантес бу ҳақда дейдики: «Сен одамларга танбеҳ беришинг мумкин-у, аммо ҳақоратлашга, калака қилишга ҳақинг йўқ. Чун-ки кўпчиликни қулдирган бўҳтон, гарчи у ҳатто бир кишига чоҳ сифатида мўлжалланган тақдирда ҳам, бари бир ножўя ва бемаънилиқдир». Калака кўпинча зеҳн етишмасликнинг аломати, у чинакам ҳазил етиш-маган жойда пайдо бўлади.

«Калака» деган иллат қўлмагидан «мазах» балчиғига ўтилади-ю... Балчиқда эшакнинг ағанаганини кўрган-мисиз? Бировни мазах қилаётган одамни шу жонивор-га ўхшатсам, каминани айбситманг. Агар эшакнинг онги бўлганда эди, бу ўхшатишимдан у ҳам ранжир-ди: келиб-келиб мени шундай одамга ўхшатдингми, деб аразларди. На чора, ўзгаларни мазах қилишдан роҳат-ланувчи нодон бундан қўполроқ ўхшатишга лойиқ бўлса-да, бунақасини топишга ақлим етмади.

Кайковус ўғлига хитобан дейдики: «Эй фарзанд, дебдирларки, мазах – ёмонликнинг муқаддимасидир. Мазах, яъни хонаки сўз билан кишига дахл этмоқликдан хазар қил». Оддий аксириш ва шамоллашдан бошланган енгил касаллик вақтида даволанмагани туфайли оғир хасталикларга дучор қилгани каби, ҳазил чегарасини бузишга ўрганган одам охир-оқибат масхара ботқоғига ботадики, энди ундан қутулиш осон эмас. Аллоҳ Таоло бандаларини масхара қилмасликка буюргач, мазах ҳақида таъкид этади: «...ва ўзингизни ўзингиз мазах қилманг, бир-бирингизга лақаб қўйманг. Иймондан кейин фосиқлик билан номланиш (*яъни мўмин кишининг фосиқона ишлар билан ном чиқариши*) нақадар ёмон! Ва ким тавба қилмаса, бас, ўшалар золим кимсалардир» («Хужурот» сурасидан). Мазах бирон кишининг нуқсонларини тил билан зикр қилиб айблаш демакдир. Ким бировни мазах қилса, аслида ўзини мазах қилган бўлади. Лақаб қўйиш орқали инсонни камситиш ҳам гуноҳ ҳисобланади.

Кимдир жоҳил ва нодонлиги туфайли бирон танишига, ҳатто дўстига лақаб қўяди. Ҳазил тариқасида айтилган лақаб кейинчалик бошқа нодонлар томонидан «илиб» олиниб, тамғага айланади. Айрим лақаблар ҳатто отадан болаларга «мерос» бўлиб қолади. Лақаб қўйиш қишлоқларда кенг тарқалган. Айниқса, ҳайвонларнинг номи билан аташ нодонлиги борки, бундан ҳазар қилинса яхши бўларди. Чунки кимдир «мол» ёки «макиён» деб аташ ҳақоратнинг айни ўзидир. Қаранг-да, «лочин», «Йўлбарс» ёки «бургут» деб лақаб қўйилмайди. Айнан кишини камситувчи номлар танланади. Ёки кишининг жисмоний камчилигини таъкид этувчи сифатлар қўйилади. Каминани соҳибқирон Амир Темурни баъзан ёзма адабиётларда ҳам «Темурланг» дейишлари ажаблантиради. «Ланг» – чўлоқ, оқсоқ деган маъно англатишини, «Темурланг» – «чўлоқ Темур» эканлигини кўпчилик билмайди, шекилли-а?

Масхара бировдан шунчаки кулиш эмас, унинг эл аро шармандасини чиқаришдир. Расволик чодирига ўраб ташлашдир. Масхара ҳақоратнинг бир туридир. Шу боис Ҳазрат Сўфи Оллоҳёр танбеҳ берурларки:

*Кел, эй нозир, мусулмон бўлса ҳар ёр,
Назар қилма, ҳақорат бирла зинҳор.*

Дейилмоқчики: инсонларнинг юриш-туришини кузатгувчи инсон, мусулмон биродарингга зинҳор масхара кўзи билан қарама. Мусулмон боласини ҳақорат қилма.

Одатда ёмон хулқлилар яхши хулқлиларни масхаралашни севадилар. Шу боис, ким сизни масхараласа, жавоб қайтарманг, хушхулқ бўлинг-да, ундан газабланганингизни сездирманг. Шайтон васвасаси олдида ожиз қолиб, сиз кимнидир масхара қилдингиз. Агар масхараланган одам сизга жавоб қилмаса, билингки, у инсонийликда сиздан устун экан. Ҳазил-масхаралар кулиб туриб жонни суғуриб олишдир. «Билса – ҳазил, билмаса – чин» ёки «Ярми ҳазил, ярми чин», деганларидай, кимса қалбидаги қораликни кулги билан пардалашга уринади. Буни биз пардаланган, яширин ҳақорат деб сифатласак, киши табиатида очиқ ҳақорат ҳам мавжуд. Кишига лаънат ўқимоқ, сўкмоқ газабнинг фарзандларидан ҳисобланиб, Одам боласининг ҳуснига доғ тушириб туради.

Расулulloҳ (с.а.в.): «Кишиларга лаънат этувчилар қиёмат куни шоҳид ҳам, шафоат қилувчи ҳам бўлолмайдилар», деганлар (*бундай кишилар Қиёмат куни қавм-қариндошлари ва дўст-биродарларига шафоат қила олмайдилар*). Ҳазрат Ойиша (р.а.) айтдилар: «Отам Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) ўз қулларидан биттасига лаънат ўқидилар. Буни Расулulloҳ (с.а.в.) эшитиб: «Абу Бакр! Аллоҳ Таолога ишонувчилар билан бошқаларга лаънат ўқувчилар ҳақидаги гапларим қаерда қолди? Йўқ, бундай бўлмаслиги керак!», деб икки ё уч

марта такрорладилар. Отам ўша куниёқ у қулни озод қилдилар-да, Расулуллоҳ (с.а.в.)га бориб: «Мен иккинчи мартаба бундай қилмайман», деб узр айтдилар. Қўнгилни хира қилувчи воқеа содир бўлганида саҳобалар «Ё Расулуллоҳ, мушриклар ҳақиқа дуойибад қилинг!» дейишганда, Аллоҳнинг элчиси (с.а.в.) **«Мен дуойибад қилувчи ёки лаънат этувчи эмас, балки марҳамат қилувчи бўлиб юборилганман»**, деганлари ҳар бир Одам боласи учун ибратдир. Чунки ҳар бир мусулмон фарзанди бир-бирига яхшилик қилиш учун яратилган. Бировни лаънатлаш дуойибаднинг бир тури ҳисоблангани сабабли бу борада ҳам тилни эҳтиёт қилиш шарт.

Ҳаётимизда баъзан билиб, кўпроқ ҳолларда эса билмай, ҳатто яқинларимизни ҳам лаънатлаб қўямиз. Масалан, бир оила бузилиш жари ёқасига келиб қолган. Эр томон хотин томонни, хотин томон эса эр томонни шунчаки айбламоқчи бўлади-ю, лекин тилига лаънат сўзлари аралашиб қолаётганини фаҳмламайди. «Менинг яхшилигимни билмасанг кўр бўласан», «Тирик етимлар кўзидан оққан ёшларнинг уволи тутади сени» каби гаплар гўё қалбларни овутгандай бўлади. Айбаш ва лаънат ўқиш билан оилани сақлаб қолиш сира мумкин эмас. Бунинг ўрнига юрак-юракдан: «Ё Аллоҳ, аввало ўзимга, сўнг хотинимга (ёки эримга ёки, куёвим ё келинимга) инсофу тавфиқ бер, орамиздаги меҳр-муҳаббатни зиёда қилиб бер...» деб хайрли дуо қилса ижобат бўлиши аниқ.

Ҳазабланган пайтда «Падарингга лаънат!» деб юбориш одати кенг тарқалган. Эҳтимол, кимсани ҳазаблантирган одамнинг отаси тақводор мўмин кишидир. Буни билмай туриб унга лаънат ўқишимиз қандай бўларкин? «Ўғлини ёмон тарбиялаган, шунинг учун лаънатга лойиқ», деймизми? Кимса ҳазабланган онда ҳали ким ҳақу ким ноҳақлиги аниқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Унга ноҳақлик содир этилгандай туюлди ва отани ўртага қўшиб лаънатлади.

Лаънатлашни дуойибаднинг бир тури, дедик. Шу билан бирга, лаънатлаш – сўкишнинг пардали кўриниши ҳамдир. Баъзи ҳолларда «онангни...» деб сўкишдан уялган газабнок одам «падарингга лаънат!» билан хуморидан чиқади. Киши дуойибаддан, лаънатлашдан ўзини тийиши қийин эмас, чунки ҳар кун ёки ҳар соатда бу иллатларга банди бўлмайди. Аммо ҳар кун, ҳар соатда эмас, ҳар дақиқада ҳам сўкувчилар бор. Бундайларни, айниқса, ўсмир-ёшлар орасида кўп учратамиз. Одам ёлғиз ҳолатида ҳам бировни дуойибад қилиб, лаънатлайверади. Лекин сўконғич одам ошкора сўкмаса хумори босилмайди. Сўкишни ҳар жойда – бозорда ҳам, автобусда ҳам, турли идораларда ҳам эшитишимиз мумкин. Бозорда харидор сўкади – сотувчи бўш келмайди, «қайтим» қайтаради. Автобусда биров беҳос туртди ё оёғини босиб олди. Эшитадигани – сўкиш! Уйда эр хотинни, ота фарзандларини, ака укаю сингилларини сўкади. Не додки, ота боласини, ака укаларини, ҳатто ука ака-опаларини «онангни...» деб сўкиб турса?! Шундай оилалар борки, чой ичиб, нон ейиш қандай одатий ҳол бўлса, сўкиш ҳам улар учун худди шундай ҳол. Бундай хонадонда ярим кечада биров уйғониб чой ичса, «тинчликми, нега чой ичяпсан?» дейишлари мумкин. Лекин тун ярмида сўкинса, эътибор ҳам берилмайди.

Сўкиш эшитиладиган жойдан ҳаё қочади. Ҳаё қочган хонадондан файз кетади, барака кўтарилади. Сўкиш – кучли томондан айтилади, демак, ўзига яраша куч ва мартабанинг қай даражада эканини кўрсатувчи омилдир. Жисмоний жиҳатдан кучсиз одам мушаклари ўйнаб турган бақувват одамни сўкмайди, мартабаси пастроқ киши хўжайинини сўкиб кўрсинчи? Хотин зулм ҳаддан ошган маҳалда эрни қарғаб юбориши мумкин, аммо сўкмайди. Сўкиш беҳаё, майпараст кўча хотинларига хос иллат.

Сўкишнинг ёмонлигини ҳамма билади, лекин ҳамма бу иллатдан қутулишни ўйламайди. Фарзандимиз ўн

икки – ўн беш ёшларида бировни сўкаётганини эшитиб қолсак, ғазабланамиз, «бу ёмон одатни қаердан, кимдан ўрганди?!» деб бош қотирамиз. Лекин шу фарзандимиз бир-икки ёшида, энди тили чиқаётган пайтида «онангни (ёки «акангни») сўкиб қўй», деб ўргатганимизни унутиб юборамиз. Уч ёшли ўғилчамиз ёки набирамиз ширин тилчалари билан онасини сўкаётганини эшитганимизда қувонамиз. Иллат кулбасининг пойдеворини ўзимиз тиклаб қўйиб, оқибатда «бу қора кулба қайдан пайдо бўлди?» деб гангиб юрамиз. Болага сўкишни оналар ўргатмайдилар. Боланинг тили чиқмай туриб ҳам саломни ўргатадилар. Гўдакка саломни ўргатувчи отани кам учратамиз. Сўкишни ўргатувчилар эса етиб-ортади.

Сўкиш ҳақида фикр юритилганда сўзнинг маъносига тушунмаслик оқибатида айтиладиган айрим ибораларни четлаб ўтолмайман ва бунинг учун аввалдан узр сўрайман. Турли жойларда, турли одамлар тилидан «вой баччағар!», «вой даюс!» ёки «энағар», «қизигағар» деган сўзларни эшитиб қоламан. Ажабланарли томони шундаки, буларнинг барчаси эркалаш оҳангида айтилади. Ҳолбуки, тожик тилини биладиганлар учун бу оғир ҳақорат саналади. Агар шу сўзларни айтувчилар «баччағар» – боланг фоҳиша, «энағар» – онанг фоҳиша, «қизигағар» – қизинг фоҳиша, деган маъно англатишини билсалар, тилларини тийган бўлармидилар? «Даюс» эса эр учун оғир ҳақорат, ўз аёлини бошқалардан қизганмайдиган одам шундай аталади. Баъзилар русча сўкишларни тилдан қўймайдилар.

Ҳаётда биров сўкканда иккинчи томоннинг жим туриши ҳоллари кам учрайди. Сўкишга сўкиш билан жавоб қайтарилади ва оқибатда катта жанжаллар келиб чиқади. Айёз ибн Ҳаммор (р.а.) айтдилар: «Мен Расулуллоҳдан: «Ё Расулуллоҳ! Бир киши мени сўкса нима қилай?» деб сўрадим. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Бир бирини сўкувчи икки кишининг иккаласи ҳам шайтондир. Улар ёмон гапни гапирди ва ёлғон сўзлайди»,

дедилар. Албатта, кимдир онадан сўкса индамай эшитиш анча оғир. Ҳарбий хизматда бўлган пайтимизда айнан шундан қийналардик. Рус аскарлар, ҳатто командирлар икки гапнинг бирида «онангни» деб туришарди. Бу сўкиш оҳанги ғазаб ва таҳдиддан холи эди. Яхши гапни гапираётганда ҳам шу сўкиш ишлатиларди. Лекин осиеликлар ва кавказликлар бунга чидай олишмасди. Кўп муштлашувлар «оналар эслаганидан» кейин бошланиб кетарди. Оқибатда сўккан эмас, мушт кўтарган жазоланарди. Бир куни қисм командири осиелик аскар йигитларни йиғиб, узр сўраган, «онангни» дейилишида ғараз бўлмагани учун рус йигитлардан ранжимасликларини илтимос қилган эди. Бу сўкишни эшитиш ҳар қанча оғир бўлмасин, чидаган маъқул. Бу хусусда шарафли ҳадис:

– Кишининг ўз ота-онасини сўкиши катта гуноҳдир, – дедилар Расулуллоҳ (с.а.в.).

– Ё Расулуллоҳ, киши ўз ота-онасини ҳам сўкади-ми? – деб сўрадилар саҳобалар.

Аллоҳнинг элчиси дедилар:

– Киши бир одамни сўкканида сўкиш эшитган одам сўкканнинг отасини ҳам, онасини ҳам сўкади, – дедилар.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларида бир киши иккинчисини сўкди. Иккинчиси жавоб қайтармади. Бу вақтда Расулуллоҳ (с.а.в.) ўтирган эдилар. Иккинчиси ҳам сўка бошлагач, ўринларидан туриб кетдилар. Саҳобалар:

– Ё Расулуллоҳ, нима учун туриб кетдингиз? – деб сўрашганида Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар:

– Фаришталар тургани учун мен ҳам турдим. Бу киши жим турган вақтда фаришталар аввалги сўкаётган кишига рад қилиб турган эдилар. Бу ҳам сўка бошлагани учун ўша фаришталар ўринларидан туриб кетдилар.

«Қобуснома»дан ҳикмат: «Иттифоқо, бирор киши билан уришсанг, оғзингга келган бузуқ сўз ва ҳақорат-

лар билан сўкма, шундай уришгилки, ярашмоққа жой қолсин ва бирданига бешарм, беҳаёлик қилма, чунки бундай иш безориларнинг одатидир. Одатнинг яхшироғи тавозели, кибрсиз бўлишдир».

Бир-бирларига ғазаб қилувчилар ўзларини босиб олишгач, сўкиш борасида қайси бирлари айблироқ эканини аниқлаштириш мақсадида масала талаша бошлайдилар. Бундайларга Пайғамбаримиз (с.а.в.)-нинг (алайҳиссалом) ажримларини эслатамиз: «Бир-бири билан сўкишувчи кишиларнинг айби сўкишни аввал бошлагани устига тушади, башарти иккинчиси сўкишни ҳаддан ошириб юбормаса». «Қутадғу билиг»-дан ҳикматким:

*Сени ким сўқар эрса ўгил они,
Утун ул булур сен тузунлар сони.*

Дейилмоқчики: ҳар ким сени сўкса, сен уни мақта. Натижада сен адаблик, ул қўпол, жоҳил бўлур.

Умидимиз юлдузлари, «Катталарга ҳурмат, кичикларга иззат», деган мақол сиз учун оддий гапга ўхшайди, бироқ бу ҳикматнинг замирида улўф бир ҳақиқат мавжуд: халқнинг фасодга берилиши буюкларга ҳурмат, кичикларга муҳаббат кўрсатмасликдан бошланади. Юқорида зикр этилган иллатлар зоҳир бўлган онда орадан ҳурмат ҳам, муҳаббат ҳам кўтарилади. Буни ҳамиша ёдда тутишингиз талаб этилади.

Тўғрилиқ ҳақида

Тўғрилиқ Мусо алайҳиссаломнинг ҳассалари кабидир. Эғрилиқ эса сеҳргарларнинг сеҳрига ўхшайди. Тўғрилиқ ўртага чиқиши билан уларнинг ҳаммасини ютади.

Ҳикоят. Ҳазрати шайх Аҳмад Мағрибий (қ.с.) дедилар:

– Онамдан мерос қолган бир уйни сотдим. Бадалини Каъба мужовирларига улашмоқчи бўлдим. Баррияда кетаётган эдим, бир қароқчи араб рўпамдан чиқди:

– Ниманг бор? – деб сўради.

– Элик тиллам бор, – дедим-да қўлига бердим. Санади-да, ўзимга қайтариб берди ва туясини чўктирди.

– Бу туяга мин, кетамиз, – деди.

– Мени нима қиласан? – дедим.

– Тўғрилигингни кўриб, кўнглим сени севди, – деди.

Мен хоҳасам – хоҳамасам, туясига миндирди. Каъбага бордик. Биргаликда тоат ва риёзатга машғул бўлдик. Ўша одам қароқчилигини ташлаб, оқибатда Аллоҳ Таолонинг валийларидан бўлди.

Мазкур ҳикоятга «Гулистон»дан бир байт илова қилинса, узукка кўз қўйгандай бўлар:

*Ҳақни билган кимса айлар ростлиг,
Ростга йўқ камлику ҳам костлиг.*

Тилимиздаги «ростлик» ва «тўғрилик» сўзлари айри-айри маъноларни англатмайди. Бу сўзларнинг зидди – «эгрилик» ва «ёлғон»дир. «Амин» сўзи ростгўйлиги учун ишончли кишига айланган фазилат эгаларига нисбатан айтилади. Расулulloҳ (с.а.в.) ҳали пайғамбар бўлмасларидан олдин шу ном билан иззатланганлар. Яна тўғри сўзли одамларга «Сиддиқ» деб сифат бердиларки, ҳазрат Абу Бакр (р.а.) бу ҳурматга эришганлар. «Эй иймон келтирганлар! Аллоҳга тақво қилинганлар ва тўғри сўз сўзланганлар», деб буюрган Парвардигор, бу амрига итоат этган солиҳ бандаларини ана шундай иззатлар билан шарафлантиради. Бу хусусда Қудсий ҳадисда Аллоҳ Таоло марҳамат қилади: «Эй Одам фарзанди! Ҳазабли ва хурсанд ҳолларингда ҳам тўғри сўзлашинг мартаба ва даражангни менинг наздимда юқори қилади». Набий муҳтарам (с.а.в.) деди-

лар: «Рост гапиринглар, чунки ростгўйлик яхшиликларга бошлайди ва бу яхшиликлар эса жаннатга йўллайди. Киши рост гапираверса, у Аллоҳ Таоло ҳузурда «жуда ростгўй», деб ёзилиб қолади». Яна дедилар: «Банданинг иймони мукамал бўлмайди, токи унинг қалби тўғри бўлмагунча. Қалби тўғри бўлмайди, токи унинг тили тўғри бўлмагунча».

Инсондаги ажойиб хулқлардан бири ростлик – тўғрилиқдир. Тўғрилиқ одамдаги барча ишларнинг тартиб ва маромда кетишини таъминлайди. Тўғрилиқ издан чиқдими, демак, ҳамма ишларнинг тартиби бузилади. Хоҳ катта ва улуғ ишлар бўлсин, хоҳ кичкина ва арзимас амаллар бўлсин, агар диққат кўзи билан қаралса, уларда тўғрилиқ йўқ экан, ҳаммаси хароб бўлади. Барча турдаги ишларнинг бари тўғрилиқ билан барқарор, шу ишларни амалга оширувчилар эса тўғрилиқ билан бардам ва устувордирлар. Ҳаётда одамнинг узоқ яшаши эмас, **тўғри яшамоғи** муҳимроқ. Тўғрилиқка ишонмаган ақлнинг ўткир бўлганидан фойда йўқ. Соатнинг ҳам югуриб кетиши эмас, тўғри юриши муҳимроқ. «Сен то қувватинг бор экан, доимо ростлик ва тўғрилиқ йўлини тут, – дейди дониш аҳли. – Шунда сен саодат чаманидан муддао гулини терасан. Ўқни қара, тўғри бўлгани учун юзи доим гулгун. Камон эгри бўлгани учун каноф билан боғлаиб, банди қилинган».

*Тўғри гапнинг ҳеч бўлмайди душмани,
Ёлгон сўзнинг кўп бўлади пушмони.
Тўғри гапнинг тўрт томони йўл бўлар,
Ёлгон сўзнинг айланаси кўл бўлар,
Бошга бало охир бориб – тил бўлар.*

Ҳазрат Навоидан ўғит: «Агар сўз гўзаллик зийнати билан безалмаган бўлса – унга чинлик безаги етарлидир. Ёлгончининг гапи қанчалик чиройли бўлса – шунчалик қабиҳдир. Чин сўз қанчалик бетакалүф бўлма-

син, сўзловчи учун таассуф йўқдир. Гул либоси йиртиқ бўлса ҳам зиёнсиз, садаф хунук бўлса ҳам инжу учун нуқсонсиз».

*Сўзда Навоий не десанг, чин дегил,
Рост наво назмага таҳсин дегил.
Ростдур улким, назари тўғридур,
Ким илиги эғридур – ўғри эрур.*

Умидимиз юлдузлари, болалигингизда эшитганингиз, кейинчалик ўқиганингиз ҳикматларга бой эртақлар орасидаги «Эгри билан тўғри» чўпчаги ёдингиздадир? Шунга ўхшаган эртақлар, афсоналар фарзанд тарбиясида ғоят муҳим аҳамиятга эга. Ажабланарлиси шуки, биз – катталар тарбия соҳасидаги ишларимизда бу каби эртақларга аҳамият бермай қўйганмиз. Ўтган асрнинг эллигинчи йилларида «Эгри билан тўғри» эртаги болалар театри саҳнасида ўйналарди. Ҳар қандай мушкулликда ҳам нажот тўғрилиқда экани, тўғри одамнинг бахтга эришиб, эгри одамнинг ваҳший ҳайвонларга емиш бўлиши болаларнинг онгига таъсир қиларди. Нечундир бундай асарларга энди саҳнада ҳам, дарсликларда ҳам жой йўқ.

Ривоят. Халифа Ҳорун ар-Рашид янги сарой бино қилишни ихтиёр этди. Унинг истаги бўйича сарой ўртасига тўғри бир устун қўйиш зарурати туғилди. Халифанинг буйруғига қўра, шундай устунбоп ёғочни қидира-қидира Бағдодга яқин бир қишлоқдан топдилар. Устунбоп ёғоч Бағдодга келтирилганда Ҳорун ар-Рашид ёнига амалдорларини олиб, устун кўрмоқ мақсадида қурилиш майдонига келди. Амалдорлар орасида донишманд Баҳдул ҳам бор эди. У устунга яқин келиб, энгашиди-да, нимадир деб пичирлади. Сўнгра янада энгашиб, устунга қулоғини тутди.

Унинг бу қилигидан барча таажжубланди. Халифа эса бу ҳаракатининг сабабини сўради. Донишманд бундай жавоб берди:

– Мен устундан: «Ўзинг бир ёғоч бўлсанг-да, халифа жаноблари сенга пешвоз чиқиб, кўргани келдилар. Бундай иззат ва ҳурматга лойиқ бўлишинг сабаби не-дир?» – деб сўраган эдим, бундай жавоб қайтарди: «Мен эгри бўлмадим, тўппа-тўғри ўсдим, тўғрилигим туфайли шундай иззатга муносиб кўрилдим. Эгри бўлсам эдим, майдалаб, ўтин қилиб ёқиб юборарди-лар. Тўғри ўсганим учун мени экиб, парваришлаган кишининг хонадонини ҳам бойитдим».

Байт:

*Эгриликдан бўл йироқ, қил тўғрилиқни ихтиёр,
Тўғри бўлсанг, эй ўғил, бахту саодат сенга ёр.*

Ҳазрати шайхул машойих Жунайд Бағдодий (қ.с.а.) дедилар: «Содиқ улдурки, ўзига зиён етадиган жойда ҳам тўғри сўзлагай».

Яна бир ривоят. Тарихда золимлиги билан ном чиқарган Ҳажжож кўлига асир бўлиб тушган асирларга оғир жазони маъқул кўрди. Шунда асирлар орасида-ги бир киши унга:

– Эй амир, менга жазо берманг, сизга хайрли хиз-мат бор, – деди.

Ҳажжож бу гапдан ажабланиб, қандай хайрли хиз-мат қилганини сўради. У киши:

– Бир душманигиз сизни гийбат қилиб, «золим», деб таърифлай бошлаганида мен унга гапиришни ман эт-дим, – деди.

Ҳажжож бу гапнинг исботи учун гувоҳ талаб қилди. У кишининг рост гапини тасдиқлайдиган гувоҳ йўқ эди. Шунда у таваккалига асирлар орасидаги одамни гувоҳ деб кўрсатди. У одам бу кишининг жазодан қуту-либ қолишини истагани учун гувоҳликка ўтди-ю Ҳаж-жожнинг қаҳрига йўлиқди:

– Ўша даврада сен ҳам бор экансан, душманнинг гийбатини тўхтатган бу кишига сен нима учун қўшил-мадинг? – деди Ҳажжож.

– Мен сизни ашаддий душманним деб биламан. Шунинг учун у душманингизни сўздан тўхтатишни истамдим.

Бу гап Ҳажжожнинг газабини баттар қўзитган бўлса-да, рост сўзлагани туфайли уни жазодан озод қилди.

Байт:

*Қолмагай тўғрилар иши пинҳон,
Қилмагай тўғри сўз кишига зиён.*

Мазкур ҳикоятдаги бир ҳолат озгина баҳс уйғотиши мумкин. Яъни, гувоҳ ёлгон гапирди-ю, лекин жазодан озод этилди. Аввало, у одамнинг ёлгон гувоҳлигида бир жонни сақлаб қолиш хайрли нияти бор. Иккинчидан, у гувоҳлиги учун эмас, золимга бўлган муносабатини яширмагани учун афв этилди. Учинчидан, ҳар қандай ростни айтавериш ҳам фазилат саналмайди:

*Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бори чин ҳам дегулик эмас.*

Ақаб ва ибн Аби Муъитнинг қизи Умми Кулсум (розиаллоҳу анҳо)дан ҳадис: «Мен Расулulloҳдан (с.а.в.) уч ҳолатдан ташқари, яъни одамлар орасини ислоҳ қилиш учун ёлгон сўзлаш, эр ўз хотинининг кўнглини кўтариш учун унга ёлгондан ваъда қилиш ва хотин эрининг муҳаббатини ўзига жалб қилиш учун баъзан ёлгон гапларни сўзлашидан бошқа вақтда кишилар орасида бўладиган ёлгон гаплардан ҳеч бирига рухсат берганларини эшитмадим». Ўтмиш донишмандлари бу ҳақда фикр юритганларида ёлгон ишлатишни уч ҳолатда жоиз эканини айтганлар: кофирлар билан тўқнашганда, икки кишини яраштираётганида ва эр хотин муносабатига доир айрим ҳолатларда.

Шу ҳикматларга биноан ҳазрат Навоий ёзадилар:

«Ақлли одам ёлғон гапирмас. Аммо барча рост гапни айтавериш ҳам тўғри эмас. Бировнинг кўзи гилай – ногирондир, бироқ у бунга айбдор эмасдир. Бировни ноҳақ хижолатга солмоқ – ўз нодонлигини изҳор қилмоқ ва бир кўнгилни оғритмоқдир. Бу каби кишини хафа қиладиган чин сўздан кўра зарурат юзасидан ўрни билан гапирилган ёлғон яхшироқдир».

Байт:

*Ёлғон ўлса мулояматомиз
Ваҳшатангиз чиндан англа азиз.*

Дейилмоқчики: ёлғон агар тасалли, таскин берса, даҳшатли чиндан азизроқ бил.

Тўғрилиқ ва хиёнат, ёлғончилик ва диёнат бир-бири билан сира чиқиша олмайди.

Ривоят. Шоҳ Акбар замонида, Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳрида бир кампир яшарди. Эри вафот этган, қариндошлари эса турли шаҳарларга тарқаб кетган эдилар. Кампир ҳаж ибодатини ният қилиб, уй-жойини сотди. Мулкани иккига бўлиб, бир қисмини сафар харажатларига атади. Минг тилла тангани эса яхшилаб тугиб, устидан тўрхалта тўқиб ўради-да, қозига элтиди:

– Мен Каъбани зиёрат этишни ният қилиб йўлга отландим. Мана бу тўрхалтада тўплаган пулим бор. Сизни диёнатли одам, деб эшитганман. Бу пулни сизга омонатга қолдирмоқчиман, – деди. – Агар беш йил ичида эсон-омон қайтсам, ўзимга берасиз. Қайтмасам, хоҳишингизга кўра ишлатиб юбораверасиз.

Унинг илтимосини эшитган қози деди:

– Мен бир бечора одамман. Омонатга доир ишлардан қўрқаман. Лекин менга ишонган экансиз, начора, пулингизни олиб қоламан. Сизни Аллоҳ Таоло паноҳида асрасин.

Кампир ибодатни адо этгач, Деҳлига соғ-омон қайтиб, қозидан омонатини талаб қилди.

– Ўзим билан олиб кетган пулларимни ишлатиб та-
момладим, сизга қолдирган тангаларимдан бўлак маб-
лағим йўқ, – деди.

Қози кампирнинг омонатини қайтарди. Кампир
унга миннатдорчилик билдириб, ўзи тўқиган тўрхал-
тани қайчида кесиб қарасаки, тилла тангалар ўрнида
ранги ўчган мис чақалар турибди. Кампир оху воҳ би-
лан қозининг ҳузурига қайтиб, пулларини қайтариш-
ни илтижо қилди. Бу илтижоларни эшитиб, раҳм
қилиш ўрнига қозининг ғазаби қўзиди.

– Ҳаж ибодатини қилиб қайтган сендак кампир учун
диёнат соҳибига туҳмат тошлари отиш гуноҳи кабира
ҳисобланади. Сен дарров эсингни йиғгин-у яхшилиқ-
ча изингга қайт. Бўлмаса ҳузуримдан қувиб чиқара-
ман.

Иложсиз қолган кампир йиғлай-йиғлай шоҳ саро-
йига бориб, дардини Акбарга баён қилди. Подшоҳ ай-
бдорни чақиртириб, суриштирганда тўғрилиқка хиё-
нат қилган қози ёлғон гапиришдан уялмади:

– Бу кампир туҳмат қияпти, олампаноҳ! У пулла-
рининг устидан тўрхалта тўқиган экан, битта ипига
ҳам хиёнат қилмадим. Виждони бўлса, ўзи айтсин,
тўрхалтанинг титилган жойи бор эканми?

– Тўрхалта ўзим тўқиганим ҳолида бус-бутун эди, –
деди кампир, – лекин, ичидаги тилла тангаларнинг мис
чақаларга айланиб қолишига ақлим етмаяпти.

Қози тониб туравергач, Акбар шоҳ уларнинг икко-
вига ҳам ижозат бериб юборди. Подшоҳ эрталаб ўрни-
дан тургач, устига ёпадиган тўрчойшабнинг ўртаси-
дан бир парчасини кесиб олди. Хизматкорларига ҳеч
нима демай ўз иши билан машғул бўлди. Ҳобгоҳ ходи-
ми чойшабнинг кесилганини кўриб, дарров хизмат-
корларни йиғиб, айбдорни қидирди. Айбдор топил-
магач, шаҳардаги энг яхши тўқувчини топтириб кел-
ди. Тўқувчи тўрчойшабни аслига келтириб, тўқиб, ямаб
берди. Акбар шоҳ ётар олдидан чойшабни кўрди-да,
ходимини чақириб, бу ишни ким бажарганини сўра-

ди. Ходим қўрқа-қўрқа воқеани баён қилди. Шундан сўнг подшоҳ тўқувчини олиб келишни буюрди.

– Сен қўрқиб титрама, қўли гул тўқувчи экансан. Чойшабимнинг ямалганини биров тикилиб қараса ҳам билолмайди. Кичкина халтачаларни ҳам шундай усталик билан ямай оласанми?

Подшоҳнинг мақтовидан ҳузурланган тўқувчи деди:

– Бунақа ишлар мен учун қийин эмас. Яқинда қози ҳазратнинг халтачалари титилиб қолган экан, ўзидан афзал қилиб тўқиб бердим. Маҳоратимга қойил қолиб, бешта тилла танга инъом этдилар.

– Бешта тилла танга бердими? – деб ишонмагандай сўради подшоҳ.

– Ҳа, беш тилла танга бердилар. Биттасини ишлатдим, тўрттаси уйда турибди.

– Ўша тўртта тилла тангани эрталаб саройга олиб кел, – деб буюрди Акбар шоҳ.

Подшоҳнинг амрига мувофиқ кампир ҳам эрталаб саройга етиб келди.

– Сиз тилла тангаларингизни бошқа тангалардан ажрата оласизми? – деб сўради подшоҳ.

– Ҳа, – деди кампир, – мен ҳар бир тангага билинар-билинемас чизиқ-белги тортиб қўйганман.

Тўқувчи олиб келган тўрт тангани бошқа ўн тангага аралаштириб қўйишган эди, кампир белгиларига қараб, ўзиникини ажратиб берди. Шундан сўнг қозини олиб келдилар. Қози саройга кириб, тўқувчини кўрди-ю, саросимадан ўзини йўқотди...

Қадим адабиётимизда кўплаб учрайдиган бу каби ҳикматлар китоблар саҳифасидан кўчиб, хонадонларга кирса, уларга, аввало, катталар риоя қилсалар, сўнг фарзандларини шу руҳда тарбия этсалар, икки дунё саодатига элтувчи йўлдан адашмаган бўладилар.

Алломаларидан бири Ризоуддин ибн Фахриддин «Жавомеъ ул калим» деб номланган асарларида тўғрилик ҳақида ибратли фикрларни баён қилганларки,

ўрни келганда улардан баҳраманд бўлиш айна муддаодир.

«Тўғрилиқ эзгуликка, эзгулик эса жаннатга олиб боради. Одам боласи сўз ва амалда тўғрилиқни биринчи даражада тутиши сабабли Аллоҳ қошида сиддиқлар (тўғрилар) сирасига киради. Ёлғон ёмонликка, ёмонлик эса дўзахга олиб келади. Одам боласи ёлғон гапир-гапира Аллоҳ қошида каззоблардан бўлиб қолади».

Мазкур шарафли ҳадисни Ризо ҳазрат бундай шарҳлайдилар:

Инсонларда яхши ва ёмон хулқлар жуда кўп бўлса ҳам, ахлоқ олимлари уларнинг ҳаммасини икки хилга – тўғрилиқ ва ёлғончиликка тақсимлашган. Қанча яхшилиқ (фазилят) бўлса, шуларнинг ҳар бири тўғрилиқ (сиддиқлик) остига ва қанча бузуқлик (разолат) бўлса, ҳаммаси ёлғончилик (каззоблик) остига киради.

Тўғрилиқни фикрда, сўзда, муомалада, ваъдада тўғри бўлиш каби турларга айириш мумкин.

1. Фикрда тўғри бўлиш ўзини ўзи алдамасликдан ҳамда йўқ нарсалар билан ҳақиқатни ўзидан пардаламасликдан иборатдир. Инсон бир нарсани фикрлайди ва шу нарсага эътиқод қилади-да, кейин тама ва бахиллик ёки ғазаб ва адоват сабабли ўзининг шу эътиқодига шубҳалана бошлайди. Ҳақиқатни ўзидан яширишга чоралар излайди ва топади ҳам. Агар бахиллик ва тамани, ғазаб ва адоватни бир четга ташласа, у вақтда аввалги эътиқоди очиқ суратда майдонга чиқади ҳамда шу эътиқоднинг дурустлигига ва ҳақиқат эканига унда ҳеч бир шубҳа қолмайди.

Баъзи кишилар бир нарсанинг (фикр, иш, эътиқод) бузуқлик эканини билишади ва шунга қўнғилари мойиллиги сабабли ўзларига уни тузук кўрсатишга тиришишади ва йўл излашади. Бу ишлари тўғрилиқ эмас, балки ёлғон ҳамда ўзини ўзи алдашдир.

2-3. Сўзда тўғри бўлиш ва муомалада тўғри бўлиш бутун ҳаёт ва маишатнинг тиргагидир. Яхши мол сотиш, қарзларни вақтида бериш, омонатни сақ-

лаш, бировнинг ҳақини емаслик ва олиб қолмаслик муомалада тўғри бўлишга киради.

4.Ваъдада тўғри бўлиш. Ваъда ҳам муомала ҳукми остига киради.

Аблаҳ кишиларда дўстлик, ёлғончиларда садоқат бўлмаслиги сир эмас. Шундай экан, нима учун айрим одамлар тўғрилиқни одат этмайди, ёлғондан ва ваъдага вафо қилмасликдан сақланмайди?

Сабаби маълум: болалик ва ёшлик вақтида яхши тарбия олмаганидан, рост сўзлашга ва ёлғон гапиришдан сақланишга одатланмаганидандир. Бу одат болалигида ота-она тарафидан ҳосил қилиниши зарур. Болалик вақтида тўғрилиқка ўрганмаган киши учун китобларда ёзилган, минбарларда айтилган ва мўътабар кишилар сўзлаган сўзларнинг самараси оз бўлади. «Қайсики она ёки ота боласига бир нима бераман, деса-ю бермаса, ёлғончи бўлиши учун шунинг ўзи кифоя» эканини Расулulloҳ (с.а.в.) таъкидлаганлар. Чиндан ҳам катталар болани овутиш учун қанча кўп ёлғон гапиришларини ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Болага ёлғончиликни биров атайин ўргатмаса ҳам, бу иллатни ўз ота-онасидан ўрганади. Ҳатто, ҳали тили чиқмай туриб ҳам отаси ва онасининг ёлғонларига тақлид қила бошлайди. Агар бу гапларни ота-оналар малол олишса, хотиржам пайтларида фарзандлари ёки жиянларини кузатсинлар.

Имом Бухорий ҳазратларининг фаолиятлари ҳақидаги ҳикояларда баён этиладики, ул зот бир ҳадисни ишончли манбадан ёзиб олиш учун узоқ кунлар давом этувчи сафар машаққатидан ҳам қайтмаганлар. Сахро барханларини ошиб бир қишлоққа борганларида ишончли ҳадис сўзлаб бериши лозим бўлган киши тушови бўшаб кетган отни ушлаш учун бўш этагини очганича, гўё арпа бермоқчидай, жониворни алдаб чорлаётган экан. Ҳазрат Бухорий бу ҳолатни кўриб «Бу киши ёлғончи экан, айтадиган ҳадиси ишончли эмас», деб изларига қайтган эканлар.

Кема ва поезд машинистлари бир дақиқа ҳам бепарволик қилмай, машиналарига қараб боришга қай даражада мажбур бўлишса, ота-оналар ҳам, устозлар ҳам ёш болаларига шу даражада қараб туришлари, тўғриликка ўргатиб, ёлғондан сақланишга кўникма ҳосил қилдиришлари лозим. Болаларга яхши тарбия шу равишда берилади. Тўғриликка малака ҳосил қилган болаларнинг бошқа бузуқликлардан сақланишига умид боғлаш мумкин, чунки дунёдаги бузуқликларнинг ҳеч бири тўғрилик билан бир ерда жам бўлмайди.

Ривоят. Бир киши амир Алининг олдига келиб:

– Ё амир, исломда ман қилинган нарсалар кўп. Мен ёлғон сўзлайман, ўғрилик қиламан, шароб ичаман, бошқа гуноҳларим ҳам бор. Лекин мен ана шу гуноҳ ишларнинг ҳаммасидан бирданига халос бўлолмаяпман. Бинобарин, яхши фазилатлардан бирини ўргатинг, токи гуноҳ қилмоқдан халос бўлай, – деди.

– Ёлғон сўзлашдан ўзингни сақлагин, – деб насиҳат қилди амир Али.

У киши Алининг ҳузуридан чиқиб, ўз йўлига кетди. Йўл устида майхона бор эди. Унинг дилида шароб ичишга майл туғилди ва шу ниятда майхона сари юрди. Юра туриб ўйлади: «Агар амир мендан «Шароб ичдингми?» деб сўраса, мен «ҳа», деб тўғрисини айтсам, у ҳолда жазога рўпара бўламан. Агар «йўқ» деб жавоб берсам, алҳол «ёлғон гапирмайман», деб аҳду паймон қилганман». У киши ўйлай-ўйлай нафсини енгди-ю, шароб ичмоқ фикридан қайтди.

Шунингдек, йўлда бир хотинни учратиб, шаҳвоний ҳирси қўзғаб, зино қилмоқ ҳаракатига тушди. Бироқ, аввалгидек қилган аҳду паймони ёдига келиб, бу бузуқликдан ҳам воз кечди. Натижада, қайси бир гуноҳ ишнинг устидан чиқса, эсига ёлғон гапирмаслик ҳақидаги қилган аҳду паймони тушиб, ўзини тўхтатаверди. Шундан сўнг у амир Алининг ҳузурига келиб деди:

– Ё амир! Бир гуноҳдан тўхташим туфайли қаршим-да очиладиган барча тўғри йўллارни кўрсатдинг. Барча ёмонликларнинг бошланиши ёлгон гапиришдан вужудга келишини энди тушундим.

Умидимиз юлдузлари, эндиги баёнимни ота-онангиз ёки устозингиз билан бирга ўқиб, фикрлашсангиз, фойдалироқ бўларди: тўғрилиқка малака ҳосил қилдириш қасди билан болаларга буйруқ бериш, уришиш ва сўкиш фойдали эмас, балки зарарлидир. Бола нима учун ёлгон гапиради? Бирон жазодан қутулиб қолиш учун, шундай эмасми? Эндигина тўрт ёшга тўлган бола қосани синдириб қўйди ёки мураббони тўкиб юборди. У онаси ёки отасининг бақаришидан ёки уришидан қўрқади. «Бу ишни мен қилмадим», деган ёлгон унинг учун нажот бўлиб кўринади. Таҳдид оҳанги билан «ким қилди?» деб сўралса, оддий ёлгон туҳматни чорлайди: айбсиз одамнинг номи айтилади. Бу одат оиладан боғчага, ундан мактабга кўчади. Уйга берилган вазифани бажармаганини яшириш учун айтиладиган «дафтарим уйда қолибди», деган баҳона неча ўн йиллардан бери авлоддан-авлодга ўтиб, то ҳозиргача ишлатилади. Боллага тарбия беришнинг йўли ота-она ўзлари болалар олдида рост сўзлашлари, ёлгон гапирмасликлари, болаларга ўрнак бўлишлари ва фарзандларининг муҳаббатларини қозонишга эришишлари орқали бўлади. Одам болаларини эзгуликка ва жаннатга олиб борадиган тўғрилиқ ана шундай бўлиб, сиддиқлар худди шундай кишилар орасидан етишиб чиқдилар. Оталар ва оналар ўзлари қилмайдиган иш ҳақида болаларига, «ундай қиламиз, бундай қиламиз» дейишлари ёки юпатиш учун ваъда беришлари бола тарбияси учун жуда зарарлидир.

Ёлгончи одам таҳқир ва койишгагина сазовор эмас, у жуда ҳам мушкул, ноаниқ, мужмал ҳаёт кечиришга мажбурдир. Чунки биринчи сўзлаган ёлгонини хаспўшлаб беркитиш учун иккинчи ёлгонга, буни ҳам беркитишга ҳаракат қилиб, учинчи ёлгонга эҳтиёж сезади.

Шундай қилиб катта ва қўрқинчли хатоларга дучор бўлади. Ўзининг иззат ва обрўсини халқ орасида йўқотгани соясида доимо қайғу-алам билан умр ўтказади. Демак, ёлгончилик ва иккиюзламачилик жуда ҳам нафрат этиладиган иллатлардан саналади, ёлгон сўзлаш – ўзини камситиш ва таҳқир қилишдир. Бу ёмон иллатни тарк этиш лозимлигини билишнинг ўзи кифоя эмас. Афсусларки, орамизда буни яхши билганлари ҳолда ундан қутулишга бепарво одамлар ҳам топилади. Шундайлар борки, ёлгон топа олмаган ҳоллардагина рост сўзлашга мажбур бўладилар. Ёлгончи одамлар ўз ёлгонларига бошқаларни ишонтириш учунгина рост сўзлайдилар. Бу ёлгончиларнинг юзлари қулиб тургани билан қалблари қорадир. Кўринишлари одам шаклида бўлгани билан, ёлгон гапирганлари учун инсонийликдан узоқлашганлар.

Ибн Масъуд дедиларки: «Энг яхши озуқа тақводир, энг ёмон кўрлик қалб кўрлигидир. Хатоларнинг энг каттаси ёлгондир». Бу ҳикматдан келиб чиқадиган маъно: қалби кўр одам ёлғони оқибатида келувчи хасратни кўра олмайди. Ёлгончиларнинг бу иллатдан қутулишлари учун Арасту ҳақимнинг: «Тўғрилиқда ўлиш – ёлгончи бўлиб узоқ умр кўришдан кўра хайрлидир», деган ҳикматлари асқотармикин? Эҳтимол, ҳазрат Навоийнинг: «Бировким, эрур ростликдан йироқ, анингдек киши бўлмоғон яхшироқ», деган доно сўзлари таъсир қилар?

Бу гаплар-чи?

«Ҳар кимнингки сўзи ёлгон, ёлгонлиги билинганч, уятга қолгон. Ёлгонни чиндек гапирувчи сўз устамони – кумушга олтин қопаб сотувчи заргар... Ёлгон гапирувчи рафлатдадир. Сўзнинг бир-биридан фарқи кўпдир, аммо ёлгондан ёмонроқ тури йўқдир... Ёлгон гапириш билан ўз вақтини ўтказувчи одам, бу қилиғи ёмон туюлиши ўрнига, кишиларни алдаганидан фахрланади ҳам. Ёлгончи ўз гапига гўллик билан қулоқ солувчини топса, уларга ёлғонини чин ўрнига ўтказса,

муродига етган бўлади. Ёлғончи – Ҳақ қошида гуноҳкор. Халқ олдида эса шарманда. Бундай наҳснинг беор юзи ёмонликка ўтирилган бўлади. Бундай наҳсга ботган одам қутлуғ уйдан нари бўлмай («қутлуғ эв» – қутлуғ уй, яъни биз яшаётган дунё демак).

*Ул кишини қутлуғ эвдин ташқари сурмак керак,
Қутлуғ эв дунёдурур, яъники, йлтурмак керак.*

...Озгина ёлғон ҳам улуғ гуноҳдир, озгина заҳар ҳам ҳалок қилувчидир.

*Заҳрнинг оз эса миқдори даги муҳликдур,
Игнанинг нўғи заиф эрса даги кўр қилур.*

Ёлғончи одам – унутувчи. У андиша ва эҳтиётдан четда турувчи. Ҳар кимнинг сўзи чин бўлмаса, ростгўйлар кўнглига у сўз қабул бўлмас. Ёлғончи ўзининг ёлғон сўзига бир-икки марта ишонтиради. Кейин нима қилади? Ёлғончилиги маълум бўлгач, у расво бўлади. Унинг сўзига халқ ишончи йўқолади. Кўнгили хазинасининг қулфи – тил. У хазинанинг калити – сўз бил.

Чин сўзни ёлғонга чулғама, чин гапира оладиган тилни ёлғонга булғама. Ёлғончи – киши эмас, ёлғон айтмоқ – яхшилар иши эмас. Ёлғон сўз – айтувчини безътибор қилади. Чунки у гавҳарни оддий тошдек хор қилади. Кимки чин сўзни ёлғонга қотади, бебаҳо дурни нажосатга отади.

*Гавҳареким, шоҳларга зеби тожу тахт эрур,
Ташлагон они нажосатга ажаб бадбахт эрур.*

Шоҳларнинг тож ва тахтига безак бўлган гавҳарни нажосатга ташлаган ажаб бадбахт кишидир...

Ёлғончиликдан ҳазар қилмай яшаётганлар агар «Бу гапларни ўзимизга ўхшаган бир одам айтган-да», деб ўжарлик қилсалар, уларга Аллоҳ таборак ва таолонинг

бу огоҳлантиришлари эслатмадир: «Албатта, Аллоҳ (иймонда) содиқ кишиларни билур ва, шунингдек, ёлгончиларни ҳам аниқ билур» («Анкабут»). «Қасамларингизни ўзаро алдов воситаси қилиб олмангиз» («Наҳл»).

Ҳазрат Сўфи Оллоҳёрдан байт:

*Қилич бошинга келса, айма ёлгон,
Ўлумдиндур батар чунки у ёлгон.*

Дейилмоқчики: биров бошинг узра қилич кўтариб чопмоққа шай турса-да, ёлгон гапирма. Чунки ёлгон, эртами-кечми, барибир очилади. Шунда сен халқ орасида уятга қоларсан. Шунинг учун уят – ўлимдан ёмон, деб бекор айтмаганлар.

*Нажас мурдор эмас ёлгончиликдин,
Мусулмонга шарм эт бу қилиқдин.*

Дейилмоқчики: кўриб турибсан, нажасларнинг нажаслироғи ёлгончилик экан. Шунинг учун зинҳор-базинҳор бундайин ёлгончи кимсалардан, уларнинг қилиқларидан уялгин, ёлгон сўзни сўзламагил, дея мусулмонларга ўғит қилавер.

Ривоят. Бир фирибгар бегона шаҳарга келиб «Ҳаждан келаётибман», деб мақтанди сўнг бир китобдан қасида кўчириб, «Буни подшоҳга атаб ўзим ёздим», деб тортиқ қилди. Подшоҳ бундан қувониб унга кўп неъмат бериб, иззат ва икром қилди. Подшоҳ мажлисининг яқинларидан бири шу кун сафардан қайтиб, фирибгарни кўрди-ю «Мен бу кишини Қурбон ийдида Басра вилоятида кўрдим, бу нечук ҳожи бўлур?» деди. Яна бир киши айтдики: «Мен бун танирман, отаси насроний эди, ватани Малатиядир». Бундан сўнг билдиларки, бу одам ҳожи ҳам, саййид ҳам эмас экан. Подшоҳ шаънига ёздим дегани қасида Анварий девонидан кўчирилганлиги ҳам аён бўлди. Унинг ёлғони занжир ва таёқ билан тақдирланди.

Ҳикмат. Ёлғон сўз айтмоқ қилич зарбиға ўхшар, агарчи яраси бутса ҳам нишони қолур. Андоғким, Юсуф алайҳиссаломнинг биродарлари ёлғон сўз била машхур бўлдилар ва аларнинг рост сўзлариға ҳам эътимод қолмади.

Ҳадис. Ҳазрати имом Абу Ҳанифаи Куфий (қ.с.) кечалари уч юз ракаат намоз ўқир эдилар. Бир куни кўчадан ўтиб борар эканлар, бир хотиннинг бошқа хотинга: «Бу киши беш юз ракаат намоз ўқийдилар», деганини эшитдилар. «Шу хотин ёлғончи бўлиб қолмасин», деб энди беш юз ракаатдан ўқий бошладилар. Бошқа бир кун шогирд боланинг «Бу киши кечалари минг ракаатдан намоз ўқийдилар», деганини эшитиб, «Бола ёлғончи бўлиб қолмасин», деб энди минг ракаатдан ўқидилар. Шогирдларидан бири айтди: «Халқ сизни кечалари ухламай намоз ўқиб чиқадир», дейди». Ҳазрати имом бу гапни эшитиб, «Энди кечалари ухлмасман», дедилар. «Нечун?» деб ажабланди шогирд. «Халқ ёлғончи бўлмасин», дедилар. Шундан сўнг ўттиз йил ухламадилар. Бомдод намозини хуфтон таҳорати билан ўқир эдилар. Икки тиззалари гўё туя тиззасига айланган эди.

Ёлғон ва алданиш турларини ҳаётда ҳар куни кўплаб учратамиз. Оилада зарарсиз туюлган кичик ёлғонни тимсоҳ тухумига ўхшатиш мумкин. Тимсоҳ боласи тухумни ёриб чиқиб ваҳший махлуққа айланади. Хотинини ёлғон гап билан алдаётган эр (ёки эрини алдаётган хотин) бу иллатни қачон ва қаерда ўрганганини бир мулоҳаза қилиб кўрса ёмон бўлмас эди. Корхоналарда, идораларда ёлғон либосига ўралган баҳоналарнинг саноғи йўқ. Бозордаги ёлғон дўллари-чи?

– Олма неча пул?

– Минг сўм.

– Саккиз юздан беринг...

– Нима деяпсиз, ўзим саккиз юз эликдан олганман...

Аслида олти юз элик сўмдан олган. Ёлғон ишлатмаса ҳам фойдасига сотади. Ким ҳаромга аралашти-

риб топилган фойдани нақадар афзал билса, унинг келажаги шунчалар аянчли! Набий муҳтарам (с.а.в.)-дан: «Қандай даромад хайрлироқ ва яхшироқ, ё Расулulloҳ?» деб сўрашди. Ул зот дедилар: «Меҳнат қилиб топилган ва алдовсиз тижорат орқали келган даромад».

Ёлғончилар орасида қўрс, тўнг феълли одамлар кам учрайди. Аксинча улар ширин муомалалари билан кишининг жонини суғуриб олишга қодир бўладилар.

Масал. Бир қарға пишлоқ парчасини олиб, дарахт шохига қўниб турарди. Оч тулки қарганинг оғзидаги пишлоқни кўриб, шошилганича дарахт остига келди:

– Кунингиз хайрли бўлсин, қарға ҳазратлари! Бунчалар чиройлисиз-а! Гўзал ипак каби патларингиз кўзларимни қамаштиряпти. Майин патларингиз каби овозингиз ҳам ғоят ёқимли. Шубҳасиз, барча қушлар сизни булбулдан ҳам афзал деб биладилар, – деди.

Қарға бу сўзларни эшитиб, севинди. Севинганидан шохдан-шохга сакради. Сўнгра булбулдан афзал эканини намоён қилиш учун бутун қуввати билан «Қағ! Қағ!» деб қағиллаганида оғзидаги пишлоқ тушиб кетди. Тулкига худди шу керак эди. У пишлоқни илиб олиб, паққос туширди-да, қарғага қайрилиб ҳам қарамай кетворди. Қарға эса бу воқеадан лол қолди. Ҳайратланиб ўйга толди. «Бундай тотли сўзларга энди алданмайман», деб қасам ичди.

Бу дунёда худди шу тулки каби айёр кимсалар бордирки, улар ширин сўз ва мадҳлари билан кишини алдаб, қўлидагини олиб қўйишга уринадилар. Кейин эса хайр-маъзурсиз қочиб қоладилар. Бундай одамларни «товламачи», деб ҳам атайдилар ва жамият қонунига кўра, уларга жиноий жазо ҳам белгиланади. Эсли одам учун бу дунёда энг зарур вазифалардан бири тулки феълли товламачиларнинг ёлғон сўз ва сохта хушомадларига алданмасликдир. Тулкифеъл айёр кимсалар қанча подшоҳлар ва бойларни гўзал сўз ва мадҳлари билан ҳалокатга етаклаганлар. Ҳар бир хушомадгўй мазкур масалдаги тулкига ўхшайди. Яқин-

лашган инсонни ҳалокатга етаклайди. Ёлғончининг ширин сўзи софдил кишиларга бир тузоқ эканини унутмаслик зарур.

Ер юзини ёлғон баҳоналар уммони босганга ўхшайди. Гўдакликда одат тусига кирган бу иллатдан айримлар қарилик ёшига етганларида ҳам айрилгилари келмайди. Баъзи қарияларнинг юзларига қарасангиз, «нуроний» деб иззатлашга арзигулик нур йўқ. «Ёлғон сўзламоқдан парҳез қилмагани сабабли шундаймикин?» деб ўйлаймиз.

Воқеа. Йигирма беш йил муқаддам бир воқеа содир бўлган эди. Мен мудирлик қилаётган бўлимда ишловчи ёш дўстимиз «Онам оғир касаллар», деб барвақт кетишга ижозат сўради. Бундай ҳолда ким рухсат бермайди? Орадан тўрт соат ўтиб, иш вақти тугагач, кўчада кетаётиб уни бир қиз билан қўлтиқлашиб кетаётганини кўрдим. У эртасига ҳам ишга келмади. Индинига хафақол кўринишда пайдо бўлди. Қизни кузатгач, қишлоғига бориб келгандир, деб ўйлаб, «Онангиз тузукмилар?» деб ҳол сўрадим. «Мазалари йўқ», деди. Бир соатдан сўнг унинг опаси қишлоқдан қўнғироқ қилиб, «Укамга насиҳат қилиб қўйинг, икки ойдан бери уйга келмайди», деди. Қисқаси, мен у йигитга танбеҳ бердим-у ариза ёзиб, бўшаб кетишини талаб қилдим. Мен унинг ёлғон гапиришини кечирсам бўларди. Лекин соғлом онасини «оғир касал» дейишини кечириш мумкин эмасди...

Ёлғон сўзлаш ироданинг заифлигидан далолат беради. Одам истаса-истамаса, сергаплик уни ёлғон кўчасига бошлаб кетади. Таомланиш лозим бўлса, қозонга бошимизни тикмаймиз, керагини сузиб еймиз. Гап ҳам шундай бўлиши керак. Унни ёки қумни элаб ишлатганимиз каби тилимиздан учаётган сўзларга илашган ёлғонни ушлаб қолиш учун ақл ва тафаккур элагиде элаб олишимиз шарт.

Ривоят. Бир лофчи ёлғон сўзларни кўп сўзлар эди. Бир куни мажлисда денгизларнинг аҳволидан ва ден-

гиз саёҳатида кўрган томошаларидан ҳикоя қилди. Мажлисдаги кишиларнинг бири сўрадики: «Эй биродар, сиз денгизда кўп саёҳат қилганга ўхшайсиз. Денгизларнинг балиқлари дарё балиқларидан ўзгачадир? Улар қандай бўлар экан?»

Саволдаги пичинг оҳангини англамаган лофчи у кишига боқиб деди:

– Ҳалигача сиз денгиз балиқларини кўрганингиз йўқми? Денгиз балиқлари туяга ўхшаш икки узун шохли бўлурлар...

Мажлис аҳди билдиларки, ул бечора на туяни кўрган экан ва на денгиз балиғини. Барчалари кулиб юбордилар. Лофчи эса уялиб, мажлисни тарк этди.

Фитрат – яратилиш жиҳатидан олиб қарасак, одам боласи ахлоқнинг барча турлари, жумладан, ҳар хил ёмон хулқларга ҳам эга бўлиши мумкин. Аммо унинг табиатида ёлғон билан хиёнат бўлиши сира ҳам мумкин эмас. Бу икки иллат ҳар бир инсон учун катта қусур ва қабоҳатдир. Ҳар қандай киши учун бу икки ахлоқ қабоҳат экан, демак, комил инсон йўлини танлаган кишига асло ярашмайди. Чунки виждон эгалик қилган қалбга ёлғон ва хиёнат сиғмайди. Шунинг учун ҳам яхши одам тўғрилиқ ва вафодорликни севади, бошқаларни ҳам шунга чақиради.

«Қариндош» иллатлар

Ифвогар мисоли кўмир, куйдирмаса ҳам кишини қора қилади. Ифвогарни бошқалардан ажратиш қийин эмас – у бировларнинг кулфатидан шодланади. Ифвоғни касб қилган одам киши танасида юриб, фақат яра бор жойда тўхтайдиган пашшага ўхшайди.

Ёлғон иллатининг «фарзандлари» борасида батафсил суҳбатлашиш фурсати етди. Кишининг сақланиши зарур бўлган – чақимчилик, туҳмат, ғийбат, ҳасад, ифво, фитна, ҳийла – бир оилага мансуб «қариндош» иллатлардан ҳисобланади. Агар ёмонликлар орасида

кўрик-танлов ўтказилса, барчалари бир поғонада турган бўларди. Бу иллатларни бир онадан бир пайтда бирга туғилган эгизаклар, десак ҳам бўлади. Чунки бирининг иккинчисидан кам ери йўқ. Ҳаммаси оила бахт саройининг кушандаларидир ва уларни бир сўз билан «фисқу фужур» (ёмонлик, бузуқлик – ахлоқсизлик) деб, бу иллатлар эгасини эса «фосиқ» деб аташ мумкин. Яна тилимизда «фисқу муфрит» деган атама борки, унинг маъноси – ўтакетган бузуқликдир.

Ғийбатни руслар «сплетня», «злословие» дейдилар. Ғийбатнинг отаси – бекорчилик. Шунинг учун «Болалик уйда ғийбат йўқ», дейдилар. Болаларнинг ширинширин гаплари, қувноқ ўйинларига маҳлиё бўлганларнинг хаёлига бировни ғийбат қилиш келармиди?

«Тухмат» ва «бўхтон»ни «клевета», «ифво»ни «провокация», «фитна»ни «интрига», «заговор» дейдилар. Иллатларнинг русча маъносини беришдан мақсадим, ёшлар орасида бу иллатларни биргина «провокация» атамаси билан тилга олиш одати кўп учрайди.

Баъзилар бу тушунчаларни бир деб, маънодош сўзлар сифатида ишлатадилар. Масалан: «Фалончи тинмай ғийбат қиларди. Унинг ифвоси натижасида ҳалокат юз берди». Тўғри, ғийбат – ифво ва фитнанинг бошланиши. Ғийбат кишига зарарсиз, ўткинчи бир гапдай бўлиши мумкин. Лекин ифво давомли бўлади. Ёмон ният амалга ошмагунча тинчилмайди. «Ифво» ва «фитна»нинг нима эканини тасаввур қилиш учун яна Одам Ато ва Момо Ҳаввонинг тақдирларини эслайлик. Шайтон алайҳилаъна ёлғонни ишлатиб ифво ва фитна қилмадими?! Шунинг учун ҳам дуога қўл очилганида Аллоҳ Таолодан шайтоннинг ҳийласидан, ифвосидан, фитнасидан сақлаш илтижо қилинади.

Қуръони Каримнинг «Шуаро» сурасида шайтон алайҳилаъна ифвосига учиб, йўлдан озганларга дўзанинг кўндаланг қилиб қўйилгани ҳақида огоҳлантириш бор. Одам Ато яраланидан бери шайтон ифво ва фитна билан банд. Унинг мақсади аниқ – бандани

ҳидоятдан четлатиш, бу дунё ҳаётида беобрў, бадном қилиш ва Қиёматда дўзах сари етаклаш. Ифво ва фитна шайтоннинг касби экан, одам боласининг бу касбга меҳр қўйиши, аввало, ўзи учун, қолаверса жамият учун фожиадир. Мени бу борада бир нарса кўп ўйлантиради: шайтон кибри учун Аллоҳ Таолонинг ғазабига учради. Шу туфайли Одам Ато ва унинг авлодига душман бўлди. Душманлиги боисидан ифво-фитнани бас қилмайди. Хўш, бизларнинг орамизда яшаб, биз билан бир ҳаводан нафас олиб, бир булоқдан сув ичувчи кимса нима учун ифво ва фитнадан ўзини тиймайди. Бу иллатларнинг гуноҳ эканини, кимгадир қилган ифвоси ёки фитнаси учун дўзах азобига дучор бўлишини билмайдими? Билади! Хўп, ифвоси ёки фитнаси орқали нимага эришади? Ҳеч нимага! Ёмон кўрган одами унинг ифвоси туфайли ишдан ҳайдалар, оиласи бузилар ёки бошига бошқа бир мусибат тушар. Хўш, ифвогарга бундан нима наф? Фақат кўнгли бир оз «роҳатланади». Шугинами? Ҳа, шугина! Ифвоси туфайли эришган «кўнгил роҳати»ни тарозининг бир палласига, дўзахдаги азобини иккинчи палласига хаёлан қўйиб кўрайлик-чи?

Масаа. Бир арслон бетоб бўлиб қолди. Барча ҳайвонлар зиёратга келишди, фақат тулки келмади. Бўри бу қулай фурсатни қўлдан бермаслик учун ифво қилди:

– Тулкининг ярамаслигини энди билдингизми? У сизни менсимайди, хасталанганингизни эшитиб, қувониб юрибди. Агар бу қилиғи учун жазоламасангиз, бошқа ҳайвонлар ҳам ундан ибрат олиб, сизни назарписанд қилмай қўйишади.

Бўрининг ифвосини қуён эшитиб турган эди, ўша заҳоти тулқига етказди. Тулки вақтни бой бермай, бир хўрозни тутди-да, арслон ҳузурига таъзим билан келди. Арслон ғазаб билан наъра тортди. Тулки эса таъзимдан бош кўтармай, узрини баён қилди:

– Улуғим, сизнинг бетоблигингизни эшитганимдан бери ҳузур-ҳаловатимни йўқотганман. Сизнинг сало-

матлигингиз учун мен жонимни беришга ҳам тайёрман. Бошқа ҳайвонлар сизни кўргани келишганда мен дардингизга даво излаб юрган эдим. Бағоят тажрибали, қўли енгил табиб борлигини эшитиб, уни қидириб топдим. Ҳузурингизга даъват қилган эдим, боласи вафот қилгани учун кела олмай, узрини айтди. Аммо сизни шифолаш йўлини менга тушунтирди. Сиз ҳўроз гўштини еб, ўтини почаси билан аралаштириб оғриган ерингизга сурасиз, кейин бўрининг оёғини узиб олиб, қони қотмай туриб боғлайсиз.

Арслон тулкининг сўзига ишонди. Ҳўроз гўшtidан еган эди, ўзини бир оз енгил ҳис этди. Тулки кетгач, бўри унинг жазосиз чиққанидан ажабланиб, арслон ҳузурига кирди-ю, оёғидан ажралди...

Эътибор қилдингизми, бир иллат иккинчисини уйғотяпти: бўри иғвонинг уясини кавлади; қуён бўрини ёмон кўргани учун чақимчилик қилди. Тулки эса бўрининг иғвосини даф этиш учун иғвони ҳийла либосига ўраб қасдини олди. Агар бўри қуённинг чақимчилигини билса, бу ёғи нима бўлишини билаверинг. Ўтмишнинг машҳур адибларидан Анатолий Франсининг «Адоватчиликка қарши адоват уйғотинг» деган чақириғи бор. Агар бу чақириқни тўғридан-тўғри қабул қилсак, «иғвогарга қарши иғво уйғотинг», деб тушунамиз ва тулкининг ишини маъқуллаймиз. Иғвога иғво билан жавоб бериш инсонийликдан эмас. Адибнинг чақириғида бу маъно йўқ. Балки адоватни инкор этишга даъват мавжуд. Иғвогардан нафратланишимиз керак. Лекин нафрат чегарасидан чиқиб, ўч олишга киришсак, ўша иғвогардан ҳам баттарроқ тубанлашган бўламиз. «Аччиқни аччиқ кесади» деган мақолни «иғвони иғво кесади ёки тўхтатади» деб тушуниш ақл ожизлигидан далолатдир. Иғвога иғво билан жавоб бериш янада баттарроқ иғволарнинг туғилишига сабаб бўлади.

«Иғво – ожиз қалбнинг ёвуз мероси, мағрурлар қалбидан ҳайдалган бир ҳис», деб ёзган шоир гоят тўғри фикрлаган экан. Иғвогар ҳамиша ўзининг асл баша-

расини ниқоблаб юради. Кўпинча у ўзини куюнчак меҳрибон дўст қиёфасида кўрсатади. Агар шундай ниқоб остида ифво қилинмаганида эди, дунёда кўп ёвузликлар бўлмасди.

Ифвогарнинг ҳаётда уялиб қолишини кўп кузатганмиз. Дунёвий қонунларда Қиёмат жазоси кутиб ўтирилмайди. Ифвогарлиги исботланса, қамоқ жазоси бор. Лекин унга қадар ифвогар бир эмас, баъзан бир неча одамнинг шўрини қуритади. Худди қуйидаги ҳикоятдаги каби.

Ҳикоят. Қадим замонда бир одам қул сотиб олиш мақсадида бозорга борди. Бир қул кўнглига маъқул келган эди, савдогар унинг айбини ҳам баён қилди:

– Бу қул жуда уста, ҳунарманд, аммо ифвогарлик ва фитнада ҳам тенгсиз. Агар айбига эътибор қилмай, ҳунарига қизиқсангиз, олаверинг.

У одам айбига эътибор бермай қулни сотиб олди. Орадан ойлар ўтиб, бир куни қул хожасининг хотини ёнига бориб деди:

– Сизнинг менга меҳру шафқатингиз ва ёрдамингиз жуда кўп бўлгани учун махфий бир сирни айтишга мажбурман. Агар у сирни сизга айтсаму эрингиз билиб қолса, мени аёвсиз жазолайди. Айтмасам, сизга хиёнат қилган бўламан. Шунинг учун сўзларимни ҳеч кимга айтмасликка ваъда беринг, – хотин ваъда бергач, қул ифвосини давом этди: – Эрингиз сизни қўйиб юбориб, бошқа хотин олмоқчи. Бунинг чорасини кўришга шошилмасангиз, кейин «аттанг!» деб сочингизни юлишингиздан фойда йўқ.

Бу нохуш хабардан хотин шошиб қолди. Қандай чора кўришни билмай, қулдан маслаҳат сўради.

– Шу шаҳарда зўр азайимхон бор, деб эшитганман, ҳозир унга бориб, эрингизни сизга «иситиб» келаман.

Қул шундай деди-да, кўчага чиқиб, бир оз айлангач, изига қайтди.

– «Иситиш» учун эрингизнинг энгаги тагидан бир неча дона бўлса ҳам мўй олиб берар экансиз. Кечаси

эрингиз ухлаган пайтда устара билан аста қириб олсангиз ҳам бўлади, – деб йўл-йўриқ ўргатди.

Хотин кеч киришини кутаётган маҳалда қул хожа-сига рўпара келиб, йиғламсираб деди:

– Эй хожа, сиз мурувватда тенги йўқ улуг одам-сиз. Менга қилган шафқатингизни билмасам, кўр бўламан. Сизнинг муборак ҳаётингизга хавф солувчи бир сирни сездим, айтмасам, жонингизга қасд қилгандай бўлиб қоламан.

Бу гапдан ажабланган хожа қулидан сирни ошкор қилишни талаб этди. Қул баттар йиғламсираб, гапини давом қилди:

– Хотинингиз бошқа бир одамга кўнги қўйган экан. Сизни бу кеч ўлдириб, унга тегиб олмоқчи. Эҳтиёт бўлинг, сиздек шафқатли хожадан айрилиш мен учун ҳам улуг бир мусибат.

У киши малъуннинг гапига ишонди. Кечаси ўзини ухлаганга солиб, сергак ётди. Қаттиқ хуррак овозини эшитган хотин эса қўлига устара олиб унга яқинлашди. Устарани энгаги тагига олиб келганда эри унинг қўлидан маҳкам ушлади. Хотинининг оҳ-войига парво қилмай шу устара билан уни ўлдирди. Эртасига хотиннинг қариндошлари бу воқеадан хабар топиб, ғазабландилар ва келиб эрни ўлдирдилар. Шундан сўнг эрнинг қариндошлари ҳам ғазаб билан оёққа қалқдилар. Хун олиш учун қуроладилар. Оқибатда ҳар иккала томондан кўп одамлар қурбон бўлди...

Бугунги кунимизда бунақа воқеа учрамайдигандай туюлади бизга. Ҳа, учрамайди, лекин ифвогарлар-чи? Улар йўқ бўлиб кетишмаган-ку? Уларнинг «иш услублари» ўзгарди, холос. Шу боис донишмандлар бу каби ҳикоятларни мерос қолдириб, ифвогарлардан ҳамиша эҳтиёт бўлишга, уларнинг сўзлари билан пок кўнги-ларни хира қилмасликка даъват этишган. Шарафли ҳадисда: «Ким мусулмон биродарини ифво қилса, Аллоҳ Қиёмат куни унинг юзини орқасига ўгириб қўяди», дейилиши ҳар бир киши учун ибратдир.

Ифво ва фитнани касб қилган шайтонга жаннат ҳаром, саодат ҳаром бўлганидек, ифвогар одам ҳам сира бахтли бўла олмайди. Бир марта ифво қилиб тўхта-са, ўзига яхши. Албатта, тавба яхши, лекин ифводан ўзини тўхтатиш янада яхшироқ. Лекин кимса тавба қилмаса ёки тавба қилиб бўлганидан кейин яна ифво устига ифвони қалаштириб ташлайверса, ҳаётдаги қўрқуви ҳам ошаверади. Аввалги баёнларда таъкид этилганидай, тавба бир марта қилинади ва бу гуноҳлардан тўхталади. Ахир киши заҳарни икки марта ичмайди-ку? Ифво ва фитна уруғини эккан кимса пушаймон мевасидан бошқа яна нима ундириб олиши мумкин?

Ҳиндларда «Фитнанинг олдини олмоқчи бўлсанг, фитна эшитувчи қулоқни кесиб ташла», деган мақол бор. Ҳузайфа (р.а.) бундай насиҳат қиладилар:

«Фитна қалбларда бош кўтаргай. Фитнадан озроқ озуқа олган қалбда бир доғ пайдо бўлади. Шундан сўнг унда фитнага нисбатан нафрат уйғонса, доғ кетади. Кимки қалби фитнага дучор бўлган-бўлмаганини билмоқчи экан, қалбини тафтиш қилсин. Агар аввал ҳаром деб билган нарсани ҳалол деса ёки асли ҳалол нарсани ҳаром дер экан, демак, қалби фитнага макон бўлибди.

Фитналардан эҳтиёт бўлинг. Ҳеч ким фитнага берилмасин. Ким фитнага юзланса, тошқин сел йўлдаги ифлос нарсаларни суриб кетганидек, фитна ҳам у кимсани ана шундай судраб олиб кетгай. Фитна дастлаб ҳақ-рост қиёфасига ўраниб бошланади. Шу даражадаки, баъзилар уни ҳақ деб биладилар. Фақат ўртадан кўтарилганидан кейингина унинг фитналигини тушуниб етади.

Ҳатто сув қўшилмаган шароб ҳам фитна каби инсонлар қалбини алдаб, чалғита олмайди.

Шундай бир замон келадики, сувга чўкаётган одам каби астойдил дуо-ниёз қилган кишигина фитнадан омон қолади. Бошқа ҳеч ким қутула олмайди.

Дунё учун охиратни унутган, охират учун дунёни ташлаган кимсалар сизларнинг яхшиларингиз эмас. Яхшиларингиз ҳар иккаласидан ҳам тўғри фойдалана олганларингиздир».

Фитнани инсонларни ўлдирувчи маънавий қуролга қийёсласак ҳам бўлади. Бизда «Ким бировга чоҳ қазиса ўзи йиқилади», деган мақол бор. Мазкур мақолдаги ҳикматни қадим ҳинд афсонасидаги бу воқеа исбот этади.

Ривоят. Подшоҳнинг бош вазири гоят доно эди. Бошқа вазирларга унинг мавқеи тинчлик бермасди. Охири барчалари тил бириктириб, фитна атрофида бирлашдилар. Вазирлардан бири подшоҳга таъзим қилиб, бу кеч тушида олампаноҳнинг марҳум оталарини кўрганини айтди. «Жаннатмакон дадангиз у дунёда ҳам подшоҳ эканлар. Лекин сиздан ранжидилар. Доно бош вазирга муҳтожликлари бор экан, ҳузурларига жўнатмасангиз сиздан рози бўлмасмишлар», деди. Подшоҳ бу гапни эшитиб ажабланди. Орадан ярим соат ўтмай, иккинчи вазир ҳам келиб бир туш кўрганини айтди. Кейин бошқалари ҳам тушларини баён қилдилар. Подшоҳ биринчи тушга ишонмагандай бўлган эди, қаторасига барча вазирларининг бир хилда туш кўриши унинг ақлини олди. Охири доно бош вазирини чақиртириб, ўзини оғир аҳволга солган муаммони баён қилди. Бош вазир фитнадан мақсадни дарров англади-да, «Ҳамонки жаннатмакон дадангиз мени чақиртираётган эканлар, дарҳол жўнатиш чораларини кўришингиз керак. Мен у дунёга бориб хизматларини адо этишга тайёрман. Фақат менга қирқ кун муҳлат беринг. Бу кунлар мобайнида ибодат билан банд бўлиб, руҳимни поклаб олай. Дадангиз ҳузурларига пок ҳолда бормоғим шарт», деди. Подшоҳ ижозат берди.

Бош вазир вақтни ғанимат билиб, уйдан то мурдани ёқиш майдониغا қадар ер остидан йўл – лаҳм кавлатди. Қирқ кун ўтгач, оппоқ либосда подшоҳ ҳузу-

рига келди-да, гулхан ўтини ҳам ўзи ёқажагини билдирди. Подшоҳ у билан йиғлаб хайрлашди. Фитначи вазирлар эса қувондилар. Бош вазир қалаб қўйилган ўтинлар устига чиқиб оловни ёқди. Тутун кўтарилиши билан ўтинлар орасидан ер ости йўлига ўтди-да, уйига қайтиб келиб, беркинди. Уч йилгача кўчага чиқмади, бировга кўринмади. Уч йилдан сўнг яна оппоқ либосини кийиб подшоҳ саройига келди. Подшоҳ бу доно маслаҳатгўйини соғиниб, сиқилиб ўтирган эди, уни кўрди-ю чеҳраси ёришди. Фитначи вазирлар эса талвасага тушдилар.

– Жаннатмакон дадангиз сизга саломлар йўлладилар. У дунёдаги салтанатлари гоят гуллаб-яшнапти. Мен у зотга уч йил хизмат қилдим. Бугун менга ижозат бердилар ва сизга амр этдиларки, токи бу вазирларингизни ҳам ҳузурларига юборгайсиз. Уларни бугун шомгача кутажакларини хоҳиш қилдилар.

Бу гапни эшитиб подшоҳ ўйланди:

«Бу вазирлар дадамни тушларида кўрган эдилар. Тушга инониб юбориб эдим, мана, хизматини қилиб қайтиб келди. Бу дадамнинг ўзларини кўрган, амрларини ҳам ўз қулоғи билан эшитган экан, нима учун ишонмайин?»

Фитначи вазирлар ўша соатдаёқ гулханда ёқилдилар...

Сергак зеҳнли умидимиз юлдузлари, бу иллатларни сиз болалик пайтингизданоқ уйда ёки мактабингизда кузатгансиз. Иккита ўқитувчи бошқасини гийбат қилиб ёмонлаётганини эшитиб, ажаблангансиз. Уйда эса... гийбатсиз кун йўқ. Қўшнилар, қариндошлар, ҳатто сизнинг устозларингиз гийбат қилинади. Бу гапларнинг ёмонлик белгиси – иллат эканига тушунмай, сиз ҳам шу томон оға бошлаган бўлсангиз, дарров тўхтаг. Акангиз уйланиб, уйга келин келгач, «ёлғоннинг фарзандлари» хонадонингиз ҳаловатини бузишга интилаверади. Сиз буни сезиб ё кўриб турасиз-у, лекин олдини олишга имконингиз бўлмай,

кўнглингиз огрийди. Айрим тенгдошларингиз эса (айниқса, қизлар – қайинсингиллар), янгаларининг камчилигини кўрганда қувониб, дарров акаларига ёки оналарига етказадилар, яъни чақимчилик қиладилар. Ҳатто ошириб-тошириб етказадилар. Яъни янгалари эҳтиётсизлик қилиб, иккита косани синдириб қўйган бўлса, уч-ёки тўртта, деб етказилади. Чақимчиликка туҳмат қўшилиб, гуноҳ янада ортади. Оила ҳаловатини бузувчи иллатлар ҳақидаги бу гапларни ёлғиз ўзингиз эмас, ота-оналарингиз, акалар-янгаларингиз билан бирга ўқиб маъно олишларингизни истардим.

Оилада келиннинг чақимчилик, ғийбат қилиши ҳолларини тез-тез учратамиз. Лекин туҳмат, иғво, фитна бобида «улоқ қайноналарда кетган». Бу сатрларни ўқиган муҳтарама қайноналар мени айблашмасин. Келинларнинг ёнини олиб, уларни атайин айблаш фикридан узоқман. Келин чақимчилик ёки ғийбат қилиб бўлса-да ҳасратини тўкиб, кўнглини бўшатиб олади. Туҳмат, иғво, фитна замбараклари билан қуролланиб нимага эришади? Бу қуроллари ишга солувчи қайнонанинг мақсади аниқ – кўзига балонинг ўқидай кўриниб қолган келиндан қутулиш. Ўғлини бошқага уйлантириш. Хўш, келинда қайнонасини қўйдириб, қайнотасини бошқага уйлантириш истаги бўладими? Қайнона «янги галстугингни хотининг хушторига софга қилиб юборган», деган туҳматга ўғлини ишонтириб, фитна қўзғашини мумкин. Келин қайнонага қарши қандай фитна қўзгаркин, мен бунақасини эшитмаганман. Тўғри, келин қайнотасига арз қилиши мумкин, лекин фитнага қасд қилмайди.

Муҳтарама қайнонажонларнинг барчаларини бу иллатда айбламоқчи эмасман. «Қайноналар» деганда мен ёппасига эмас, **айримларини**, ўзларини иғводан тўхта олишга куч тополмаётганларни назарда тутяпман. Лекин дунё бўйича биттагина қайнонада шундай иллат бўлса фақат оила эмас, жамият ҳам озор чекади. Бир иғво ва фитна туфайли бир қанча оила-

ларнинг барбод этилиши мумкинлигига ҳаётда гувоҳ бўлганмиз. Эҳтимол, бугунги қайнона келинлик чоғида тухмат, игво ва фитна балоларидан азият чеккандир. Бу иллатларнинг қалбни қандай яралашини яхши билар. Шу боис ҳаёт тажрибаларини унутмай, ўзларини бу иллатлардан асрашлари керак. Лекин қўшни ёки бошқа қариндошида бу иллатлар мавжуддир ва у бундан хабардордир. Унда яқинларини бу гуноҳлардан қайтаришга уриниши лозим, томошабин бўлиб қолмаслиги керак. Балки бу ҳикоят айтиб берилса таъсир этар?

Ҳикоят. Қадим замонда подшоҳнинг Маҳбуд исми доно вазири бор эди. Подшоҳ саройда фақат шу вазирга ишонарди. Ҳатто унинг таоми ҳам вазирнинг уйида пишириларди. Аммо доно вазир билан жасур лашкарбоши адоватда эдилар. Лашкарбоши қандай қилиб бўлса-да, вазирни саройдан четлатиш чорасини изларди. Кунлардан бир куни йўлда эски ошналаридан бири бадният сеҳргарни учратиб қолди. Уни уйига олиб келиб, зиёфат қилди. Зиёфат охирида вазирни йўқотиш чорасини сўради. Сўнг икковлашиб фитна режасини туздилар:

– Шоҳнинг олдига овқат олиб боришдан олдин менга хабар қил. Мен таомга афсун ўқиб сеҳр солай. Токи овқат заҳри қотилга айлангай. Сенинг мақсадинг шу йўл билан рўёбга чиққай, – деди.

Эртаси куни вазирнинг уйида шоҳ учун гуруч пиширилди ва таомни Маҳбуднинг ўғли кўтариб, саройга жўнади. Йўлда уни лашкарбоши билан сеҳргар пойлаб турардилар. Лашкарбоши вазир ўғлининг саломига алик олгач: «Қани, дастурхонни оч, кўрайин-чи, бугун шаҳаншоҳга бир ажиб таом тайёрлаганга ўхшайсизлар», деди. Бола ёшлигига бориб, товоқ юзини очди. Сеҳргар тезлик билан бир нарсаларни ўқиди-да, таомга куф-суф дейиш баробарида заҳар кукунини ҳам сочиб юборди. Шу даражада тез ҳаракат қилдики, заҳар сочганини ҳатто лашкарбоши ҳам сезмай қолди.

Подшоҳ таомга қўл узатган дамда лашкарбоши шошилиб келди-да, уни тўхтатди:

– Жонимни сўрасангиз бераман, ammo таомдан тановул қилишингизга йўл қўймайман! – деди-да, гумонини баён қилди. Подшоҳ Маҳбуд билан ўғлига таомни ейишни буюрди. Амр бажо этилиши билан ота-бола йиқилиб, жон бердилар.

Орадан йиллар ўтди. Бир куни сарой аъёнлари орасида сеҳр ва афсун ҳақида баҳс чиқди. Бирлари сеҳрнинг кучи ҳақида ўзларича муболағалар айтдилар. Бошқалари эса «Сеҳр бекорчи гап, аслида бўлмаган нарса, яхшиликнинг ҳам, ёмонликнинг ҳам пайдо бўлиши сеҳрдан эмас», деб уларнинг фикрини рад этдилар. Шунда лашкарбоши баҳсга беихтиёр аралашиб деди:

– Сеҳр ва афсун бағоят кучли нарса, буни ҳеч ким инкор эта олмайди. Мен ўз кўзим билан кўрганман: бир киши таомга афсун ўқиди, таом ўша заҳоти заҳарга айланди. Ким бу таомдан еди, ўша заҳоти ўлди.

Подшоҳ бу гапни эшитгач, ақл тарозуси билан ўлчаб билдики, Маҳбуднинг ўлими сеҳрга ҳасаднинг қўшилишидан экан. Дарҳол лашкарбошини қийноққа солдирди. У айбини бўйнига олгач, жазога тортилди.

Ҳар бир инсоннинг фақат ўзига хос сири бўлганидек, ҳар бир оиланинг ўз сири бўлади. Хотин эрининг хонадони шарафини сақлаши лозим бўлгани каби сирини ҳам сақлаши керак. Баъзан кузатаман, кўчани супуришга чиққан келин кўшни қизларни кўриб, суҳбатини бошлайди. Суҳбат узоқ давом этади. Мен уларнинг нима ҳақда гаплашаётганларини билмайман (буни, эҳтимол, сиз биларсиз), лекин киши кўп гаплашганда, албатта, бирон сирини ошкор қилиб қўйиши аниқ. Қўшни қиз келиннинг гапларини қизиқиш билан эшитади ва онасига айтади. Сўнг бу гап қайнонанинг қулоғига қайтади. Тўғрими? Қўшни қизга ёки яқин дугонага айтилган оила сири қумга синган томчи сув каби йўқ бўлиб кетмайди. Ёлгон, ғийбат, туҳ-

мат каби тиканақлар идизига жон берувчи сув бўлиб сингади.

Келин айрим гапларни оила сирни эканини фаҳмла-маслиги мумкин. Лекин бу баҳона уни айбловдан қут-қара олмайди. Дейлик, қайнсингилга келаётган совчи-лар келмай қўйишди. Келин бунинг сабабини билмай-ди. Буни оддий хабар сифатида қўшни қизга гап ора-сида айтган. Оқибатда гап айланиб-айланиб, совчи-ларнинг айнаиб кетишларига келин сабабчи бўлиб қола-ди. Келин оиласидаги сирни ҳатто ўз онасига ҳам ай-тиши мумкин эмаслигини шу хонадонга келинсалом билан кириб келишидаёқ аниқ билиши керак.

Халқимизда «Хотинга сир айтма», деган мақол бор. Бу мақолга амал қилувчи эрлар ҳам бор. Улар хотинга умуман сир айтмайдилар. Лекин бу мақолни айнан, хотиннинг оғзи бўш, унга мутлақо ишонма, деган маъ-нода тушунмаслик керак. Мақолда яширин маъно ҳам бор: эр ҳар қандай сирни айтавериб, хотиннинг таш-вишига ташвиш қўшмаслиги керак. Айниқса, эр бо-шига тушган нохуш ташвишни хотинга айтмаслиги маъқул. Агар бу ташвишни кўтаришда хотиннинг иштироки зарур бўлса, айтиш мумкин. Бўлмаса, уни ташвишга шерик қилишнинг ҳожати йўқ.

Лут (алайҳиссалом)нинг хотини уйига келган меҳ-монлар ва ўртадаги гап-сўзлар тўғрисида қавмига ха-бар етказиб турарди. Оиладаги сирни кўчага ташир-ди. Оқибатда у Аллоҳ Таоло томонидан ўлимга ва дўзах азобига ҳукм қилинди. Аллоҳ Таоло Лут қавмига офат юбориш арафасида огоҳлантириб, иймон эгалари би-лан шаҳарни тарк этишни, аммо хотинини қолдириш-ни амр этди. Уйдаги сирни ташқарига ёйгани учун ҳатто пайғамбарнинг хотини ҳам кечирилмаган экан, ардоқли фарзандларимиз тилларидан учувчи ҳар бир сўзга эҳтиёт бўлганлари яхши.

Айрим кишилар ўз сирларини ўзлари асрай олмай-диларки, оқибатда ғийбат ўқларига ўзларини ўзлари нишон қиладилар. Худди ривоятдаги подшоҳ каби.

Ривоят. Подшоҳ вазирига сирини айтди ва бировга ошкор қилмасликни тайинлади. Вазир қасам ичди. Аммо кўп ўтмай подшоҳнинг сирини оммага ёйилди. Подшоҳ бундан ғазабланди. Жаллодни чақириб, вазирининг бошини кесишни буюрди. Шунда иккинчи вазир таъзим билан деди:

– Шафқат қилинг, подшоҳим! Бу қулни ўлдирманг, бир қошиқ қонидан кечинг. Олампаноҳим, аслида айб ўзингиздадир. Чунки сир сизда турган пайтида, бир булоқ кўзи каби эди. Олампаноҳимиз бу булоқ кўзини очгач, сув пишқириб сел бўлди, оламга ёйилди. Энди буни қайтариб бўлмайди.

Феъли тор одам ўз сирини ҳам сақлай олмайди. Шунинг учун ҳаётда кенг феъли бўлишга интилиш керак. Кишининг сиқилган пайти кўп бўлади, шунақа дамда сирни бировга айтиб юборишдан тийилишга куч топа олсин. Сирини очса, кейин надомат чекади. Сир ўзида экан, бахтлидир. Ёйилгач, бахти учади-кетди: гийбатлардан ўзини қутқара олмай қолади. Сир ўзида экан, унга ҳукмрон. Ёйилгач эса гийбат кишини мағлуб қилади ва роҳатини бузади.

Ҳазрат Али (р.а.) дедиларки: «Сизлар бузуқ ишларни қилган кишини уялтириш учун унинг айбини ошкор қилувчи ва сирни очувчи бўлманг. Чунки орқаларингизда сизни машаққатга солувчи, ранжитувчи болалар ва узоқ вақт давом этадиган турли фитна ва қийинчиликлар бор». Яна дедиларки: «Ёмон сўзни айтувчи билан уни бошқаларга етказувчи – иккиси гуноҳкорликда баробардир».

Англагандирсиз, бировга, ҳатто синалган дугонасига ҳам оила сирини айтувчининг ўзига яраша жазоси бўлади.

Азиз ёшларимизнинг қулоқларига яна бир гапни айтиб қўяй: ҳар бир маҳалла, ҳар бир қишлоқда «сир олиб», «сир ташиш»га иштиёқмандлар бўлишади. Аслида уларнинг ёмон ниятлари йўқ. Гап ташишдан мақсадлари бировни биров билан уриштириб қўйиш эмас.

Бировнинг сирини эшитиб, бошқаларга етказишнинг гуноҳ эканини балки билишмас. Уларнинг қилмишлари беозор кўринса-да, баъзан қўшнилар орасига совуқчилик солади. «Фалончининг келини нега туғмаяпти», «Фалончининг Америкада ишлаётган ўғли уйланиб олибди», «Фалончиникига келаётган совчилар айниб кетишибди»... Бунақа хабарлар оқимини сел оқимига ўхшатиш мумкин. Бундай хотинлар ҳам гапга солишади. «Холам мени ўзларига яқин олиб суҳбатлашяптилар», деб лаққа тушманг. Бундай хотинларнинг муомалалари жуда ширин бўлади. «Айланай болам», «Ўзим дардингизни олай, келинпошша», деб гап бошлаб, қўшнилар ҳақидаги янгиликларни айта бошлаганида сиз бу янгиликлар кўлмагига ўз оилангизга доир сирни сочманг. Зийрак бўлинг.

Баён қилган иллатларни бир-бирига «қариндош» дедим. Шу қариндошлар орасида «товламачи» дегани ҳам бўлади. Товламачи бирон нима ундириш мақсадида «қариндош»ларининг барчасидан фойдаланади. Ишни ёлгон балчиғидан бошлайди, кейин ҳийла ҳам ишлатади. Тухматдан қайтмайди, найранглари иш бермаса ифво ва фитнага ёпишади. Бир оила доирасида товламачилик учрамайди. Лекин шу оила аъзоларидан ким бўлса бўлсин, бошқаларга нисбатан товламачилик қилишлари мумкин. Шу боис бу иллатнинг ҳам дунёвий қонунларга кўра, ҳам шариат ҳукмига кўра жазоланишини эслатиб қўйишимиз керак. Оиладан бир киши товламачилик қилиб қўлга тушса, унинг ўзигина расвои жаҳон бўлиб қолмайди, балки оиланинг барча аъзоларига, гарчи улар айбдор бўлмасалар-да, лаънат тамғаси ёпишади.

«Товламачининг хотини», «Товламачининг ўғли» (ёки «Ифвогарнинг келини»...) деган шармандали номни кўтариб юриш жуда қийин. Ҳамонки, лаънат тамғаси оиланинг ҳар бир аъзоси пешонасига ёпиштирилар экан, демак, оиланинг ҳар бир аъзоси оиланинг пок номини асрашга масъул бўлади. Дейлик, оила бошли-

гининг товламачилик йўлига ўтганини ўғил-қиз ёки келин сезиб қолди. Биламан, тўғридан-тўғри у кишини инсофга чақиритиб қолмайди. Шундай ҳолда, эҳтимол, қариндошлар орасидаги бирон баобрў кишига маълум қилиш мақсадга мувофиқ бўлар? Масалан, унинг акаси ёки опасига айтилса, улар эса укаларига ётиғи билан тушунтиришса... Бу борада фарзандларга аниқ бир йўналиш беришим қийин. Чунки ҳар бир оиланинг шароити, муаммоси ўзига яраша бўлади. Шунинг учун вазиятга қараб иш кўрилади. Энг муҳими бу иллатларга лоқайд қарамаслик керак. Шунда оиладаги бахтли ҳаёт чирой очиб бораверади!

«Ёлғон»нинг «фарзанд»лари орасида «ҳийла» алоҳида ўрин тутади. Бундай дейишимизнинг боиси, уни аниқлашда киши адашиб қолиши эҳтимоли ҳам бор. «Хийла» – макр ва алдов дегани. Лекин унинг «тадбир»ни англатадиган маъноси ҳам борки, «ҳийлаи тадбир» деймиз ва бу иллат эмас, ақл қувватини кўрсатадиган фазилат ҳисобланади. Баъзан «ҳийлаи шаръи» деган иборани ҳам эшитиб қоламиз. Буни зинҳор «шариатнинг алдови» маъносида тушунмаслик керак. Чунки шариатда алдов бўлмайди. «Шариат қоидаларига кўра қўлланилган тадбир» демоқчи бўлсангиз, майли, айтинг. Бироқ, халқ тилида бу ибора салбий, киноя оҳангида бўлгани сабабли тилга олинмагани маъқул. Ҳалокатга, бахтсизликка олиб келувчи ҳийлани «ҳийлаи шум» дейдилар. Алдоқчи, маккорни «ҳийлагар» (ҳийлакор) ҳам деб атайдилар. Учала атамани маънодош сўз сифатида ишлатиш мумкин. Лекин алдов билан ҳийла орасида озгина фарқ сезилади. Ҳийла – ақл билан алдаш. Бошқачароқ айтсак, ўйлаб, режа тузиб алдаш. Ёлғонга доир суҳбатимиздаги фикрлар ҳийла ва ҳийлагарларга ҳам тааллуқли.

Агар ҳийла ёмон мақсадни кўзласа, уни иллат қаторида кўрамыз. Агар яхшиликни кўзласа, тадбир сифатида фазилат санаймиз. Қай бир халқ орасида иллат кўринишидаги, ёвузликка хизмат қилувчи ҳийла-

ни ақлдан деб билса, у миллат ҳалок бўлади. Чунки ҳийлагар кимса инсон қиёфасидаги шайтон ҳисобланади. Ҳийла билан иш тутган кимса инсонлик туйғусидан маҳрум бўлади. Шу боис ҳам донолар: «Ҳийла қилган киши шайтонга эргашибди, унга яқин йўлама. Ҳийла билан иш кўрма, ҳалол ризқ топиш чорасини кўр», деб огоҳлантирганлар.

Масал. Бир қушнинг уясига илон ўрмалаб чиқиб, доимий равишда полапонларини ютарди. Қуш илондан қасос олиб, қутулмоқ чорасини излади. Шу атрофда изғиб юрган шоғолга маслаҳат солди. «Илондан қандай қилиб қутулмоқчисан?», деб сўради шоғол. «Илон ухлаган пайтида кўзларини чўқиб оламан», деди қуш. Шоғол деди:

– Бу тўғри тадбир эмас. Душманга қарши шундай тадбир кўрки, ўзингга зарар келмасин. Сен ҳавога парвоз қилиб, уй ва кўчаларга назар сол. Агар кўзинг бирон қимматбаҳо нарсага тушса, тумшуғингга илгину парвоз қил. Шундай учгинки, одамлар сени кўриб турсинлар ва ўша қимматбаҳо нарсани қайтариб олиш учун изингдан югурсинлар. Сен эса учиб келиб, шу нарсани илон уяси устига ташла. Шунда одамлар илонни ўлдириб, нарсаларини олиб кетадилар. Сенинг жонинг эса омон қолади.

Ҳийланинг қамров миқёси торроқ бўлади, зарари ҳам шунга яраша. Тадбирнинг қамрови кенгроқ. Урушлардаги ҳийлаи тадбир шулар жумласига киряди. Бу ҳийлада подшоҳ ва лашкарбошининг ақли, фикрлаш, таҳлил қилиш қобилияти намоён бўлади.

Амир Темур Боязидни енггандан кейин: «Шунча қудратинг бўла туриб нега шу вақтга қадар Қўстантанияни олмадинг?» деб сўрайди. Боязид Константинополь (ҳозирги Истанбул) қирғоқларига яқинлашганда денгиз ёниб кетаётганини айтади. Амир Темур юнонларнинг сувга нафт (нефть) тўкиб, ёқиб юбораётганларини фаҳмлайди-да: «Эндиги сафар хужум қилганигда кемангга қум ол. Денгиз ёна бошлаганда сеп-

санг, ўчади», дейди. Юнонийлар шоҳи Искандар Ҳиндистонга юриш қилиб, филларга қарши чорани кўп ўйлаб, охир топади. У мисдан ичи бўш от ва суворийларнинг ҳайкаллари ясатади. Ҳайкалчалар ичини нафт ва гугурт билан тўлдиради. Жанг бошланганда кўшин бу мис ҳайкалчаларга ўт қўяди. Бу ҳайкалларга ҳужум қилган филларнинг хартуми куйиб, қутуради ва ўз аскарларини топтай бошлади. Бунга ўхшаган ҳолатларни «ҳарбий ҳийла» деб атайдилар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Мўмин киши содда, карамли-марҳаматли бўлади. Фожир киши эса ҳийлакор, паст, хасис ва нокас бўлади». Ҳадиснинг давомида «бир илонга икки марта чақтирмайди», деган хикмат ҳам мавжуд.

Яхши одамнинг сифатларидан бири – содда эканлиги ва соддалиги туфайли, алданганини билса ҳам билмагандек кўринмоғидир. Яхши киши фаросатсиз эмас, аслида у алданмайди, лекин зоҳиран шундай кўринади. Чунки ёмонлик қилишни билмайди, маккор ва айёр эмас. Чунки покиза, соғлом қалби, имони уни бундай қабоҳатга қўл уришга йўл қўймайди.

Ўтган замондаги бир шоҳ шунчалик ёвуз эканки, одамларни мол-дунёдан айириб завқланса, шаҳару қишлоқларнинг кулини кўкка совуриб, гўдаклар қонини оқизиб лаззатланар экан. У қўшни мамлакатни эгаллаш мақсадида кўп жанглар қилибди, охири макр-ҳийлани ишга солиб, хоинлар хизматидан фойдаланиб, подшоҳни ўлдиртирибди-да, унинг гўзал хотинига совчи қўйибди.

Малика ориятли аёл экан. Номусини, юртини ширин жонидан афзал билиб, элга бош бўлиб, душмандан ўч олишга аҳд қилибди. Эрининг жанговор либосларини эгнига илиб, майдонга чиқибди-да, бир хат ёзиб, қонхўр шоҳга жўнатибди. Мактубда бу сўзлар битилган экан: «Эй шоҳ, шунча мағрурлигинг, салоҳиятинг билан жангда енгилсанг, аҳли олам ўла ўлгунингча «бир хотиндан енгилган шоҳ», деб сендан кулиб

юради. Агар омад сенга боқиб, голиб келсанг, «Аёл билан тенглашган шоҳ» деб элнинг маломати ва лаънати-га қоласан».

Бу мактубни ўқиган шоҳ изига қайтган экан...

Мана шунини тадбир дейдилар. «Хотин кишининг макри қирқ туяга юк бўлади» деган гапни (мақол эмас!) кўп эшитамиз. Бу гапнинг замирида салбий ҳолат бор. Ҳолбуки, аёллар ҳаракатида макрга нисбатан тадбирни кўп учратамиз. Ишонмайсизми? Унда қуйидаги ривоятга диққат қилинг.

Ривоят. Подшоҳ аҳли аёли билан гап таллашиб қолиб, аччиқ устида: «Тур, йўқол, отангникига жўна!» дебди. Малика эрини ғазабдан тушириш учун дарров узр сўрабди. Аммо шоҳ жаҳл отидан тушмабди. Малика йиғлай-йиғлай хос хонасига чиқиб, ўйлай-ўйлай чора излабди. Охири эри ҳузурига чиқиб:

– Майли, сиз айтганча бўлсин. Отамникига кетсам кета қолай. Фақат иккита илтимосим бор, йўқ деманг. Охирги марта илтимос қилаётганим учун марҳаматингизни аяманг.

«Охирги марта» дегани учун подшоҳ унинг кетишига ишониб, «айт», деди.

– Мен хайрлашар олдидан кўнглингизга ёқадиган шарбатни сиз учун атай тайёрлаб эдим, шундан татиб кўрсангиз. Авваллари тайёрлаганимда доим мақтардингиз. Бу сафар мақтамасангиз ҳам майли. Иккинчи илтимосим, саройингиздан эсдалик учун ўзимга ёққан нарсани олиб кетсам майлими?

Подшоҳнинг тантилиги тутиб:

– Ўзинг ёқтирган энг қадрли, энг қимматбаҳо нарсани олиб кета қол, – деди-да, малика тутган шарбатни ичди. Малика шарбатга уйқу дориси қўшган эди, подшоҳ ўша заҳоти ухлаб қолди. Малика хизматчиларини чақиртириб, подшоҳни гиламга ўради-да, йўлга тушди. У отасиникига етиб келганда подшоҳ уйғониб, ажабланди.

– Мен қаердаман? – деди атрофга аланглаб.

– Менинг отамникидасиз, – деди малика кулимсираб.

– Отангникига қанақасига келиб қолдим?

– Ахир ёдингизда йўқми, мени «отангникига жўна!» деб ҳайдадингиз. Мен саройдан эсдалик учун бир нарса олишни илтимос қилдим. Сиз «Ўзинг ёқтирган энг кадрли, энг қимматбаҳо нарсани олиб кета қол», деб марҳамат қилдингиз. Саройда мен учун сиздан бўлак кадрлироқ, қимматлироқ ким бор?

Бу доно тадбирдан қувонган шоҳ хотинини олиб, саройига қайтган экан. «Ҳийла» эмас, «доно» деганимизга энди қўшиларсиз?

Яна мавзуга қайтсак, илатлардан қочиш ҳақидаги гаплар кўпайиб кетаётгандай туюляптими? Асло кўп эмас, ишонинг. Фазилатларнинг ҳар бири умр саройини безаб турувчи бир инжу кабидир. Ахир уйингизни турли гиламу биллур қандиллар билан безашни истайсиз-ку? Гилам ҳам, қандил ҳам эскиради, оқибатда ташлаб юборасиз. Аммо эгалланган фазилатлар эскирмайди. Уларни ташлаб юбориш ҳам мумкин эмас. Уйингизни ҳар куни чангютгич билан тозалаб, жавонларни артиб турмасангиз ғубор қўнади. Киши ўзини илатлардан ҳар кун, ҳар соат, ҳар дақиқа тозалаб туриши керак. Покиза уй киши кўнглини қанчалик яйратса, ғуборлардан пок хулқ барчанинг дилини шунчалик равшан қилади. «Элнинг назари тарозудир» деган ҳикмат бор. Эл назари кишининг хулқи, хатти-ҳаракатига нисбатан зийрак ва ўта талабчан бўлишини унутмасангиз, ўзингизга яхши. Агар бу фикримга қўшилсангиз, суҳбатимизни давом эттирамиз. Толиққан бўлсангиз, майли, бир оз дам олинг. Ўтинчим шуки, суҳбатдан бутунлай юз ўгирманг.

Тўхмат тош ёради

Донишманддан сўралди:

– Осмонлардан каттароқ ва офирроқ нарса борми, бўлса нима у?

Жавоб берилди:

– Ор-номусли кишига туҳмат қилмоқ осмондан ҳам катта ва оғирроқ.

«Ёлғон» деб аталувчи иллатнинг фарзандлари орасида «туҳмат» деб номлангани мавжудки, «ёлғон» шайтоннинг ардоқли ўғли бўлса, «туҳмат» суюмли набира-си ҳисобланади. «Туҳмат» бобоси бўлмиш «ёлғон» сиз яшай олмайди. Туғилиши ҳам, қувватга кириши ҳам, галабаларга эришиши ҳам айнан ёлғон туфайлидир.

*Бир сўз билан бузилар шоҳ қалъаси,
Инграниб чиқади гўдак носаси.
Ўт балоси, сув балоси ёмондир,
Ундан ёмон, билгин, туҳмат балоси.*

Умидимиз юлдузлари, сиз «Сув балоси, ўт балоси, қуруқ туҳмат балосидан асра!» деган дуони кўп эшитгансиз. «Туҳмат балоси барча балолардан ҳам баттар», деган гап ҳам сизга танишдир. Сув ва ўт балоси бехос келса-да, тўхтатиш чорасини қилиш мумкин. Туҳмат балоси бошланганида инсон кўпинча чорасиз қолади. Туҳмат сели ёпирилган Сталин замонида қанча қонлар тўкилди, етимлар ва тулларнинг кўздан оққан ёшлар дарё бўлди... Туҳмат туфайли одам ишдан ҳайдалади, қамалади, оиласи бузилади, ҳақиқат қарор тоғунига қадар ёмон отлиқ бўлади... Бир номарднинг туҳмати бир одамга қаратилган бўлса-да, бундан жамият жабр кўради. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби улуғларни «Сталин репрессияси қурбонлари» деган гапларни адабиёт дарсларида эшитгандирсиз? Аслида улар туҳмат қурбонларидир. Сталин туҳмат уруғидан зулм дарахти кўкариб чиқиши учун шароит яратиб берди. Туҳмат уруғини ўша қурбонлар билан бир дастурхонда нон еб, чой ичганлар экдилар. Зулм дарахти униб чиққанда қувондилар. Жамият ўзининг оқил фарзандларидан жудо бўлди. Бу тараққиётга салбий таъсир этди. Туҳ-

мат уруғларининг кўкариб чиқишига шароит яратиб берган тузумнинг келажаги бўлмаслигини яқин тарихимиз исбот этиб берди.

Ҳикмат. «Ким инсонлар орасида ўз дўстига қарши гап тарқатса билингки, унинг ичида илонлари ва чаёнлари бор. У тарқатган гаплар кечаси босган сел каби, қаердан келиб, қаерга кетганини билиб бўлмайди. У сўзида ҳам турмайди. Аҳдини ҳам қайта-қайта бузаверади. Дўстлигига ҳам ишониб бўлмайди. Уни истаган чоғи бузади».

Ҳазрат Навоийдан ҳикмат:

*Кўрмайин улким иши бўҳтон эрур,
Билки бу хислат била шайтон эрур.*

Доно халқимизнинг «Тухмат тош ёради, тош ёрма са бош ёради», деган мақоли бор. Тоғ ва тошларни шамол ва ёмғир вайрон қилади, одамни эса тухмат. Дўстинга қилинган тухмат сенга қилинган тухматдир, дейдилар. Қадим файласуфларидан Лукиан таъбири билан айтганда: «Тухмат билан алақачон кўп авлодлар қириб ташланган, шаҳарлар ер билан яксон этилган, ота ўғлига, ака жонажон укага, болалар ота-оналарга ва ошиқ-маъшуқлар бир-бирларига қарши девонавор қўзғалганлар. Тухматга ишониш билан кўпгина дўстлик алоқалари узилган, кўп уйлар харобага айланган». Бу ҳикмат айтилгандан кейин орадан яна неча минг йил ўтди. Минг йиллар давомида бу илат йўқолмади, аксинча харобазорларни кўпайтирди. Бугунги кунда яна ўз ҳукмини ўтказяпти.

Оғзаки тухматни қуролдан отилган ўққа қиёслайдилар. Тухмат ўқи кишини ҳалок қилади. Аммо шовқинсиз қилинган жиноятнинг айбдори жазодан яшириниб қолади. Шундайми? Зоҳиран шундай. Бундайларга қонун йўли билан жазо бериш қийин. Тўғри, «Жиноят» кодексига бу илатга тегишли жазо белгиланган. Лекин, биринчидан, тухматчининг тухматини

исботлаш оғир масала. Иккинчидан, туҳмат натижасида юрак хуружидан ўлган одамнинг яқинлари туҳматчига жазо берилишини талаб қилмайдилар.

Мисол учун Сталин замонидан туҳмат туфайли қамалганларни яна бир тилга оламиз. Сталин ўлимидан кейин уларнинг айбсиз экани тан олинди. Суд уларни оқлади. Лекин туҳматчилар жазосиз қолавердилар. Ҳа, ҳаётда шундай бўлди. Улар охирада дўзахнинг қандай оташига дуч келишларини фақат Аллоҳ Таоло билади. Бу дунёда туҳматчилар эл назаридан қолишининг ўзиёқ уларга жазо эмасмикин? Хотира ва виждон ҳеч қачон бўҳтонни кечирмаган ва кечирмайди ҳам.

Ўз даврида бўҳтончилар қилмишидан азият чеккан улуғ адиб Ойбек «Бўҳтончилар чиндан ҳам бахтсиз маҳлуқларки, ўз ғалабалари натижасида юзлари баттарроқ қорайганини, ичлари яна баттарроқ чиркинлашганини сезмайдилар», деганларида мутлақо ҳақиқатни баён қилган эдилар. Ажаб, ажабки, туҳмат баёни бир неча сатрга жо бўлади. Бироқ, уни йўқ қилиш учун ўнлаб, юзлаб саҳифалар талаб этилади. Бошқачароқ айтганда, бир неча сўз билан ҳамла қилган туҳматдан ҳимояланиш учун неча-неча юз минг сўз керак.

Донишманддан сўрадилар:

– Етимдан ҳам хорроқ зот борми, бўлса ким у?

Жавоб бердилар:

– Туҳматчи, чақимчилар фош бўлганда етимдан ҳам хорроқ бўладилар.

Абу Бакр (р.а.) айтдилар:

«Расудуллоҳ (с.а.в.): «Мен сизларга гуноҳларнинг энг каттасини айтиб берайинми?» деб уч марта сўрадилар. Саҳобалар: «Ё Расудуллоҳ, айтиб беринг», дейишди. «Аллоҳ Таолога ширк келтириш ва ота-онага оқ бўлиш», дедилар. Расуллулоҳ шу вақтда ёнбошлаб ўтирган эдилар. Бу гапни айтганларидан сўнг ўнгла-ниб ўтириб олдилар-да: «Огоҳ бўлинглар! Катта гуноҳ-

лардан яна бири – ёлгон гапирмоқ, туҳмат қилмоқдир», дедилар. Бу сўзларини шу қадар кўп такрорлардиларки, мен ичимда «Расулуллоҳ чарчадилар, энди гапларини тўхтатсалар бўларди», дедим».

*Туҳматдан дилларга бергувчи озор,
Ёвуз қилмишини қўймаса зинҳор.
Саждага қанчалик бошин қўйса ҳам,
Яратган Эгамнинг қаҳрига дучор.*

Ривоят. Ҳазрати шайх Саммуни Ошиқ (қ.с.)нинг Бағдодда шуҳратлари баланд эди. Аҳли риёдан Фулом Халил дегани ул зотни кўп ранжитар ва бўҳтон қилар эди. Ҳазрати Саммун кўринишдан ғоят кўркем эдилар. Бир аёл ул зотга ошиқ бўлди. Шайх унга йўл бермадилар. Ўша аёл ҳазрати шайх Жунайдининг (қ.с.) ҳузурларига бориб: «Бизни турмушга беринг», деди. Жунайд ҳазратлари ҳам у аёлга йўл бермадилар. Сўнг у аёл «Саммун мен билан зино қилди», деган туҳмат билан Фулом Халилнинг ҳузурига борди. У эса бу туҳматни халифага билдирди. «Халифа уни ўлимга ҳукм этсин», деб туҳмат устига яна туҳмат қўшди. Халифа унинг сўзларини тинглади-ю, аммо сўз айтмоққа тили тутилди. Ўша кеча у туш кўрди. Тушида унга айтдиларки: «Сенинг давлатинг заволи Саммуннинг жони ичидадир. Уни ўлдиртирган вақтингда мулкинг қўлингдан кетгай...»

Халифа уйғонди. Воқеанинг Саммунга алоқадор эканини англади, уни зиёрат қилиб, улуғлади. Фулом Халил эса мохов касалига йўлиқиб, халқ орасидан чиқди.

Туҳматчи жисман бундай хасталикка чалинса-чалинмаса, аслида у руҳий-маънавий томондан моховдан баттардир. Туҳматчи муддаосига етиш учун баъзан ёлғиз ўзи ҳаракат қилади ва унинг ҳаракатини гараз бошқаради. Бир ўзининг кучи етмаса, шерик излай бошлайди. Ажабки, икки ақлли одамнинг ўзаро

тил топишиши қийин, туҳматчиларнинг бирлашиб олишлари эса ғоят осон. Туҳматчилар инсон зотига иснод келтирувчи ҳар қандай иллатдан ҳеч бир уятсиз фойдаланаверадилар. Фанимни йўлдан олиб ташлашганидан кейин эса бир-бирларига туҳмат тошларини отишдан ҳам тоймайдилар. Кўпинча уларни шу ҳаракатлари фош қилиб қўяди.

Туҳматчи муродига қисман етиши мумкин, ҳеч қачон мутлақ ғолиб бўла олмайди. Туҳматчилиги фош бўлиб, шармандалик ёки хорлик жандасини кияди. Аммо унгача кўп одамларни сарсон қилади, жабр майини ичишга мажбур этади... Ҳатто ўлимга ҳам олиб боради. Қасд қилган одамнинг ўлими – туҳматчининг ғалабаси эмас, балки мағлубиятининг бошланишидир. Бир одам туҳмат туфайли бирон жабрга йўлиқса – бу туҳматчининг бахтиёрлиги эмас. Бир неча кун ёки соат давом этадиган бахтиёрлик изидан азоб-уқубатдан иборат жазо келиши аниқ. Нуҳ (алайҳиссалом)нинг хотини, қавмига «Нуҳ жинни!» деб гап тарқатарди. Шу боис унга жаннат йўли тўсилди.

Ривоят. Қадимда машҳур ва маъруф ҳокимнинг Баҳория исмли ой юзли, гул ёноқли, номусли ва иф-фатли хотини бор эди. Шу ҳокимнинг қушчиси эса ҳаёсиз ва нопок одам эди. Бир куни у беҳаёнинг кўзи Баҳорияга тушиб қолди-ю унга ошиқ бўлиб қолди. Қушчи ҳар қанча висол ҳалқасини қоқса ҳам, мулоқот эшиги очилмади, унинг афсун ва афсоналари иф-фат ва номус эгасига таъсир қилмади. Ҳаракатлари зое кетиб, умиди узилай деганда пок, соф хотинни туҳмат тузоғига илинтирмоқчи бўлди. Бозорга борди-да, тўти сотиб олиб, унга «Мен ҳокимнинг хотинини тўшакда қоровул билан бирга ётганини кўрдим», деган гапни балх тилида ўргатди-да, сўнг уни ҳокимга тортиқ қилди.

Тўти гапни хуш овозда такрор қиларди. Ҳоким балх тилидан беҳабар бўлгани учун унинг нима деётганини англамади. Шунга қарамай, қушнинг чирой-

ига, ёқимли овозига маҳлиё бўлди. Қуш Баҳорияга ҳам маъқул келиб, уни меҳр билан парвариш қилаверди.

Бир куни ҳокимникига балхлик биродарлари меҳмон бўлиб келишди. Тўти ўргатилган гапни такрор қилавергач, улар бир-бирларига саволомуз қарашиб, бош эгганларича жимиб қолдилар. Ҳоким уларнинг маъюсланиб қолганларини сезиб, бунинг сабабини сўради. Меҳмонлардан бири минг истиҳола билан бўлса-да, тўтининг гапини таржима қилиб берди. Ҳоким шу заҳоти таомдан қўл тортди-да:

– Бизнинг одатимизга кўра, ёмон хотин тайёрлаган таомдан ейилмайди, – деди.

Эшик яқинида уларнинг суҳбатига қулоқ тутиб ўтирган хизматкор қушчи «Хотинингизнинг қоровул билан бир тўшакда ётганини мен ҳам бир неча марта кўрганман», деб ёлғон гувоҳлик берди. Шундан сўнг ҳоким хотинини ўлдиришга буюрди. Бу ҳукми эшитган иффатли хотин эрига бир ишончли киши орқали: «Эй муҳтарам хожа, мени ўлдиришга ошиқманг. Мени истаган вақтингизда ўлдиришингиз мумкин. Ақл ва тажриба эгалари ҳукм чиқаришга, айниқса, қон тўкишга шошилмасликлари, сабрли бўлишлари зарур. Аввал яхшилаб ўйланг, агар текшириш натижасида гуноҳим исбот этилса, ўлдирсангиз розиман. Далилсиз, исботсиз ҳолда ўлдирсангиз заволимга қола-сиз», деб хабар юборди.

Ҳоким хотинини чақиртириб деди:

– Тўти одам жинсидан эмас, у ғараз билан сўзламайди. Бунинг устига қушчи хизматкоримиз ҳам гувоҳлик берди.

– Балхлик меҳмонлардан сўранг-чи, тўти бу гапдан бошқа сўзларни ҳам билармикин ё йўқми? – деди Баҳория, сўнг хизматкорнинг кирдикорини фош этди: – Бу нобакор хизматчи ифлос муроди ҳосил бўлмагани учун тўтига ярамас сўзларни ўргатиш орқали мендан ўч олмоқчи бўлса керак, деб ўйлайман. Агар тўти бош-

қа сўзларни ҳам сўзлай олса, мени ўлдиришингизга розиман.

Баҳориянинг сўзлари барчага маъқул бўлди. Ҳоким ҳам, меҳмонлар ҳам икки кун пойладилар, тўтидан бошқа гап эшитмадилар. Оқибатда Баҳориянинг поклиги аниқ бўлди. Ҳокимнинг амри билан туҳматчини ҳозир қилдилар. Баҳория у нобакорга хитоб қилиб:

– Эй ярамас ситамкор, бу гуноҳ ишни қилганимни кўрдингми? – деб сўради. Хизматчи «кўрдим» деб яна ёлгон гувоҳлик бермоқчи эди, қўлига қўндириб кирган лочин тумшуғини унинг кўзларига уриб, чўқилаб-чўқилаб кавлаб ташлади. Кўрмаган нарсани «кўрдим» дейишнинг жазоси шундай бўлди.

Ким туҳматчини қораламаса, уни қўллаган бўлади. «Бошқаларга туҳмат қилиб шивирлайдиган одамни уйингдан ҳайдаб чиқар», деганлар. Ўтмиш донишмандлари орасида «Бўҳтонга энг яхши жавоб сукут билан унга жирканиб қарашдир» дегувчилар ҳам бўлишган.

Ҳа, туҳматчилиги билан барчага маълум одам билан олишиб ўтирмаса ҳам бўлади. Ўн саккизинчи асрда яшаган америкалик публицист Томас Пейн фикрича, ғалати хусусиятли иллат ҳисобланган бўҳтонни йўқ қилишга ҳаётингизни бағишлаб хато қилар экансиз. «Уни ўз ҳолига қўйинг – ўзидан ўзи ўлиб кетади», дейди у. Бошқа бир донишманд эса: «Бўҳтон фингилаб жонга тегадиган арига ўхшайди: уни жойида ўлдир олишингизга ишонмасангиз, яхшиси уни ҳайдашга ҳам уринманг, қайтага у сизга баттар ёпишади», деб маслаҳат беради. Бу фикрларни бир ёқламали, деб қабул қилиш керак.

Тўғри, ҳаётни бўҳтонлар билан олишишга сарф қилишда маъно йўқ. Ҳатто, кўп олишаверсангиз, айбсиз эканингизни исботлашга уринаверсангиз, атрофдагиларда «туҳматчига қарши кўп ҳаракат қилиши бежиз эмас, туҳматлар замирида ҳақиқат борга ўхшайди», деган гумон уйғониши ҳам мумкин.

Тухматчилар фақат одамлар камчиликларини кўрадилар-у фазилатларига эътибор бермайдилар. Улар баданнинг нуқул газак олган аъзосига кўнмоқчи бўлаётган пашшага ўхшайдилар.

Бўхтон – ҳасадчиларнинг ўзига хос ички қонунидир. Бу дунёдаги таниқли зотлар орасида ёлгон ва бўхтон балчиғи чапланмаган биронта одам топилармикин? Одатда меванинг сарасини қурт еганидек, бўхтон ҳам яхшиларга ёпишади. Тирноқ остидан кир қидириш азаддан ўртамиёна ё салгина ошган ёки ошмаган одамларнинг хусусиятидир. Иқтидорли ақл эгалари эса яхлит ва жиддий ҳодисаларга қарши эътироз билдирадилар ёки индамай қўя қоладилар. Буюк алломалар эса ҳеч кимни айбламай, ўзлари кашфиёт билан машғул бўладилар. Калтафаҳмлар эса ақлларига сиғмаган нарсаларнинг ҳаммасини қоралайверадилар.

Улуғ сиймоларни қўя турайлик, оилага қайтайлик: ёмон келинга бўхтон тошлари отиш шарт эмас. Тилидан учаётган беҳаё ва бемаъни гаплар, хунук қилиқлар унинг кимлигини кўрсатиб туради. Тухматчининг нишони яхши келинга қаратилган бўлади. Оилада овсинлар орасида бу касаллик кенг тарқалганига гувоҳимиз. Тўрт-беш оила яшаши мумкин бўлган ҳовлига юраклари тор икки овсин сиғишмай қолса, бўхтон милтиқларини ишга сола бошлайдилар. Эшитар қулоқ учун туҳмат тилга чиққан чипқондек гап. Дастлабки ўқлар отилганда айрим нодон эрлар хотинлари қўлидаги бу қуролни олиб, синдириб ташлаш ўрнига ё мериқиб томоша қиладилар ёки «ўқ» етказиб берадилар. Оқибатда ака-укалар ҳам душманга айланадилар. Бундайлар яхшилаб англаб олсинларки, туҳмат – қиличдан ҳам баттардир. Қилич яраси тузалар, туҳмат ярасининг тузалиши эса ғоят қийин. Қилич тегса, баданнинг устки қисми чандиқ бўлиб қолади. Туҳмат тиғи текканда эса юракда чандиқ пайдо бўлади.

Ҳар қандай жиноят икки хил йўл билан: қасддан қилинади ва эҳтиётсизлик туфайли юз беради. Туҳ-

мат ва бўҳтон тасодифан юз бермайди. Айрим ҳолларда киши нодонлиги туфайли туҳмат кўчасига кириб қолиши мумкин. Бир қария йигиб юрган пулларини йўқотиб қўйиб, фолбинга борибди. Аввало, фолбинга боришнинг ўзи гуноҳ. Фолбин «пулингизни келингиз ўғирлабди» деган. Фолбинга ишониш яна бир гуноҳ. Шу икки гуноҳ бирлашиб, янада каттароқ гуноҳни туғдирди – оила бузилди. Орадан кўп ўтмай отахон пулларини топибдилар – беркитган жойларини унутган эканлар. Пул топилди, лекин туҳмат замбараги ўқидан вайрон қилинган оила саройи тикланмади...

Кимдир «Иллатлар орасида гумоннинг бировга зарари йўқ», деб қолди. Зоҳиран шундай. Аммо ботинан қаралса, кўп ёмонликлар гумон булоғидан сув ичиб, қувватланади. Киши гумонга бориб, бировни гийбат қилади. Шубҳага бориб, йўқ офатнинг олдини олиш учун фитнес ясайди... Аллоҳ Таолонинг расули (с.а.в.) дедилар: «Гумонсирашдан ўзингизни сақланг. Чунки гумон билан айтилган гап энг ёлғон гап бўлади.» «Эй иймон келтирганлар, кўп гумонлардан четланинглар, чунки баъзи гумонлар гуноҳдир. Жосулик қилманглар...» («Ҳужурот» сурасидан). Гуноҳга олиб борувчи иллатлардан бири – бадгумонликдир. Бадгумонлик (ёмон гумон) кишилар ҳақида шубҳа қилиш, улардан ҳадик қилиш маъносидадир. Одатда бундай гумонларнинг кўпи асоссиз, беҳуда бўлади. Шу боисдан ҳам «кўп гумонлардан» четда бўлиш буюриляпти.

Ўйлаб кўрилса, ўзаро низолар ва келишмовчиликлар кўпроқ бир-биридан ёмон гумонда бўлишдан ҳам келиб чиқади. Ёмон гумондан четда бўлиш учун доимо кишилар ҳақида яхши фикрда бўлиш, улар ҳақида етган хабарларни яхшиликка йўйиш керак. Бу ҳақда ҳазрат Умар (р.а.) «Агар яхшиликка буришнинг бирорта йўли бўлса ҳам, мўмин биродарингдан чиққан сўз ҳақида фақат яхши ўй қил», деганлар. Набий муҳтарам (с.а.в.) дедилар: «Агар одамларнинг айбини ахта-

радиган бўлсанг, уларни бузасан». Айниқса ишбоши раҳбарнинг бу нарсадан эҳтиёт бўлиши лозимлиги яна бир шарафли ҳадисда таъкидланади: «Агар амир айб ахтараверса, уларни бузади». Маълумки, кимнинг кўнглига бадгумонлик ўрнашса, у одам гумонини тасдиқлаш учун ҳужжат ва далил қидира бошлайди. Натижада гумон остидаги одамнинг ўзига билдирмасдан, айбини ахтаришга тушади. Буни «жосуслик» дейдилар.

Гумон, иккиланиш инсонни чекинтиради, гама ботиради. Иймон инсонни олға юришга ундайди, қувонч келтиради. Ёмон шубҳадан қочган киши ундан узоқлашгани қадар манфаат топади. Бир киши «Фалончи ишга таклиф қияпти-ю, аммо ҳузурига боргим йўқ, фисқ аҳлидан бўлса керак», деди. Унга жавобан биродари: «Фосиқларданмасдир, мен уни намозхон, деб эшитганман», деди. Қаранг, бирида ёмон шубҳа, иккинчисида яхши гумон бор.

Муҳтарам опа-сингилларимиз ранжимасинлар-у, шубҳа масаласида, тахминим бўйича, улоқ уларда кетган бўлса керак. Овсинлар бир-бирларидан шубҳаланадилар, хотин «эримнинг ўйнаши бормикин?» деб ҳамиша гумонсирайди... Қайнона қаттиқроқ гапириб юборса, келин «овсиним гап чаққанга ўхшайди», деб ола қарайди. Бетобланиб қолса, «овсиним иссиқ-совуқ, илму амал қилгандир», деб фолбинга югуради. Қаранг-а, «арзимас» гумон қандай катта гуноҳларни туғдирапти.

Гумондан сақланиш керак, айти замонда барчага бирдай ишонавериш ҳам тўғри эмас. Дониш аҳлидан ҳикмат: «Ақлли одам тўрт тоифага ишонмайди: думи босилган илонга, оч қолган йиртқич ҳайвонга, раҳмсиз шоҳга, инсофсиз ҳукмдорга». Ўтган уламолардан Зажжож (раҳматуллоҳи алайҳи): «Бадгумонлик яхши кишилар ҳақида ёмон гумон қилишлиқдир. Аммо аҳли фисқ бўлса, ундан нима фосиқлик зоҳир бўлган эса, шуни гумон қилишга ҳаққимиз бор», деганлар.

Ҳикоят. Бир бўри сурув ортидан эргашиб келарди. Гўё қўйларга зарар етказишни ўйламасди ҳам. Чўпон аввалига сергакланиб, уни кузатди. Бўрининг ҳаракатида ёвузлик сезилмагач, хотиржам бўлди. Ҳатто бўрига нисбатан унда ишонч уйғонди-да, қўйларни қолдириб, қишлоғига қараб кетди. Чўпон кетиши билан бўридаги мулойимлик либоси йиртилиб, аслига – ваҳшийлигига қайтди. Сурувни қонга беладди...

Қиссадан ҳисса шуки, дунёда беозор кўринган, фурсат келиши билан бўрига айланадиган бўри сийратли кимсалар ҳам бор. Уларга бирон нарсани ишониб, омонат топширсанг, бўрининг сурувга қилган ишини қиладилар. Ишонувчан одам эса чўпон ҳолига тушади. Шунинг учун ҳам донолар синалмаган отга яқинлашмасликни тавсия этадилар. Албатта, кишиларга ишонч билдириш керак, аммо бу борада сезгирликни унутмаслик ҳам зарурлигини таъкид этган ҳолда «туҳмат»нинг акаси «ғийбат» билан ҳам танишишни бошлайлик.

Ғийбатнинг касофати

Умидимиз юлдузлари, азиз фарзандларимиз, сизлар фазилатлар ва иллатлар ҳақида маълум тушунчага эга бўлсангиз-да, ҳаёт тажрибангиз камлигиданми, баъзан иллатларга етарли баҳо бера олмай қоласизлар. Шу сабабли айрим иллатларни (масалан, ғийбат, ҳасад) юқорида тилга олган бўлсам-да, гап умумий тарзда бўлгани учун энди атрофлича мулоҳаза юритишни маъқул топдим.

Яқинда бир телекўрсатувда мухбир кўчадаги ёшларни тўхтатиб: «Миш-миш ёмонми ё ғийбатми?» деб сўради. Аввало, савол сал беўхшов бўлди. Чунки бу иккала иллат бир-бирига яқин ва бири-биридан баттар. Саъдий Шерозий таъбирлари билан айтганда:

*Дедики: сенингча ҳасад-ку хунук,
Дегил: сенга ким айтди – гийбат тузук?*

Мухбирнинг саволига жавоб берган ёшларнинг бири: «Гийбатнинг гуноҳи камроқ, чунки гийбат икки кишининг орасида бўлади», деди. Бу укамизнинг мазкур масалага доир тушунчалари саёзроқ экан. Гийбат фақат икки кишининг орасида бўлганида ҳаёт чиройига камроқ доғ тушарди. Даврада йўқ одамнинг орқасидан гапириш – гийбат саналади. Демак, даврада фақат икки-уч эмас, йигирма-ўттиз одам ҳам бўлиши мумкин. Шундай экан, гарчи бир одам ҳақида гап кетса-да, гийбат ўша йигирма ёки ўттиз одам орасида бўляпти. Гийбат тўрт-беш одам оғзидан учяпти. Қолганлар жим тинглашяпти. Лекин ўша жим ўтирганлар ҳам гуноҳга шерикдирлар. «Сукут – ризолик аломати», деган ҳикмат бор. «Мен гийбатга аралашмадим», деб ўзларини овутмасинлар. Гийбатдан сақланишни истовчи одам гийбатчиларни тўхтатиши ёки даврани тарк этиши лозим. Бироқ, тарк этувчи гийбат қилинувчи кишига бориб «Сизни фалончилар гийбат қилишаётган эди. Мен чиқиб кетдим», деса, биринчидан, чақимчилик қилган, иккинчидан, энди ўзи даврадагиларни гийбат қилган бўлади.

Бир киши «даврада гийбат бошланганда тўхтатмоқчи эдим, тўхтатолмадим. Тарк этишим лозимлигини билардим, лекин чиқиб кетсам давра бузилиши мумкинлигини билиб, индамай ўтиравердим. Менда айб йўқ», деб ўзини оқлади. Аввало, гийбат қизиб турганда бир киши чиқиб кетгани билан давра бузилмайди. Аксинча, энди гийбат нишони чиқиб кетган одамга қаратилади. Агар бир киши чиқиб кетиши билан давра бузилса, янада яхши. Гийбатчилар даврасининг бузилгани гоят яхши! Расулulloҳ (с.а.в.) дедиларки: «Кимки бир мўминни гийбатчи мунофиқдан ҳимоя қилса, Қиёмат кунини Аллоҳ Таоло унинг гўштигини дўзах ўтидан ҳимоя қилувчи фаришта юборади. Ким, бир

мўминни сўкмоқчи бўлиб уни гийбат қилса, Аллоҳ Таоло уни гапидан қайтмагунича жаҳаннам кўприги устида ушлаб туради».

«Миш-миш» гийбатга нисбатан бўҳтонга яқин туради. Гийбат – даврада йўқ одамнинг мавжуд иллатларини ёки баъзи ҳаракатларини гапириш. Бўҳтон ёки туҳмат эса йўқ нарсани гапириш. Масалан, бир киши аслида саховатли. Лекин мен ёрдам сўраганимда беролмади. Мен буни хасисликка йўйиб, бир даврада уни айбладим. Шу ишим бўҳтонга киради. Миш-миш орасида баъзан тўғри гап учраб қолса, у гийбатга киради.

Қуръони Каримда одамзот сақланиши лозим бўлган иллатларга батафсил таъриф берилган. Гийбат илатига берилган таъриф ҳар қандай кишининг қалбини зириллатиб, уйқудаги мудроқ онгини уйғотиб юборади, деб ўйлайман. «Хужурот» сурасида ўқиймиз: «Баъзиларингиз баъзиларингизни гийбат қилманглар. Сизлардан биронталарингиз ўзининг ўлган биродарининг гўштини ейишни яхши кўрадими? Ёмон кўрасизлар! Аллоҳдан кўрқинглар! Албатта, Аллоҳ тавбани қабул қилувчи ва раҳмлидир». Мазкур ояти каримада бировни гийбат қилишдаги гуноҳ уни ўлдириб гўштини ейиш гуноҳи билан баробар қўйиляпти. Банда биродарининг гўштини ейишни ёмон кўрдими, демак, гуноҳи бундан-да ортиқ бўлган гийбатни ҳам ёмон кўришга буюриляпти. Мазкур оят нозил бўлгач, Расулulloҳ (с.а.в.) дедилар: «Ким дунёда мусулмон биродарининг гўштини еса (яъни гийбат қилса), Қиёмат кунини у кишининг эти унга тақдим этилади ва: «Е буни ўлик ҳолида, чунки сен уни дунёда тириклигида еган эдинг!», дейилади».

Пайғамбаримиз алайҳиссалом умматларини гийбатдан қайтариш борасида кўп даъватлар қилганлар. Шулардан бири: «Гийбатдан сақланинг! Гийбат зиндан ҳам ёмондир. Зеро, киши зино қилиб, охири тавба қилса, Аллоҳ Таоло афв этади. Гийбат қилганни эса

фақат ғийбат қилинган киши кечиргандан кейингина афв этади». Ғийбат қилган одам, ғийбати туфайли, ғийбат қилинган одамга қарамдир. Авваламбор, Аллоҳ Таолонинг ҳақидан қутулиш учун тавба қилиши, кейин яна ғийбат қилинган кишининг ҳақидан қутулиш учун ундан ҳам розилик тилаши керак.

Тавба қилиш – ўтган ишга қаттиқ афсус билан дилдан надомат чекиш, иккинчи бор бу ишни қилмасликка аҳд этиш ва аҳдига вафо эканини билиб олгансиз, бу ҳақда кўп гапирилса-да, эслатма бўлсин учун яна такрорлай: демак, тавба – ўзини бу гуноҳдан тўхта-тишга сўз бериш. Агар бугун тавба қилиб, эртага ғийбатини давом эттирса, бу тавба эмас, алдамчилик бўлади. Ғийбатчи астойдил тавба қилган тақдирда ҳам гуноҳининг кечирилиши учун бу афсус, бу аҳднинг ўзи кифоя қилмайди. Уламолар унинг тавбаси тўлиқ бўлиши учун яна бир муҳим шарт қўйишган. У ҳам бўлса, ўша ерда, ўша мажлисда ғийбат қилинган киши ҳақида яхши гапларни гапириши керак. Уламоларнинг таъкидлашларича, ғийбат қилган кишининг зиммасига тушган юк шундан иборатки, у ғийбат қилган даврасидан туриб кетмасидан бурун ва қилинган ғийбати мазлумнинг қулоғига етмасидан олдин тавба-тазарру қилсин, шунда истифори қабул бўлади. Лекин ғийбат мазлумнинг қулоғига етиб боргандан кейинги тавба қабул қилинмайди, ғийбат қилинган киши билан розилашгандан кейингина гуноҳ кечирилади.

Шайхул машойих Жунайд Бағдодий (қоддасаллоҳу сирраҳу) кўрдиларки, бир киши жоме масжидига келиб, тиланди. Шайх ҳазратларининг **кўнгиллари**дан **кечдики**: «Бу йигит соғлом бўла туриб, нечун меҳнат қилиб топмай, ўзини бундоқ хор тутар?» У зот ухлаган пайтларида туш кўрдиларки, бир киши қопқоғи ёпиқ бир товоқ келтириб, Жунайд ҳазратларининг олдига қўйди. Шайх ҳазратлари қопқоқни кўтардилар. Қарасалар, масжидда тиланган дарвишни пиширибдилар. «Буни егил!» деган амр бўлди. Жунайд ҳазратлари:

«Ўликни емайман», дедилар. «Кеча масжидда қандай еган эдинг, энди емайсанми?!» дейилди.

Жунайд ҳазратлари дедилар: «Билдимки, ғийбат қилган эканман. Ўша ҳайбатдан уйғондим. Таҳорат олиб, намоз ўқидим. Ўша дарвишни кўрмоқ фикрида ташқарига чиқдим. Кўрдимки, Дажла қирғоғида ўтириб, увоқларни териб ер эди. Ёнига бордим. Бошини кўтариб: «Эй Жунайд, масжидда эканингда кўнглингдан ўтган фикрингга тавба қилдингми?», деб сўради. «Тавба қилдим», дедим. У: «Бор, ортиқ бу фикрни қилмагил», дегач, «Шўро» сурасидан бир ояти каримани ўқиди-да ғойиб бўлди». (Дарвиш ўқиган ояти кариманинг маъноси: «У (яъни Аллоҳ) бандаларидан тавба-тазарру қабул қилгувчи, ёмонликларни афв этувчи ва қиладиган ишларингизни билувчи Зотдир».)

Кишининг кишига қилган ғийбат ёки бўҳтони мазлумга етган ёки етмаган бўлади. Агар ғийбат қулоғига етган бўлса, у кишидан, албатта, розилик олиши шарт. Агар у киши ўзи ҳақидаги ғийбатни эшитмаган бўлса, етиб бориши янги бир озор-азиятни, кин-адоватни пайдо қилиши ва меҳр-муҳаббатнинг йўқолишига сабаб бўлиши эҳтимоли бор бўлгани учун унга ғийбат гапларни билдирмай қўя қолган маъқул. Лекин бу «ўрага сичқон тушди – гулдир гуп!», «ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолди», дегани эмас. Гуноҳдан холи бўлишнинг йўли – ғийбат ёки бўҳтон мазлумга етиб борманган тақдирда ғийбатчи ёки бўҳтончига истиғфorni кўпайтиришини тавсия қиладилар. Шайх Абул Мавоҳибиш Шозалий (раҳматуллоҳи алайҳ): «Муриднинг камолотига тўсиқ бўлган нарсалардан бири – мусулмонни ғийбат қилишдир. Ким ғийбат қилиш балосига йўлиққан бўлса, «Фотиҳа», «Ихлос» ва муаввазатайн («Фалақ», «Нос») сураларини ўқисин, савобини ғийбат қилган биродарининг амал дафтарига ёзилишини Аллоҳ Таолодан сўрасин. Буни менга тушимда Расулуллоҳ (с.а.в.) ўргатдилар», деганлар.

Агар ғийбатчи бу дунёда жазосиз юрганини кўрсангиз, «Ана, юрибди-ку!» деб ажабланманг. Уни Қиёмат азоби кутиб турибди. Дўзах азобининг бу дунёдаги жазодан неча ҳисса даҳшатлироқ эканини сизга таъкидлаш ортиқча. Ўхшатиш учун бир мисол келтирай: кишининг бир бармоғига иссиқ чой тўкилиб, куйдирди. Албатта, бунинг ҳам азоби бор. Лекин аланга ўтида қовжираши-чи?

*Одамдан одамга келар хавф-хатар,
Сут билан кирган сўз жон билан кетар.
Ғийбатчи инсонни қўшма инсонга,
У мурдор захарли илондан баттар.*

Ғийбат қилган киши майдонга бир тўп қўйиб, ўнгу сўлни замбарак ўқидан совурган кимсага ўхшайди. Ғийбат қилаётганда ғийбатчининг гўзал амаллари ўннга-сўлга созурилган бўлади. Мавзуга доир суҳбатимизни Абу Ҳомид Ғаззолий ҳазратларининг фикрига суянган ҳолда давом эттирсам:

«Набий муҳтарам «Ғийбат – биродарингнинг ортидан ўзи эшитиб қолса хафа бўладиган айб-нуқсонларини айтишингдир», дедилар. Бу ҳадис кўп қамровлидир. Кишининг жисмоний камчилигини, зоти, хатти-ҳаракатлари, сўзи, диний ва дунёвий жиҳатлари, ҳатто либоси ва уловининг қусурини айтмоқ, уни кавлаштирмоқ демакдир. Дастлаб соф мусулмонларнинг баъзи бирлари биров тўғрисида «Кийими калта» ёки «Кўйлаги узун» тарзида айтилган сўзни ҳам ғийбат деб ҳисоблашган. Шундай бўлгач, нега энди кишини хафа қиладиган сўз айтганда, бу ғийбат бўлмасин?!»

Умидимиз юлдузлари, тенгдошларингиз орасида ҳам ғийбатга берилиш ҳолати учрашиб туриши сизга сир эмас. Кичикликда ғийбатга ўрганган тил ёш улғайганда инсофга кела олармикин? Энди катталар ҳаётига биргаликда разм солиб, турли зиёфатлар, тўйлар ёки бошқа йиғинлардаги гап-сўзларга диққат

билан қулоқ тутайлик-чи? Суҳбатларнинг ярмидан кўпи ғийбат эмасми? Кечаги тўйда еб-ичиб, ўйнаб-кулиб роҳатланган одам бугунги тўйда бошқа даврага қўшилиб, кеча оғиз-бурун ўпишган ҳамшишасини ғийбат қилмайдими? Бегоналарни қўя турайлик, акалар укаларни, опалар сингилларини, укалар тоғаларни кўпчилик орасида ғийбат қилишларига нима деймиз? Ҳидоятдан бегоналарни ҳам қўя турайлик, мана бу воқеага нима деймиз.

Воқеа. Ҳаж ибодатидан қайтганларидан сўнг дўстимизнинг аҳди аёллари сафар чоғида танишиб, қадрдонлашиб қолган «ҳожилар» билан давра қуришни ихтиёр этибдилар. Бир куни «ҳожилар» йиғилишибди. Биринчи таомдан кейин диний китоб ўқиб, маърифат олибдилар. Кейин эса бозорбоп ғийбат гаплар бошланибди. Ҳатто ҳаж ибодати даврида бўлиб ўтган гаплар ҳам кавлаштирилибди. Кимнинг қайси дўкондан нима олганига қадар эсланибди. Хуллас, давра суҳбати уч соат давом этган бўлса, шунинг ўттиз дақиқасигина маърифатга ажратилибди. Бунга гувоҳ бўлган дўстимиз аҳди аёлларини бу даврага қўшилишини таъқиқлабдилар. Менимча, тўғри қилганлар. Ўшандай давралар барҳам топса, қилинган яхши амаллар сочиб юборилмай, гуноҳлардан сақланилган бўларди. Бу мисолни келтиришимдан мақсад, ҳар қандай ҳожилар ёки ҳожилар сизларга ибрат бўла олишмайди.

Ҳикоя қилишларича, Абулайс Бухорий ҳажга кетаётганларида чўнтакларига икки пулни солдилар-да, ўзларига ўзлари шундай шарт қўйдилар:

– Агар Маккага кетаётганимда ёки у ердан келаётганимда бировни ғийбат қилсам, шу икки пулни садақа қиламан.

Маккаи мукаррамага бориб келдилар, лекин ўша икки пул чўнтакларидан қолаверди. Сўраганларга бу жавобни бердилар:

– Юз марта зино қилгандан кўра бир марта ғийбат қилганнинг гуноҳи ёмонроқдир...

Ғийбатдан тийилмаганларга шу ҳикояни эслатсак, фойдадан холи бўлмас, деб ўйлайман.

«Мусулмон мусулмоннинг кўзгуси», дейилади. Тенгдошлар бир-бирларини, ёши катталар кичикларни ғийбатдан қайтариш учун бир гап айтса ҳеч ким ажабланмайди. Лекин афсуски, фарзанднинг ота, уканинг ака айбини кўрсатиши малол олинади. «Бир каттанинг, бир кичикнинг гапига кир», деган мақолга амал қилиш фоят оғир кўринади. Ҳолбуки, холис равишда айтилган танқид тўғри қабул қилинса кишининг ўзига фойда. Шунга кўра, катталарни бу гуноҳлардан тортиб олиш мақсадида, танбеҳ беришга кичиклар ҳақди. Шу боис оила одатларига, шароитига қараб туриб, бари бир бу талабларни етказиб қўйиш чорасини кўриш керак бўлади.

Шарафли ҳадисда бу ибратли воқеа баён қилинади:

Бир куни пакана бир хотин баъзи бир масалаларни сўрамоқчи бўлиб, Пайғамбаримизни йўқлаб келди. Билолмай қийналиб юрган нарсаларини билиб олди. Чиқиб кетганидан кейин, ҳазрати Ойиша (р.а.):

– Мунча ҳам пакана хотин экан! – дедилар.

Шунда Пайғамбаримиз (с.а.в.):

– Ғийбат қилдинг, эй Ойиша! – деб танбеҳ бердилар.

Ғийбатчининг боши узра уч офат булути бор: ғийбатчининг дуоси қабул қилинмайди; қилган хайрли ишлари ҳам қабул қилинмайди; ғийбатчининг устида гуноҳлар бирлашади.

Энди бу сатрларга диққат билан эътибор беринг:

Жобир ибн Абдуллоҳ Пайғамбаримиз замонларида қилинган ҳар қандай ғийбат ҳидидан сезилганини айтганлар.

«Бу ўша замонларда ғийбат оз бўлгани учундир. Ҳолбуки, замонимизда ғийбат кўпайган, бурунлар ғийбат билан тўлган ва ҳидини фарқлаб бўлмайди. Бу кўнчилар бозорига кирган одамнинг ҳолига ўхшайди:

ифлос ҳиднинг ўткирлигидан у ерда бир дақиқа ҳам туриб бўлмайди. Ҳолбуки, кўнчилар у ерда бемалол овқатланишади, еб-ичишади, лекин асло жирканишмайди. Бу жирканч ҳид уларнинг димоғини безовта қилмайди. Чунки ёмон ҳид бурунларига яхшигина ўрнашиб бўлган. Мана, бизнинг кунларимизда ғийбат масаласи шундайдир».

Диққат қилдингизми? «Тўппа-тўғри топиб айтилган гап», демоқчимисиз? Тўғрилиқка тўғри! Лекин бу гапларни нима учун қўштирноқ ичида баён қилганимга эътибор бердингизми? Гап шундаки, бу ҳақиқат бундан салкам минг йил илгари Ғаззолий ҳазратлари томонидан баён қилинган. Ана энди ғийбат тўрларининг қанчалик тарқаганини тасаввур қилиб олаверинг.

Ҳар нарсанинг кири бўлганидек, тилнинг кири ғийбатдир. Ғийбат сўзлари бировга нисбатан бўлган ҳасад ўтидан пайдо бўлади. Бу эса мунофиқ кишилар одадидир.

Ҳикоят. Шогирд донишманд устодига бир кишини ғийбат қилиб сўзлади. Донишманд унинг сўзларини эшитгач, афсус билан бош чайқади-да, деди:

– Менинг ҳузуримда ҳеч кимни ғийбат қилиб сўзлама, ёмонлама. Бировнинг устидан ғийбат қилсанг, ғийбатчи эканингни билиб, сендан бадгумон бўламан, нафратланаман. Бировнинг обрўсини маҳаллангда ва менинг ёнимда тўкишни истасанг, обрўйинг бутун шаҳар халқи ёнида тўкилади. Сен ғийбат қилган одам чиндан ёмон бўлса, уни ўзингга душман қиласан, агар у мақбул ва марғуб киши бўлса, уни ғийбат қилишинг билан ўз номингни булғайсан, «ғийбатчи» деган ном орттirasан. Сенинг сўзинг, ғийбатинг билан у киши ёмон ҳолга тушмайди, лекин ярамас, ғийбатчи эканинг ҳаммага маълум бўлади. Фараз қилки, ғийбатинг туфайли унинг қадрига, мансабига нуқсон етди, лекин сен бундан нима фойда кўрасан? Бари бир унинг мансаби, мартабасига эга бўлмайсан. Ғийбатчимисан, шу ном билан қолаверасан!

Гийбатлардан узоқ киши гуноҳлардан узоқ бўлади. Гийбат гирдоби одамларни дарё гирдоби каби ўз домига тортиб, маҳв этади.

*Гийбат кўп ёмондир – юракни доғлар,
Тўғрилиқ яхшидир – дилларни боғлар.*

Расулуллоҳ (с.а.в.) барчага бир кун рўза тутишни буюрдилар-да, «Ҳеч ким рухсатимсиз рўзасини очмасин», деб таъкидладилар. Тайин қилинган куни ҳамма рўза тутди. Шом бўлганда бир киши келиб: «Эй Аллоҳнинг расули, куним рўза билан ўтди, ижозат беринг энди ифтор қилай», деб сўради. Набий муҳтарам рухсат этдилар. Кетма-кет келавердилар, Пайғабаримиз алайҳиссалом изн беравердилар. Шу аснода бир киши келиб деди:

– Эй Расулуллоҳ! Уйимда оила аъзоларимдан яна икки йигит бор. Улар ҳам кунни рўза билан кеч қилдилар. Аммо мажбуриятингиздан ижозат олгани ҳозир ҳузурингизга келолмадилар. Изн берсангиз улар рўзаларини очсалар.

Набий муҳтарам рухсат бермадилар. У киши илтимосини яна такрорлади. Расулуллоҳнинг изн беришга яна ҳушлари бўлмади. У киши учинчи марта сўрагач, дедиларки:

– Сен айтаётган икки йигит рўза тутгани йўқ. Кундузи инсонларнинг гўштини ейиш билан (*яъни гийбат қилиш билан*) вақт ўтказган кимса рўза тутган ҳисобланмайди. Бор, уларнинг олдиларига. Агар рўзадор бўлсалар, «Энди қусинглар!», деб айт.

У одам уйига бориб Аллоҳ элчисининг амрини уларга етказди. Қусдилар. Ҳар иккаласининг ичидан қуюлиб, лахта-лахта бўлиб қолган қон тушди. У одам Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳузурларига қайтиб бориб бўлган воқеани айтди. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар:

– Аллоҳга қасам ичиб айтаманки, агар ичларида яна шундай қон қолган бўлса, уларни жаҳаннам олови еяжак.

Азизлар, Рамазон ойида уйларимизда ифторлик бўлади. Барака топгур қариндошларимиз, айниқса, аёллар, ёшлар рўзадор ҳолларида хизмат қиладилар. Эътибор берганмисиз: ўзаро гап-сўзлар орасида ғийбат бўлганми ё йўқми?

Ҳа, бўлган! Қўллари ишда-ю, тиллари гап билан банд хотинлар билиб-билмай ғийбат эшикларини ланг очиб юборадилар. Агар яна шундай ҳол такрорланса, шу шарафли ҳадисни сўзлаб беринг, зора қариндошларингизнинг гуноҳдан сақланишларига сабабчи бўлиб қолсангиз.

Ҳазрат Навоий ғийбат ҳақида фикр юритиб: «Ғийбатчига яқин турма. Ғийбатчининг тилида ўт бор. Бу ўт доимо ёниб, ловуллаб туради. Унга яқинлашсанг, куйишинг яқин. Ғийбатдан фасод ёйилади. Ғийбатчининг тили кесилишга маҳкум», деб ёзганлар. Бу ўринда «яқин турма» дейилганда «ғийбатчининг ғийбатларига қўшилма», деган маъно бор. Тўғри, аввал айтилганидай, «ғийбат бошланиши билан даврадан узоқлаш», деган маъно ҳам мавжуд. Лекин буниси шароитга ҳам боғлиқ. Масалан, ифторлик хизматида бўлган қариндош хотинлар ғийбатни бошлаганларида улардан безган келиннинг даврадан чиқиб кетиши қандай бўларкин? Бундай ҳолатларда ўрта йўл топишга тўғри келади.

«Қутадғу билиг»да бир ҳикмат бор: «Зоҳидликни, танҳоликни касб қилган, қаноат рамзи ҳисобланган Ўзгурмишга заковат ва ақл рамзи Ўгдулмиш дейди: «Ҳеч кимнинг пайини қирқмадим ёки ўзгалар ҳақида ғийбат сўзлар гапирмадим», дединг. Ахир атрофингда ҳеч ким бўлмаса, эл-юрт орасида яшамасанг, кимни сўзлайсан, ким ҳақида бир гап айтасан?» Чиндан ҳам эл-юрт орасида юрса-ю, тилини тия олса ўша одам чинакам мард бўла олади. Хотинлар орасида кўпроқ

хизматда бўладиган ардоқли келинларимизга, қизларимизга бу борада осон эмас. Буни «ғийбатга беихтиёр қўшилиш», деб атасак, тенгдош дугоналари билан учрашишганда бошлаб юборадиган ғийбатлар ўз ихтиёрлари билан бўладики, бундан ўзларини тийишни ўрганишлари зарур.

Қизлар кўча-қўйда дугоналари билан юришни яхши кўрганларидек, ғийбат ҳам бошқа иллатлар билан апоқ-чапоқ равишда иш кўришни хушлайди. Ғийбатнинг кишига ёлғиз ҳолида даф қилиши кам учрайди.

«Мен елиб-югуриб, фалончининг битмаётган ишини битириб берувдим, яхшилигимни билмади» – бу ўринда ғийбатга миннат шерик бўлди.

«Эшитдингизми, фалончининг битмаётган ишини мен битириб бердим!» – ғийбат риё билан дўст тутинди.

«Мен турганда нима учун фалончи ўтирар экан бу ўринга?» – ғийбат билан ҳасад бир бири билан бирлашди.

«Фалончихонга эри гавҳар кўзли узук олиб берибди. Эрининг кўзини очиб қўйиш керак, иккинчи эркалатмасин уни» – ғийбат ифво билан ошно бўлиб, фитнани меҳмонга чорлади.

«Шундай қилиш керакки, эри гапимизга ишониб, фалончихон билан ажрашсин!» – ғийбат билан фитна тил бириктирганда қандай оқибат кутиш мумкин? Ҳа, ғийбатга ўрганган тил вужудни ёмонликларга тортаверади.

Ғийбатнинг улфат мажлисида тухмат раис бўлсачи?

Ғийбат бахиллик, хоинлик, меҳрсизлик, дангасалик... қўйинг-ки, барча иллатлар билан дўстлик ришталарини маҳкам боғлаган. Бу ёмонлик риштасини фақат яхши фазилатларни эгаллаш билангина узиш мумкин. Ўзингиз айтинг: вафода собит киши ғийбатнинг хоинлик билан биргаликда ҳамла қилишига йўл қўядими? Сахий одам ғийбатнинг бахиллик билан

етаклашиб юришига бефарқ қарайдими? Ўзгаларга меҳр улашувчи покиза қалбли одамни ғийбат билан фитна бир ҳамлада йиқита олмайди.

Ҳар қандай одам ғийбатга нишон бўлган онларида сиқилади. Бу борада муҳтарама аёллар, айниқса, келинлар тўккан кўзёшлар бир ерга жамланса бир денгиз бўлар, а? Ғийбат селига учраган киши ўзини идора қилишни ўрганиши керак. Ҳар бир ғийбат учун сиқилавериш дуруст эмас. Қалбини, иймонини муҳофаза этишни истаганлар душманларнинг ғийбатига аҳамият бермаганлар. Ҳуда-беҳудага сиқилавермаганлар. Ғийбатчининг сири ошкор бўлиб, шармандаси чиқишига ишониб лозим. Ғийбатчининг ғийбати ҳеч қачон пинҳон қолмайди. Бу ғийбат эртами-кечми ғийбат қилинган кишининг қулоғига етади ва сири очилган ғийбатчининг обрўи пастлайверади. Ғийбатчи ҳеч қачон мақсадига етмайди, яхшилик боғидан умид гулини теролмайди.

Дўзах ўтининг тутантириғи

*Уруш икки тан ўртасида олов,
Чақимчи ўтин ташигувчи, мохов.*

«Гап ташиш»га қандай қарайсиз?» деб сўрасам ажаблансангиз керак. Ҳа, баракалла, бу иллатни дейри барча қоралайди. Айниқса, оналар тўйдан аввал қизларига бу ҳақда насиҳат ҳам қиладилар. Чунки «гап ташиш» оқибатида оиланинг бузилиб кетиши мумкинлигини яхши биладилар. Биладилар-у, аммо... қизлари келинлик уйларидаги гапларни қизлик уйларига таший бошлаганларида уларни тўхтатмайдилар. «Орқалаб келган гап халтангни кўтаргин-у изингга қайт», демайдилар. Аксинча, қизларига қўшилиб, қуда хонадон аҳлини ғийбат қила бошлайдилар. «Ташиб келтирилган гап» қиз ва она орасида қолса майли эди. Бундай гап «ҳомиладор» бўлади ва «болалаб»

тарқайверади. Кўп ўтмай қуданинг қулоғига ҳам етиб боради. Қарабсизки, уйига «гап ташиб борган» келин боши узра қора булутлар тўпланади. «Йўл қувлаган – хазинага йўлиқар, гап қувлаган – балога йўлиқар», деб бежиз айтилмаган. «Гап қувлаш» – «гап ташиш»нинг айнаи ўзидир ва уни «чақимчилик» деб атасак тўғрироқ бўлади.

Тўғри, «гап ташиш»да ёмонликни қасд қилиш йўқдек туюлади. Гўё келин онасига кўрган, эшитган, билганларини маълум қилиш билан чеклангандай. Шу гапларни айтмаса ҳам бўлаверади. Айтилмай қолган гап учун кўнгли азият чекмайди. Чақимчиликда эса ёмон ниятни қасд қилиш бор. Чақимчи бир гапни етказмаса ичи қайнаб адо бўлади. Бировнинг бошига ташвиш ёғилишини истагани учун чақимчиликка аҳд қилади. «Гап ташиш» ва «чақимчилик» орасида бундай тафовут бўлгани билан аслида иккала иллатнинг илдизи бир. Таъбир жоиз бўлса, бу боғбоннинг олча ниҳолига гилос пайванд қилганига ўхшайди. Афсус шундаки, бу иллат дарахти ҳар бир оилада мавжуд. Фақат баъзилар унинг шох отиб, мўл мева беришига йўл қўймаслик чораларини кўрадилар, баъзилар эса ҳар кун суғориб, озуқ бериб қувватлантирадилар. Ана шундай адашганлар учун айрим эслатмалар бор:

Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Энг ёмонларингизни айтсам, улар чақимчилик билан юриб дўстлар орасини бузувчи, беғуноҳ одамларнинг бузуқлик, ҳалокат ва машаққатга мубтало бўлишларини изловчи кишилардир» деганлар. Яна «Яширин равишда кишилар гапига қулоқ солиб, уни ёмон ниятда бошқаларга нақд қилувчи одам жаннатга кирмайди», деб таъкидлаганлар.

Ҳикмат. Бир донишманд шогирдларига насиҳат қилди: «Чақимчилик қилиб одамларни бир-бирларига душман этган одамлар энг ярамас, энг ёмон кишилардир. Бирингиз иккинчингиз сўзини менга етказманг. Мен саломат ва роҳатда бўлган қалб билан сизларга

йўлиқишни истайман». Фикрига ойдинлик киритиб яна дедики: «фалон киши сенинг ҳақингда бундай сўзлади», «фалончи сени ёмонлади», деб сўз юритишга «чақимчилик» дейилади. Чақимчиликни инсофли, одамгарчилиги бор киши қабул қилмайди. Чақимчилар ҳар хил бўлмағур сўзларни адоват ва ҳасадлари туфайли сўзлайдилар».

Оила муаммолари ҳақида сўз кетганда қайноналарни танқид қилмайин, дейман-у, аммо айрим қайноналарга хос камчиликдан кўз юмиб ўтолмайман. Шундайлар борки, келиннинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир босган қадамини зийраклик билан кузатади. Озгина камчилик кўрса, тузатишга уринмай, ўғлининг келишини орзиқиб кутади. Чақимчилик қилиш унга роҳат бағишлайди. Чақимчилиги оқибатида икки ёшнинг муҳаббат ришталарини бир-бир узаётганини, бахт саройи устунларига болта ураётганини фаҳм этмайди. Худди шунга ўхшаб, қайнона устидан шикоят қилиш учун эрининг ишдан қайтишини орзиқиб кутувчи хотинлар ҳам бор. Чақимчиликдан роҳатланувчи бу хотин ўғил ва она орасидаги меҳр занжири ҳалқаларини узишга ҳаракат қилаётганини англармикин? Халқимиз «Қизил оёқ келиб, қизил юздан жудо қилди», деганда ана шундай хотинларни назарда тутган. Ота ва ўғил, она ва ўғил орасидаги меҳр занжирини узишга уриниш хайрли оқибат бермаслигини ҳаётдаги кўп мисоллар тасдиқлайди.

Тўғри, тинимсиз чақимчилик ва ҳатто туҳматлар натижасида ўғил хотинига қўшилиб, ота уйини тарк этиши ҳоллари учрайди. Лекин ажралиб чиқиб кетишгандан кейин қай даражада бахтга эришар эканлар? Ота уйини тарк этиш барча масалаларни ҳал этиб бера олармикин?

Чақимчилик борасида яна бир муаммо мавжуд. Танишларимдан бири менга ҳасрат қилиб қолди. «Келинимни ёмонламайман-у, аммо ўғлимнинг айбини яширганини кечиролмайман. Ўғлимнинг чакки йўлга

кираётганини гумон қилардим. Лекин у кеч келганда мен ухлаб қолган бўлардим. Ичган-ичмаганини назорат қила олмасдим. Ўғлимнинг ҳолати – ичганми-ичмаганми, чекканми-чекмаганми, биринчи галда келинимга маълум бўларди. Шу боис гумонимни унга бир неча марта айтдим. Лекин келиним бирон марта бўлсин: «Ўғлингиз ичиб келяпти, димоғларидан наша ҳиди ҳам келяпти», демади. Буни аниқлаганимда чора кўриш вақти бой берилганди. Ўғлим майхўрлик жарига ағанаб, гиёҳвандлик балчиғига ботиб бўлган эди. Келинимга даъво қилсам, «Мен чақимчилик қилишни истамовдим», дейди. Айтса чақимчилик бўлармиди?»

Савол ўринли. Зимдан қаралса, эрнинг айбини айтиш чақимчилик бўлиб туюлади. Лекин эрни гуноҳ жаридан асраб қолиш учун ота ва онасига маълум қилиб қўйиш чақимчилик эмас, балки савоб. Албатта, эр «Нега чақдинг?!» деб ғазабланади. Лекин хотин эрни ёмонликдан сақлаб қола олмаса, яна нима қилиши керак? «Эримга инсоф бер», деб йиғлаб ўтиравериши керакми? Дуо қилиш, у ижобат бўлиши учун ҳаракат ҳам қилиш лозим. Бу ҳаракатга ота ва она қўшилмаса ижобий натижа кутиш қийин. Демак, келиннинг эрга тааллуқли гапи чақимчилик эмас, чунки унда ёмонлик қасди йўқ, аксинча, яхшилик нияти мавжуд.

Набий муҳтарам «Тухмат ва чақимчилик одамларнинг орасини бузиш учун гапни бир-бирларига нақд қилиб юришдир», дедилар. Масалага шу шарафли ҳадис нуқтаи назари билан боқсак, эрининг айбини қайнотага маълум қилувчи келин ҳаракатида бузғунчилик мақсади йўқ. Балки тузатишга бўлган интилиш бор. Агар эр «Отам мен ишлаб топган пулни еб юборяпти», деса-ю, келин бу гапни қайнотасига етказса, чақимчилик қилган бўлади. Чунки бу гап ота ва бола муносабатига путур етказди.

Виждонида ҳассослик бўлмаган одам ҳар қандай ёмон сўзни осонгина ошкора қилади. Атрофга ёяди. Ёмон сўзнинг тарқалиши кишиларни ва жамиятлар-

ни разолат ботқоғига ботирувчи ҳоддир. Ёмон гап-сўзларнинг тарқалиши кишилар ўртасидаги ўзаро ишончни йўқотади. Жамиятда ёмонлик голиб бўлгандек қилиб кўрсатади. Одамлар қалбида ишончсизлик ва умидсизлик руҳини тарқатади. Ёмон гапни ошкор қилиш икки одамнинг бир-бирини сўкишидан, ёмонлашидан ва ғийбат-бўхтон қилишидан бошланади. Сўнгра, аста-секин катталашиб жамиятни ҳалокат жари сари олиб келади. Ёмон сўзни ошкор қилишга мазлум, жабр чеккан одамгагина рухсат бор. Мақсад – золимнинг зулмидан жамиятни хабардор этиш.

Ҳазрат Навоийдан ҳикмат: «У ердан бу ерга гап та-шувчилар элнинг гуноҳини ўз бўйнига олувчилардир. Чақимчилик ҳатто чин гап бўлса ҳам кўнгилсиздир. Ёлғон бўлса янада нафратлидир. Сўз етказувчининг хоҳ каттаси, хоҳ кичигини – дўзах ўтининг тутанти-риғи деб бил.

*Ким сўзни териб айтгувчи оғзига бергай,
Молик ани дўзах ўтининг дудига тергай».*

Мусо алайҳиссалом замонларида жуда қаттиқ қур-роқчилик бўлди. Мусо алайҳиссалом бани Исроил билан биргаликда ёмғир талабида дуолар қилдилар. Лекин ёмғир ёлмади. Шунда Аллоҳ азза ва жалла Мусога (алайҳиссалом) ваҳий юборди: «Мен сенинг ва сен билан бирга чиққан кишиларнинг дуосини қабул қилмайман. Чунки орангизда чақимчи бор». Мусо алайҳиссалом: «Эй Раббим, ким экан у, айт, биз уни ўз орамиздан чиқариб юборайлик», дедилар. Аллоҳ азза ва жалла ваҳий қилиб деди: «Эй Мусо, мен сизларни чақимчиликдан қайтариб, энди Ўзим чақимчилик қилайинми?!» Бу танбеҳни эшитгач, Мусо алайҳиссалом бани Исроилга: «Барчангиз чақимчиликдан тавба қилинг!» деб буюрдилар. Улар тавба қилдилар ва Аллоҳ Таоло уларга ёмғир берди.

Ақл эгалари учун шу ҳикматларнинг ўзи кифоя қилар, дейман. Агар бу баёнлар камлик қилса, мавзунини бу ривоят билан давом эттирайлик.

Ривоят. Қадим замонда амир овга чиқди. Ялангликка қўнган маҳалларида амир жиловдорини ёнига чақирди-да, деди:

– Сен билан пойгада от чоптиришни истайман. Кўрайлик-чи, кимнинг тулпори учқур экан?

Жиловдор амирнинг истагига итоат этди. Отларни елдириб, шикор майдонидан узоқлашдилар. Бир маҳал амир отининг жиловидан тортиб, тўхтатди-да, деди:

– Эй жиловдор, кўнглимга келган бир фикрни айтмоқчи бўлиб, сени атайин бу овлоққа бошлаб келдим. Ҳаммадан кўра кўпроқ сенга ишонганим учун сиримни ўзингга айтаман, эҳтиёт бўл, биров билмасин.

– Модомики, сиз менга ишонган экансиз, сирингизни ҳеч кимга ошкор қилмайман, ҳеч ким воқиф бўлмайди, – деб жиловдор онт ичди.

Амир қувониб, кўнглида яшириб юрган сирни унга айтди:

– Укамнинг шу кунларда қилаётган ҳаракатларидан шубҳадаман. Назаримда мени ўлдириб тахтга ўлтиришга уриняпти, шекилли. Шунинг учун менга тажовуз қилишини кутиб ўтирмай, уни маҳв қилмоқчиман. Сен шикор чоғи ёнимдан бир қарич ҳам узоқлашма, укамнинг ҳар бир ҳаракатини кузат.

Овдан қайтишгач, жиловдор қасамини унутди, бевафолик қилиб хиёнат кўчасига кирди. Амирдан эшитганларини унинг шубҳаси остидаги укасига баён қилди. Амирнинг укаси бу чақимчиликдан қувониб, унга суюнчи берди.

Амир укасини йўқ қилишга улгурмай, ўзи вафот этди. Ука тахтга ўлтириши ҳамоноқ жиловдорни ўлимга ҳукм қилди. Жиловдор зору тазарру қилавергач, мақсадини аён қилди:

– Бировнинг сирини фош қилишдан, чақимчиликдан ёмонроқ гуноҳ йўқдир. Акам сенга ишониб сирини

ни айтди, сен хиёнат қилиб, сирини фош этдинг, менга келиб чақдинг. Акамга вафо қилмаган одам менга вафо қилармиди? Ана энди чақимчилигининг мукофотини олавер...

Нима учун «чақимчилик» ёки «чақмачақарлик» деймиз, ўйлаб кўрганмисиз? Менимча, бу сўз «чақиш» феълидан олинганга ўхшайди. Яъни, чақимчилик илоннинг чақишига ўхшатиламаяптими? Ахир илон заҳар солиб, инсонни ўлдирса, чақимчи инсоннинг бахтини ўлдиради. Айрим ҳолларда чақимчилик орқасидан қотилик ҳам рўй бериши мумкинлигини тарих кўп кўрган. Шу боис Саъдий Шерозий ҳазратлари бу иллатга «уруш икки тан ўртасида олов, чақимчи ўтин ташигувчи мохов» деб таъриф бериб ёзганларки:

*Эрур ҳаммадан ҳам чақимчи ёмон,
Унингдек разил кўрмадим ҳеч қачон.
Бузуқ фикру нодонлиги бирла ул,
Бузар икки дўст ўртасини бўлиб жону-дил,
Уятга қолур ўртада ул разил.*

Яна ёзганларки:

*Чақимчи, яна эски кек қўзғатар,
Ювошган кўнгилни газаблантирар.
Сен унга яқинлашма мумкин қадар.
Ки ўлган илон бошини қўзғатар.*

Чақимчидан ҳамма ёшдаги одамлар ҳазар қиладилар. Ҳатто болалар ҳам бундай иллатли ўртоқларига «қулоқ» деб лақаб қўйиб оладилар. Болалигимизда ўқитувчига яхши кўринишга уринган чақимчини «Чақмачақар – олов ёқар, томга чиқиб битини боқар», деб калака қилардик.

Энди чақимчиликнинг оилаларимизда тутган ўрнига диққат билан разм солайлик: аслида, чақимчилик кўп ҳолларда яширин равишда амалга оширилади.

Лекин мухтарама оналар бу иллатга нечоғлик боғланганларини ошкора намоиш этиб, фарзандларига салбий томондан ўрнак бўладилар.

Эсланг-чи, болалигингизда шўхлигингиз авж олса онангиз сизни нима деб қўрқитардилар? «Ҳали қараб тур, аданг ишдан келсинлар, бир чақиб берайин, бир адабингни берсинлар...» Бундай пўписалар фақат сизникида эмас, деярли ҳар бир оилада янграб туради. Афсус шуки, пўписалигича қолмайди, чақмачақарлик амалга оширилади. Бу чақимчиликнинг икки айби бор: аввало, ота ва бола орасидаги меҳр ўрнида қўрқув кўз очади. Олдинги суҳбатлардан бирида айтганимиздек, бола отасининг ишдан қайтишини соғиниб эмас, қўрқув билан кута бошлайди. Иккинчидан: чақмачақарлик туфайли жазо олган бола онгида қандай ҳис уйғонади, ўйлаб кўрмаганмисиз? Эҳтимол, ёмон кўрган одамидан чақмачақарлик ёрдамида қасос олиши мумкинлигини шу жазодан кейин кашф этар? Бола икки ёки уч ёшлигида опаси ёки акасини ота-онасига чақади. Чақимчилиги учун жазо оладими ё мукофотми? Кўп ҳолларда мукофотланади. Болалар мана шундай тарбия билан улғаяр экан, вояга етганларида уларни чақимчиликдан қайтариш мумкин бўлармикин? Ватан хоинлари қаердан пайдо бўладилар? Балки хоиннинг бу йўлдаги биринчи қадами айнан чақимчилик бўлгандир? Бу иллатнинг оила доирасидан чиқиб, идиз отиб, жамият офатига айланишига мутлақо йўл қўймаслигимиз зарур.

Чақимчиликнинг яна бир мудҳиш тури бор: уни «иккиюзламачилик» дейдилар. Пайғамбаримиз алайҳиссалом бу тоифа одамларга таъриф бериб дедилар: «Қиёмат куни инсонларнинг энг ярамаси иккиюзламачилардир. Иккиюзламачилар унга келиб бошқача сўзлайди, унга бориб бошқача гапиради. Ким дунёда шундай иккиюзламачи бўлса, Қиёмат куни унинг оловдан икки тили бўлади». «Унга бориб бир турли, бунга

келиб бошқа турли гапириб, бузгунчилик қилганлар жаннатга кирмайди».

Ривоят. Қадим замонда мўътабар бир кишининг миниб юрадиган гўзал оти нобуд бўлди. Хушомадгўйлар келиб, у одамга таъзия билдирдилар. Шоирлар марсиялар битдилар. Отнинг қисматидан ғоят қайғуда эканини билдирдилар. Кўп вақт ўтмай ўша мўътабар одамнинг ўзи ҳам вафот этди. Отнинг ўлиmidан қайғурганлар унинг таъзиясида кўринмадилар, марсиялар ҳам ёзилмади.

Ана шунақа! Риёкор ва мунофиқ одамлар ўз мақсадларига эришгунларича, бетларига иккиюзламачилик пардасини ёпиб, сўнгра олиб ташлайдилар... Риёкор, мунофиқлар арига ўхшайдилар. Уларнинг оғизларида асал ҳам, ниши ҳам бор.

«Мунофиқ эр кишилар ва мунофиқ аёллар ҳаммалари бирдирлар, ёмонликка буюрадилар, яхшилиқдан қайтарадилар ва қўлларини (садақадан) маҳкам юмадилар (яъни бахиллар). Аллоҳни унутадилар, бас, У ҳам уларни унутади. Албатта, мунофиқлар ҳақиқий фосиқдирлар» («Тавба» сурасидан).

«Мунофиқ», «риёкор»ни халқда оддийгина қилиб «иккиюзламачи», деб атайдилар. Яна «тили бошқа, дили бошқа» ҳам дейдиларки, бу иллат виждонга мутлақо ётдир. Ортиқча тавозелик ва ҳалим бўлиш одамни риёкорликка ва тилёғламаликка ўргатади ва оқибатда хорлик сари етаклайди.

Риё бировлар кўрсин, деб қилинадиган амалдир. Яъни бу холис ният билан қилинмаяпти. Расулulloҳ риёни «кичик ширк» деб атаганлар. Ҳаётимизда риёга кўп дуч келамиз-у, кўрсак ҳам кўрмагандек юраверамиз. Диний либосдаги, аммо динга алоқаси йўқ турли маросимлар замирида риё ётади.

Ўзини зоҳид фаҳмловчи бир киши подшоҳнинг зиёфатига борди. Зиёфатда таомни одатда ейдиган миқдордан оз еди ва намозни доим ўқийдиган тарзидан чўзиб ўқиди. Мақсади подшоҳ уни яхши киши гумон

этиб, эътимоди зиёда бўлиши эди. Зоҳид уйига қайт-
гач, қорни очлигини айтиб, таом талаб қилди. Унинг
бир фаросатли ўғли бор эди. У: «Отажон, подшоҳнинг
зиёфатига бориб, ҳеч нима емадингизми?», деб сўра-
ди. «Тўйиб емадим», деди зоҳид. «Ундай бўлса, намо-
зингизни ҳам қазо қилибсиз, чунки, қабул бўлгудек
намоз ҳам ўқимабсиз», деди ўғил.

Бошқа бир зоҳидни подшоҳ йўқлатибди. Зоҳид
ўзига ўзи: «Бир дори еб, ўзимни заиф ва ожиз қилиб
борай, токим, подшоҳнинг менга эътимоди зиёда
бўлгай», деб ўша дорини ичди. Айтурларки, ичган до-
риси заҳри қотил экан, билмайин ичиб қўйиб, подшоҳ-
нинг марҳаматига етмай, ўликлар қаторига кирди.

*На қилдинг жаҳонда эртаю кеч,
Риё бирла ул ишни айладинг ҳеч.*

Ҳазрати Сўфи Оллоҳёр демоқчиларки, ёруғ дунёда
кеча-кундуз нимаики тоат-ибодат қилган бўлсанг, ба-
рини риё билан йўқ қилиб, савобидан маҳрум бўлдинг.

*Тилингда халқ аро тасбеҳу таҳлил,
Ва лекин ботининг тазвир ила ҳийл.*

Дейилмоқчики, сен риё билан амал қилувчисан. Чун-
ки халқ орасида «Алҳамд» билан «Лоҳавл»ни жуда кўп
ўқийсан. Аммо шу ўқиб турганингда ичинг тўла ҳийла-
лар билан халқни алдаш пайидасан (тазвир – алдаш).

*Тилингда халқ ичинда ваъз ила дарс,
Ва лекин ботинингда онга йўқ тарс.*

Дейилмоқчики, халқ ичида юрганингда тилинг ваъ-
зу дарс билан банд. Аммо ботинингда ваъзу насиҳат-
ларингда айтганинг эзгу ишлар йўқолиб, такаббурлик
билан, ўзинг ўгит қилган яхши амаллардан номус
қилиб юрасан.

*Кийибсан халқ аро фақрона лабус,
Ва лекин ботинингда нангу номус.*

Халқ орасида бошингга саллаю дастор ўраб, фақирона тўнлар кийиб юрасан. Аммо буларнинг барчаси ҳақиқий тақводорлик ва сўфийликдан эмас. Балки ўша такаббурлик ва «сўфий аҳли тақводор ва салоҳдир» деган ном чиқариш учундир. Ичинг ана шундайдир.

*Кўрар кўзга ажаб сўфийнамосан,
Ниҳонда нафси итга мубталосан.*

Кўзга сўфийнамо, яъни дасторли бошингни тубан солиб, одоб билан турарсан. Аммо ичингда бир ит нафсига мубтало бўлгансан.

Ҳикоят. Бир тегирмончининг эшаги йўлда ётган арслон терисини кўрди. Ўзига-ўзи: «Буни кийсам, ҳар кимни қул қилиб оламан» деб, дарҳол арслон терисини кийиб олди. Бу найрангни билмаган ҳайвонлар унга ҳурмат ва таъзимни қанда қилмадилар. Тегирмончи буни билиб қолди. Эшакнинг қулоғи катта бўлганидан арслон терисидан чиқиб турарди. Тегирмончи қўлига бир таёқ олиб, эшакни дарҳол олдига солиб, уриб, бир қул каби айлантира бошлади...

Тушуниб турибсиз, бу найрангбоз ва риёкор кимсалар ҳақидаги ҳикоят. Эшак табиатли кимсалар ўзларини арслон кўрсатиб, кишиларни алдайдилар. Ҳолбуки, уларнинг бу ишлари риёкорликдан ўзга нарса эмас. Риёкорлар шу ҳикоятда баён этилган арслон терисидаги эшакка ўхшайдилар.

Ярамас, фосиқ, риёкор одамлар билан суҳбатдош бўлиш – илонни асрашга ўхшайди. Илон ҳар қанча асралса ҳам, заҳари ва зиёни камаймайди, балки кўпаяди. Донолар билан суҳбатдошлик эса аттор дўконини эслатади. Аттор дўкони доимо димоғни хушбўй қилади. Олимларимиз билан ё бевосита, ё билвосита қилинган суҳбат сиз билан биз учун шундай роҳатлидир. Ҳузурбахш дақиқаларимиз кўпаяверсин, деб дуо қилгач, навбатдаги суҳбатга ўтамыз.

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ БЎЛИМ. ИШҚ-МУҲАББАТ

Кўнгила саломатлиги	4
Икки йўлнинг бири	18
Ҳаёт тожи эрур оёғин гарди	41
Бемехр қариндошдан меҳр билган ёт яхши	64
Дўстлик чамани	84
Ватан туйғуси	117

ИККИНЧИ БЎЛИМ. САОДАТ САРОЙИНИНГ КАЛИТИ

Бахтиёрлик ичра сен	134
Инсонийлик тожи	153
Не эрур бу жаҳолат?	185
Ақл ва оқил	196
Донолик амал эрур	222
Нодонлигин тан олмас нодон	247
Ялқовлик меваси	261

УЧИНЧИ БЎЛИМ. ТИЛИНГНИ АВАЙЛА – ОМОНДИР

БОШИНГ

Инсонийлик гавҳари	293
Саломнинг хосияти	320
Ҳазилнинг тағи зил	336
Тўғрилиқ ҳақида	347
«Қариндош» иллатлар	366
Тухмат тош ёради	385
Ғийбатнинг касофати	396
Дўзах ўтининг тутантириғи	408

Адабий-бадиий нашр

ТОҲИР МАЛИК

САОДАТ САРОЙИНИНГ КАЛИТИ

Муҳаррир
Феруза ҚУВОНОВА

Мусаҳҳиҳ
Муҳаббат МЕНГНОВА

Бадиий муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Компьютерда саҳифаловчи
Феруза БОТИРОВА

Техник муҳаррир
Сурайё АҲМЕДОВА

Босишга 14.03.2014 й.да рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма тобоғи 13,125. Шартли босма тобоғи ____.

Гарнитура «Bookman Cyr+Uzb». Офсет қоғози.

Адади 5000 нусха. Буюртма № 23.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» нашриёт матбаа марказида нашрга
тайёрланди ва муқоваланди.

Лицензия рақами: АИ № 198, 2011 йил 28.08 да берилган.

«Shams-Asa» босмахонасида босилди.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 278-36-89;

Маркетинг бўлими – 128-78-43. факс – 273-00-14;

e-mail: yangiasravlod@mail.ru